
Választások 2002.

BOZÓKI ANDRÁS

Politikai fordulat Magyarországon

2002 áprilisában bekövetkezett az, amire a közvélemény-kutató intézetek előzetes mérései alapján nemigen lehetett számítani: a választásokon győzött az Magyar Szocialista Párt (MSZP) vezette baloldal, és vereséget szenvedett a Fidesz – Magyar Polgári Párt vezette jobboldali tömörülés. Magyarország megint követi a lengyel fordulatot – miként tette azt 1994-ben és 1998-ban. A politikai inga kilengése e két országban hasonló ütemben történik.

Az MSZP, valamint a Fidesz–MPP vezette csoportosulás – amelybe beletartozott a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Kereszténydemokrata Szövetség (KDSZ) és a romák egy részét tömörítő Lungo Drom is – rendkívül éles harcot vívott. Az április 7-i első választási fordulóban az MSZP 42 százalékos eredményével egyetlen százalékkal megelőzte a jobboldali pártszövetséget. A leendő kormány összetételének szempontjából ennél is fontosabbnak bizonyult azonban, hogy nemcsak a nagy pártok versenyében maradt alul a jobboldal, hanem a kis pártok küzdelmében is: az önállóan induló liberális Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) öt és fél százalékos eredményével épphogy átlépte az ötszázalékos küszöböt, míg a szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) négy és fél százalékos szavazati aránnyal elbukott. Bár az április 21-i második fordulóban a Fidesz–MPP vezette jobboldal sok vidéki körzetben le tudta dolgozni hátrányát, ezzel csupán az MSZP abszolút többségét tudta megakadályozni, de a szocialista-liberális koalíciós többség létrejöttét nem.

Négypárti parlament jött létre, amelyben a baloldalt a szociáldemokrata MSZP és a liberális SZDSZ, a jobboldalt pedig a konzervatív MDF és az új jobboldali Fidesz–MPP jeleníti meg.

A 198:188-as parlamenti mandátumarány biztosította, hogy májusban Medgyessy Péter vezetésével az MSZP és az SZDSZ alakíthatott kormányt.

A KAMPÁNY

Számos okunk van arra, hogy a 2002-es parlamenti választásokat a magyar demokrácia történetének legérdekesebb, legemlékezetesebb politikai fordulataként tartsuk számon. Soha nem volt ilyen magas a választási részvétel (az első fordulóban 71 százalék, a másodikban 73 százalék). Soha nem volt ilyen erőteljes a polarizáció, soha nem folyt ilyen érzelmekkel és indulatokkal telt kampány a demokratikus Magyarországon. Soha ilyen éles, negatív kampányt nem folytattak a két forduló között a kormánypártok, soha korábban nem vittek ki ennyi embert az utcára ugyanezek a pártok, ugyancsak a két választási forduló között. Soha nem ünnepeltek még vesztes pártvezért annyian, mint a Fidesz–MPP hívei Orbán Viktort a bukás után. Soha nem volt még ennyire egymásra utalva az egykori kommunista párt jogutódja (MSZP) és az egykori rendszerellenzékéből kinőtt liberális párt (SZDSZ).

A közvélemény-kutatók – a Medián kivételével – magabiztos Fidesz–MPP győzelmet prognosztizáltak és korábban nem látott mértékben tévedtek. Tévedésükről azonban nemcsak ők tehetek. Ha ugyanis az emberek nem merik elmondani a véleményüket, azért nem a kérdezőbiztosok a felelősök. Ők csak azt tudják mérni, amit az emberek mondanak nekik. Ha az emberek tartanak véleményük elmondásának esetleges következményeitől, akkor inkább csöndben maradnak – például ezért nincsenek diktatúrákban közvélemény-kutatások. Az Orbán-kormány négy évének legsúlyosabb kritikája talán éppen az volt, hogy a Fidesz-ellenes választók jelentős része egyszerűen nem merte elmondani a véleményét. Egy demokratikus kormány esetében ilyen helyzet kialakulása meghökkentő. A közvélemény-kutatókat teljesen váratlanul és felkészületlenül érte, hogy utóbb kiderült: a választás vasárnapján tömegesen bukantak fel korábban meg nem nyilvánuló, ún. „rejtőzködő” szocialista szavazók.

A kormánypártok vereségének okát egyrészt kormányzásuk konfrontatív stílusában és tartalmában, másrészt a kampányukban elkövetett hibákban látom. Néhány szót először az utóbbiról. A jobbközép pártok klasszikus kampánystratégiája szerint először biztosítani kell a radikális jobboldali voksokat, majd a választások közeledtével fokozatosan be kell húzódni középre. Választást nyerni ugyanis csak középről lehet. Kampánya során február végétől a Fidesz–MPP egyre inkább elment a szélsőjobb irányába a MIÉP-szavazók átcsábítása érdekében. Túl ké-

són tette ezt. Március végén már nem volt ideje visszajönni közésre, saját „MIÉP-közeli” retorikája foglya lett. Ez azzal járt, hogy a középben nyíló térbe be tudott valamelyest jönni az MSZP, egyúttal fokozatosan feljavult a korábban teljesen esélytelen alakulatként emlegetett Centrum Párt. Így amit a Fidesz-MPP megnyert a réven, elvesztette a vámon.

Miközben a Fidesz-MPP erőteljes kampányt folytatott, és hangsúlyos szimbolikus üzenetek – mint a Terror Háza átadása és az új Nemzeti Színház felavatása – célba juttatásával kísérletezett, fő ellenfele, az MSZP tudatosan „puha kampányt” vezetett, azzal a megfontolással, hogy közelebb kerüljön a mérsékelt centrumszavazókhoz. Ezt szolgálta, hogy Medgyessy Péter az Orbán-kormány helyes intézkedéseinek folytatásáról, a „boszorkányüldözés” elutasításáról beszélt. Míg a Fidesz kampánya a múlt és jövő közötti szimbolikus választóvonal meghúzásával hangsúlyozottan a fiatal generációk oldalára állt, az MSZP kampánya nemcsak az aktív, életerős választópolgárok, hanem a gyengék, idősek, elesettek és nyugdíjasok szavazatait is megcélozta. Az MSZP kampánya így tudatosan a Fidesz üzeneteinek ellenpontosására fektette a hangsúlyt.

A Fidesz kampánya nagymértékben épített a kormány tevékenységének bemutatására, amelyben a párt és a kormány kampánya összefonódott és fokozatosan erősödő sikerpropagandával párosult. Mindezt egy szélesebb, általánosabban megfogalmazott, „metapolitikai kampány” kísérte, amely az új magyar gazdasági modellről („magyar csoda”), az olimpiáról, a házáról, a lelki újjászületésről és általában a különféle nagy ívű álmokban, víziókban megragadható magyar felemelkedésről szólt. A kampányban az MSZP két ízben használta hangsúlyosan a negatív kampány technikáit. Először januárban, amikor az Orbán-Nastase-megállapodás várható hátrányos következményeit, a keleti megyék magyar munkavállalóinak állásvesztését (és ezzel összefüggésben a hagyományos románellenességet) állította középpontba; másodszor pedig április elején, a kampány utolsó hetében, amikor Kövér László kötéllal fenyegető, meggondolatlan kijelentését a Fidesz-kormányzás folytatásától való félelem jogosságának alátámasztására használta fel.

Míg a Fidesz vezette pártszövetség igen jól szerepelt a nyugati megyékben, valamint az Alföld legtöbb megyéjében, addig az MSZP Észak-Magyarországon és Budapesten aratott győzelmet. A Fidesz számára alighanem végzetesnek bizonyult Budapest jelentőségének alábecslése. Végül is az MSZP minimális előnyét nem a vidéki szavazatok, hanem a fővárosban aratott lavinászerű győzelme biztosította (a baloldal a 32 budapesti választókerületből 28-ban győzött).

A Szabad Demokraták Szövetsége elérte azt a minimumot, ami a parlamentbe jutáshoz szükséges volt, s ezzel a következő négy évre stabilizálta helyét. A kampányban az MSZP és az

SZDSZ között utóbb tudatosként értékelt munkamegosztás volt megfigyelhető: míg az MSZP inkább a társadalmi béke és a „jóléti rendszerváltás” pozitív üzeneteit próbálta célba juttatni, addig az SZDSZ ironikus hangvételű negatív kampányt folytatott, célkeresztjébe állítva a korrupciót. Az SZDSZ kampányának hangvétele elütött a többi pártétól, így a liberális érzületű bizonytalan választók számára könnyen azonosíthatóvá tette az SZDSZ-t. Másrészt pedig a szabad demokraták korán elkezdték a kampányukat, mielőtt még a nagy pártok színre léptek volna. Jelenlétük így már akkor bevéődött szimpatizánsaik tudatába, mielőtt a Fidesz–MPP és az MSZP átvette volna a terepet. Mindazonáltal a párt által elért öt és fél százalékos eredményből súlyos tanulságok is adódnak az SZDSZ számára. Alighanem ez a maximális szavazati arány, amelyet negatív kampánnyal el lehet érni. Nagyobb párttá válni nem lehet pozitív üzenetek nélkül. A liberális pártra szavazók száma 1990 óta folyamatosan csökkent és egyre inkább Budapestre és a nagyobb városokra koncentrálódik. A politikai rendszer a „kétpártosodás” irányába mutat és az SZDSZ-nek a jövőben az eddigieknél nyilván nagyobb erőfeszítést kell tennie ahhoz, hogy fenntartsa a liberális alternatívát.

A negyedik szabad választásokon felértékelődött a harmadik helyezés. A választások győztese az MSZP lett, de mellette „királycsináló” szerepbe került az SZDSZ. A liberális párt nélkül nem lehetett kormányt alakítani. Mintha a választók most kompenzálták volna az SZDSZ-t az 1998-as drámai vereségért. A szabad demokratáknak most kis pártként is nagyobb szavuk lehet a kormányzásban, mint az 1994–98 közötti Horn-kormány idején, amikor az ország második legnagyobb pártjaként is koalíciós „fölsőlegnek” bizonyultak.

Ám van az éremnek egy másik oldala is: az SZDSZ mozgásterre beszűkült, és úgy tűnik, a liberális alternatíva többé nem pótlusképző erő. Kiderült, hogy az SZDSZ jövője csak az MSZP oldalán képzelhető el. Átállás jobbra többé nem lehetséges, mert azt a párt törzsszavazói nem követnék. A letisztult profilú SZDSZ-nek nem volt oka további identitásvitákra: hezitálás nélkül kimondhatta önmagáról, hogy baloldali liberális párt.¹

Ha a Fidesz–MPP vezette csoportosulás nem is tudta lefedni a jobboldali szavazóbázis egészét, arra képes volt, hogy a Magyar Igazság és Élet Pártja elől elszívja az oxigént. A liberális demokrácia hívei számára a 2002-es választások egyik legjobb híre az volt, hogy az alkotmányos demokrácia alapelveit csak részben elfogadó, unióellenes és ultranacionalista MIÉP nem került be az új országgyűlésbe. Nem azért, mintha sokkal kevesebben szavaztak volna a MIÉP-re, mint 1998-ban, hanem mert a párt nem tudta annyival növelni támogatói táborát, amennyit a választások magasabb részvételi aránya megkövetelt volna tőle. Azok az újonnan belépő százezrek, akik hetven százalék fölő

duzzasztották a választói részvételt, a Fideszre vagy az MSZP-re szavaztak. Őket a két nagy párt közötti kielezett küzdelem mozgósította. Ennek az új helyzetnek lett vesztese a MIÉP. Ezzel párhuzamosan az ortodox kommunista Munkáspárt szavazataránya is két százalékra csökkent.

A MIÉP-vezér Csurka István mellett búcsút vehetünk a régi stílusú populizmust képviselő Torgyán Józseftől, a Független Kisgazdapárt (FKGP) vezetőjétől, a rendszerváltás óta eltelt 12 év magyar politikájának jellegzetes szereplőjétől is. Az 1989-90-es rendszerváltás „történelmi pártjai” közül mára valamennyi eltűnt a magyar politikából. Az FKGP egy százalék alatti teljesítménye – amely még állami támogatásra sem jogosítja fel – azt valószínűsíti, hogy az agrárpárt immár végleg a történelemlapok lapjaira kerül.

A liberális demokrácia barátainak, a jogállam és az alkotmányosság híveinek örömteli fejlemény, hogy szélsőséges pártok nem kerültek be a parlamentbe. Ez a választások legnagyobb eredménye. Az új ciklusban megnyugodhat a közélet, és a politikai élet súlypontja – a parlamenten kívül rekedt radikális csoportok várható utcai demonstrációi ellenére – visszakerülhet az utcáról az országgyűlésbe. Helyreállhat a külpolitikai konszenzus, hiszen ebben a ciklusban fog Magyarország csatlakozni az Európai Unióhoz, beteljesítve ezzel a rendszerváltás egyik álmát, az Európához való visszatérést.

A FORDULAT OKAI

Az 1989-90-es demokratikus átmenet idején a régi rendszerrel való szakítás demonstrálása volt a legfontosabb, így a rendszerváltást a múlt és jövő közötti választóvonal meghúzásán alapuló, szimbolikus politika dominálta. A politikai elitek és követők a morális politika nyelvét beszélték. Ahogyan azonban – 1994-től kezdve – a gazdasági átmenetből fakadó transzformációs válság enyhítése került napirendre, a politikai diskurzust az államháztartásról, a költségvetési egyensúlyról és a nagy elosztórendszerek reformjáról folytatott pragmatikus viták uralták. Ez már nem a szimbolikus politizálás, hanem a gazdasági reformpolitika időszaka volt, amely a súlyos gazdasági helyzetben lévő ország válságának menedzseléséről, a gazdasági rendszerváltásról folytatott vitákban jelentkezett, majd a privatizációt és a kapitalista átalakulást felgyorsító, az örökölt adósságok felszámolását célul tűző, fájdalmas megszorító intézkedéscsomagban kulminált.

Általában amikor a gazdasági szerkezetváltás befejeződik és a gazdaság fejlődésnek indul, a politikai diskurzusok fő iránya ismét megváltozik és egyre inkább az elosztási viták kerülnek előtérbe. Lényegében ez a folyamat indult el Magyarországon

is, ahol az 1998-ban hatalomra került politikai csoportosulás kifejezetten a középosztályok támogatására helyezte a hangsúlyt, amelyet mind gazdasági, mind morális értelemben a nemzeti fejlődés és felemelkedés húzóerejének tekintett. Ezzel szemben kevesebb figyelmet fordított más társadalmi rétegekre: az idősebbekre, az iskolázatlanabbakra, a leszakadókra és a munkanélküliekre. Ami mégis újdonság volt a demokratikus konszolidáció nemzetközi trendjeihez képest, az a társadalom erőteljes kettéosztására való törekvés volt. Gazdasági prosperitás idején szokatlan, ha egy kormány a „több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” programjával és az „egész pályás letámadás” stílusával fog munkához, mert ezzel kérdéssé teszi a nemzet békés újraegyesítésén alapuló konszolidációs politika melletti elkötelezettségét.

A politikában vannak megosztó (*divider*) és egyesítő (*uniter*) típusú politikusok, és történeti időszakoktól függően hol az egyiknek, hol a másiknak jön el az ideje. Radikális társadalmi átalakulások idején a „barát–ellenség” dichotómiájára épülő megosztó politikák szoktak előtérbe kerülni, míg békeidőben, konszolidáció idején általában az egyesítés és a társadalmi béke megőrzése van napirenden. Magyarországon az volt a szokatlan, hogy az 1998–2002 között kormányzó garnitúra megosztó célokat meghirdetve akart konszolidálni. Újra megjelentek az 1990–94 közötti MDF-korszak szimbolikus politizálásából ismerős „ők és mi”, „hazafiak és hazaárulók”, „nemzetiek és nemzetietlenek” fogalompárjai, amelyek nem éppen a demokratikus konszolidáció diskurzusának jellemzői. Feszültség támadt a kormányzat konszolidációs feladatai és az újraélesztett szimbolikus politizálás között. Hogyan lehet konszolidálni a „második forradalom” retorikájával? Csakhamar egyre több elemzőben kétségek ébredtek azzal kapcsolatban, hogy vajon nem éppen a konszolidáció ellentétééről, a *dekonszolidációról* van-e szó?

Az Orbán-kormány abból indult ki, hogy mindaddig nem tekinthető a rendszerváltás befejezettnek, amíg az elitváltás le nem zajlik, ezért a „több mint kormányváltás” túlfűtött retorikája a radikális elitváltás programját idézte. Mindez harci programot jelentett a hatalomra kerülő új, generációs alapon szerveződött elitcsoportnak és egyszersmind gyógyírt ígért a rendszerváltás addigi (relatív) veszteséinek frusztrációjára. Miközben az elmúlt ciklus kormánya egyetlen komolyabb társadalmi vagy gazdasági reformot sem valósított meg, a középosztályt támogató újraelosztó politikáját a szimbolikus politizálás moralizáló beszédmódjával körítette, hogy társadalmilag legitimálja az „elitváltásnál több, reformnál kevesebb” tartalmú politikai gyakorlatot.

Az Orbán-kormány végrehajtotta az elitváltást, de ezen túl az ország kulturális kettéosztására törekedett. Ezzel az volt a cél-

ja, hogy az 1994-ben szétesett jobboldalt integrálja, s elkerülje a lengyelországi fragmentált jobboldali pártok sorsát. Az 1989-es alkotmányos konszenzus alapelveinek, gyakorlatának és intézményeinek kikezdésével az Orbán-kormány létrehozta saját társadalmi bázisát, megteremtve ezzel két erős politikai kultúra versengésének „párhuzamos Magyarországot”. A stratégiává emelt szimbolikus politizálás azonban azt a célt is szolgálta, hogy elfedje a konszolidációt veszélyeztető „belső párt” kiépülését, és annak az alkotmányos jogelveket védő, politikára figyelő közönséggel vívott küzdelmét. Az alkotmányos aggályokat hangoztatók érveit nem aszerint ítélte meg, hogy az aggályoskodók a vélelmezett közjó érdekében szólnak-e föl, hanem hogy melyik táborhoz tartoznak. Aszerint, hogy „velünk” vannak-e vagy „ellenünk”.

Veresége ellenére a magyar jobboldal nem fog a lengyel jobboldalhoz hasonlóan szétesni. A létrehozott társadalmi koalíció több részből, több milióból áll. Ide tartoznak mindenekelőtt a megvásárolt személyek és csoportok: a Fidesz nagyon tudatosan építette saját klientúráját. Egy másik rétegét az antikommunizmus tartja össze: az Orbán-kormánynak ugyanis sikerült úgy mozgósítania táborát, hogy hívei azt gondolták, aki az ellenfélre szavaz, az a múltra, a „kommunizmusra” szavaz. Van azután egy harmadik, részben ezzel egybeeső kör, a vallásos embereké. Ma Magyarországon elterjedt az a meggyőződés, hogy aki vallásos, az a jobboldali pártokra szavaz, s ebben jelentős szerepet játszott a katolikus és református egyház politikai aktivitása. Az Orbán-kormány jelentős összegekkel támogatta a hagyományos egyházakat és ösztönözte közéleti-politikai szerepvállalásukat. A millenniumi ünnepek során sokakban kétségeket ébresztett arra vonatkozóan, hogy mennyiben tekinti „szentfrásznak” az állam és az egyház elválasztásának alkotmányos követelményét. E három csoport megszólításával a Fidesz egy eredetileg rendkívül heterogén koalíciót tudott létrehozni és összekovácsolni. A párt mérsékeltebb vezetői megnyerték maguknak a visszafogottabb politikai stílust kedvelő konzervatívokat, miközben e koalíció másik végén meg lehetett szerezni a radikális retorikára vevő, kisebb településeken élő, kevésbé iskolázott emberek szavazatát, akik többnyire vesztesként kerültek ki a rendszerváltásból.

E társadalmi koalíció létrejöttéhez azonban szükség volt még egyfajta hiányérzet érzékelésére is: annak az olthatatlan vágyának a felismerésére, ami a társadalom széles köreiből él egy erős, hatékony, oltalmazó állam iránt. A rendszerváltás deregulációs, piacpárti programja legyengítette az államot, és az emberek úgy érezhették: nincs semmi olyan társadalmi intézmény, amely őket védelmezné, oltalma alá venné. Hogy miközben itt „a feje tetejére áll a világ”, egyúttal szétesik, dezintegrálódik, érdekcsoportok martalékává válik az állam is, amelynek pedig

a közjót kellene képviselnie. A Horn-kormány (helyenként korporatizmussal kevert) neoliberais gazdaságpolitikája nem elégítette ki ezt az igényt. Ezt az elementáris, ám megalapozott hiányérzetet vette észre a Fidesz, és elébe sietett. Jól érzekelte, hogy állam nélkül nincs demokrácia. De azt már kevésbé ismerte fel, hogy jogállam nélkül sincs. Ahelyett, hogy az államot a közjó megvalósításának eszközévé tette volna, mintegy „beköltözött” az államba és azt önmaga számára sajátította ki. Mivel az állam a Fidesz–MPP kormányzása idején egy új, a szocialistákkal szemben alternatívát jelentő érdekcsoport preferenciáit szolgálta – vagy legalábbis ez a látszat keletkezett –, az „erős állam” retorikája sokak szemében csak a nepotizmust erősítette. Parlamenti ellenőrzés alól kivont, közpénzekből fenntartott intézmények (mint a Magyar Fejlesztési Bank) megerősítésével lassan elmosódott a különbség az államosítás és a privatizáció között.

A társadalom többsége így egyre inkább azt érzekelte, hogy a Fidesz–MPP vezetői úgy gondolkodnak: ha „a kommunistáknak szabad volt közjavadat eltulajdonítani, akkor szabad nekünk is”. De ha ez így van, akkor miben különbözik a „polgári Magyarország” mentalitása az egykor volt kommunistákétól? – gondolhatták a választók. Amikor a Fidesz–MPP „esélykiegyenlítő” politikájához használta az államot, leépítette annak liberális vonásait, és több esetben megkérdőjelezte az alkotmányban garantált állampolgári jogegyenlőség elvét. Ha ugyanis nincs nyílt pályázat, mert a nagyobb megbízásokat mindig ugyanaz a kör szerzi meg, akkor nem a teljesítmény, hanem a politikai igazodás válik a döntések kritériumává, vagyis megszűnik az egymással vetélkedő társadalmi szereplők közötti esélyegyenlőség. Ez a gyakorlat kezdte aláfosni a rendszer demokratikus legitimitációját, és azt a vélekedést igazolta, hogy itt a liberális jogállam és a parlamenti demokrácia pusztá kullissza, amely mögött 1998 előtt a szocialisták álltak a húsosfazék körül, 1998 után pedig a Fidesz–MPP hívei. Ez potenciálisan veszélyes helyzetet teremtett: ha ugyanis kevesen hisznek a demokratikus jogállam fenntartásának lehetőségében, akkor az nehezen tartható életben. A 2002-es választások eredménye e felfogás elutasítását is jelentette.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A demokratikus konszolidáció alapjellemzője, hogy a demokrácia széles és mély legitimitást élvez mind az elitcsoportok, mind pedig a társadalom körében. Szorosan összefügg tehát a demokratikus politikai kultúra kialakulásával és megerősödésével. Ebben a politikai kultúrában a szereplők nem gondolkodnak olyan játszmákban, amely átlépné a demokratikus érdekérvé-

nyesítés határait, s ez mind a jogszabályokban és politikai eljárásokban, mind az intézményrendszerben, mind pedig a mindennapi politikai gyakorlatban megnyilvánul.

A demokratikus konszolidáció egyaránt vizsgálható az elitek, a szervezetek és az állampolgárok szintjén. A konszolidáció az elitek körében akkor nyilvánvaló, ha a politikai vezetők, a véleményirányítók, a kulturális élet szereplői, az üzleti körök prominensei és egyéb társadalmi elitcsoportok vezéralakjai nemcsak passzívan elfogadják, de meg is vannak győződve arról, hogy a demokrácia a kormányzás legjobb formája, és az ezt biztosító alkotmányos rendszer érdemes a támogatásukra. A politikai vezetők elismerik egymás alkotmányos jogát a hatalomért vívott békés versengésre, ők maguk a törvények uralma alatt állnak, betartják a jogszabályokat, és nem ösztönzik követőiket a politikai viselkedés kölcsönösen tiszteletben tartott alkotmányos normáinak áthágására. Ugyanez vonatkozik a társadalom valamennyi jelentős pártjának, érdekszervezetének és mozgalmának normáira. Ami az állampolgárok szintjét illeti, akkor lehet szó demokratikus konszolidációról, ha az ország lakosainak legalább 70 százaléka konzisztens abban a hitében, hogy a demokrácia minden más kormányzási formánál jobb, és nemcsak elvből, hanem konkrétan az ő országukban is. Emellett nincs olyan antidemokratikus párt vagy mozgalom, amely jelentős támogatást élvez, továbbá az állampolgárok a választásokon nem erőszakkal, csalással, illegális vagy alkotmányellenes eszközökkel kívánják érvényesíteni politikai preferenciáikat. Ebben az értelemben Magyarországon a demokratikus konszolidáció megvalósult.

A demokrácia azonban nem csupán a szabad választásokon nyugszik, hanem a szabadon választott kormányzat viselkedésén is, nevezetesen azon, hogy miként gyakorolja a hatalmát a választások közötti ciklusban. Felismeri-e a kormányon lévő párt azt az önértékét, hogy az alkotmányos szabályok betartásának elmélyítése számára is védelmet jelent majd akkor, ha ellenzékben lesz? Vajon a rendszer hosszú távú sikeres működéséhez fűzött érdekeit nem szorítják-e félre rövid távú, taktikai érdekei, amelyek az ellenzék jogainak csorbítását, korlátozását vonhatják maga után? Ráadásul jó esetben nemcsak önérték-érvényesítésről, hanem a demokrácia melletti normatív meggyőződésből fakadó kiállásról van szó.

Ezzel szemben – amint azt a latin-amerikai demokráciákra, illetve a posztszovjet rezsimekre vonatkozó kutatások kimutatták – a korrump, „belső pártra” és hálózataira épülő oligarchikus rezsimekben – ahol a törvényhozás és a bírászkodás korrumpálódik, az ügyészséget és a titkosszolgálatokat pedig rendszeresen politikai játszmák fedezésére használják fel – az alkotmányos demokrácia paravánja mögött informális, illegális, alkotmányellenes gyakorlatok intézményesülése figyelhető meg. Ha a po-

litikai és üzleti elit ez utóbbira mutat példát, akkor sokan ezt a mintát követik. Akkor a demokráciát a többséggel, a nemzetet az etnikummal, a jogállamot pedig az „erősebb jogával” azonosítják. Minél sekélyesebb, kizáróbb jellegű a rendszer és minél inkább úgy érzik képviselői, hogy nem tartoznak számadással választóiknak, annál nehezebb a rendszert a társadalmi hierarchia alsóbb fokain álló társadalmi csoportok számára elfogadhatóvá tenni, mert ilyen esetben a korrupció nemcsak a rendszer „mellékhatásaként”, hanem alaptulajdonságaként jelenik meg azok szemében. Magyarország természetesen nem jutott el ideig, de a választópolgárok egy része azt érezte, hogy ezen az úton indult el. A választásokon az ettől való félelmét vetítette ki a jövőbe, és ezért szavazott a kormányváltásra.

Az új magyar kormány előtt az a feladat áll, hogy bebizonyítsa: mindenképpen el kívánja kerülni ezt a gyakorlatot. Hogy képes lesz-e erre az önkorlátozásra, ma még nem tudható. A rendkívül agresszív kampány kettéosztotta az országot, így az új kormány első feladataként a társadalom újraegyesítését és a „hideg polgárháború” megszüntetését tűzte céljául. Ebből természetesen még nem következik, hogy nincsenek alapvető megosztottságok a magyar társadalomban. Az ország huszadik századi történelméből, az egymást követő világháborúk és diktatúrák traumáiból, a szabadság sok évtizedes hiányából, valamint a sokak számára váratlanul beköszöntő demokráciából és az újkapitalizmus igazságtalanságaiból nyilvánvaló, hogy számtalan sérelem, fájdalom, frusztráció halmozódott fel. A történelmi sebek többsége talán behegedt, de még nem gyógyult be, a kapitalizmus által teremtett újabb különbségek, társadalmi egyenlőtlenségek kezelésére pedig még nincs gyógymód. Ez a demokrácia még nem jóléti demokrácia. A rendszerváltás óta eltelt 12 év történelmi perspektívából nézve hihetetlenül rövid időszak volt, de ezalatt nemcsak a politikai intézményrendszer átalakítása, de a privatizáció sokkja is lezajlott. Olyan folyamatok futottak le szinte „percek alatt”, amelyek más országokban évtizedekig tartottak. A kommunizmusra adott magyar válasz a túlélés és az ügyeskedés volt, az újkapitalizmusra adott válasz pedig a nyomulás és a lenyúlás.² Nagyrészt individualista, egoista válaszok. Úgy tűnik, hogy nem „gyilkosok” között élünk – ahogy azt a radikális jobboldal sugallta –, hanem ügyeskedők, „macherek”, túlélők és kiskirályok világában, akikkel szemben szinte láthatatlanná váltak az elesett, kizsigerelt szegény emberek. Mintha a gazdagodás és előrejutás ára a becsület feladása és a szolidaritás megtagadása lenne.

A politikai és gazdasági átalakulás sokkja után a hatalmon lévő politikai szétlányak a demokratikus konszolidáció kihívásával kellett szembenéznie. A konszolidáció elvileg a társadalmi béke, a sebek begyógyítása, a mindenkire egyre inkább kiterjedő közös gyarapodás politikája. Olyan politika, amely lehetővé

teszi a többféle identitást, amely nem szorítja bele az állampolgárok különféle csoportjainak sokféle identitását a politikai bal–jobb leegyszerűsítő, dichotóm világába. A liberális demokrácia egyszerre biztosítja a politikai szabadságot és a politikától való szabadságot; nem lehet lételeme tehát a „permanens forradalom”, még a retorikájában sem.

Az 1998–2002 között hatalmon lévő, Orbán Viktor vezette Fidesz–MPP–FKGP–MDF-kormány azonban a rendszerváltást követő „második forradalom” eszközeivel akart „konszolidálni”. De kiderült, hogy nem lehet a konszolidációt lezárni a társadalmi megosztottságok kiélézésével, azok egy dimenzióra való redukálásával, a barát–ellenség kettősségének végletes szembeállításával. Orbán Viktor miniszterelnök 1998-ban úgy érezhette, hogy itt az utolsó alkalom a társadalmi erővonalak újrarajzolásához. A „több mint kormányváltás” programja arra tett kísérletet, hogy modernizálja a jobboldalt, felépítse a „Fidesz-Magyarországot”, és meggyökeresztessen egy másik – a szocialistákétól gyökeresen eltérő – politikai kultúrát, klientúrát, társadalmi pillért. Úgy gondolta – és ez igaz is –, hogy jobb a demokráciának, ha legalább két klientúra verseng a hatalomért, mintha csupán egyetlen oligarchia dominálna. Ezért az általa elképzelt két Magyarország közötti kultúrharc gazdasági és társadalmi bázisát igyekezett megszervezni. Nem annyira társadalmi reformokban, hanem elitváltásban, pozíciószerezésben, klientúraépítésben és a Fidesz-Magyarország intézményi háttérjének végérvényes, visszavonhatatlan megteremtésében látta feladatát. Programja mögé azonban négy év után nem sikerült a társadalom többségét felsorakoztatnia.

Végso soron az Orbán-kormány választási vereségének oka az lett, hogy a politikai közösséget azonosította a – csak a jobboldalra jellemző – kulturális közösséggel. Márpedig a liberális demokráciában a politikai és kulturális közösség nem azonosítható: egy politikai közösségben többféle kulturális közösség férhet meg egymás mellett. Aki tehát a létező (és kulturális értelemben heterogén) politikai közösséget egyetlen kulturális közösség normáinak követésére akarja készíteni, akarva-akaratlanul azt üzeni, hogy nem minden körülmények között elkötelezett híve a liberális demokráciának. A politikai közösség kettéosztását a Fidesz–MPP vezette kormány az ország határain túlmutató „haza” szélesebb, imaginárius kulturális közösségének rekonstrukciójával próbálta ellensúlyozni. Így vált ismét fontossá a kérdés, hogy Magyarország mindenkor miniszterelnöke 10 millió vagy 15 millió magyar miniszterelnökének tartja-e magát: az „ország” vagy a „nemzet” vezetőjének? Orbán politikájában az okozott feszültséget, hogy az állampolgárok úgy érezték, miközben a miniszterelnök csak a jobboldali választói bázis érdekében politizált, addig rendszeresen 15 millió magyarra hivatkozott. Miközben Orbán azzal érvelt, hogy a magyarok lelki

megerősítésén és újraegyesítésén munkálkodik (amivel a nacionalizmus gyanúját vonta magára), addig az ország baloldali fele úgy érezhette, hogy a határokon átívelő magyar „újraegyesítés” retorikája csak azt a célt szolgálja, hogy elfogadtassák vele egy a kormánynak tetsző, imaginárius kulturális közösség szimbólum- és normarendszerét. Ez pedig alkalmas volt arra, hogy félelmet keltsen benne.

A baloldali Magyarország nyugodtan elviselt volna egy sikeresen politizáló, pragmatikus-konzolidációs jobboldali kormányt, de attól a gondolatától már félelem ébredt benne, hogy a kormány talán szokásaikat, értékeiket, normáikat is meg kívánja változtatni. Úgy tűnt, hogy az Orbán-kormány egyetlen kulturális közösség értékeit preferálja, és annak mintái nyomán kívánja felülről megszervezni a társadalmat. A kormánynak van ugyan társadalomszervező funkciója, de nem feladata a kulturális közösség megszervezése: annak ugyanis alulról, civil mintákat követve, szerves módon kell megszerveződnie. Hiába üzent a kormány, hogy „a jövő elkezdődött”, kiderült, hogy nem lehet a múltat „végképp eltörölni”.

A társadalmi mozgósítás politikájával Orbán éppúgy átrajzolta a politikai térképet, mint tette azt Perón elnök a negyvenes-ötvenes évek Argentínájában, de hasonló folyamat zajlott le Tudjman Horvátországában és Meciar Szlovákiájában, ahol a „többségi” demokrácia hívei álltak szemben a liberális demokrácia híveivel. Ugyanezt látjuk a mai Olaszországban is, ahol a korábbi „pártokrácia” eltűnt és a politikai élet egyetlen frontvonalra a Berlusconi-hívek és Berlusconi-ellenesek tábora között húzódik. Magyarországon a 2002-es választási kampány utolsó két hete az Orbán-párti és Orbán-ellenes politikai koalíciók elkeseredett és érzelmileg túlfűtött küzdelmét hozta. A „hideg polgárháború” forró kampányban öltött alakot.

Ezt a politizálási stílust és gyakorlatot nevezik populista politikának. Amikor a demokratikus politika hirtelen úgy jelenik meg, mint választás élet vagy halál, igazság vagy hazugság, jövő vagy múlt, jó vagy gonosz között. De jelenti még az állam szerepének újradefiniálását, osztogató, paternalista jellegének előtérbe állítását, a gazdasági nacionalizmust, a népre és az igazságra hivatkozó moralizáló retorikát, a „nép ellenségeinek” (belső hazaárulók, „kommunisták”, nagytőke, fináncoligarchia, kozmopolita értelmiség stb.) biztos kézzel történni kijelölését és megbélyegzését, a politikai pluralizmus egyetlen dimenzióra való leegyszerűsítését és polarizálását. A politikai versengés az elmúlt években kevésbé a programok és a racionálisan megvitatható érvek köré rendeződött, hanem inkább a „mi és ők” indulatok, kulturálisan megindokolt, szimbolikusan bemutatott, metapolitikai jellegű háborújává nőtte ki magát. A nemzeti szimbólumok (zászló, kokárda, Himnusz) lényegük szerint egyesítő funkcióját megosztó jellegűvé értelmezték át. A sport-

ból ismert „Hajrá magyarok!” és „Hajrá Magyarország!” jel-szavai – csakúgy, mint a „Forza Italia!” – kampányjelszavakká váltak. A nemzeti politikai közösség terét leszűkítették a párt híveire, és őket a „haza védelmére” szólították fel.³ Újlag kiderült, hogy a populista politikának nincs szüksége értelmiségi-ekre, csak propagandistákra.

A populista politika egyik legfontosabb eleme a hatalom perszonalizálása. Mindezt csak felerősítette a televízió, és az utóbbi évtizedben meghatározó tudatformáló szerephez jutó reklám- és videoklip-kultúra, a kommercializálódás hatása. A modern demokrácia sok szempontból mediatisztált demokrácia, kampánydemokrácia lett. A médiaközpontú kommunikáció világában előnyt élvez az, aki tömöríteni tudja mondanivalóját, kellően leegyszerűsítve tud vélt vagy valós igazságokat hihetően kommunikálni. Sokaknak nem azok a pártok az izgalmasak, amelyek a klasszikus verbális vitákra és programjaira építik mondanivalójukat, hanem amelyek a politizálást vizuális élménnyé teszik. A megértésnél és a tudatos elfogadásnál fontosabbá vált az átélés. Az élmény akkor válik átélhetővé, ha karizmatikus személyiségek közvetítik a párt üzenetét. Ha van ilyen karizmatikus személyiség, akkor az üzenet metapolitikai jellegűvé válhat: akkor már nem politikai programok, hanem hitvilágok, élményvilágok, szimbólumok, vallásos meggyőződések csapnak össze. Akkor már maga a személyiség lesz az üzenet. A politikai vezető ezáltal egy vallási jellegű gyülekezethez hasonló karizmatikus közösség élményt adó vezérévé válik, politikája pedig az átélés élményét adja az identitásukat kereső fiataloknak. A „vezérdemokráciában”⁴ a politika a híveknek az élmény, a feloldódás, az összetartozás üzenetét közvetíti, az ideológiák identitásokká válnak, a racionális-érvelő típusú politika pedig identitáspolitikává.

Az elmúlt ciklus nagy meglepetése volt, hogy kiderült erre a vezéri magatartásra bizonyos fokig szüksége volt a magyar társadalom jelentős részének. Kevésbé a városi embereknek, mint inkább a kisebb településeken élőknek. Úgy érezték, végre valaki egyértelműen és kellően leegyszerűsítve, érthetően, ugyanakkor kellő intellektualitással megmondja, hogy mit kell tenni a zűrzavaros, rossz beidegződésekkel teli, „irracionális”, dekadens világban. A választások azonban megmutatták, hogy a választókat jobban érdekli a jelen, mint a múlt, és akkor hisznek a jövő álmaiban és sikereiben, ha ennek alapjait a jelenükben, mindennapjaikban is érzékelik. Nyilatkozatai szerint Orbán Viktor az elmúlt négy év kormányzása és a Fidesz veresége között nem talált összefüggést.⁵ Hajlott arra, hogy a vereséget transzcendens okokkal magyarázza, és a veszített választások után is igyekezett elterelni a figyelmet kormánya hibáiról. A Fidesz–MPP vezetői nem tudtak vagy nem akartak szembenézni azzal: hibákat kellett elkövetniük ahhoz, hogy választást ve-

szítsenek gazdasági prosperitás idején. A választások után a leköszönő kormányfő a népszerű szerepet választotta, és egyértelművé tette, hogy nem kíván „visszazökkenni” a parlamentáris politizálás világába. Pártfunkciót, frakcióvezetői posztot, parlamenti bizottsági szerepet nem vállalt, idegenkedett a hagyományos ellenzéki szereptől. Polgári köröket, öntevékeny csoportokat szervezve a mozgalmi szférába helyezte át politikai tevékenységét, kijelentve, hogy „a haza nem lehet ellenzékben”. A „hazát” akarja képviselni az ellenzéki pártok „főle emelkedve” és az általa elképzelt Magyarország társadalmi bázisát, infrastruktúráját kívánja megszervezni. A Fidesztől mint választási párttól eljutott a társadalom különböző intézményeibe mélyen beágyazott, széles politikai mozgalom – egy leendő jobboldali pártunió – kiépítéséhez.

Végső soron az Orbán-kormány azért bukott meg, mert egyszerre és „egyetlen rohammal” akart megvalósítani egymással is konfliktusban álló célokat: a „lelkek forradalmát” és a konszolidációt. Politikájában a konfrontációt a kompromisszumok elé helyezte, amit a választók nem honoráltak. Az áprilisi választásokon az állampolgárok nemcsak a pártprogramokra és a vezető politikai személyiségek üzeneteire figyeltek, hanem a stabilitás és a demokratikus intézményrendszer védelmére is.

Az új miniszterelnök, Medgyessy Péter a kampányban gyakran kifejezte azt a szándékát, hogy véget vessen a „két Magyarország” közötti kultúrharcnak, és elősegítse a parlamentarizmus elveit jobban tiszteletben tartó, konszenzusra jobban építő demokráciához való visszatérést. A társadalmi béke megerősítése szempontjából jelentős üzenete lehet például a nők nagyobb politikai szerepvállalásának.⁶ Úgy tűnik, az MSZP kezdi komolyan venni azt a Nyugat-Európában már elterjedt álláspontot, hogy a modern demokráciának – az állampolgári jog-egyenlőségből következően – elengedhetetlen része a nemek közötti egyenlőség. Ennek pedig nemcsak a társadalmi életben, hanem a politikai elit összetételében is célszerű megjelennie.

Medgyessy Péternek az a szándéka, hogy a „nemzeti közép” kormányát vezesse, a Schröder-féle „új közép” politikájára emlékeztet: az egyházakkal való kibékülést, az egészségügy és a vidék fejlesztését, új értelmiségpolitikát és a szegényekkel való nagyobb törődést ígéri. Megújulást, szemléletváltást s egyúttal bizonyos fokú szakítást ígért nemcsak az Orbán-féle populista demokráciafelfogással, hanem a Horn-korszak technokrata, „válságmenedzselő” politikájával is. Ezt jelezte az a deklarált törekvése, hogy pártonkívüliként az őt miniszterelnöknek választó kormánypártok belső konfliktusai „főle emelkedjék”, és ne legyen kiszolgáltatva az MSZP erőcsoportjainak. De ennek megvalósítása egyáltalán nem tűnik könnyűnek, hiszen – amint azt a 2002. júniusi bizalmi válság megmutatta – a miniszterelnök csak a koalíciós pártokra támaszkodva őrizheti meg pozíci-

óját. Az MSZP-ben még a változás is csak a folytonosság keretei között képzelhető el: a megjelenő új arcok mellett az 1980-as évek reformkommunistái és az 1994–98 közötti Horn-kormány „szocialista menedzserei” közül többen most is főszerphez jutottak.

JEGYZETEK

- 1 Az SZDSZ-nek az MSZP-től mindmáig különböző identitását élesen exponálta a Medgyessy Péter miniszterelnök kérelmhárító múltjának napvilágra kerülésekor, 2002 júniusában kiobbant vita. Vö. Kis János: „Medgyessynek mennie kell” *Magyar Hírlap*, 2002. június 19.; Tóth Csaba-Török Gábor: „A Medgyessy-botrány és az SZDSZ” *Élet és Irodalom*, 2002. június 28.; Bozóki András: „A bárányok már nem hallgatnak” *Népszabadság*, 2002. június 29. stb.
- 2 Erről lásd bővebben „Rhetoric of Action” című tanulmányomat; in András Bozóki (szerk.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press, 263–283. old.
- 3 Lásd erről bővebben Orbán Viktor választási beszédét, amit a budapesti Testnevelési Egyetemen mondott el 2002. április 9-én. *Magyar Hírlap*, 2002. április 10.
- 4 Vö.: Körösnéyi András: „Vezérdemokrácia és az antik orátorok” in Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia és politikatudomány a 21. században*. Budapest: Rejtjel, 2002. 54–76. old.
- 5 Lásd például Debreczeni József interjút Orbán Viktorral, in Debreczeni József: *Orbán Viktor*. Budapest: Osiris, 2002. 555–561. old.
- 6 Magyarország történetében először van női elnöke az országgyűlésnek, és a belügyminiszteri posztot ugyancsak először tölti be nő. A legnagyobb parlamenti frakciót szintén nő vezeti, amire korábban szintén nem volt példa.

ANGELUSZ RÓBERT-TARDOS RÓBERT

A választási részvétel csalóka változékonysága

NÉGY VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON –
2002 ÉS AMI ELŐTTE VOLT

Ami máris biztosan megállapítható: a 2002-es országgyűlési választásokon – mind az első, mind a második fordulóban – a rendszerváltás óta minden korábbinál magasabb volt a választási részvétel. Különösen éles volt a kontraszt a legutóbbi 1998-as adatokhoz képest, amikor viszont – legalábbis az első fordulóban – a legalacsonyabb arányt regisztrálhattuk. Miután a „normál szintről” alkotott köztudatbeli képre főként a közelmúltbeli tapasztalat, az utolsó emlék nyomja rá a bélyegét, ehhez képest különösen pregnánsnak tűnt az emelkedés. Sőt a publicisztikában gyakran még nemzetközileg is magas részvételről volt szó, holott – az elmúlt évtizedek csökkenő választási trendje ellenére – a hetven százalékost valamelyest meghaladó részvétel Nyugat-Európában ma is inkább átlag alattinak számít.

Az elemzőknek azért is nehéz volt a feladata, mivel Magyarországon a részvétel korábbi alakulását inkább az ingadozás, mint az egyértelmű trend jellemezte. Legutóbbi tanulmányunk címével – „Részvétel és távolmaradás: a választások sötét lova” – azt kívántuk érzékeltetni, hogy a részvétel fontos, de nehezen előre jelezhető. Ha számszerű előrejelzésre nem is vállalkoztunk, néhány hónappal az áprilisi választások előtt viszonylag széles skálán belül tartottuk elképzelhetőnek a várható aktivi-

tást. A választásokat követően viszont – nyilván a meglepetés hatása alatt – sokaknak olybá tűnt, mintha a választási részvétel alapján véve a rendkívüliség, a kiszámíthatatlanság uralná. Jelen tanulmányunkban mindenekelőtt ezt a kérdést – tehát a választási részvétellel kapcsolatos változások jellegét – kívánjuk vizsgálni, melynek megközelítéséhez a legutóbbin kívül az 1990 óta lezajlott három másik országgyűlési választást is bevonjuk.

Kevéssel a választások után empirikus lehetőségeink bizonyos fokig korlátozottak – a 2002-es részvételre vonatkozóan személyes megkérdezésen alapuló survey-eredmények nem állnak rendelkezésre. Bőséges elemzési lehetőséget kínál azonban két – egymásra vonatkoztatható – területi bázisú adatforrás, az országgyűlési választóközrtek – sőt ennél jóval mélyebb, szavazóköri szintekig bontható – választásstatisztikai adatbázisa¹, valamint ugyanezen körzetekre vetítve a KSH társadalmi-demográfiai adatbázisa. Az aggregát ökológiai adatokra épített elemzés részvételi kutatásainkban nem előzmény nélküliek. 1994 és 1997 között – igaz, nem választóközrtekre, hanem az ország mintegy 3000 településére vonatkozóan – alakítottuk ki azt az ökológiai adatbázist, amely szintén választásstatisztikai és társadalmi-demográfiai összetételbeli adatok együttesére épült. Természetesen az eredmények értelmezésénél – mint az ökológiai adatbázisú elemzés minden esetében – óvatosan kell eljárni, nehogy az ilyen típusú tévkövetkeztetések csapdájába essünk, és területi összefüggésekből közvetlenül egyéni szintű kapcsolódásokra következtessünk (jóllehet a terület módszertana – különféle szimulációs eljárások segítségével – empirikusan megalapozott aggregát egyéni következtetések irányában is fontos lépéseket tett az utóbbi időben).²

Adatbázisunk ugyanakkor lényeges korlátokkal is rendelkezik, amelyekről említést kell tennünk. Ami a részvételi adatokat illeti, az alapvető korlát az aggregátjellegből következik, igaz, ezek validitása mindenképpen nagyobb, mint a reprezentatív mintákra épülő kérdőíves adatbázisoké. A területstatisztikai adatok ugyanakkor – a rendelkezésre álló időkeret korlátozottságával összefüggésben – bizonyos időbeli pontatlanságot tartalmaznak, amennyiben nagyrészt a KSH legutóbbi (2001. évi) népszámlálási-területi adataira épülnek, és – visszavetítve – ezeket alkalmazzuk a korábbi időszakok részvételi mintáira vonatkozó elemzéseinknél is. Eljárásunk azon a – számos korábbi tapasztalaton nyugvó – feltevésen alapul, hogy a területi jellegzetességek, az egyes körzetek viszonylagos összetételbeli pozíciója időben többé-kevésbé stabil. Például az iskolázottság szerinti területi rangsorok igen lassan, inkább évtizedes, mint éves távon változnak meg. Így feltételezzük, hogy a most érvényes (iskolázottsági stb.) jellemzők alapján a relatív pozíciók a kilencvenes évek különböző szakaszaiban is nagyjából hasonló te-

rületi profilt mutattak. Emellett az egyes mutatók esetenként parciálisabbak, mint a reprezentálni kívánt változók, de a késsen talált statisztikai adatbázisokkal ez a probléma valamilyen szinten gyakorlatilag mindig fennáll. Bár az értelmezésnél óvatosan kell eljárunk, mégis abból indulunk ki, hogy az alkalmazott mutatók önmagukon túlmutató, átfogóbb jelenségek indikátorainak is tekinthetők.

A behatóbb elemzések előtt azonban nem árt röviden a legegyszerűbb adatokra, magukra a részvételi arányokra is pillantást vetni. Ez azért sem felesleges, mivel a választással kapcsolatos tájékozottság a köztudatnak továbbra is a gyenge pontjai közé tartozik. A kampány időszakában egy esetleges 60 százalékos körüli részvételt vezető újságírók is mint magasról (netán az eddigi legmagasabbról) szóltak. Említettük az utolsó tapasztalat emlékezetű szerepét, de a részvétel csökkenésének nemzetközileg többé-kevésbé általánosan megfigyelhető tendenciája is minden bizonnyal ebbe az irányba állítja be a plauzibilitási becsléseket. (Azt, hogy a „precision journalism” – épp a ténybeli megalapozottságot illetően – a hazai téren meglehetősen gyenge lábon áll, nemcsak a magyarországi, hanem a külföldi választások részvételi arányaival és azok értékelésével kapcsolatos gyakran tapasztalható bizonytalanság is jelzi.) (1. táblázat.)

A táblázat szempontunkból legfontosabb alsó sora a szeszélyes alakulás benyomását keltheti, s a két utolsó adat, az ideai választás két 70 százalékos feletti értéke egyszerre tűnhet váratlanoknak, előzmény nélkülinek, vagy éppen e szeszélyesség egy újabb megnyilvánulásának. Különösen nagyok mutatkozhat a közvetlenül megelőző 1998-as választáshoz képest a mintegy tizenöt százalékos emelkedés mind az első, mind a második fordulóban. Igaz, a táblázatból azt is emlékezetbe idézhetjük, hogy az első forduló tekintve a nyolc évvel ezelőttihez képest már csak másfél százalékos az emelkedés (de a rendszerváltás utáni első – annak idején több elemző által is alacsonynak minősített – választáshoz képest is csak ötszázalékos). A második forduló tekintve már kétségtelen más a helyzet. Az adatok közelebbi szemügyre vétele azonban itt sem egyszerű változékonyságot, hanem bizonyos szempontból szisztematikus átalakulásra utal: az első és a második forduló közti részvételi különbség nemcsak választásról választásra csökkent, de ellenkező előjelűvé is vált, s ezt a váltást a legutóbbi választás két fordulója csak megerősítette.

Az egyes időpontokban a részvétel konkrét szintje nem utolsósorban olyan egyedi körülmények befolyására alakul ki, amelyek közt a politikai élet aktuális fejleményei, a pártok taktikai elgondolásai, a köztük folyó versengés mobilizációs következményei, szándékolt és nem szándékolt hatások egyaránt megtalálhatók, és amelyek gyakran inkább utólag – esetleg csak hosz-

1. táblázat. Választási részvétel az országgyűlési választások négy időpontjában – az első és a második fordulóban

	1990		1994		1998		2002	
	III. 25. I. f.	IV. 8. II. f.	V. 8. I. f.	V. 29. II. f.	V. 10. I. f.	V. 24. II. f.	IV. 7. I. f.	IV. 21. II. f.
	Választásra jogosult	7 824 110	7 597 128	7 959 206	7 873 937	8 062 708	8 016 397	8 061 101
Megjelent	5 093 119	3 459 798	5 485 618	4 339 896	4 536 254	4 570 386	5 685 655	4 423 806
Részvételi arány	65,10%	45,54%	68,92%	55,12%	56,26%	57,01%	70,53%	73,51%

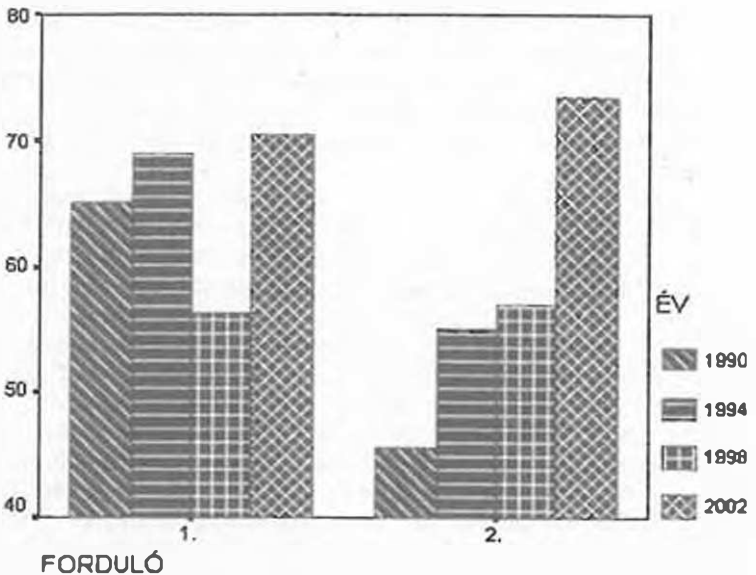
Forrás: Belügyminisztérium választási irodája

szabb visszatekintés birtokában – bonthatók ki, mint az események lezajlásakor. Tanulmányunk nem ezeket a mozzanatokot fogja középpontba állítani, jóllehet a befejező résznek, amely a legutóbbi választás első és második fordulóját veti össze a részvétel szempontjából, már óhatatlanul ilyen kérdésekkel is foglalkoznia kell.

De a szóban forgó tendencia, a fordulók közti eltérés legalábbis szabályszerűnek tűnő változása is legalább rövid interpretációt igényel, ahol ismét a hazai politikai élet bizonyos fejleményeire kell utalnunk, igaz, itt nem annyira egyedi körülményekről, mint inkább hosszabb távú átalakulásokról lehet szó. Ezek közt mindenekelőtt a pártrendszer fokozatos koncentrációsára – egyfelől blokkosodására, s a blokkokon belül egy-egy párt markáns előtérbe kerülésére – utalhatunk. A nagyszámú párt indulása mellett az első fordulókban sokfelé eloszló szavazatok vesztes leadói – a kis pártok, esetleg a nem is olyan kicsi, a 4, majd 5 százalékos küszöböt még különösebb gond nélkül vezető, de a második fordulóra már csak kevés jelölttel bejutó pártok támogatói – a második fordulóban már kevésbé voltak érdekeltek, különösen akkor, amikor a választás utáni koalíciós felállások, vonalak még viszonylag körvonalazatlanok voltak, ugyanakkor az első forduló eredményei nagyrészt előrevetítettek a választások végső kimenetelét. Ehhez képest az említett koncentráció valamennyi mozzanata (blokkosodás a vezető pártok térnyerésével, de maga a jelölési procedúrán sikerrel átjutó pártok ritkulása) a kétfordulós rendszert olyan két félidős mérkőzéshez teszik hasonlatossá, amely nagyrészt végig ugyanazokkal a szereplőkkel zajlik – ahol többé-kevésbé világos, „ki kivel van” –, ahol azonban mindkét félidőnek megvannak a maga külön tétjei, melyek a végeredményt együtt alakítják ki. (Természetesen egy-egy választáson a részvétel konkrét alakulását e vonatkozásban is nagymértékben befolyásolják különböző egyedi körülmények, mint például a versengés szorossága, az, hogy az első fordulóban mennyire dől el vagy maradt nyitott a végső kimenetel.)

De térjünk vissza az adatokhoz, a négy időpont két-két fordulójának eredményéhez. Egy ábra a hasonló táblázathoz képest gyakran más mozzanatokot emel a szemlélet előtérébe. Sok függ attól is, hogy az ábrázolás során a különböző tényezők közül melyik lehetséges csoportosítást alkalmazzuk. Ha az előbb tárgyalt összetevő, a fordulók szerint rendezzük a különböző időpont részvételi arányait, némiképp szemléletesebb képet kapunk, mely a fentihez képest talán más következtetéseket is sugall. (1. ábra.)

Így tekintve, az adatok egészében emelkedő tendencia benyomását keltik, mely a második forduló esetében végig fennáll, az első fordulóban egyszer szakítja meg egy – igaz, jelentős – csökkenés³. Joggal vethető fel, mennyire lehet plauzibilis egy

1. ábra. Választási részvétel 1990 és 2002 között fordulók szerint (%-ban)

ilyesfajta értelmezési irány nemcsak az eddig is sok meglepetést kiváltó hazai részvétel, de az egészében inkább ellentétes jellegű nemzetközi trend fényében. Nem volna teljesen megalapozott a dolgot pusztán a szituáció különbözőségével elintézni, annál inkább, mivel minden bizonnyal számos mögöttes tényező befolyása itt is, ott is fennáll, ráadásul a nemzetközi trendek demonstratív hatása esetünkben mindig is erős volt, és nem kell okvetlenül feltételeznünk, hogy az adott kérdésben kivételről van szó. (Ráadásul Kelet-Közép-Európában is, amely régió leginkább jelenthet számunkra közvetlen viszonyítási keretet, az esetek többségében szintén csökkenő trend körvonalazódik.) Ha esetleg valóban emelkedő trendről beszélhetünk – aminek meglétét a következő választások erősíthetik meg, ha a részvétel nem is feltétlenül a 70 százalék feletti, de ahhoz közeli sávban marad – azt leginkább a kiinduló alacsony szinttel hozhatjuk összefüggésbe. A rendszerváltás utáni első választások nemcsak nyugat-európai mércével, de térségünk viszonylatában is meglehetősen mérsékelt aktivitás mellett zajlottak. Ha – az ellentétes trend nyomán – egyfajta kiegyenlítődség megy végbe például az OECD-országok egészéhez viszonyítva, az még mindig inkább inkább csak a közelítést, mint az egy szintre jutást valószínűsíti, hogy egy esetleges pozíciócseréről ne is beszéljünk⁴.

Nehezebb dolgunk van, ha egy ilyen trend magyarázatát szubsztantív jelleggel kísérelnénk meg, olyan – a választási részvétellel kapcsolatos eddigi kutatásainkban hangsúlyos – tényezők alapján, mint a társadalmi integráció ereje, a középrétegek súlya, a részvételre közvetlenül és közvetetten kiható normatív befolyások működése, mivel ezekben a vonatkozásokban legalábbis ellentmondásosak a tapasztalatok. Ami a rétegződéssel való összefüggéseket illeti, az ezzel kapcsolatos kérdéseknek nem kívánnánk most elébe menni – tanulmányunk jelentős részében ezekről lesz szó –, de az elmúlt évtizedben a középrétegesedést ellenkező előjellel érintő fejleményeknek lehettünk tanúi. A gazdasági pozíciók jelentős romlása széles rétegek esetében, kontúros polarizálódás ezen időszak első, majd a gazdasági növekedés beindulásával valamelyes stabilizálódás az évtized második felében. A középréteg-életmód hagyományos tartozékainak (mint nyaralás, kulturális, szabadidős szolgáltatások igénybe vétele) szűkebb körre szorulása egyfelől, a modernizáció újabb tárgyainak, kommunikációs-fogyasztói kellékeinek (mint PC, mobil telefon, pláza) megjelenése és viszonylag széles körű elterjedése másfelől. A szubjektív identifikációról, rétegtudatról való újabb felvételek nem jeleznek drámai elmozdulást a mintegy tíz évvel korábbiakhoz képest, az önmagukat a középrétegekhez sorolók aránya nem nőtt jelentősen (ha egyáltalán). Mindebben kétségkívül változást eredményezhet az iskolázottság gyors felfelé tolódása az iskoláskorú korcsoportokban az elmúlt néhány évben, de ez is inkább hosszabb távon fejtheti ki hatását. Ami a normatív tényezők szerepét és általában a részvétel integrációs összefüggéseit illeti, talán még kevésbé egyértelmű a kép. Ezekről más helyen részletesebben szölkünk⁵ – sokkal szerteágazóbb jelenségkomplexummal van dolgunk, hogy ezen a helyen komolyabban tárgyalhatnánk –, mindenesetre nem tűnik magától értetődőnek, hogy egy esetleges emelkedő trendet alapjában véve a társadalmi vagy csoportszintű normák megszilárdulására, a normatív befolyások újbóli megerősödésére vezethetnénk vissza. Viszont e vonatkozásban ismét indokolt a két forduló közti eltérés kapcsán elmondottakat felidézni a politikai élet közvetlenebb tényezőiről, noha e tekintetben sem egyértelműek az implikációk. A pártstruktúra leegyszerűsödése, a tétek transzparensbé válása kétségkívül általában véve is inkább a magasabb részvétel irányában hat. Másrészt ugyanez a leegyszerűsödés egy másik megközelítésben a politikai kínálat csökkenését, az adott pártstruktúrájánál plurálisabb szemléleti orientációk kevésbé teljes lefedését jelenti. Ha a kétfordulós magyar választási rendszer első fordulója elvben a különböző jellegű – irányú, intenzitású – szavazási hajlandóságok összegyűjtését, a második inkább ezek politikai fókuszálását jelenítheti meg, a pártstruktúra vázolt folyamatai a potenciális választóközönség mobilizálásához inkább az utóbb-

bi szempontból járulnak hozzá.

Azonban a részvétel változékonyságának – vagy ennek hiányának – kérdése, ahogy már utaltunk rá, nem csupán a mozgások irányát, ennek trendszerűségét (vagy hiányát) jelenti, hanem azt a legalább ilyen fontos kérdést, mennyire mutatható ki belső konzisztencia a folyamat időbeli alakulásában. Mennyire beszélhetünk rendkívüliségről egyik vagy másik alkalommal abban az értelemben, hogy mások mentek el szavazni, mint máskor – vagy amit egyszerűbb számba venni, bizonyos területi egységeket – például a kézenfekvő szavazóközeteket – tekintve nagyjából hasonló vagy jelentősen különböző-e a kép az aktivitási profil szempontjából egyik választásról a másikra.

Következő elemzésünk ehhez a kérdéshez kíván közelíteni az eddigi négy országgyűlési választás (első forduló) részvételi adatainak választókerületenkénti összefüggései alapján (úgy, hogy az idej választáson belül az első és a második fordulót külön is megkülönböztetjük). Módszertanilag – sőt bizonyos fokig tartalmi szempontból is – kérdéses lehet, hogy az egyszerű alapadatok, a választókerületenkénti részvételi arányok a legmegfelelőbbek-e, vagy az egyes körzetek rangsorbeli pozíciója az egyes időpontokban (ami az abszolút szint bizonyos általános ingadozását eleve kiszűri). Mindkét lehetőség mellett szólnak érvek, célszerűnek tűnik a következő két táblázatba mindkét

2/a. táblázat. Az 1990-es, 1994-es, 1998-as (első fordulás) és a 2002-es első és második fordulás részvételi adatok korrelációja a 176 országgyűlési választói körzet adatai alapján

	1990	1994	1998	2002. 1. f.	2002. 2. f.
1990	-	86	89	84	81
1994		-	92	90	79
1998			-	94	89
2002. 1. f.				-	90

2/b. táblázat. Az 1990-es, 1994-es, 1998-as (első fordulás) és a 2002-es első és második fordulás részvételi rangsorok korrelációja a 176 országgyűlési választói körzet rangsorhelyei alapján

	1990	1994	1998	2002. 1. f.	2002. 2. f.
1990	-	83	90	84	81
1994		-	90	89	76
1998			-	93	86
2002. 1. f.				-	87

korreláció-együttest bevonni. (2/a., 2/b. táblázat.)

A kép mindkét vonatkozásban egyöntetű, és a korrelációk egészét tekintve talán meglepően egységesnek mondható. Bár egészében megfigyelhető egy – nem túl erős – tendencia, amely szerint az egymáshoz közelebbi időpontok közt erősebb, a távolabbiak közt gyengébbek a kapcsolatok, a többnyire 0,8 és 0,9 közt mozgó (a leggyengébb esetekben is az előbbit megközelítő) korrelációk a profilok nagyfokú időbeni állandóságára utalnak. Bár bizonyos fajta útfüggés mindenképpen megállapítható az eredmények alapján, elvben többfajta értelmezés lehetséges. Elvben elképzelhető, hogy a valamely korábbi időpontban – akár véletlenszerűen – kialakult aktivitási szokások a későbbiekben szokásszerűvé váltak, a profilok mintegy habituálisan rögzültek. De lehetséges az is, hogy különböző időpontokban hasonló összefüggések, összetételbeli vagy sajátosabb kontextuális befolyások nyomán alakul ki a profilok nagyfokú időbeli hasonlósága. Következő elemzéseink jelentős részben a szóban forgó befolyások meglétére vagy hiányára fognak irányulni. Valójában a kompozíciós/kontextuális befolyások az útfüggő mechanizmusok, a hagyomány elemeinek tisztább érvényesülését sem zárják ki, a részvételi minták kettős strukturális beágyazottságával⁶.

Mindez nem zárja ki, hogy kisebb-nagyobb átrendeződések történhettek e tekintetben az elmúlt tizenkét év során. Bár olyan választóközrét nincs a 176 között, ahol a részvétel (az abszolút értéket tekintve) folyamatosan emelkedett volna, több mint egy tucat van köztük, melynek rangsorbeli pozíciója végig emelkedett. Nagyobb részt olyan fővárosi (peremkerületi) vagy vidéki nagyvárosi (pécsi, debreceni, nyíregyházi) körzetek tartoznak ezek közé, ahol a „rendhagyóan” alacsony kiinduló aktivitás váltott át fokozatosan a környezetének megfelelő szintre. E csoportba tartozik a fővárosi agglomeráció egy-két olyan körzete (Budaörs, Érd) is, ahol kétségtelenül maguk a települések jellege, társadalmi összetétele is átalakult, urbanizáltabbá vált az elmúlt időszakban (előbbi a 76.-ról a 26.-ra, utóbbi a 121.-ről a 45.-re emelkedve a rangsorban) Ismét nem kívánva a későbbi elemzések elé vágni, e konkrét esetek önmagukban sem érdektelenek. A másik oldalon, a rangsorban lefelé araszoló választóközrét csoportja főként vidéki kis- vagy középvárosokat foglal magába (mint Szentés, Szarvas, Csorna, Pápa, a nagyobbak közül Győr és Szombathely egy-egy kerülete), ahol a kezdeti magas pozíciót váltotta fel egy-egy közepesebb – az átlagoshoz inkább közelítő – rangsorbeli hely.

TERÜLETI MEGHATÁROZÓK - ÖSSZETÉTEL, MILIÓ, HAGYOMÁNY

A részvétel szintje

Mikor a választási részvétel területi meghatározóit kezdjük boncolgatni, valójában nem egyszerű esetenként különválasztani az összetétel, millió és hagyomány komponenseit. Viszonylag egyszerűbb a függő változót illető különbségtétel, amikor arról van szó, hogy a részvétel szintje vagy változékonysága felé kívánunk közelíteni. Kiinduló kérdésfeltevésünk szempontjából az utóbbi az előbbihez hasonló fontosságú, azonban a szintre vonatkozó elemzés után térünk majd rá.

Tekintsük először végig, mely tényezőket vontunk be a rendelkezésre álló területi adatállományból a 176 választókörzet jellemzésébe. Utaltunk már azokra a korábbi elemzéseinkre, melyeket az ország mintegy 3000 településéről rendelkezésre álló adatbázis alapján végeztünk az 1990-es és az 1994-es választásokra vonatkozóan. Viszonylag részletes indexeket dolgozhattunk ki a települések társadalmi státusára, iskolázottságára, infrastrukturális és vagyoni szintjére vonatkozóan, amelyekkel mindkét vizsgált esetben számottevő összefüggések mutatkoztak. Ehhez képest most aggregáltabb és kevesebb indikátoron alapuló mutatóegyüttessel dolgozhattunk (valójában a kidolgozás céljára rendelkezésre álló időkeret is korlátozottabb volt). A meglévő lehetőségek alapján néhány olyan mutatóra igyekeztünk koncentrálni, melyek szociológiai tartalma viszonylag világos, s amelyekkel kapcsolatban vagy a korábbi tapasztalatok, vagy a mostani választásokon szerzett – többé-kevésbé esetleges – benyomások alapján lényeges összefüggéseket feltételeztünk. Bizonyos esetekben a mostani választások során hangsúlyosan felvetődő, publicisztikai vagy szakmaibb jelleggel megfogalmazott kérdésekre (például a cigányság megszólításának, választási mobilizálásának esélyei) is megpróbáltunk reflektálni.

De nézzük a konkrét mutatókat, először is magára a részvételre vonatkozó függő változót. Bár a különböző mutatók közül ez a legegyszerűbb eset, valójában itt is három különböző indikátor alkalmazásával van dolgunk. Az előzőekben – az időbeli korrelációk kapcsán – már szóltunk kétfajta mutatóról, egy-egy időpont „természetes” részvételi rátájáról és az adott választókörzet aktuális rangsorbéli pozíciójáról a 176 választókörzet között. Harmadikként – bizonyos kategoriális változókon alapuló elemzések céljából – azt az indikátort alakítottuk ki, ahol a körzeteket egy-egy időpont aktuális részvétele alapján tizenöt hasonló nagyságú (tizenegy-tizenkét elemet magába foglaló) csoportba vontuk össze. A következő elemzések közül a legtöbb erre a mutatóra fog épülni.

Az elemzésekbe hat (vagy bizonyos elemzésekhez a városias/falusias jelleg különválasztására szolgáló index beszámítással hét) független változót vontunk be, közülük öt az egyes területi egységek szociodemográfiai (valójában inkább társadalmi, mint demográfiai) profiljának jellemzésére szolgál. Az egyes körzetek társadalmi státusát legközvetlenebb módon alighanem az iskolázottsági összetétel két indikátora írja le, melyek kontúrosan a képzettségi szint egy-egy alsó és felső fokát, a 8 általánost és a diplomás (egyetemi vagy főiskolai) végzettséget ragadják meg (negatívan a 8 osztályt el nem végzettek, pozitívan a diplomások felnőtt népességen⁷ belüli arányán keresztül). A két indikátor együttesen többé-kevésbé az adott terület iskolázottsági profiljáról is képet adott, viszont a két mutató szerint külön-külön történő elemzés esetenként finomabb következtésekre is módot ad.⁸

A terület státusszintjének további lényeges mutatója a munkanélküliség kiterjedtsége, pontosabban azon háztartások aránya, ahol munkanélküliek is előfordulnak. Az indikátor egyszerre fogható fel a veszélyeztetett anyagi-társadalmi helyzet előfordulásának fontos jelzőszámaként, de közvetettebb módon az adott terület gazdasági állapotának, válságérzékenységének globálisabb jellemzőjeként is. Már említettük azt a problémát, ami a mutató időbeli keltével, a 2001-es népszámláláshoz való kötődésével kapcsolatos. A dolog súlyát két mozzanat is növeli ha változó szinten is, a munkanélküliség hazai alakulására feltétlenül érvényes – legalábbis évtizedes távon – a nagyfokú területi stabilitás, még ha kisebb körzetek szintjén esetenként létezhetnek is eltolódások. (A tartós munkanélküliség magas előfordulása maga is összefügg ezzel a fajta állandósággal.) A mutató közvetettebb jelentése ugyanakkor egy tágabb értelmezési lehetőség felé emeli a szóban forgó indikátort, mely – az adat keltétől némiképp leválasztva – az elmúlt évtized egészére vonatkoztatható. (A korábbi gazdasági problémák súlyát, a visszaesés mélységét az akkori aktuális – kezdetben alacsony szintű, majd gyorsan megugró, de szerencsésebb övezetekben aránylag gyorsan vissza is húzódnó – munkanélküliségi aránynál bizonyos értelemben jobban is jelzi az álláshoz jutás elhúzódó nehézségeit jelző későbbi mutató.) Arra, hogy a választási aktivitás fontos összetevőjéről van szó, korábbi aggregátelemezéseink is utaltak, melyek az 1990-es és az 1994-es választások között lényeges eltérést jeleztek a transzformációs válságtól különösen erősen sújtott iparvidékeken, korábbi nagyipari-néhezipari központokban. Az itt különösen alacsony 1990-es induló szintet 1994-ben markáns emelkedés követte, hogy 1998-ra ismét átlagosnál nagyobb csökkenést regisztrálhassunk. Korábbi elemzéseink ugyanakkor főként eseti-minőségi egybevetésen alapultak, e megfigyeléseket – nem utolsósorban a mostanihoz hasonló mutató hiányában – még nem tudtuk kvantifikálni. Mostani elemzésünk ennyiben is újat jelent.

A választókörzeti szintre vonatkozóan közzétett 2001-es népszámlálási adatbázis viszonylag bőséges mutatóegyüttest tartalmaz a lakás-, illetve az épületállomány összetételéről, koráról, minőségi jellemzőiről. Az ilyen típusú adatok annyiban is érdekesnek tűntek, mivel eseti tapasztalatok, sporadikus megfigyelések a nagyobb lakóövezeti egységek, mindenekelőtt a lakótelepek választóinak viszonylag egységes szavazási szokásaira – távolmaradására, vagy máskor a szavazóhelyiségekben való nagyarányú megjelenésére hívták fel a figyelmet. A szóban forgó statisztikai adatok – ha nem is igazán finom kategorizálásban – lehetővé teszik az egyes körzetek épületállományának kohorszbesorolását. Ismeretes, hogy a lakótelepi lakások zöme 1960 és 1989 közt épült (a rendelkezésre álló népszámlálási csoportosítás történetesen ilyen tágabb periódus körülhatárolását teszi lehetővé), mint ahogy az is, hogy a városokban épült lakások nagy többsége ekkoriban lakótelepeken valósult meg. Független változóink adatbázisa e vonatkozásban tehát ezzel a mutatóval, a körzetek lakásállományának a szóban forgó időszakban épült részarányával bővült, amit egyes elemzések céljára a körzetek városias vagy falusias jellegére vonatkozó mutató egészített ki⁹. (A mutatónak a falusias körzetekre való vonatkoztatása sem teljesen érdektelen. Ha itt nem is lakótelepekről van szó, itt is szóba jöhet egy olyan értelmezés, hogy mennyiben nyomta rá a bélyegét az egyes területekre a Kádár-kori – inkább az első, mint a második szakaszra jellemző, nagyrészt családi erőforrások bevonásán alapuló – konjunkturális felhalmozás. Néhány egykori kiemelt mezőgazdasági központban, állami gazdasági székhelyen különösen magas, a vidéken átlagos 50–55 százalékot jóval meghaladó ez az arány.)

A KSH 2001-es népszámlálása után két mutatónk további forrásból való. Jóllehet korábbi ökológiai adatbázisunk az egyes településekre vonatkozóan az e tekintetben igen hiányos (1990-es népszámlálási) adatokkal kellett hogy beérje, a cigány népesség részarányával egyes elemzésekben így is, ha nem is erős, de szignifikáns összefüggés volt kimutatható. A téma bevonását a 2002-es választás konkrét előzményei (nem utolsósorban a Fidesz–Lungo Drom választási szövetség), majd az MSZP más roma szervezetekkel kötött megállapodása is indokolták. A politikai elemzők közt is gyakran felmerült az a kérdés, hogy az eddigi választásokhoz sok tekintetben távolságtartóan viszonyuló cigányság mobilizálási kísérletei mennyire hozhatnak eredményt. (Jóllehet – főként survey-forrásokra alapozva – a választás előtti időszakban az is vitatottá vált, hogy a roma népesség egyáltalán alacsonyabb választási aktivitással jellemezhető-e, legalábbis hasonló társadalmi helyzetű csoportokhoz viszonyítva).¹⁰ A 2001-es adatok a közzé tett forrásból egyelőre nem álltak rendelkezésre, viszont közben elkészült és részletes dokumentált publikáció alapjává vált a 90-es évek első felében

a magyarországi cigányság létszámáról, területi elhelyezkedéséről, jellemzőiről szóló eddig legteljesebb, Kemény–Kertesi-féle szociológiai felvétel. A publikáció alapján a körzetek jó részéhez közvetlenül rendelhattünk konkrét adatokat a cigány népesség arányáról, néhány esetben (például több választókörzettel rendelkező fővárosi kerületek esetében) a közölt adatok alapján közelítő becslést tehattünk.

Végül a néhány elemzéshez bevont utolsó területi változónk a választókörzet politikai színezete, irányultsága. Korábbi kutatásaink e vonatkozásokban is jellegzetes eltéréseket jeleztek különböző választásokra vonatkozóan. Az egyes településekre korábban kidolgozott részletesebb mutatók helyett – hasonlók híján, részben az idő szorításában – egy különösen egyszerű, de nem minden jelleg nélküli mutatót alkalmaztunk: a 2002-es választás kimenetelének, bal- vagy jobboldali győztesének tényét, mely ismét közel két egyenlő részre osztotta a választókörzeteket¹¹.

Az elemzés első lépcsője az öt területi-statisztikai változó és a kiemelt öt időpont részvételi arányai közti közvetlen összefüggések vizsgálata. (Bár célszerűnek tűnt ebbe és a következő elemzésekbe és a róluk közölt táblázatokba a 2002-es választások második fordulóját is bevonni, egyelőre az első forduló összehasonlításán lesz a hangsúly. Az idei második forduló kérdéseire a tanulmány végén majd külön térünk vissza.) (3. tábla.)

3. táblázat. A választókörzeti részvétel összefüggése öt területi mutatóval (zérusrendű korrelációk)

	1990. 1. f.	1994. 1. f.	1998. 1. f.	2002. 1. f.	2002. 2. f.
Diplomások előfordulása	-,60**	-,68**	-,78**	-,79**	-,67**
8 általános alatti végzettségűek	-,66**	-,70**	-,73**	-,81**	-,64**
Munkanélküliek	-,78**	-,51**	-,58**	-,61**	-,55**
Cigány népesség	-,55**	-,44**	-,47**	-,51**	-,44**
1960 és 1989 közt épült lakások részaránya	-,01	-,15*	-,06	-,19*	-,13

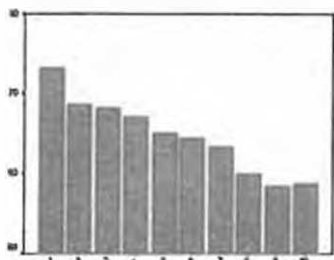
Az alsó sor kivételével, mindenekelőtt a magas korrelációs együtthatók tűnnek elsőként szembe. Jóllehet a következő elemzésig még várni kell annak megválaszolására, hogy mennyire önálló vagy egybefonódó hatásokról beszélhetünk, annyit máris megállapíthatunk, hogy nemcsak nem gyengék a területi (társadalmi-gazdasági-demográfiai) státus és a választási részvétel közti – a szóban forgó aggregátszinten is szociológiaiának tekinthető¹² – összefüggések, de az iskolázottság két mutatója esetében időben még emelkedtek is. Ha az ökológiai tévkövetkeztetés buktatóira itt különösen indokolt odafigyelni¹³, mégis a munkanélküliek és a cigány népességek arányával való összességében igen erőteljes kapcsolat már ebben a menetben is említést érdemel.

A következő ábrák – ahol az egyszerűség kedvéért a négy első forduló alapján számított átlagos részvételt vettük alapul – egyben azt szemléltetik, hogy a szóban forgó – most már decilisek szerint csoportosított – tényezők és a részvétel közti összefüggés viszonylag egyenletes (a diplomások arányával értelemszerűen nő, a másik három, alacsony területi státusra utaló tényezővel pedig csökken). (2. ábra.)

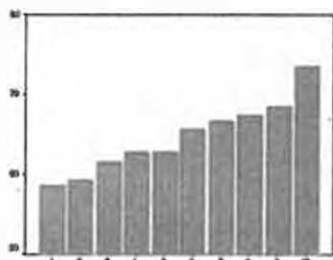
Az 1960 és 1989 közt épült lakások számával a kapcsolat ugyanakkor csak két esetben szignifikáns, de ez a két eset jellegzetesnek tűnik. Ezekre az összefüggésekre is vissza fogunk még térni a különböző tényezők hatását együttesen kontrolláló többváltozós elemzések után (ahol mind a függő, mind a független változókat kategoriális jelleggel csoportosítva, ezúttal tíz-tíz decilisre bontva). (4. táblázat.)

A többváltozós elemzések fényében még határozottabban állapítható meg, hogy a részvétel területi státusösszefüggései – az iskolázottsági összetétellel, kulturális milióval való kapcsolat – mindvégig szignifikánsak voltak, sőt ez a befolyás az eltelt idő során fokozatosan nőtt is. Bár ismételten szem előtt kell tartanunk, hogy területi/csoport és nem egyéni szintű összefüggésekről van szó, az utóbbi mozzanat bizonyos fokig számunkra is meglepő. Az 1990-es és 1994-es választási részvétel aggregát- és survey-, az 1998-as választások elsősorban survey-adatokon alapuló elemzései azt a várakozást alakították ki, hogy az ismét magas, sőt az eddig legmagasabb választási részvétel mellett csökkentek az aktivitás társadalmi státus egyenlőtlenségei. A területi adatok fényében ez inkább csak az idejű második fordulóval kapcsolatban áll.

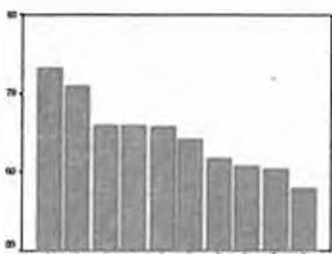
Mivel a jelenlegi adatok és összefüggések minden bizonnyal érvényesebbek, mint a survey-felvételek (akár retrospektív, akár előzetesen becsült) eredményei a részvételi hajlandóságról, két verzió merül fel a szóban forgó ellentmondás értelmezésekor. Végző soron nem zárható ki, hogy mindkét megfigyelés helytálló: tehát az is, hogy területi viszonylatban tovább nőttek, egyéni szinten viszont ezúttal csökkentek a részvétel stá-

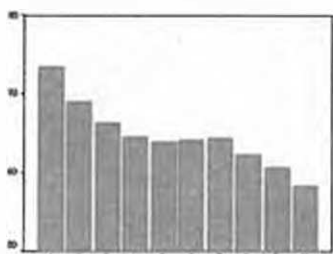
1. decilisek a legfeljebb 8 általános végzettek aránya szerint

2. decilisek a diplomások aránya szerint

3. decilisek a munkanélküliség szerint

4. decilisek a cigány népesség aránya szerint

2. ábra. A négy időpont átlagos választóköri részvétele iskolázottsági összetétel (8 általános alattiak és diplomások aránya), munkanélküliségi ráta és a cigány népesség aránya (az egyes tényezők alapján képzett decilisek) szerint

tusegyenlőtlenségei (ami leginkább úgy jöhetett létre, hogy a magas státusú területeken – egyfajta milióhatás nyomán – az alacsony státusú személyek is aránylag magas arányban szavaztak, míg az alacsony státusú területeken ugyanez fordítva fordult elő). Ez a verzió jelentős kontextuális hatások (például terüleetspecifikus részvételi normák) meglétével számol. Egy másik verzió inkább az összetételbeli hatás, a kompozíciós tényező erejére épít, ami mellett kevésbé lenne plauzibilis a változott ellentmondás a területi és egyéni szintű státusösszefüggés között. Ez a feltevés valójában a survey-felvételekből származó adatok szelektív felülbecslési tendenciájával kellene számoljon – gyakorlatilag azzal, hogy az alacsonyabb státusú válaszadók egy része – ha nem is szavazói viselkedésben, legalább ilyen válaszaiban – próbál alkalmazkodni, s ez a késztetés erőteljesebb a magas részvétel periódusai során.¹⁴

Akármelyik lehetőséget tekintjük is realisabbnak, a magas vagy alacsony területi státus bizonyos értelemben ab ovo sze-

4. táblázat. A területi összetétel tényezőinek szerepe a választókörzetek közti részvételi különbségekben a négy időpontban, illetve a 2002. Évi választás első és második fordulójában (CATREG – Optimal scaling regresszióanalízis, béta- és importance- [jelentőség] együtthatók, a függő változó 15, a függetlenek 10–10 kategóriára bontva)

	1990		1994		1998		2002 1. ford.		2002 2. ford.	
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %
Diplomások %	-0,09	-0,07	-0,19	-0,17	-0,32	-0,30	-0,31	-0,30	-0,22	-0,19
8 oszt. alattiak %	-0,15	-0,13	-0,27	-0,26	-0,20	-0,18	-0,31	-0,31	-0,18	-0,18
Munka- nélküliek %	-0,55	-0,64	-0,20	-0,18	-0,26	-0,22	-0,27	-0,24	-0,12	-0,10
Cigány népesség %	-0,21	-0,18	-0,40	-0,39	-0,35	-0,32	-0,19	-0,14	-0,49	-0,53
1960–1989 épült lakások %	-0,12	-0,00	-0,09	-0,01	-0,11	-0,00	-0,08	-0,02	-0,09	-0,01
Adj. R ²	-0,73		-0,72		-0,79		-0,82		-0,70	

mélyes vonatkozású is, amennyiben a környezeti adottságok az ott élők perspektivikus életlehetőségeit – hogy a legegyszerűbb összefüggésre utaljunk, például az ingatlanárak alakulásán keresztül – tágítják vagy szűkítik. Ebben – de csak ebben – az értelemben a területi státuszösszefüggések egyéni jellegűnek is tekinthetők.

A munkanélküliség területi méreteivel való mindvégig fennálló összefüggést ugyancsak megerősítik a többváltozós elemzés adatai, bár – ez önmagában is érdekes, mivel a nyílt munkanélküliség kiterjedtsége az idő tájt még viszonylag szűk körű volt – a kapcsolat az 1990-es választások idején a legerőteljesebb, sőt akkor valamennyi bevont tényező közül ez bizonyult a legmeghatározóbbnak. Valószínűleg arról van szó – amire a változó bemutatásakor is utaltunk –, hogy a mutató által másodlagosan indikált jelenség, az egyes területek gazdasági állapota, „válságközelisége” ebben a rendszerváltást közvetlenül követő időszakban már erősen éreztette hatását (s minden bizonnyal az ilyenfajta előérzetekkel hozható összefüggésbe az a tapasztalat, amire már utaltunk az előzőekben, hogy 1990-ben a majdan válság sújtotta ipari körzetekben, nehézipari központokban különösen alacsony volt a részvétel).

Ugyancsak szisztematikus eltérések figyelhetők meg a cigány népesség lakosságon belüli számarányával, mint a területi részvételt negatívan befolyásoló tényezővel, sőt ez az összefüggés két alkalommal, 1994-ben és 1998-ban a legjelentősebb is volt a többváltozós elemzés alapján. Mielőtt az eredmény – itt sem egyszerű – értelmezésébe belcmennénk, célszerű tekintetbe venni azokat a további részletesebb – urbanizációs szint szerinti – elemzéseket, amelyek az itteni összefüggést is fontos pontokon árnyalják.

Végül az 1960 és 1989 között épült lakások részarányával nem túl erős, de végig szignifikáns és jól értelmezhető kapcsolat mutatkozik. Egyéb tényezők hatását kiszűrve, 1994-ben és legutóbb 2002-ben (mindkét fordulóban) ott mentek el inkább szavazni, ahol e korszakban aránylag sok lakás épült (így városokban a lakótelepi övezetekben), míg 1990-ben és 1998-ban – amikor az előzőekkel szemben jobboldali győzelem született a választásokon – inkább a régebbi épületállománnyal rendelkező, legalábbis ilyen alapon tradicionálisabb milióval jellemezhető körzetekben, városrészekben. A következő, a részvétel ingadozására és az urbanizációs tényező szerepére vonatkozó elemzések adnak arra vonatkozóan további válaszokat, hogy itt egyszerű ciklusonkénti „helycseréről” van-e szó, vagy a részvételi minták ezen túlmenő eltéréseiről a régebbi és újabb területek, választóközrtek között.

A részvétel ingadozása

Jóllehet a választási részvétel Magyarországon összességében is meglehetősen nagy ingadozást mutat a négy időpont között (amiben mindenekelőtt az 1998-as erős csökkenés játszott szerepet), ez az ingadozás nem egyformán jellemzi a különböző területeket, választóköztereket. Van, ahol stabilabb a részvétel, kisebb az ingadozás, és van, ahol nagyobb a változékonyság, erőteljesebb az aktuális légkör, politikai klíma befolyása a részvételi hajlandóságra.

Elemzéseink fókuszába újabb tárgyat helyeztünk, mikor a részvétel szintje mellett az ingadozás mutatóit is kialakítottuk. Az első forduló részvételek alapján két ilyen indikátort vontunk be: 1. az egyik választásról a másikra történő összes (akár emelkedést, akár csökkenést jelentő) változás, 2. az egyes választások közti szóródás (variancia) szokásosan alkalmazott mutatóját. Az alábbi többváltozós elemzések első két modellje az eddig alkalmazott független változókra épül (a két első modell külön történő alkalmazását a két iskolázottsági változó közt e modell esetében magas multikollinearitás tette szükségessé).

A 3. modellbe az eddigiekhez képest új tényezőt vontunk be: a választóközter politikai irányultságának – a legutóbbi választások kimenetelével mért – mutatóját. A két különböző – de többé-kevésbé hasonló jelenséget mérő – függő változó révén összesen hat modell segítségével alkothatunk képet a részvételi ingadozásban szerepet játszó tényezőkről. (5. táblázat)

Mivel a különböző mutatók és modellek szerinti eredmények lényegében megerősítik egymást, viszonylag egyöntetű kép rajzolódik ki. Egészében véve két változó hatása emelkedik ki: az iskolázottság, s azon elsősorban a diplomások területi elfordulása, továbbá a munkanélküliség méretei. A magas kulturális szinttel jellemezhető közterekben aránylag stabil a részvétel, míg a depressziós övezetek magas munkanélküli rátája nemcsak – mint az előzőekben láttuk – általában véve a szavazástól való nagyobb tartózkodást eredményez, de a részvétel nagyobb ingadozását is. Ezek azok a közterek, ahol az ott élők szempontjából kedvezőnek ígérkező választási eredmény esetén a részvétel aránylag jelentős megugrására is sor kerülhetett más időszakokhoz képest.

De többé-kevésbé hasonlóak mondhatók el az 1. és 2. modellek további szignifikáns hatásaival, a cigány népesség területi arányával és az 1960 és 1989 között épült lakások arányával kapcsolatban is. Az utóbbi tényezőre vonatkozóan már a részvételi szintre vonatkozó előző elemzések is magukban hordozták ezt az eredményt (amennyiben választásonként eltérő előjelű, pozitív vagy negatív irányú részvételi hatások társultak a zömmel ekkoriból származó vagy régebbi lakásállományokhoz, építetövezetekhez).

5. táblázat. A választókerületenkénti részvételi arány 1990 és 2002 közti ingadozását befolyásoló tényezők (Optimal Scaling – CATREG regresszióanalízis)

A) Az első fordulás részvételek (1990–2002) összes (pozitív vagy negatív irányú) változása

	1. modell		2. modell		3. modell	
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %
Diplomások	–,21	,18			–,41	,64
8 oszt. alattiak			,06	,04		
Munkanélküliek	,47	,55	,55	,67	,38	,36
Cigány népesség	,13	,11	,15	,13	,11	,07
1960–1989 épült lakások	,37	,16	,35	,17	,34	,13
A választókerület politikai irányultsága (2002-ben baloldali győztes)					,41	,17
Adj. R ²	,53		,51		,64	

B) Az első fordulás részvételek (1990–2002) közti szóródás (variancia)

	1. modell		2. modell		3. modell	
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %
Diplomások aránya	–,42	,51			–,55	,54
8 oszt. alattiak aránya			,06	,04		
Munkanélküliek aránya	,26	,27	,55	,67	,21	,20
Cigány népesség aránya	,13	,13	,15	,13	,11	,07
1960–1989 épült lakások aránya	,28	,10	,35	,17	,29	,10
A választókerület politikai irányultsága (2002-ben baloldali győztes +)					,32	,09
Adj. R ²	,49		,51		,55	

Végül a 3. modell a terület politikai irányultságát vonta be a legutóbbi választás kimenetelére (bal- vagy jobboldali győztése alapján), s ezzel a tényezővel is mindkét mutató szerint számottevő összefüggés figyelhető meg: az inkább baloldali színezetű körzetekben az elmúlt négy választás során jelentősebb volt a részvétel ingadozása. A választási aktivitás egészében érvényesülő tendenciája: 1990 után emelkedés 1994-re, majd jelentős csökkenés 1998-ra, végül egy újabb – nagy – emelkedés 2002-re a legpregnansabban ezekben a körzetekben figyelhető meg. Mindez egyébként – bizonyos áttételeken keresztül – a munkanélküliség előfordulása, valamint az épületállomány új vagy tradicionális jellegével kapcsolatos eredményekkel is egybees, és a különböző politikai táborok szelektív – aktuális kormánypárti vagy ellenzéki pozíciójától függő – mobilizálhatóságáról való tapasztalatokat húzza alá, legalábbis a hazai politikai terepen.

Urbanizációs szint és területi jellegzetességek

Az épületállomány új vagy régi jellegére vonatkozóan már felvetődött a különböző urbanizációs szintű, városias vagy falusias választókörzetek megkülönböztetésének igénye, valójában ez a különbségtétel más tényezőkkel kapcsolatban sem indokolatlan. A következő elemzések az itt alkalmazott dichotóm csoportosításra épülnek (melynek alapja a korábbiakban leírt módon a kulturális szint, iskolázottsági összetétel területi jellemzői voltak).

Tekintsük át először a részvétel szintjére vonatkozó elemzéseket e csoportosítás alapján. (6. táblázat.)

Míg az iskolázottságra és – érdekes módon – a lakásállomány új vagy régi jellegére vonatkozó eredmények többé-kevésbé hasonló jelleggel, hasonló időpontokban jelennek meg számottevő tényezőként a különböző urbanizációs szintet képviselő választókörzetekben, egészében véve más a helyzet a további két tényezővel, a munkanélküliség előfordulásával és a cigány népesség lakossági számarányával kapcsolatban. Míg a munkanélküliség főként a falusias körzetek részvételi aktivitását befolyásolja negatívan, a cigány népesség hányadának hatása inkább a városokban, városias körzetekben jelenik meg hasonló előjellel. Sőt e két tényező a kétfajta települési szegmensben egyenesen a legjelentősebb változó szerepét játssza gyakorlatilag végig a felölelt időszak során a részvétel területi különbségeiben.

A munkanélküliség e specifikus befolyása voltaképpen logikus, mivel vidéken s ezen belül is nagyobb az állástalanság, többnyire komolyabb gondot jelent, az életlehetőségeket jobban beszűkíti a munkalehetőségek hiánya, mint az ország más részein. De ugyanez a körülmény a másik tényező szelektív hatá-

5. táblázat. A választókerületenkénti részvételi arány 1990 és 2002 közti ingadozását befolyásoló tényezők (Optimal Scaling – CATREG regresszióanalízis)

A) Az első fordulás részvételek (1990–2002) összes (pozitív vagy negatív irányú) változása

	1. modell		2. modell		3. modell	
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %
Diplomások	–,21	,18			–,41	,64
8 oszt. alattiak			,06	,04		
Munkanélküliek	,47	,55	,55	,67	,38	,36
Cigány népesség	,13	,11	,15	,13	,11	,07
1960–1989 épült lakások	,37	,16	,35	,17	,34	,13
A választókerület politikai irányultsága (2002-ben baloldali győztes)					,41	,17
Adj. R ²	,53		,51		,64	

B) Az első fordulás részvételek (1990–2002) közti szóródás (variancia)

	1. modell		2. modell		3. modell	
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %
Diplomások aránya	–,42	,51			–,55	,54
8 oszt. alattiak aránya			,06	,04		
Munkanélküliek aránya	,26	,27	,55	,67	,21	,20
Cigány népesség aránya	,13	,13	,15	,13	,11	,07
1960–1989 épült lakások aránya	,28	,10	,35	,17	,29	,10
A választókerület politikai irányultsága (2002-ben baloldali győztes +)					,32	,09
Adj. R ²	,49		,51		,55	

Végül a 3. modell a terület politikai irányultságát vonta be a legutóbbi választás kimenetele (bal- vagy jobboldali győztese alapján), s ezzel a tényezővel is mindkét mutató szerint számottevő összefüggés figyelhető meg: az inkább baloldali színezetű körzetekben az elmúlt négy választás során jelentősebb volt a részvétel ingadozása. A választási aktivitás egészében érvényesülő tendenciája: 1990 után emelkedés 1994-re, majd jelentős csökkenés 1998-ra, végül egy újabb – nagy – emelkedés 2002-re a legpregnansabban ezekben a körzetekben figyelhető meg. Mindez egyébként – bizonyos áttételeken keresztül – a munkanélküliség előfordulása, valamint az épületállomány új vagy tradicionális jellegével kapcsolatos eredményekkel is egybees, és a különböző politikai táborok szelektív – aktuális kormánypárti vagy ellenzéki pozíciójától függő – mobilizálhatóságáról való tapasztalatokat húzza alá, legalábbis a hazai politikai terepen.

Urbanizációs szint és területi jellegzetességek

Az épületállomány új vagy régi jellegére vonatkozóan már felvetődött a különböző urbanizációs szintű, városias vagy falusias választókörzetek megkülönböztetésének igénye, valójában ez a különbségtétel más tényezőkkel kapcsolatban sem indokolatlan. A következő elemzések az itt alkalmazott dichotóm csoportosításra épülnek (melynek alapja a korábbiakban leírt módon a kulturális szint, iskolázottsági összetétel területi jellemzői voltak).

Kintsük át először a részvétel szintjére vonatkozó elemzéssel e csoportosítás alapján. (6. táblázat.)

Az iskolázottságra és – érdekes módon – a lakásállomány új vagy régi jellegére vonatkozó eredmények többé-kevésbé hasonló jelleggel, hasonló időpontokban jelennek meg számottevő mértékben a különböző urbanizációs szintet képviselő választókörzetekben, egészében véve más a helyzet a további két tényezővel, a munkanélküliség előfordulásával és a cigány népességszám arányával kapcsolatban. Míg a munkanélküliség főként a falusias körzetek részvételi aktivitását befolyásolja, addig a cigány népesség hányadának hatása inkább a városias körzetekben jelenik meg hasonló előjellel. Mindkét tényező a kétfajta települési szegmensben egyenesen jelentősebb változó szerepét játssza gyakorlatilag végig a vizsgált időszak során a részvétel területi különbségeiben.

A munkanélküliség e specifikus befolyása voltaképpen logikailag a vidéken s ezen belül is nagyobb az állástalanság mértéke miatt, hiszen ezen belül is nagyobb az állástalanság mértéke, ami komolyabb gondot jelent, az életlehetőségeket jobban korlátozza, mint a munkalehetőségek hiánya, mint az ország más részein. De ugyanez a körülmény a másik tényező szelektív hatását is magyarázza.

6. táblázat. Urbanizációs szint és a területi összetétel tényezőinek szerepe (CATREG – Optimal scaling regresszióanalízis, bétaegyütthatók)

	Városias					Falusias				
	1990	1994	1998	2002 1. ford.	2002 2. ford.	1990	1994	1998	2002 1. ford.	2002 2. ford.
Diplomások aránya	,11	,20	,29	,25	,21			,28		,36
8 oszt. alatti aránya		-,14	-,13	-,17			-,14	-,17	-,25	-,28
Munka-nélküliek aránya	-,47	-,14	-,18	-,30	-,34	-,76	-,61	-,56	-,61	-,21
Cigány népesség aránya	-,38	-,60	-,54	-,49	-,60	-,12	-,23		-,10	,28
1960-1989 épült lakások aránya	-,17	,15	-,10	,11	,19	-,12	,12	-,18	,14	-,20
Adj. R ²	,73	,71	,80	,75	,82	,71	,57	,51	,62	,35

sával is összefügghet. Ahol a munkanélküliség, a gazdasági elszigeteltség dominál, azokon a falusias területeken aránylag kis jelentősége, másodlagos szerepe van ehhez képest olyan további tényezőknél, mint például az etnikai hovatartozás (sőt mint láthatjuk, egy esetben, a 2002. választás 2. fordulójára alkalmával még pozitív összefüggés is előfordul e tekintetben).

Persze ha korábban nem is, itt ebben a vonatkozásban ismét fel kell vetni az összefüggés értelmezésének kérdését. Így azt a kérdést, ha a városias körzetekre vonatkozóan a cigány népesség részarányának jelentős befolyását tapasztaltuk a részvétel alakulásában, ez egyéni szintre is vonatkoztatható-e (konkrétan: valóban a romák maradnak-e távol nagyobb arányban a szavazástól, vagy rövidzárlatos következtetés ilyen irányban gondolkodni). Ez ismét a kompozíciós és/vagy kontextuális hatás korábban tárgyalt kérdését veti fel – egyértelmű választ jelen ismereteink alapján erre sem adhatunk. Megkockáztatjuk azonban, hogy a csoportközi interakció településspecifikus intenzitása is szerepet játszhatnak: míg a kisebb településeken – már csak a méretekből adódóan is – valószínűleg sűrűbbek az etnikumközi kapcsolatok, városokban az anonimitás, a privátszféra nagyobb fokát hordozó településeken valószínűleg erőteljesebb az – akár spontán – elkülönülés. Az előbbi egyebek közt a részvételi mintákat is inkább meg kellene különböztetni, míg az utóbbi esetben inkább fennmaradhatnak a – státustudat és normatív tényezők szelektív működése nyomán amúgy is jelentős – etnikumközi eltérések. (7. táblázat.)

Az ingadozásra vonatkozó külön-külön elvégzett elemzések nagyrészt megerősítik, de épp az etnikai tényezővel kapcsolatban új elemekkel is gazdagítják az eddigi eredményeket. Míg a cigány népesség magas előfordulása a városokban a részvételi ingadozás egyik fontos tényezője, a falusias körzetekben – a munkanélküliség kiterjedtségével szemben, mely e vonatkozásban is vezető szerepet játszik – az etnikai tényező nemcsak nem kapcsolódik a részvétel változékonyságához, de az összefüggés még negatív irányú is. Ez a korántsem triviális kereszthatásra utaló eredmény nemcsak a részvétellel kapcsolatos települési kontextushatások egy markáns megnyilvánulása, de az etnikai-kisebbségi integráció általánosabb kérdéskörében is érdekes adalék.

Helyi politikai miliő és részvétel

Eddigi elemzéseink különböző pontjain már érintettük az egyes választókerületek politikai irányultságának befolyását, a szelektív mobilizáció kérdéseit. Az előbb alkalmazott urbanizációs megkülönböztetés talaján érdemes ismét visszatérni e jelenséghez, amikor a különböző időpontokra az e tényező bevonásával

7. táblázat. Urbanizációs szint és a részvétel ingadozása – az összes változás és a szóródás (variancia) mutatói alapján a városias és a falusias választókörzetekben (CATREG – Optimal scaling regresszioanalízis, bétaegyütthatók)

	Városias				Falusias			
	Összes változás		Varianscia		Összes változás		Varianscia	
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell
Diplomások aránya	-,29		-,48		-,22		-,23	
8 oszt. alatti aránya		(-,06)		,14		-,14		-,12
Munkanélküli aránya	,28	,35	,18	,25	,68	,75	,64	,72
Cigány nép. aránya	,35	,42	,24	,14	-,26	-,22	-,31	-,28
1960–1989 aránya	,43	,48	,24	ép. ,42	,37	,27	,28	lak ,20
Adj. R ²	,71	,67	,63	,54	,54	,52	,46	,43

– a korábbi változók felhasználásával – újból elvégzett elemzések eredményei közül most már egyedül erre a tényezőre koncentrálnak (az alábbi táblázatban a politikai irányultság tényezőjéhez tartozó valamennyi bétaegyütthatót közölve, a szignifikáns összefüggéseket azonban csillaggal jelölve). (8. táblázat.)

8. táblázat. A választókeretek politikai irányultsága és a részvétel mértéke (többváltozós regressziós modellek bétaértékei; előjel az 2002-es baloldali győzelem szempontjából)

	Bétaegyütthatók				
	1990	1994	1998	2002.1.	2002.2.
Összes körzet	–,10*	,06*	–,07*	,02	–,09*
Városias	–,13*	,01	–,04	,09*	,06
Falusias	–,10*	,13*	–,06	–,03	–,19*

Bár az általános tendencia – inkább jobboldali mobilizáció 1990-ben és 1998-ban, inkább baloldali 1994-ben és némileg elmentmondásosabb kép legutóbb 2002-ben – a különböző urbanizációs szinteken többé-kevésbé hasonló jelleggel jelenik meg, bizonyos specifikus jegyek azonban megfigyelhetők.

Míg a baloldali mobilizáció 1994-ben főként a falusias körzetekben volt erőteljes, legutóbb 2002-ben – az első, de bizonyos fokig a második fordulóban is – inkább a városokban. A jobboldali mobilizáció 2002-ben elsősorban a második fordulóhoz kapcsolódik, s ezen belül is pregnánsan a falusias körzetekhez. Ez egyben már tanulmányunk utolsó kérdésköréhez, a 2002-es választás 1. és 2. fordulójára közti különbségekhez is átvezet.

A 2002-ES ESET – A MÁSODIK FORDULÓS EMELKEDÉS TÉNYEZŐI

A 2002-es választás második fordulójában az első fordulóhoz képesti emelkedés voltaképpen valamivel még nagyobb volt, mint az eredmények közvetlenül jelezték. Azok a választókeretek, ahol a választás már az első fordulóban eldőlt, az átlagosnál némiképp magasabb aktivitással voltak jellemezhetőek. Ha – azonos viszonyítási bázist teremtve – az itteni eredményeket nem vesszük figyelembe, az emelkedés valójában a négy százalékhöz közelít a két forduló között. Mindenképpen indokolt, hogy a két forduló közötti különbséggel, s a második fordulóval

külön is foglalkozunk – mennyiben rendkívüliek az ottani tapasztalatok, milyen jelenségek tekinthetők valóban újaknak a korábbiakhoz képest.

Tekintsük először ismét az „útfüggés” kérdését: mennyiben következik a két forduló a korábbi mintákból, illetve hol, milyen jelleggel tapasztalhatunk azoktól való eltéréseket. A kérdés megközelítésére ezúttal olyan regressziós elemzéseket alkalmaztunk, melyek független változókként a megelőző választások részvételi arányait vonták be az adott körzetekbe. Az első két modell a 2002-es választás első és második fordulójára vonatkozik, míg a harmadikba – a második forduló előzményeként – már a közvetlenül megelőző első forduló is bekerül. (9. táblázat.)

9. táblázat. A 2002. 1. és 2. fordulás részvétel az előző választásokon való területi részvétel függvényében (OLS regresszióanalízis, bétaegyütthatók)

	2002. 1. forduló	2002. 2. forduló 1. modell	2002. 2. forduló 2. modell
1990	-,06	,08	,10
1994	,28	-,17	-,34
1998	,74	,97	,42
2002. 1. forduló	-	-	,73
Adj. R ²	,89	,79	,83

Minden rendkívüliség mellett az első benyomás mindkét fordulóban a nagyfokú kontinuitásra, a korábbi minták által való meghatározottságra vonatkozik. Igaz – ahogy ezt már a korábbi zéruskorrelációk is jelezték –, ez a fajta mintakövetés gyengébb a 2., mint az 1. forduló esetében. Az eltérés sajátos megnyilvánulása a 3. oszlop adatsora, mely a közvetlenül megelőző 2002-es 1. forduló esetében is aránylag gyenge hatást jelez a második fordulóra vonatkozóan.

A korábbi választásokkal való összefüggéseket tekintve is némiképp eltérőek a minták. Míg az első forduló 1998 előtt főként az 1994-es mintával mutat rokonságot, a második forduló esetében viszont negatív ez az összefüggés. A pozitív előjelek itt a – különösen közeli – 1998-as és az 1990-es részvételi minta esetében jelenik meg (emlékeztetünk rá, ez utóbbi választásokon – az 1994-essel szemben – jobboldali győzelem született).

Folytassuk azoknak az adalékoknak az összegyűjtésével, melyek a korábbi elemzések adatsoraiban jelentek meg az idei választásokra vonatkozóan. Az adott szempontból a 3. táblázat legérdekesebb sajátossága, hogy míg az első fordulóban a kulturálisan alacsony szintű területeken, ahol sokan a 8 általánost sem végezték el, az általános tapasztalatnak megfelelően az első fordulóban átlag alatti volt a részvétel, a második fordulóra – persze egyéb tényezők hatását kiszűrve – meg is fordul az összefüggés előjele. Különösen fontosnak tűnik az adott kérdésre vonatkozóan az urbanizációs szint bevonása, a városias és a falusias körzetekre külön-külön történő elemzés, melyről a 6. táblázat adatai tájékoztattak. Az utóbbi területeken a két forduló között mind az 1960 és 1989 közti lakásállomány jellege, mind a cigány népesség aránya alapján – ismét egyéb tényezők hatását kiszűrve – meg is fordult az összefüggés iránya (az utóbbi esetben különösen sajátos módon).

A két forduló közti eltérések, sajátosságok talán legközvetlenebb módon úgy ragadhatók meg, ha egy olyan indexet alkalmazunk, mely kifejezetten ezt a differenciát jelzi a két forduló adatai alapján. Viszonylag tág osztályközökbe sorolva, elsőként ezt az eloszlást mutatjuk be az adott vonatkozásban különösen fontos szerepet játszó urbanizációs szint alapján. (10. táblázat.)

10. táblázat. A 2002. 1. és 2. fordulás részvétel közti különbség mértéke a választókörzetek urbanizációs foka szerint (százalékban)

	Városias körzetek	Falusias körzetek
Csökkenés	29	0
Kis emelkedés (0,1–2,5 százalék)	49	8
Közepes emelkedés (2,5–6 százalék)	22	56
Nagy emelkedés (több mint 6 százalék)	0	36
Összesen	100	100
N =	59	72

A fenti adatsorokból kivehető, hogy a városias körzetekben általában aránylag kis emelkedésre került sor, sőt az esetek közel egyharmadában kismértékű, egy-két százalékos csökkenés is előfordult. (A fővárosban pedig a második fordulóra „állva

maradt” körzetekben gyakorlatilag semmilyen változás nem történt a részvételi átlagban, de az egyes körzeteket tekintve is alig-alig fordult elő egy százalékos meghaladó eltérés.) A falusias körzetekben ezzel szemben csökkenés egyáltalán nem fordult elő, míg hat százalékos is meghaladó jelentős növekedés az esetek több mint egyharmadában.

A további elemzéseket már a két forduló közti eltérés mutatója alapján az első modellben öt társadalmi-demográfiai változót, a másodikban a politikai irányultság tényezőjét is bevonva végezzük el. Az összes választókerületre vonatkozó elemzés után az utóbbi modellhez urbanizációs szint szerint külön-külön végzett elemzések is kapcsolódnak. (11. táblázat.)

Egészében véve egyértelmű a kép: az iskolázottsági tényező szerepe emelkedik ki, azaz a két erre vonatkozó tényező közül az alsó fokhoz kapcsolódó. Legnagyobb mértékben ott emelkedett a részvétel a két forduló között, ahol aránylag magas az alacsony iskolázottak aránya. Ez a hatás akkor sem tűnik el, ha az elemzést urbanizációs szint szerint külön-külön végezzük el. Érdekes ugyanakkor, hogy a szóban forgó hatás a városias körzetekben még erősebb, ott szinte egyedül ehhez a tényezőhöz kapcsolható ez az emelkedés.

Ahogy már az eddigi elemzések is utaltak rá, az etnikai tényező és a lakásállomány (önmagában is bizonyos politikai színezetet hordozó) régi/új jellege ugyanakkor ellenkező előjellel jelent meg a városias és a falusias körzetekben. Úgy tűnik, a cigány népesség magas hányada a városokban inkább mérséklően hatott az emelkedésre, míg a falusias körzetekben fordított volt a helyzet. Más a kép az épületek korát, övezeti jellegét tekintve: a városokban a lakótelepi körzetek mobilizációja még tovább nőtt a második fordulóra, ezzel szemben a falusias körzetekben inkább a régebbi lakásállomány nagyobb súlya mellett nőtt jobban a részvétel.

Végül az összes választókerületre vonatkozóan és az urbanizációs szintenként külön-külön elvégzett elemzésekben is pregnánsan jelenik meg a körzet politikai színezetének hatása, a második fordulóban a jobboldali mobilizáció irányában¹⁵. Különösen erőteljesen jelentkezik ez az összefüggés a falusias körzetekben.

Az utóbbi elemzések bizonyára felhívják arra a figyelmet, hogy a politikai közérdeklődés előterében álló kérdés („ki lesz a győztes”) kimenetelében a részvételi összefüggések nem elhanyagolható szerepet játszanak. Az eredmények ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a szóban forgó összefüggések nem mechanikusak, különböző közegekben más és más módon érvényesülnek. A választások eredményét mindenkor nagymértékben befolyásolja, hogy a felek mennyire képesek alkalmazkodni ezekhez a sajátosságokhoz a helyi színtereken.

11. táblázat. A 2002-es első és második forduló részvétel választókerületenkénti különbségét magyarázó tényezők (Optimal Scaling – CATREG; béta- és importance-mutatók)

	1. modell			2. modell					
	Összes			Városias			Falusias		
	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	Béta	Imp. %	
Diplomások aránya	-,23	,20	-,18	,16	-	,27	,01		
8 oszt. alattiak aránya	,81	,78	,64	,63	,84	,42	,29		
Munkanélküliek aránya	-,18	,02	,08	,06	,13	,09	,06		
Cigány népesség aránya			-,10	,01	-,34	,27	,11		
1960-1989 épült lakások aránya			,12	,01	,21	,03	,09		
A választókerület politikai irányultsága (2002-ben baloldali győztes)	-	-	-,24	,14	-,19	,06	,45		
Adj. R ²	,78		,82		,72				

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, R.–Heath, A. (2002) *Class Matters: The persisting effects of contextual social class on individual voting behavior in Britain, 1964–97*. *European Sociological Review* (forthcoming).
- Angelusz, R.–Tardos, R.: (2000) *Pártok között szabadon*. Bp.: Osiris
- (2002/a) *Részvétel és távolmaradás: A választások „sötét lova”* (in: Kurtán, S.–Sándor, P. –Vass eds. *Magyarország Politikai Évkönyve 2002*) Bp.: Demokrácia Alapítvány
- (2002/b) *Választási részvétel és társadalmi integráció*. Bp.: KSH (előkészületben)
- Belügyminisztérium választási irodája (www.valasztas.hu)
- Boyd, L. H. –G. R. Iversen (1979) *Contextual Analysis: Concepts and Statistical Techniques*. Calif. Belmont
- Hubai, L. (2001) *Magyarország XX. századi választási atlasza*. Bp. Napvilág Kiadó
- Kertesi, G.–Kézdí, G. (1998) *A cigány népesség Magyarországon*. Bp.: Socio-Typo.
- King, G. (1997) *A Solution to the Ecological Inference Problem*. Princeton: Princeton Univ. Press
- KSH Népszámlálás 2001
- Ladányi, J.: (2002) *Etnikai konfliktusok-politikai érdekek*. Beszélő (3)
- Lijphart, A.: *Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma*. *American Political Science Review* (1) (Spring 1997)
- Mészáros, J.–Szakadát, I.(1995) *Magyarország Politikai Atlasza*. Bp.: Konrad-Adenauer-Stiftung
- Robinson, W. S. (1950) *Ecological Correlation and the Behavior of Individuals*. *American Sociological Review* 15:352–357
- Rosenstone, S. J. –Hansen, J. M.(1993) *Mobilization, Participation and Democracy in America*. N.Y.: McMillan.
- Tóka, G. (2002) *Pártrendszer, választói magatartás és a demokrácia minősége*. Bp. Kézirat.

JEGYZETEK

- ¹ Az adatok alapvető forrásai a Belügyminisztérium választókörzeti adatbázisa, továbbá a KSH 2001-es népszámlálásának választókörzeti adatai.
- ² Lásd King, G. 1997
- ³ A megfigyelések csekély száma egyelőre kérdésessé tesz az idősoros elemzéseknel szokásos statisztikai eljárások, görbeillesztésen alapuló becslések alkalmazását. Ha a két forduló adatait együtt vonnánk be jelenleg egy ilyen eljárásba, bármely modellt is alkalmaznánk, a meglévő kis számú eset alapján egyértelműen növekvő trendet tapasztalnánk – a második fordulót külön nézve ez nem volna kétséges. Az első forduló esetében (akár lineáris, akár logisztikus modellt alkalmazva) egy nagyon mérsékelten emelkedő görbéről beszélhetnénk.
- ⁴ Lásd Angelusz–Tardos 2000 részvételi fejezetének erre vonatkozó adatait.
- ⁵ Így Angelusz–Tardos 2000, 2002/b.
- ⁶ A területi kontinuitás kérdéseire fontos hazai adalékok, Hubai 2001, illetve Mészáros–Szakadát 1995.
- ⁷ Pontosabban a 8 általánosanál kevesebbet végzetek esetében a 18, a diplomások esetében a 25 éven felüli népességhez való viszonyításról van szó.
- ⁸ Az elemzés konkrét tapasztalatai szerint bizonyos esetekben a két változó

közi erős multikollinearitás korlátozta az adott modellbe való együttes bevonásukat. Ilyenkor külön-külön modell meghatározása vált szükségessé a két iskolázottsági változó szerint.

- ⁹ Ismeretes, hogy a körzetek besorolása ilyen alapon közvetlenül nem lehetséges, mivel kifejezetten nagyvárosi körzetek is magukba foglalhatnak egy-két odakapcsolt falusi települést, másrészt a nagyjórészt községekre épülő választóköri körzetek is jórészt kivétel nélkül rendelkeznek kisebb-nagyobb városi központtal. Tapasztalataink szerint a vizsgálatunkban alkalmazott két iskolázottsági kompozíciós mutató többé-kevésbé jó alapot nyújtott egy erre a célra szóló „proxy”-index kialakításához. Egyszerűen: ahol a diplomások aránya meghaladta a 8 osztályt nem végeztékét, a városias, ahol a fordítottja a jellemző, a falusias kategóriába sorolódott. Ez a körzeteket közel két egyenlő részre bontotta, 84 körzettel a városias, 92-vel a falusias oldalon. (Például a főváros mind a 32 körzete, de gyakorlatilag kivétel nélkül a vidéki nagyvárosi körzetek is az előbbihez sorolódtak.)

¹⁰ Lásd Ladányi 2002.

¹¹ Közélebről 95 jobboldali, 81 baloldali győztessele.

¹² Néhány újabb munka, így Andersen-Heath 2001 – nem utolsósorban választás-szociológiai összefüggésben – már közvetlenül csoport (konkrétan területi) szinten próbál értelmezni olyan klasszikus kategóriát, mint például az osztály.

¹³ Lásd Robinson (1950) klasszikus munkáját.

¹⁴ Nemrégiben – a hivatkozások közt is jelzett KSH-forrásból való részvételi adatok elemzési során – kísérletet tettünk az aggregát adatoknak a survey-adatok mellé történő bevonására, s így a kontextuális elemzés hagyományos eszköztárának (egyéni és csoportszintű hatások megkülönböztetésére irányuló) alkalmazására (lásd Boyd-Iversen 1979). Az elemzések során nem tudtuk kimutatni a kontextuális hatások meglétét, ami önmagában a kompozíciós verzió plauzibilitását erősítené. Figyelembe kell azonban venni a felhasznált survey-adatok retrospektív jellegét, validitási korlátját, de azt a körülményt is – melyre fent is utaltunk –, hogy akár a kontextuális/normatív, akár a választási/alkalmazkodási hatások különböző periódusokban, de akár az egyes választási kampányok különböző időszakokban különböző erővel jelennek meg.

¹⁵ Eseti benyomások alapján felmerült az ötlet, hogy a bevont változók mellett olyan – kifejezett kampányhatásokra is kiterjedő – elemzéseket is elvégezzünk, amelynek alapmutatója a kampány utolsó heteiben az Orbán Viktor és Medgyessy Péter által folkeresett körzetekre épülne. Idő hiányában a mutató kialakítására és az elemzés elvégzésére már nem volt mód, realizálása terveink közt szerepel.

Hasonló figyelmet érdemelnek a választói informáltság, illetve információs behatások kampánykérdései, lásd pl. Tóka 2002.

LÁNYI GUSZTÁV

Kampányjátshmák

*A 2002-es magyar országgyűlési választások néhány politikai-pszichológiai tanulsága**

A 2002-es tavaszi választások a hazai politikai élet résztvevőit – politikusokat és (választó)polgárokat – sajátos (nem kevés értékkelő vélemény szerint *szokatlan*) „aktivitásra” serkentették. A politikusok, a politikusjelöltek kampányoltak, a választópolgárok pedig választottak. De valóban mondhatjuk-e azt, hogy a „kínálat” és a „kereslet” találkozott? Ám mivel ez a kérdés – és ilyen általánosan feltéve – általában is a politikai választások egyetemes problémájára utal, szűkítsük a megközelítés látószögét. Vagyis most arra hívom fel a figyelmet, hogy a plurális polgári demokráciákban minden politikai választás a „kínálat” és a „kereslet” feszültségében mozog, ezért a kampányidőszak szükséges tartozéka a demokratikus politikai életnek. A kampány ugyanis a politikai választások alternatíváit kidolgozó komplex tevékenység, olyan tevékenység, amelyet a politikai piac „kínálati oldalán” állók fejtenek ki a „vásárlók” kegyeinek elnyerése érdekében. Az eladók arra törekednek, hogy árujuk –

* Kampánypsichológiai megfontolásaim elméleti alapjaihoz lásd Lányi (2001), a korábbi választásokról és kampányokról pedig részletes elemzéseket adok a következő munkámban (lásd Lányi 2001a). – Az itt következő elemzés kibővített szövegvariánsa egy 2002 januárjában írt tanulmányomnak (lásd Lányi 2002). – Köszönettel tartozom „kampányfigyelő stábornak”: azon tanítványaimnak, akik politikai pszichológiai kurzusaimon a 2002-es tavaszi választások pszichológiai megfigyelésére és elemzésére is vállalkoztak, így mindenekelőtt Mészáros Zoltánnak (ELTE BTK szociológia szak), Littvay Leventének (ELTE ÁJK politológia szak) és Pintér Ádámnak (PPKE BTK szociológia-történelem szak).

önmaguk, pártjuk és eszméik – minél kelendőbbek legyenek, a vásárlók pedig azt szeretnék, hogy a vásárolt áru kielégítse szükségleteiket, várankozásaikat, reményeiket, érdekeiket. A kampány politikai (gazdasági) célja tehát a kölcsönös haszonmaximalizálás: a kampányolók a minél több szavazat megszerzésében reménykednek, a választópolgárok pedig szeretnék jó kezekben tudni saját politikai képviselőiket (Johnson 1999: 100-173, Lipset 1995: 207-302, Newman 1999, 2000).

Ennek a kölcsönös haszonmaximalizáló törekvésnek a sok-sok összetevő között – a politikai kultúra részeként – *pszichológiai komponensei* is vannak. A politikus(jelölt) és a választópolgár a politikai piacon ugyanis *találkozni* szeretne egymással, ez pedig – többek között – olyan *kommunikatív* folyamatot feltételez, amelyben a *személyiségek* egymásra hatása a legfontosabb tényező.

A politikai választások tétje persze a győzelem és a vereség: a hatalom megszerzése vagy elvesztése. A hatalom megszerzéséért (megtartásáért, visszaszerzéséért stb.) igencsak változatos eszközöket lehet alkalmazni – ezek közül a pszichológia kétségtelenül nem a legrégebben alkalmazott (és semmiképpen sem véres) „fegyver”.

A politikában azonban, akár a csatatereken, mindenekelőtt győzni kell, ám a politika – s kivált a *modern polgári demokráciák* keretei között legitim politika – csak *szimbolikus csatatereken* zajlik; választási küzdelmek során például a tévében, újságok hasábjain, politikai gyűléseken. A politikai érzelmek ugyan látványosan fortyoghatnak, kemény szócáták dülhetnek, ám a bennük kavargó „ősi” indulatok a *nyilvánosság színpadán* átfórnak (szublimálódnak, racionalizálódnak stb.), vagyis az indulatok *credeti* zabolátlan érzelmi hőfoka lecsillapul. Ezért a modern polgári demokráciákban kialakult és rendszeres időközönként megismételt politikai választások során a lehetséges győzelem – és másfelől a vereség – nem (lehet) teljes, mert a „győztes” nem élet és halál ura, nem öntethet ólmot a vesztes fülébe, szemét sem szúrathatja ki – legföljebb a szavazatok több mint ötven százalékát birtokolhatja (a következő választásig). Ez persze nem lebecsülendő eredmény, de valójában még az ilyen „nagyarányú” győzelem is azt mutatja: a modern polgári demokráciákban a „győzelem” soktényezős játszma erőterében alakul ki, s valójában *nincs egyértelmű győztes* (és vesztes). Ezért a „győztes/vesztes” vérgőzös látomásai és vértolulások indulatai a józan és prózai realitás *piaci kalkulációiba* hullnak alá – még Magyarországon is.

Magam ebben az írásomban (is) amellet fogok érvelni, hogy nálunk is lehetséges a kulturált kampány – ennek szerves részeként fontos tényezőnek tartom a pszichológiai kulturáltságot is –, miközben és éppen ezért igyekszem rámutatni a problémákra is. Azt fogom vázolni, hogy a kampány *harc*, de nem (pol-

dául a közszereplő politikusok és családtagjaik, vagy velük valamilyen kapcsolatba került más szereplők „magánéleti” bonyodalmi, szerelmi, szexuális botlásai stb. válhatnak ennek a tematizációnak a martalékává. A nyilvános témakonstrukciókkal kapcsolatos stratégiák legfontosabb tétje éppen ezért nem más, mint a téma elhelyezése a „köz-magán”-skálán (Heller és Rényi 1997).

A tematizációs játszma része lehet – és éppen ezért kampánypszichológiai szempontból fontos felmérni –, hogy a politikus(jelölt) mennyire „támadható”. A magánéleti háttér – partner(ek), család, szenvedély(ek), rossz, netán deviáns szokások, betegségek stb. – rendezettség/rendezetlensége a politikai küzdelemben szükségképpen szóba kerül(het). A támadható területek, témák a pozitív arculatformálást is veszélyeztet(het)ik. Például a Fidesz arculatformálásának nem használt Deutsch Tamás házasságon kívül született gyermeke. A kemény kampányküzdelmekben ráadásul arról is szó lehet, hogy mintegy „kukucskáló szemet” meregetve a szolid(nak feltételezett) választópolgár elé teregetnek „intim részleteket”: például Orbán Viktorból „Viktorka” lett (dr. Kende é. n.: 238–246), vagy az Orbán-családról fotókkal illusztrált melléklet jelent meg egy erotikus lapban stb.

A politikai (tömeg)kommunikáció további jellegzetessége az a sajátos összefüggés, ami a köztémák artikulálásával kapcsolatos: a megnyilvánulások akkor szabályosak és legitimek, ha azok valamilyen *kollektívumra* vonatkoznak, valamilyen fokon *univerzalizáltak*, tehát a közvetlen személyes mozzanatoktól mentes, *megtisztított* témakonstrukciók. Ugyanakkor a kollektívumra utaló témakonstruálás nem lehet mégsem személytelen, a témakonstruálás szükségképpen *perszönifikálódik*: személyek reprezentálják – ez képezi a politikai magatartás dinamikus feszültségét és egyben a kampány pszichológiai „manipulációinak” (az arculatépítés/rombolás) lehetőségeit is. A politikai (tömeg)kommunikáció egyik legfontosabb dramaturgiai terméke ezért egy sajátos szociálpszichológiai (mű)termék: a *politikai arculat*.

AZ ARCULATFORMÁLÁS JÁTSZMÁJA

A politikai arculat – miként ezt az 1. ábrán igyekeztem is érzékeltetni – olyan tömegkommunikációs képződmény, amely első sorban a köztémákról szóló nyilvános kommunikáció sajátos „kísérőjelensége”. Az is látható – és fentebb néhány példával ezt illusztráltam –, hogy nemcsak „köz”-, hanem „magán”-témák is alkothatják a *tematizációs játszmák* világát. Továbbá a nyilvánosság kontrollja behatolhat a „nem nyilvános” köz-és/vagy magántémák világába is: a magánéleti vagy üzleti, po-

gár)háború, nem gyilkos ütközet, csak *arculatformáló* (éptő/romboló) küzdelem. A 2002-es tavaszi választások kapcsán a politikai küzdelem *játszmáit* igyekszem szálaira bontani.

A TEMATIZÁCIÓ JÁTSZMÁJA

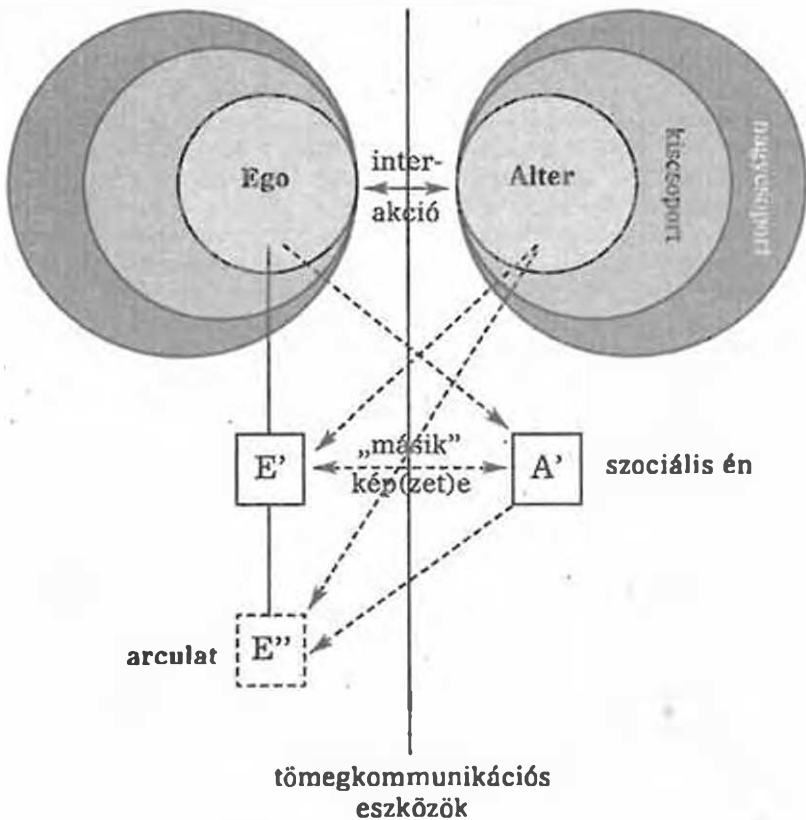
A polgári demokratikus politikai kultúrán alapuló kampány egyik legfőbb pszichológiai sajátossága a tematizáció szimbolikus univerzumának meghatározása. Az a *tűnemény* ugyanis, ami a mindennapi politikai cselekvések látványos vagy kevésbé látványos, mindenesetre *megmutatkozó* oldala, egy sajátos világ, olyan, amely a politikai nyilvánosság szerkezeti rendjében helyezhető el. Ez a szerkezeti rend pedig nem más, mint a (tömeg)kommunikációs tér szerkezete. (Lásd az 1. ábrát.)

1. ábra. A tömegkommunikációs tér szerkezete

A (tömeg)kommunikációs tér. A kommunikációs tér vízszintes tengelyét a *kommunikáció tematikus tartalma* (köztéma-magántéma), függőleges tengelyét pedig a *kommunikációhoz való hozzáférés, illetve a hozzáférés kontrolljának mértéke* (a nyilvánosság fokozatai: nyilvános-nem nyilvános) jelölik. A kommunikációs tér funkcionálása nem más, mint a *nyilvános témakonstrukció*: az interakciós partnerek a helyzet és önmaguk definiálásával létrehozzák egy-egy téma *vándorútját* is. Tipikus út a *magánélettől a közéletig* ívelő témakonstrukálás. Pé-

litikai élet „titkai” lepleződhetnek le, a politikusok, újságírók előszeretettel kutakodnak a politikai riválisok vagyonyilatkozataiban, üzleti érdekeltségeiben, politikai előéletében stb. Így például Medgyessy Péter lobbitevékenysége, vagyona stb. a Fidesz-kampányban igencsak nyilvánosságra került, a kampányjátzsma részeként persze a legkülönbözőbb magyarázkodások és ellenakciók (például az Orbán-bányák ügye) szcenáriója jelezte e területek témakonstrukciós lehetőségeit.

2. ábra. A politikai arculat

Szociálpszichológiai szempontból azonban inkább arra az összefüggésre hívom fel a figyelmet – és ezt a 2. ábrán igyekszem illusztrálni –, hogy a politikai arculat valójában egy különös interakciós képződmény. Nem más, mint a szociális énről (tehát nem a tisztán „belső” pszichikus rétegekről, például az „ösztön-énről”) a tömegkommunikációs eszközök segítségével levált, az

egyoldalú kommunikáció által létrehozott, a plurális és poszt/modern polgári demokráciák politikai nyilvánosságában funkcionál *arte-faktum*, amit a választók megnyerése, a szavazatmaximalizálás érdekében „csomagolnak” (Lányi 1999: 319–320).

Miként a 2. ábrán láthatjuk, az „arculat” társaslélektani természetes alapja a valóságos interakció, csak míg a szokásos személyközi kapcsolatban kétoldalú, vagyis kölcsönös kommunikáció zajlik, addig a poszt/modern plurális demokráciák politikai nyilvánossága egy olyan színpad, ahol a kölcsönös kommunikáció egy technikai apparátus, a tömegkommunikációs eszközök révén *áttételes*. Ezzel azonban létrejön egy különös és viszonylag önálló „játéktér”, ahol mintegy szabadon, ám korántsem minden korlát nélkül lehet „csomagolni”, azaz eladhatóvá, kívánatosá lehet tenni az „árut”: a politikust, a pártját és eszméit.

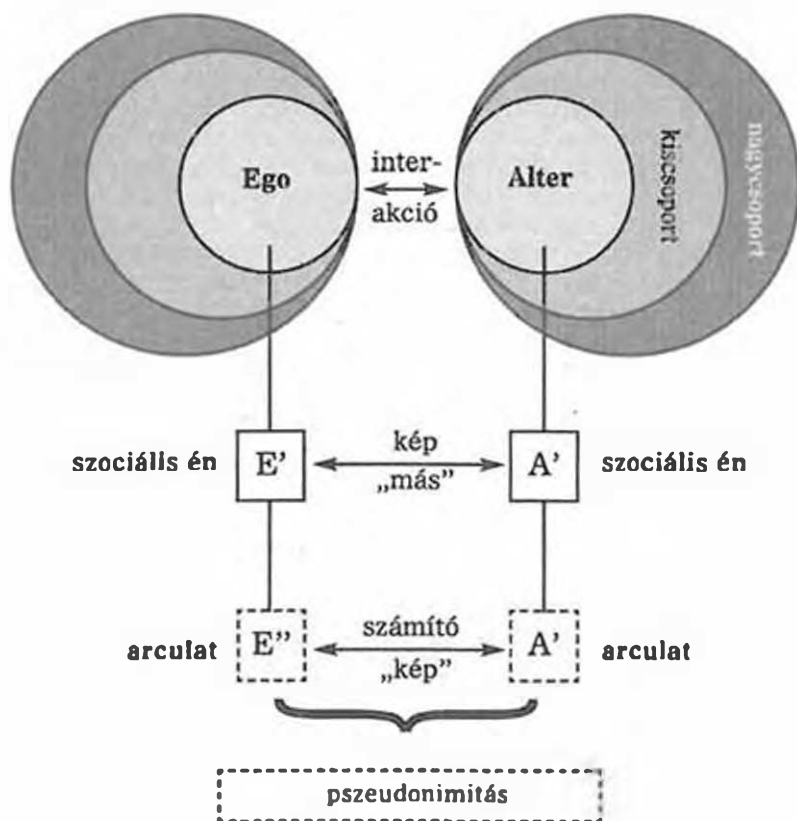
Személyisége, „arca” persze minden kor (kisebb és nagyobb vezető) politikusainak volt, elvégre például Julius Caesar és Napóleon is igencsak vonzotta és/vagy taszította kortársai politizáló közönségét, mint ahogy Rákosi Mátyás is szerette az érett búzakalász morzsolgatása közben fényképeztetni magát, de Kádár János „párt-gyűrött” arca is, mondhatni, egy egész korszakot jellemezhetett. Ám ezek az „arcok” lehettek hatásosak, jellegzetesek, sőt jelentősek is – nem „arculatok” voltak. Nem a szavazatmaximalizálás érdekében, részben mesterségesen, többnyire tömegkommunikációs eszközökkel létrehozott artefaktumok voltak (noha ezeket a technikákat a XX. században már használhatták), hanem a valóságos vagy hazug (a személyi kultusz szolgálatába állított: „agitpropos”) karizmatikus uralkodás alattvalók fölötti reprezentációiként funkcionáltak.

A poszt/modern plurális demokráciák politikai nyilvánossága ezzel szemben egy olyan színpad, ahol nem az „uralkodó(k)” és az „alattvaló(k)” többnyire véres küzdelme folyik, hanem a „politikus(ok)” és „választópolgár(ok)” jobbjára a haszonmaximalizálás érdekében kifejtett játszmái. Mármost a politikai arculat olyan (tömeg)kommunikatív termék, amely a haszon-, azaz a szavazatmaximalizálás funkcióját teljesíti.

A poszt/modern plurális demokráciákban a politikai nyilvánosság technikai modernizációjának igen látványosan és hatásosan megnyilvánuló újabb fejleménye a számítógépes (az internetes), a mobiltelefonos kommunikációs eszközök által biztosított lehetőségek fel- és kihasználása. Ám azt is látnunk kell – s ez megint csak inkább pszichológiai tanulság –, hogy ezek az eszközök nem egyszerűen csak a technikai modernizáció, hanem a modern politikai nyilvánosság *tartalmi lényegének* felerősítését teszik lehetővé. Ez pedig – különösen az internetes kommunikációban – nem más, mint a hálózati névtelenségben mintegy játékosan fel- és elszabaduló *énprezentálások* s az ehhez kapcsolódó politikai játszmák lehetősége. Az internetes

pszeudonimitás ugyanis egyrészt az „arculatok” szinte végtelen számú formálását teszi lehetővé, másrészt pedig a hagyományos tömegkommunikációs eszközökben kialakult egyoldalú kommunikációt át-, azaz visszafordítja a kölcsönös kommunikációba (lásd a 3. ábrát).

A hálózati pszeudonimitásban lüktető virtuális valóság egyik legfőbb s a mi elemzésünk szempontjából különösen fontos sajátossága: a középpont-nélküliség. A politikai világ pszichológiai sajátosságait is hatásosan formáló tényezőről van szó, ugyanis a középpont, a margó, a linearitás, a hierarchia fogalmára épülő konceptuális szerkezetet felváltja a multilinearitáson, a csomópontokon, a kapcsolóelemeken (links), a hálózatokon alapuló többjelentésű világ. A számítógépek hálózataiban élő „szöveg” (kép, hang, írás) – a *hypertext* – olyan korlátlanul újraközpontosítható rendszerként szolgál, melynek ideiglenes fókuszpontját a felhasználó (az olvasó, aki maga is – éppen ezért – al-

3. ábra. Az internetes pszeudonimitás

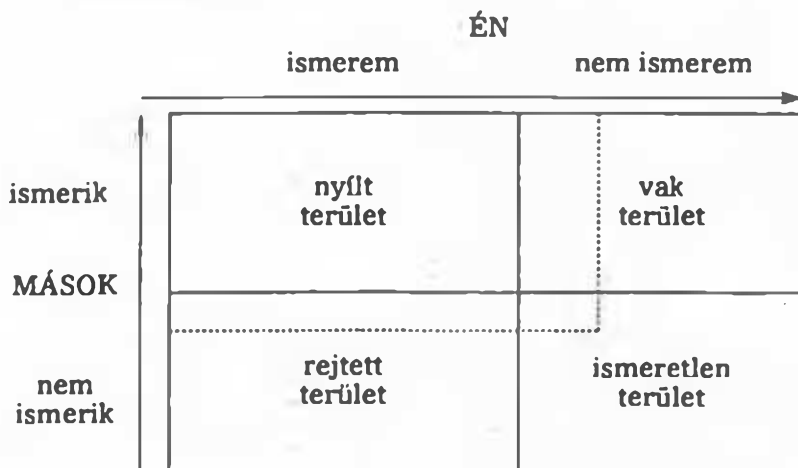
kotó) jelöli ki. Ezzel megteremti maga számára azt a világot, amelyben a *választott „középpont”* jelentéssel bír – ez (is) a poszt/modern és információs társadalom, a „homo politicus networkiensis” *demokratikus politikai potenciája* (Karácsony 2001, Nyíri 1999, 1999a: 126–128, Suler é. n.).

A 2002-es politikai kampány Magyarországon is bizonyította: a politika világa is megkezdte „araszolását” az információs társadalom felé.

Kampánypsichológiai szempontból azonban egyelőre inkább az mutatkozott meg, hogy a kampányolók némi szerepvárral is küszködtek: elfogadták meg nem is, hogy a poszt/modern politikai kultúra nélkülözhetetlen része a tudatos politikai arculatformálás. Ez azonban nem morális kérdés (noha természetesen van ilyen vetülete is), hanem – mondhatni – piaci szükséglet. Az „ösztönös” adottságok, képességek, szóval a nyers valóság kevés. A rendszerváltó Magyarország politikai kultúrájában ez lényegében csak 1998-tól, a Fidesz-kormányzat gyakorlatában vált először a széles politikai nyilvánosság számára is észlelhetővé. Jellemző módon ez a „korszakváltás” a hazai politikai életet nem egyszerűen kormánypárt(ok) és ellenzék szokványos törésvonala szerint tagolta, hanem a (párt)politikai kultúra nyitottsága és zártsága mentén. A Kisgazdapárt például inkább a hagyományos pártszimbólumaival, illetve a szintén hagyományos demonstrációk tömeglélektani hatásmechanizmusaival élt – nem beszélve persze Torgyán József különleges kommunikatív attrakcióiról. Ugyanakkor persze a Fidesz arculatrombolása terén az egyébként modernizációs szándékait erőteljesen hangoztató MSZP és SZDSZ keményen támadta a fideszes „országimázs”-építést. Orbán Viktort pedig a média szemszögéből nézve „majdnem abszolút profinak” tartották – azért csak „majdnem” (és mégsem „abszolút profinak”), mert egyfajta moralizáló kritikai hevülettől hajtva támadták a „manírt”, a „fölvett szerepet” stb. (lásd dr. Kende 2002: 265–266 – a politológiai általánosítás szintjén Kéri 2000: 290–335).

A HATÁRMEGVONÁS JÁTSZMÁI

A politikai arculat mint sajátos (tömeg)kommunikációs artefaktum – mint már fentebb is jeleztem – a valóságos személyközi világba ágyazott, ezért oda vissza is vezethető pszichológiai alapokkal (is) rendelkezik. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a politikai nyilvánosságban oly fontos szerepet játszó *látzatok világa* mint pszichológiai probléma az interakciós tér szerkezetéhez köthető dinamikus képződmény: a *nyílt*, a *rejtett*, a *vak* és az *ismeretlen* területek feszültségében létrejövő jelenségvilág. A 4. ábra – az úgynevezett *Johari-ablak* – segítségével a következő módon szemléltethetjük az összefüggéseket:

4. ábra. A személyközi tér.

(Joseph Luft és Harrington Ingham nyomán, vö.: Barlai é. n.: 26, Rudas 1990: 38)

A 4. ábra azt mutatja, hogy bármely – így értelemszerűen a politikai tér szereplői között is funkcionáló – interakciós partnerek dramaturgiája lényegében egy kétdimenziós diagram pszichológiájában mozog (pontosabban ezen diagram szerint [is] interpretálható). Az egyik dimenzió az *alany* (őnmaga és mások), a másik dimenzió az *önismeretszerzésre vállalkozó* (vagyis az interakciós folyamatban ezt valamilyen mértékben mindenképpen végrehajtó) *személyről való tudás* (ismert vagy nem ismert). Ezen két dimenzió mentén az interakciós tér dramaturgiai szerkezete négy mezőre tagolódik:

(a) *a nyílt terület* – ennek az a sajátossága, hogy észlelhető és mások számára ismert tulajdonságainkból, viselkedésünkből áll;

(b) *a rejtett terület* – itt olyan érzések, gondolatok, viselkedések, tények találhatók, amelyeket szándékosan elrejtünk mások elől;

(c) *a vak terület* – ez mások által észlelhető viselkedésmódjainkból, cselekvéseinkből áll, de ezeknek mi magunk nem vagyunk tudatában;

(d) *az ismeretlen terület* – olyan terület, amelynek sem mi, sem mások nincsenek tudatában, s amit a tudattalannal azonosíthatunk.

A négy mező közötti határok természetesen nem rögzítettek, nem átjárhatatlanok, hanem – és éppen ez a lényegük – nagyon is

változhatnak. Ebből adódik a személyközi érintkezések dinamikája, az is, ami minket közelebből érdekel: a politikai magatartás dramaturgiája, mindenekelőtt az a sajátossága, ami a *politika teátrális és színpalak mögötti világa sajátos kettősségében* ragadható meg, így például és többek között a *titok és a nyilvánosság* feszültségében megmutatkozó szerepszerű viselkedésben.

Kampánypsichológiai szempontból tehát nem az a probléma, hogy az „arculat” szerep, hanem az, ha a szerepjátszás nem hihető, ha nem hiteles. Márpedig azt is látnunk kell, hogy a politikai teatralitás és a színpalak mögötti világ között mindig van egy „rés”, ami ingataggá teheti a nyilvános szereplő szilárdnak tűsző tartását. A kampány egyik nagyon fontos ütközési felülete ebből adódik: ki tudja a másik mutatóiban található (azaz elfedni szándékozott) „rést” tágabbra feszíteni. A Fidesz-kampány Medgyessy Péterrel kapcsolatban például arról (is) szólt, hogy a szocialisták miniszterelnök-jelöltje valóban olyan „igazi szociáldemokrata”-e, ahogyan ezt ő és az MSZP szerette volna láttatni, vagy csak egy olyan ember, aki – mint egész életében mindig, most is – „lábujjhegyen áll”, szóval, aki karrierista kapcsolkodó, önhasznát ügyesen építgető lobbista? (Végh 2001)

És persze az MSZP-s, SZDSZ-es kampány sem volt kímélctes a „rés-tágító” mutatóiban: a Fidesz-Magyarország, nem ország – mondták -, csak egy „pohos világ, sovány világ”, olyan sovány világ, ahol azonban a Fidesz-klientúra – és persze az Orbán-család – szemérmetlenül gazdagodik (dr. Kende 2002: 209–237, 250, Lengyel 2002).

A politikai felszín látványos ütközéseiben azonban azt kell látnunk, hogy a nyilvánosság és a titok közötti távolság ugyan csökkenthető, de végül is teljes mértékben nem feloldható. Természetesen nem arról van szó, hogy a jogi értelemben vett (politikai) bűncselekmények így igazolhatók lehetnének, hanem arról, hogy a kampány konfliktusos erőterében a szereplők hajlamosak egymást „címkézni”. Ez pedig csoportdinamikai szempontból nem más, mint határmegvonás.

Az interakciós tér, mint *pszichológiai mező* tehát olyan dinamikus *alakzat*, amelyről azt mondhatjuk, hogy a folyamatos *határkonstruálás* mozgatja. Csoportdinamikai metszetben a következő három *határalakzat-változást* lehet megkülönböztetni:

a régi határok felolvadnak, *átjárhatóvá* válnak, ésszerűségüket, helyességüket, használhatóságukat stb. kétségbe vonják;

az interakciós tér szereplői új ismeretekhez és belátásokhoz jutnak önmagukról és a „másikról”, új tudásukat és ennek megfelelő döntéseiket beépítik viselkedésükbe, az eltűnt vagy átjárhatóvá vált *határok máshol, másféle alakzatban, de megint kezdenek láthatóvá válni*;

és végül az új szinteken kialakuló új határokat az interakciós tér szereplői újrafagyasztják, a *láthatóvá vált határok kontúrjait megerősítik*.

A SZEREPÉPÍTÉS ÉS -ROMBOLÁS JÁTSZMÁI

Ezért tehát igen gyakran valóban „látványosan” is megmutatkozik, hogy a poszt/modern polgári demokráciák politikai színpadán bemutatott produkció nem más, mint a politikai vitákban tematizálódó szerepek eljátszása. A politikai vitákban négy alapszerepet tematizálnak: az *idegen*, az *ellenség*, az *ellenfél* és a *szövetséges* szerepét (Szabó 1997: 340–384).

A politikai idegen: az személy, aki az adott politikai tér határain kívül, a valóságos és persze a szimbolikus határokon túl él. A poszt/modern polgári demokráciák színpada olyan interakciós tér, ahol az „idegen” mint ilyen egyre kevésbé tűnik fenyegető és romboló erőnek, mindazonáltal teljesen nem iktatható ki onnan sem. Hogy mennyire nem, azt éppen a 2001. szeptember 11-ét követő fejlemények is igazolhatják: a „terrorista” diabolikus figurájának megjelenése.

A politikai idegen poszt/modern – és ezért bizonyos fókig „örök” – dramaturgiai funkciója a „kifelé” mozgás/mozgatás dinamikájában érhető tetten. Az adott (legitim) politikai tér körvonalai, azaz *belső világa* is csak valamiféle, noha esetleg spiritualizálódott, átjárható, mintegy illékonyan megfoghatatlan *határ(ok)* megvonásával történik.

A politikai ellenség: a történeti hagyományok mentén, jobbra a származás (faj, vallás, nemzetiség, a nem és nem utolsósorban a vagyon) által generált *határkonstrukció*. A „határ” két (vagy több) oldalán álló szereplők egymást azon „másiknak” tartják, akit *minden áron le kell győzni*. Az „ellenség(ek)” archetípusos terepe: a *háború*.

A poszt/modern politikai demokráciákban már nem annyira az archaikus származás mentén konstruálódik az „ellenség” szerepe, ám egyfelől ezek „emléke”, másfelől különböző transformációi (elaborációk, szublimációk stb.) megmaradnak. Az ellenség szimbolikus (nyelvi, retorikai) konstrukciója *időlelesen markáns határvonások* mentén szabdal(hat)ja fel a politikai interakciós mezőt. A szimbolikus határvonás eszközei többek között az ideológiai, világnézeti értéktételezések és -attribúciók, valamint pszichológiai, morális jellemvonások (vagyis „emberi” tulajdonságok) felhasználásával történő *minősítések, címkézések*. A világnézeti határkonstruálás egyik tipikus eljárása a „rend és a káosz” tematizációja: annak kifejtése, *képviselete*, hogy a „mi világunk” a rendezett, a jó stb. – az „ő világuk” viszont kaotikus, rossz stb.

Az „ellenség” azonban nem szubsztanciálisan „külső”, mint az idegen, ezért nem is nevezik *nyíltan* annak, hanem különböző kerüldutas eljárásokkal csak felrubázzák – *minősítik, címkézik* – a „másikat” az ellenségre jellemző ártó szándékkal, fogyasztékos emberi tulajdonságokkal, például megkérdőjelezzik politikai és emberi identitását, demokratikus elkötelezettségét, esztét,

jellemét, lelki integritását stb.

Tanulságos, ahogy Orbán Viktor áttételes – a személyes és a politikai barátságon keresztül manőverező – arculatrombolása céljából Kövér Lászlóról írt dr. Kende: „Ellenfelei szerint valószínűleg már kisgyerekkorától súlyosan patológikus elmebeteg lehet. Ez nem igaz.” De ha nem igaz, csak az ellenfelek találták ki, akkor miért kell dr. Kendének – nem orvos lévén – keményen pszichiátriai diagnózisokkal foglalkoznia? (Arról nem is beszélve, hogy ha orvos vagy klinikai pszichológus lenne, akkor kötné az orvosi titoktartás.) Természetesen azért, hogy címkézzon, ezt írja ugyanis – mint hangsúlyozottan nem ellenfél – Kövér Lászlóról: „Egyetemi hallgatónaként, szakkollégistaként csak az volt kicsit furcsa, hogy mindig mindenben borúlátóbb volt a többiekénél. Rágódó, sokat töprengő, mindenfélét magában hosszú-hosszú ideig érlelő típusú fiatalember volt. Friss diplomás kutatás-szervezőként – az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében! (így felkiáltójeliesen: ez egy kis közbenső szűrés az antikommunista Kövér Lászlóba) – megbízható, jó munkaerő volt, kellemsen ki lehetett vele jönni. – Hát igen – mosolyogták meg rendszerint a kollegái -, a Laci mindent sötétben lát, kizárólag pesszimista interpretációkra képes, állandó tragédiaképek gyötrik. – De közben jóban voltunk vele, kedveltük – emlékszük egyikük. – Ez a borúlátás csak 92–94 között alakult át politikai főbiákká, aztán 95-ben paranoiává erősödött” – sújtott le a végzetes(nek szánt) (ál)pszichiátriai diagnózissal (névtelenségben hagyott egykori kollegát idézve, tehát pletykálkodva) Kende Péter dr. (i. m. 250).

A politikai ellenfél: az interakciós téren *belül* konstruálódó szerep. Nem ellenség, de *rivális partner*. Az ellenfelek egymással küzdenek, ám nem a „végső győzelemig”, a másik teljes megsemmisítéséig, hanem a megegyezésig, valamiféle – időleges – konszenzusig. Sőt, az ellenfél potenciális szövetséges is. A poszt/modern politika színpada éppen ezért olyan interakciós tér, ahol a színjáték nem áll másból, mint az „ellenfél” és a „szövetséges” szerepek változtatásából.

„Riasztó” kombinációk –
a szavazat- és hatalommaximalizálás (kis) magyar játszmái

Nálunk ez még sok tekintetben nincs így, mindazonáltal éppen a még kialakulatlan határok okán inkább „riasztó” kombinációk formájában szoktak ezek az alternatívák felbukkanni. A rendszerváltás kezdetén ilyen volt az MDF–SZDSZ koalíció lehetősége (a „paktum” is sok vitát gerjesztett), nemkülönben elképzelhetetlen még – és joggal – a Fidesz–MSZP nagykoalíció. Mint igazi pre- és posztmodern politikusról, egyedül Torgyán József-ről röppentek fel olyan mendemondák, hogy még az MSZP-vel is hajlandó lenne koalíciót kötni stb. Torgyán József komolyta-

lan(nak tetsző) megnyilatkozásai mellett ugyanakkor a Centrum Párt sajátosan lavírozó manőverei – például egyes kereszténydemokrata politikusok „kiegyezése” a szocialistákkal – a (kis) magyar politikai játszmák tanulságos színfoltja volt.

A politikai felszín látványos kombinatorikája valójában azonban arra utal már nálunk is, hogy a legitim politikai pártok hátramegvonásait nem a totális ideológiai érdekek, hanem a szavazatszerző piaci optimalizálás motiválja inkább. A Fidesz „árulása” (a liberális oldaltól való eltávolodása, s a jobbközép konzervatív szerepvállalása) ezt egyébként már korábban is szépen demonstrálta, persze afféle SZDSZ-es búbanatos körítéssel. Másfelől az SZDSZ „árulása” és végül az MSZP-vel kötött koalíciója a Fidesz-keserveket növelte 1994 és 1998 között – csak az a kérdés: ki kötött jobb üzletet, vagyis kinek sikerül(t) inkább a szavazatmaximalizálás? A 2002-es választások végeredménye azt mutatja, hogy ugyan a Fidesz inkább képes volt a szavazatmaximalizálásra, az SZDSZ – bár az 1998-as eredményeihez képest is kevesebb szavazatot szerzett – a hatalommaximalizálás játszmájában viszont nyerőnek bizonyult (2002 áprilisában)!

A politikai vita

Az „ellenfelek” által előadott *szin(i)játék* individuális indíttatású, ám „közösségivé” transzformált cselekvés: szimbolikus jelentésadással az egyéni akarat(ok) – az *énprezentálások* révén is (Goffman é. n.) – általános érvényességre törnek. Ezeknek a politikai játszmáknak az igazi dramaturgiai terepe a *politikai vita*. A kampány egyik és talán legfontosabb, mindenestre leglátványosabb „csúcsa” szokott lenni a jelöltek, a rivális partnerek személyes – de persze a médiák által is közvetített – találkozása: *vitája*.

Mivel a politikai szerepeknek van egyfelől *általános* (absztrakt), másfelől pedig *konkrét* (partikuláris) jelentése, az interakciós tér szereplői – akik történetesen „ellenfelek” – a *küzdelem* és a *vita* dramaturgiai szabályai szerint különböző *játszmákban* mérik össze erejüket. Vagyis például az absztrakt „konzervatív” és/vagy „szocialista” stb. szerepeket úgy igyekeznek definiálni, hogy az a valóságos, konkrét személy, akire vonatkoztatják, lehetőleg minél kényelmetlenebbül, sőt rosszul érezze magát benne.

(A *középre tartás játszmája*) A küzdelem és a vita tehát arról folyik, hogy ki milyen ellenfél – és ellenfél-e egyáltalán. Különösen kampányidőszakban élesedhetnek ki ezek a viták.

Az ellenfél-konstruálás egyik tipikus eljárása: a „középre tartás” játszmája – a vitázó partnerek az ellenfelet igyekeznek a „szélek” felé tolni, magukat pedig a „centrum” terében megtar-

tani. Nálunk például az MSZP igyekszik távolságot tartani a Munkáspárttól, szeretne igazi szociáldemokrata, sőt a „nemzeti közép” értékeit is felmutató párt lenni, nemcsak az MSZMP „utódpartja” – csak hát az ellentábor ezt nem hagyja szó nélkül.

A Fidesz, mint egykor volt radikális generációs párt Magyar Polgári Párt lett, nemzeti és konzervatív értékeket követ, viszont a jobboldali radikalizmustól elhatárolódik – csak hát az ő ellentáborra sem hagyja ezt szó nélkül. Ez különös erővel mutatkozott meg akkor, amikor a Fidesz (és személyesen Orbán Viktor) a választás első fordulója után erőteljes (negatív) kampányba, tömegdemonstrációk szervezésébe kezdett, mert az ellentábor hatásos és erőteljes „démonizálási” manőverekkel igyekezett leszerelni a győzelmüket veszélyeztető „vezért” és „tömeget”.

(A kószáló szerepek játszámája) Az ellenfél-konstruálás másik tipikus eljárása a „kószáló” szerepek játszámája – olyan szerepekről van szó, amelyeket senki nem akar magára venni, mégis könnyen ráakasztható az ellenfélre. Medgyessy Péternek például biztosan nem tetszett, amikor a Fidesz-kampányban – ironikus dicséretként – a „kádárista rezsim »legeurópaibb káderének«” titulálták (Torkos 2002). És persze valószínűleg Orbán Viktor sem akarta magára venni – a nem éppen ironikusan dicsérgetve előadott – „kegyetlen terminátor” minősítést, aki ráadásul egyszerre „bolsevik” és „farkas nevetésű mini Duce” (dr. Kende 2002: 153, 272, 308 – a „mini Duce” minősítés Popper Pétertől származik).

A „kószáló” szerepek olyanok, amelyekben nehéz „elismert” ellenfélnek lenni, mert inkább már „ellenség”. A politikai viták dramaturgiai funkciója viszont éppen ebből adódik: a rivális partnerek bemutatják saját erejüket és felméri a másik erejét, képességeit, ezzel pedig alternatívát kínálnak választóiknak – így történt ez 1998-ban a Horn–Orbán, és 2002-ben a Medgyessy–Orbán televíziós vitában is.

A Horn–Orbán televíziós vita

A politikai vitákat pszichológiai szempontból is sokféle összetevő mentén lehetséges elemezni, a mi vizsgálódásunkban azonban csak néhány – ráadásul egyszerűen mérhető, de mégis komplex – *kommunikációs jellemző* segítségével fogom illusztrálni az interperszonális kontroll fontosságát, tehát azt a pszichikus energiát, amely a politikai magatartás szempontjából sem elhanyagolható *meggyőző közlés* egyik feltétele.

1. *A felhasznált idő* – e dimenzió mentén azt találtuk,¹ hogy a körülbelül 105 perces vitából Horn Gyula 56 percet, Orbán Viktor 44 percet beszélt. (A maradék 4–5 perc kérdésekkel és

egyéb, nem a vitához tartozó megbeszéléssel telt.) Ez látszólag Horn Gyula fölényét mutatta.

2. A megszólalások időtartama

(A tábla a leghosszabb megszólalások időtartamát mutatja csökkenő sorrendben)

Horn Gyula	Orbán Viktor
6.20	
5.50	
5.40	
4.45	
	4.40
	4.30
4.30	
4.10	

A fenti tábla azt mutatja, hogy Orbán Viktor megszólalásai-ban jóval nagyobb egyenletességről tett bizonyosságot, ami egy tudatosabb stratégia jele.

3. A monológok hossza (4 perc fölött, 4 perc alatt)

A hosszú monológ (a 4 percen túli) a figyelem csökkenésének veszélyét hordozza. *Orbán Viktor erre 1998-ban jobban figyelt!*

A monológok hossza	Horn Gyula	Orbán Viktor
4 perc fölött	6 db	2 db
2-4 perc	6 db	10 db
2 perc alatt	13 db	12 db

4. A „kiharcolt” tapsok. A tapsok száma: Orbán Viktor 23, Horn Gyula 20. Ha pedig a tapsok abszolút számát a felhasznált percekkel mérjük össze, akkor a következő eredményt találtuk:

Ezek az eredmények tehát azt mutatják, hogy – 1998-ban – Orbán Viktor hatékonyabban, kevésbé redundáns módon beszélt, és vitapartnerénél jóval gyakrabban volt képes tapsot ki-

	Horn Gyula	Orbán Viktor
Perc / kiharcolt taps:	56 perc / 20 taps =	44 perc / 23 taps =
két taps közötti	2,8 perc	1,91 perc
átlagos idő		

harcolni.

Orbán Viktor 1998-ban nyert. Természetesen nem azt akarom állítani – és a fenti adatok, összefüggések sem ezt bizonyítják –, hogy az 1998-as Fidesz-győzelem egyetlen *kommunikációs „harc tette”* múlt, ám mégsem elhanyagolható hatással lehetett az akkori (és általában a mindenkori) kampány legfontosabb célcsoportja – a bizonytalanok – meggyőzése szempontjából (Kéri 1998: 124).

A Medgyessy–Orbán televíziós vita

2002 tavaszán is volt – nem kevés előcsatározástól fűszerezve – miniszterelnök-jelölti televíziós vita. Az előcsatározások egyébként a vitapartnerek kölcsönös pozicionálásának – azaz a kontroll feltételei optimalizálásának – játszámja volt, a leendő vitapartnerek saját maguknak minél több előnyt, a másiknak lehetőleg néhány kellemetlen, zavarba ejtő, tűrhetetlen vagy elfogadhatatlan hátrányos feltételt igyekeztek kicsikarni. A Medgyessy–Orbán televíziós vitát megelőző vita – vita a vitáról – tehát nem volt más, mint a másik pszichikai tűrőképességének előtesztelése. A vita valóságos létrejöttének ugyanis az a feltétele, hogy a rivális partnerek egyike sem legyen a másikkal szemben behozhatatlan előnyös pozícióban, amikor tehát a partnerek úgy érzik: van veszteni valójuk, de győzhetnek is. 2002. április 5-én így és ezért jött létre a Medgyessy–Orbán televíziós vita.

És most akkor nézzük, mintegy összehasonlításképpen is, a már „bemért” dimenzióink mentén ennek a vitának is néhány kommunikációs jellegzetességét.²

1. *A felhasznált idő* – A közel 95 perces vitában mindketten 40 percet használtak fel. (A maradék idő a vitavezető kérdésfeltevéseivel, megbeszéléseivel, a tapsokkal és egyéb kisebb szünetekkel telt el.) A közel azonos időfelhasználás tehát hasonló időgazdálkodási stratégiát és taktikát jelzett.

2. *A megszólalások időtartama* – Egyik félnek sem volt kimagaslóan hosszú megszólalása. Ha az egy percen felüli megszólalásokat vesszük alapul (azért éppen ezt, mert minimálisan egy perc időre lehet szükség kibontani egy témát), akkor az egy perc és az e fölött lévő megszólalások a következőképpen alakultak:

Látható, hogy Orbán Viktor 12-szer, Medgyessy Péter 9-szer tartott hosszabb előadást.

3. *A monológok hossza*

Medgyessy Péter	Orbán Viktor
1.03	
1.05	
1.06	1.14
	1.25, 1.25
	1.34, 1.35
1.43	
2.06	2.01
	2.27
	2.48, 2.53
	3.28
3.52	
3.53	
4.56	5.02
5.11	
	5.36

Tehát azt látjuk, hogy a vitapartnerek egyformán arra törekedtek, hogy „visszafogják” magukat a különösen hosszú (4 perc fölötti) megszólalások terén. Ha a két határesetet is bele-

A monológok hossza	Medgyessy Péter	Orbán Viktor
4 perc fölött	2 db	2 db
4-2 perc	3 db	5 db
2-1 perc	4 db	5 db
1 perc alatt	36 db	31 db
Összesen	45 db	43 db

számítjuk, akkor Medgyessy Péter közel 4 perces megszólalásainak száma 4-re növekszik. Ha az összes megszólalások időtartamát hasonlítjuk össze, akkor szintén azonos kiegyenlítettséget tapasztalunk.

4. A „kiharcolt” tapsok – Kiharcolt tapsról ez esetben is akkor volt szó, amikor a szereplők nyelvi stratégiája sikeres volt (Atkinson 1995). Ez lehetett egy jól célzott poén, találó vicc vagy tetszetős, szellemes reagálás. Medgyessy Péter az összes tapsból (38 db) 25 kikényszerített tapsot kapott, Orbán Viktornál ez az arány 30:22 volt. Ez azt mutatja, hogy Medgyessy Péter mind a két kategóriában enyhe fölényt vívott ki magának. Ha a tapsok abszolút számát a felhasznált percekkel mérjük össze, akkor szintén egy árnyalatnyival Medgyessy Péter fölé-

nye rajzolódik ki. Ha azonban azt vesszük számításba, hogy a kiharcolt tapsokból mennyi volt elsőpró erejű vastaps, akkor szintén nagyon kiélezett verseny mutatkozott, mely Orbán Viktornek kedvezett 7:6 arányban. A különbségek azonban ezen a téren is nagyon minimálisak, vagyis ez a paraméter is azt mutatja, hogy a felek igen kiélezett vitában voltak. Medgyessy Péter ugyan általában nem csillogó rétoriként szerepelt a kampány időszakában – amit a Fidesz-kampány jó taktikai érzékkel Medgyessyre nehezedő pozicionáló nyomással erőteljesen tematizált is –, a televíziós vitában mégis (az általunk mért dimenziókban is) egyenlő partnernek bizonyult az egyébként (a Fidesz-kampányban természetesen hangsúlyosan súlykolt) kiváló retorikai képességű Orbán Viktorral szemben.

A fenti dimenziók mentén mérve a Medgyessy–Orbán televíziós vitát, azt mondhatjuk tehát, hogy a rivális partnerek olyan kampányjátzsma szereplői voltak, akik – saját képességeik,

	Medgyessy Péter	Orbán Viktor
Perc / kiharcolt taps:	40 perc / 25 taps =	40 perc / 22 taps =
két taps közötti	1,6	1,8
átlagos idő		

adottságaik lehetőségein átszűrve – eredményesen alakították a közönség számára a kompetens, eredményes vezetői arculatot. A Gallup Intézet felmérése is ezt az összefüggést igazolhatja, noha – és ez éppen pszichológiai szempontból figyelemre méltó – árnyalatnyi eltérést is diagnosztizálva. A vitát követő közvélemény-kutatás ugyanis azt találta, hogy a vita során Orbán Viktort 14%-kal többen tartották meggyőzőbbnek, mint Medgyessy Pétert, viszont Medgyessy Pétert 39% találta szimpatikusnak, míg Orbán Viktort 37%. (Lásd www.Gallup.hu) Orbán Viktor tehát egy fölényesebb és magabiztosabb, meggyőzőbb pozíciót harcolt ki magának, aki azonban – talán éppen ezért – nem tudta a „szimpatikus(abb)” Medgyessy Péter hétköznapiabb, egyszerűbb „átlagemberi” szerepalakításait ellensúlyozni. Természetesen most sem azt állítom, hogy ezek a „lágy” pszichológiai tényezők eredményezték végül is az MSZP – és személyesen Medgyessy Péter – győzelmét, ám miként 1998-ban, 2002 tavaszán sem zárhatjuk ki ezen hatások (nem csekély) determináló erejét. (Azt pedig mindenképpen fontosnak tartom, hogy felhívjam a figyelmet ezekre az összefüggésekre!)

A politikai szövetséges. Végül írnom kell a kampányoló játszmák közül a politikai szövetségépítés jellegzetességeiről is. A politikai szövetséges ugyanis olyan szerep, amelyben a partne-

rek egymás kölcsönös pozitív identifikációját végzik el. (A politikai ellenfelek pedig egymás negatív identifikációjában jeleskednek.) A pozitív identifikáció címkéi lehetnek – többek között – az „(elv)társ”, a „barátság”, a „szeretet”, amelyekhez különböző szövetséges szerep(képzet)ek társulnak: a „természetes szövetséges”, az „érdekházasság” és a „népfront”.

A szövetségkötő önképében megjelenik az önkritikus *diskurzus minima*: aki ugyanis „mindent tud”, nem szokott szövetségest keresni. Az önkritika azonban korántsem a gyengeség jele, hanem olyan dramaturgiai elem, amely éppen a hatékony képviselőt nagyon fontos tartozéka. Adott politikai erőterében ugyanis nemcsak az „ellenfél” kemény kijelölésén múlhat nagyon sok, hanem azon is, ha a szereplők céljaik érdekében képesek szövetséget is építeni: *hódítani, csábítani, meggyőzni és agitálni*. A szövetségépítő játszmák ezért nagyon fontos dramaturgiai eszközei a politikai mező dinamikus építésének.

A 2002-es országgyűlési választásokon is megmutatkozott: az eredményes (illetőleg az eredménytelen) szövetségépítés központi tényezője lehet a győzelemnek (és a vereségnek). Nem részletezve az összes variációt a hazai politikai paletta által kínált lehetőségek közül, csak arra utalok: a Fidesz – többek között – azért is veszítette el (ha minimálisan is) a 2002-es választásokat, mert nem tudta igazi szövetségesének megtartani a Kisgazdapártot. Talán igaza volt annak a (pszichológus és nem melleleg SZDSZ-es) kampányszakértőnek, aki arra mutatott rá: „a formálódó új jobboldal meglehetősen heterogén. Elképzelni is nehéz, hogyan tartható egyben. Hogy fér el ugyanabban a sátorban a fiatal kapitalista és az idős kereszténydemokrata. És akkor még nem beszéltünk a szélsőjobboldalról, a MIÉP szavazóiról. A Fidesz mindent meg akar kapni, de áldozat nélkül. Középtől a jobboldal legszélég mindenkinek tetszeni akar. Ideológiailag túlterjeszkedett, és így vált sebezhetővé” (Bruck 2002: 23).

Az MSZP szövetségépítő játszmái sem kevés tanulságot mutatnak. 2002 tavaszán is bebizonyosodott, hogy egyfelől belső szerkezeti, szövevényes érdektagoltsága, másfelől külső – mindenekelőtt az SZDSZ felé nyúló – paradox szövetsége olyan, amely ugyan valóságos társadalmi beágyazottságon alapuló erő, miközben még mindig elsősorban *negatív identitáson* nyugszik. Ezt mutatta meg egyrészt a miniszterelnök-jelöltjének kiválasztási folyamata, amit kifelé ugyan igekeztek „demokratikus” pártszerkezetük hangoztatásával palástolni, a pszichológiai tartalmát illetően azonban nem más, mint a zavar artikulálódása: Medgyessy Péter *nem az MSZP tagja*. Ez a látszólag egyszemélyes paradox határmegvonás azonban annak a jele, hogy az MSZP-nek a múltba nyúló pozitív mítoszok építésére még 2002 tavaszán sem volt lehetősége, ezért a jövőt anticipáló vágyai is könnyen elbizonytalanodhatnak vagy kikezdehetők, összeszer-

kadhatnak.

A Fidesz és személyesen Orbán Viktor lehetősége a múltba – és a jövőbe – nyúló szövetségépítő pozitív mítosz létrehozására sokkal inkább megvolt 2002 tavaszán is, mint fő riválisának, Medgyessy Péternek, de a korlátjai sem csekélyek. Magyarországi miniszterelnökei sorában (Hegedűs Andrást nem számítva), ő volt a legfiatalabb, de ez a kihívás sokszor generált benne és pártjában is szerepkonfliktusokat – a politikai „vezér” *apaszerepe inkább kényszeres igyekezetben, s nem annyira természetes identitásként mutatkozott meg.*

Ennek a szerepkonfliktusnak mintegy társadalomlélektani szétterülése volt megfigyelhető a kampány által felszított közhangulatban. Igencsak szimptomatikus volt például a Nemzeti Színház új épületének ünnepélyes átadása ürügyén felszínre tört heves és tömény ellenreakció, az elstélő, negatív kampány, amelyet különösen az SZDSZ-közeli közvélemény-formáló publicisták, kritikusok, értelmiségiek folytattak a Fidesz kultúrpolitikai gyakorlatáért erőlített „parvenű” ízlése ellen (lásd például Koltai 2002, Vargha 2002 és *Beszélő* 2002, 4: 98–106).

A további témák, események végtelen sorát idézhetném. Például a kormányapológia szolgálatába állított Széchenyi-mítoszt is elemezhetném: a Széchenyi-tervet, a köré szótt tv-reklámdömpinget, a Hídembert és létrejöttének pénzügyi, forgatókönyv-írói, rendezői, színészi anomáliáit. Nem teszem, mert a politológiai és a pszichológiai tanulságokat nem annyira ezekben az egyébként „színes” (mellesleg korfestő és diagnosztikus jelentőségű) részletekben látom, hanem abban, hogy a rendszer-váltó magyar demokrácia 2002 tavaszán olyan határhoz érkezett, amely régi/új félelmeket és reményeket gerjesztett. A hazai politológia egyik valóban színvonalas politikaelméleti kérdése ugyanis – az Orbán-kormány gyakorlatából kiindulva – a „vezérdemokrácia” igencsak összetett jelentésű mibenlétét firtatja (Körösenyi 2001, 2002), a társadalomlélektani összefüggésekre is érzékeny politikai elemző pedig a kampány nyomán előállott fejleményeket vizsgálva a „tiszteletre méltó tekintély” hiányának következményeivel szembesít bennünket (Csizmadia 2002).

BEFEJEZÉS (HELYETT): 2002-ES (H)ARCULATOK – „A VIKTOR” ÉS „A PÉTER”

A 2002-es tavaszi választások végül is két személy – Orbán Viktor, Medgyessy Péter – és az általuk reprezentált politikai értékek, érdekek választására szűkült. Akár tetszik, akár nem – ez a realitás.

Magam, aki nem vagyok elragadtatva ettől a „leegyszerűsödött” játéktértől, pszichológusként mégis azt gondolom: a 2002-es tavaszi kampány és választás sok és izgalmas tanulságot hor-

doz. Választópolgárként azért nem örülök a kétpártosodásnak, mert jobban kedvelem a többpártrendszeret pszichológusként viszont azt igyekeztem bizonyítani, hogy a 2002-es tavaszi országgyűlési választások pontosan olyanok voltak, mint mi: magyar választópolgárok és politikusok, olyanok, akiket mindennapi és talán kissé hevülékeny politikai kultúránk is jellemez. Ha szembenézünk – azaz ha megismerjük és feldolgozzuk – a 2002-es kampány és a választások tapasztalatait (s szerény eszközeivel erre tett kísérletet e dolgozat szerzője is), akkor ez mindenképpen a hazai politikai kultúra javára válhat. A kampány politikai célja ugyanis az, hogy tisztán megmutatkozzanak az alternatívák: az ocsú és a búza különválhasson – a piacoló népek pedig megvehessék azt, amire szükségük van.

JEGYZETEK

- 1 A méréseket (a Horn-Orbán televíziós vita videofelvétele alapján) Csigó Péter (2000) végezte.
- 2 A méréseket (a Medgyessy-Orbán televíziós vita videofelvétele alapján) Mézáros Zoltán, az ELTE BTK IV. éves szociológia szakos hallgatója végezte.

IRODALOM

- Atkinson, M. 1995, A tapscsapda. In: Sfiklaci István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai*. II. köt. ELTE Szociológiai Intézet, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 165–195.
- Barlai Róbert é. n., Egyéni hatékonyság. In: Rudas János (szerk.): *Önismereti csoportok*. Animula, 26–34.
- Bruck Gábor 2002, A kampány harc, háború, ütközet. Beszélgetés Bruck Gábor kommunikációs stratégiai szakértővel. Pogonyi Lajos interjúja. *Kritika*, 2: 23–25.
- Csigó Péter 2000, A meggyőzés stratégiái a Horn-Orbán televíziós vitában. In: Lányi Gusztáv (szerk.): *Politikai pszichológiai tanulmányok: IX. Választói magatartás és kampánypsychológia*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Bp. Munkafüzetek 79. 71–82. old.
- Csizmadia Ervin 2002, A tiszteletre méltó tekintély. *Élet és Irodalom*, június 21. 6. old.
- Goffman, E. é. n. (2001), *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Bp.
- Heller Mária és Rényi Ágnes 1997, „Magánbűnök és közkerdölcsök”. A „köz” és a „magán” ellentéte és a nyilvánosság problémája. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Bp. 85–98.
- Johnson, D. B., 1999, *A közösségi döntések elmélete*. Osiris Kiadó, Bp.
- Karácsony András 2001, A politikai kommunikáció transzformációja. http://wap.phil-inst.hu/2001_marc/brosura_hm/karacsony.htm
- Dr. Kende Péter é. n. (2002), *A Viktor*. KendeArt Kft., Bp.
- Kéri László, 1998, *Tíz év próbaidő*. Helikon Kiadó, Bp.
- Kéri László 2000, *Hatalmi kísérletek*. Helikon Kiadó, Bp.
- Koltai Tamás 2002, Üresség mint realitás és metafora. *Élet és Irodalom*, ápr. 12.

27. old.

- Körösényi András 2001, Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég. Új Folyam* 20. (2001 tavaszi szám)
- Körösényi András 2002, A vezérdemokrácia és az antik orátorok. In: Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia politikatudomány a 21. században*. Rejtjel Kiadó, Bp. 54–76.
- Lányi Gusztáv 1999, Politikai arculat és kommunikáció. *Pszichoterápia*, 5: 319–330.
- Lányi Gusztáv 2001, *Lélek(tan) és politika*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv 2001a, *Rendszerváltozás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv 2002, (H)arcok. Kampánypsichológiai megfontolások. *Valóság*, 2: 16–23.
- Lengyel László 2002, Pohos világ, sovány világ. Kovács Lászlóval és Kuncze Gáborral beszélget Lengyel László. *Mozgó Világ*, 2002, 1: 66–77. old.
- Lipset, S. M. 1995, *Homo politicus*. Osiris Kiadó, Bp.
- Newman, B. I. 1999, *Politikai marketing*. Bagolyvár Könyvkiadó, Bp.
- Newman, B. I. 2000, *A politika tömegmarketingje*. Bagolyvár Könyvkiadó, Bp.
- Nyíri Kristóf 1999, Identitáskérdések az elektronikus hálózottság korában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 19–23.
- Nyíri Kristóf 1999a, Az írásbeliségről és néhány új médiumról. In: Békés István és Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp., 117–128.
- Rudas János 1990, *Delfi örökösai*. Gondolat Kiadó, Bp. Suler, J. é. n., *The Psychology of Cyberspace*. www.rider.edu/users/suler/psygybe/psygyber.html
- Szabó Márton 1997, *Diszkurzív térben*. Scientia Humana, Bp.
- Torkos Matild 2002, Apró Piroska és családja Medgyessy mögött - avagy kinek az embere a szocialisták miniszterelnök-jelöltje? *Magyar Nemzet*, január 26. 5. old.
- Varga Mihály 2002, A Nemzeti elhibázott építészete. *Magyar Hírlap*, márc. 16. 10. old.
- Végh Alpár Sándor 2001, Aki mindig lábujjhegyen áll. Mozgástörténeti tanulmány egy miniszterelnök-jelöltre. *Magyar Nemzet, Hétfégi Melléklet*, december 8. 21., 24. old.

TÖRÖK GÁBOR

Hatásvadászat

Választási kampány a médiában

Az alábbi írás a 2002-es áprilisi parlamenti választásokat megelőző politikai kampányban a politika és a média kapcsolatát vizsgálja. Nem a kampány történetének és jellemzőinek, de nem is a magyar média állapotának leírása és elemzése az elsődleges célja; egyszerűen csak arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon milyennek látszott a választási kampány a médiában. A munka csak érintőlegesen foglalkozik olyan fontos, de a munka leíró és magyarázó jellegétől hitvallásom szerint távol álló kérdésekkel, hogy vajon betöltötte-e a feladatát a sajtó a kampányban, vagy mennyiben érvényesültek „torzító”, „manipulatív” szándékok. Miután elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy a választópolgárok a médián keresztül milyen képet kaptak a kampányról, azaz a politika hogyan mutatta meg önmagát¹, nem foglalkozom például azzal a szintén rendkívül jelentős kérdéssel sem, hogy a média struktúrája lehetővé tette-e a fair versenyt a felek között.

Ezen szűkítéseket figyelembe véve írásomban arra vállalkozom, hogy a kampány értékelése során az elemzők által megfogalmazott néhány toposzt² szembesítsem a mérhető adatokkal, azaz – talán kissé bátran megfogalmazva – a tényekkel. Három gyakran elhangzott kijelentést vizsgálok meg: 1. A kampány egészére jellemző volt a témahiány, a médiában az embereket érdeklő témák alig-alig jelentek meg; 2. A politikai szereplők gyakran éltek a negatív kampány eszközeivel, mind az MSZP, mind a Fidesz-MPP akkor volt sikeres, amikor az ellenfelét igyekezett támadni; 3. Az MSZP győzelme elsősorban az utolsó két hétben napirenden lévő témáknak volt köszönhető.

A munka során alapvetően támaszkodom a politikai napirendkutatás korábban kidolgozott fogalmaira és módszereire³, valamint a kutatás során 2002-ben kapott eredményekre⁴. A kampányt 2002. január 1-jétől a választások második fordulójáig, 2002. április 21-ig – azaz 16 héten keresztül – vizsgálom. Média fogalmán – ahogy ez a korábbi napirendelemzések módszer-tani leírásánál is szerepel – a legfontosabb írott és elektronikus sajtótermékeket értem, azaz az empirikus adatok esetén – elsősorban kutatási kapacitáshiány miatt – figyelmen kívül hagyom az egyébként jelentős befolyásoló erővel bíró megyei napilapokat.

AZ ELSŐ TOPOSZ:

A kampány egészére jellemző volt a témahiány, a médiában az embereket érdeklő témák alig-alig jelentek meg.

Az első állítás kapcsán rögtön leszögezhető: valóban egyik jellemző sajátossága a 2002-es választási kampánynak – mint minden kampánynak – az, hogy milyen témák álltak a viták középpontjában. De milyen is volt ez a kampány? Témaszegény és köldöknéző? – mint ahogy ezt több elemző állította. Ha az embereket nem vagy alig érdeklő témák kerültek elő, miért lett mégis kiugróan magas a választási részvétel?

A kampány vezető témáinak áttekintése során feltűnő, hogy az output jellegű, azaz a politika akaratát, célját a társadalom felé továbbító ügy – különösen a kampány hajrájában – nagyon kevés akadt. A választási kampány elsősorban pártpolitikai jellegű vitákat emelt napirendre, a médiában zajló politikai csatározások leginkább magukról a pártokról és egymáshoz való viszonyukról szóltak – mint például a „vita vitájaként” elhíresült többfelvonásos kommunikációs csetepaté⁵ –, és csak elvétve olyan témákról, amelyek a választók hétköznapjait közvetlenül befolyásolják.

A helyzet leírása tehát – amint azt alább konkrét adatokkal is igazolom – alapvetően elfogadható. Sokkal kevésbé merném azonban azt állítani, hogy a pártpolitikai jellegű viták előtérbe kerülése ellentétes lenne a közönség igényeivel. Közvéleménykutatási adatok hiányában csak feltételezésként tudom megfogalmazni azt, hogy véleményem szerint nem hogy nem ellentétes az átlagos médiafogyasztó igényeivel az ilyen témák találása, hanem éppen annak kielégítését szolgálják. Szakpolitikai viták, például az adókról, az úthálózatról, a környezet állapotáról csak egy jól meghatározott szavazói csoportot, a racionálisnak nevezett választói kört érdekelnek⁶. A szavazók/nézők többsége azonban a modern „médiademokrácia” sajátosságainak megfelelően a politikát is szórakoztató műfajként szereti fogyasztani:

azaz drámákra, leginkább kétszereplős párharcokra kíváncsi. Nem igaz tehát, hogy a kampányban az embereket valóban „érdeklő” témák nem kerültek napirendre, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az embereket valóban „érintő” témák a kampány éleződésével egyre inkább elkerülték a vezető híreket.

Tekintsük át röviden, hogy a kampány heteiben milyen politikai vitatémák szerepeltek a címlapokon, s ezekben az egyes politikai erők hogyan szerepeltek.

Az 1. héten mindössze hét téma akadt a politikai napirenden, ám ezek közül a hét vezető témája, a karácsony előtt kötött magyar-román megállapodás⁷ körüli vita öt napig a híradások élén szerepelt. Nagyon ritkán fordul elő, hogy egy politikai esemény kapcsán kiobbant vita az esemény utáni harmadik héten is – leszámítva az ünnepnapokat – mindennap a vezető hírekbe kerüljön. Az egyezmény értelmezése körüli kommunikációs csatában elsősorban a kormányt támadó érvek domináltak, ám a Fidesz-kommunikációnak és határon túli magyar szervezeteknek köszönhetően a megállapodás pozitív értelmezése is napirendre került. A téma kivételt képezett a kampány pártpolitikai vitái sorában, hiszen elsősorban output jellegűnek számított.

A 2. héten tovább folytatódott a kedvezménytörvény és a magyar-román megállapodás körüli politikai vita. A téma ekkor már negyedik hete uralta a napirendet. A hét másik jelentős témája egyértelműen az MSZP megváltozott, eredményesebb kommunikációjára utalt: Medgyessy Péter három nap is a vezető hírek közé emelte a programját bemutató rendezvényeket. Ezen a héten tehát mindkét vezető téma az „embereket érintő” kategóriába tartozott.

A 3. héten – ekkor már ötödik hete – ismét a kedvezménytörvény és a magyar-román megállapodás körüli politikai vita volt a leghosszabb ideig napirenden maradó téma. Ám ezúttal csak a hét első három napján került a vezető hírekbe, ezt követően lekerült a napirendről. A választási kampány nyitányaként is felfogható, hogy a héten egyrészt jelentős számú negatív megszólalás akadt („negatív kampány”), másrészt az azonosított 12 téma közül hat valamilyen politikai rendezvényhez kapcsolódott.

A 4. héten nem akadt egyetlen domináns téma, ellenben négy ügy is két-két napig maradt napirenden: a Grespik-ügy⁸, az új közvélemény-kutatási eredmények publikálása, Horn Gyula és katolikus egyház vitája⁹ és Orbán Viktor horvátországi látogatása. A héten – elsősorban az egyre gyakoribb kampányrendezvényeknek köszönhetően – meglepően sok pozitív hír akadt. A két legnagyobb párt között kölcsönös vádak két témában, az Orbán-Nastase megállapodás és a Horn-katolikus egyház vita kapcsán hangzottak el a vezető hírekben.

Az 5. hét kommunikációs párharcának vizsgálata ismét bizonyította, hogy megkezdődött a valódi kampány: a legjelentősebb

ügyekben a két legnagyobb párt, a Fidesz és az MSZP összecsapását tapasztaltuk. A kormányzópárt részéről újdonság, hogy a korábbi „no comment” stratégia helyett számos ügyben azonnal reagáltak az ellenzéki pártok felvetésére. A hét legfontosabb témáját az Európai Bizottság hét közben közzétett javaslata¹⁰ jelentette: az ügy öt napon keresztül napirenden maradt, a Fidesz öt, az MSZP pedig három alkalommal is ingerküszöböt átlépő megszólalással jelentkezett a téma kapcsán.

A 6. hét politikai napirendjén továbbra is elsősorban a „haza és haladás” szimbolikus kérdései, semmint az elosztási, materiális kérdések domináltak. A hét két legfontosabb témája egyrészt a miniszterelnök parlamenti és vigadóbeli értékeléséhez¹¹, másrészt a parlamenti „hazaárulózáshoz”¹² kapcsolódott. A legjelentősebb ügyekben a két legnagyobb párt, a Fidesz és az MSZP kommunikációs párharca folytatódott.

A 7. hét politikai napirendjén két vezető témát regisztráltunk: a miniszterelnök bostoni útját¹³ és a kampány hangneméről szóló politikai vitát¹⁴. Mindkettő három napig volt napirenden, és mindkét téma a Fidesz kezdeményezésére került napirendre, ám egyik sem hozott egyértelmű nyereséget a pártnak. Az elsőben a Fidesz számára pozitív és negatív érvek is felmerültek, míg a másodikban a Fidesz és az MSZP számára – a vádaknak és viszontvádaknak köszönhetően – egyaránt napirendre kerültek hátrányos üzenetek.

A 8. hét politikai napirendjén két vezető téma akadt, mindkettő három-három napig szerepelt a vezető hírekben. A 7. hét után – elsősorban a köztársasági elnöknel tartott megbeszélésnek köszönhetően – továbbra is napirenden maradt a kampány durvaságáról szóló vita, amelyben mindkét nagy párt számára negatív üzenetek kerültek napirendre. A hét második felében új, a Fidesz számára negatív témaként jelentkezett a visegrádi csúcstalálkozó elmaradása¹⁵ kapcsán kialakult polémia. A hét politikai napirendjén 16 ügyet azonosítottunk, s az ingerküszöböt el nem érő témák száma is szokatlanul magas volt. A kampány jellegét mutatja, hogy a 16 napirendre került téma közül mindössze két output hír akadt. Érdekeség, hogy ezúttal összesen csak két pozitív ügyet találtunk, mindkettő a Fideszhez és Orbán Viktorhoz kapcsolódott (kamattámogatás, Terror Háza¹⁶). Ellenben a 16 ügyből kilenc valamely (vagy akár több) politikai párt számára is hátrányos témaként asszociálódott.

A 9. héten jelentős változást tapasztaltunk a napirend szerkezetében: a Fidesz–MPP ismét domináns szereplővé vált, kezdeményezői uralták a napirendet, miközben az MSZP – a Fideszhez képest – visszaesett. A változás előzményei már a 8. héten is tapasztalhatók voltak, ám még nem ennyire egyértelműen. Ráadásul a hét vezető témája, a már a 8. héten is megjelent vita a Benes-dekrétumok kapcsán az előző héthez képest átér-

telmeződött, s már nem kizárólag a Fidesz számára hátrányos témaként jelent meg a napirenden. A 9. héten háttérbe szorult a negatív kampány, a miniszterelnök brüsszeli kijelentésén¹⁷ kívül nem akadt olyan ügy, amelyben a Fidesz és az MSZP egymást támadva összecsapott volna.

A 10. héten mindössze hét témát azonosítottunk a vezető hírekben. A kevés elemszám nem a politikai témák háttérbe szorulására, hanem a vezető ügyek koncentrációjára utal. A hét két vezető témája – az Orbán–Medgyessy vitáról szóló kommunikációs párharc és a MIÉP második forduló visszalépését bejelentő nyilatkozat¹⁸ körüli vita – négy-négy napig szerepelt a napirenden. A Washington Post cikke¹⁹ két napig maradt a címlapon, míg négy másik téma csak egy napra került oda.

A 11. héten az előző hét két nagy témája közül a tervezett Orbán–Medgyessy-vita kapcsán kialakuló kommunikációs csata folytatódott, négy napon keresztül a vezető hírek között szerepelve; míg a MIÉP felajánlásáról zajló vita mindössze egyetlen alkalommal került ezúttal napirendre. A héten a témák elsősorú többsége szimbolikus jellegű volt, mindössze az olimpiai pályázat kapcsán hangzottak el materiális típusú érvek. Továbbra is megfigyelhető a vitatémák koncentrációja és számuk csökkenése: a héten 12 témát azonosítottunk a napirenden, s mindössze két téma maradt egy napnál tovább a napirenden. Rendkívül érdekes, hogy a március 15-i ünnepek kivételével új téma a héten egyetlen egy sem akadt, a témák többsége korábbi viták folytatásaként került a címlapokra. Mindez vagy a kampánytematizáció korlátaira utalhat, vagy lehet – a „nem kockáztatni” jegyében – tudatos politikai törekvés eredménye.

A 12. héten három kiemelkedő témát azonosítottunk: a miniszterjelöltek vitája kapcsán kialakult kommunikációs csata²⁰ és a Happy End – országimázs-téma²¹ négy-négy, míg a miniszterelnök országjáró kampányáról szóló hírek három nap szerepeltek a vezető hírekben. További két téma két alkalommal került a címlapokra: Bárándy Péter megnevezése²² és a Grespi-ügy. A felsorolásból látszik, hogy – az előző héthez hasonlóan – vadonatúj téma vagy output jellegű vita ezúttal sem került a napirendre. A politikai viták középpontjában továbbra is szimbolikus, pártpolitikai jellegű témák álltak.

A 13. héten – egyetlen kivétellel – a vezető hírekben csak a két nagy párt jelent meg. Az előző héten legtovább napirenden lévő három téma közül a „vita vitája” és a Happy End – Országimázs téma ezúttal két-két napig szerepelt a vezető hírekben, míg a miniszterelnök országjáró kampányáról szóló hírek ezúttal csak egy alkalommal kerültek a napirendre. Új témaként jelentkezett a Kóvér László nevéhez kapcsolódó „kötél-ügy”²³, amely két napon át volt vezető hír.

A választások első fordulójára előtti 14. héten két vezető téma akadt: a hét elején a kötélügy, majd a hét második felében a mi-

niszterelnök-jelölti vita három-három napig volt vezető hír. Az utolsó héten minden vita pártpolitikai jellegű volt.

A 15. héten szinte kizárólag az MSZP-ről és a Fideszről szölk a vezető hírek. A héten azonosított mind a hat téma pártpolitikai jellegű volt, a kis pártok csak a „két nagyhoz” való viszonyuk kapcsán kerülhettek napirendre. A Fidesz két forduló közötti helyzetéről és a kormánypárt MSZP-kritikájáról szölk hírek ezúttal mind a hét napon keresztül uralták a híreket²⁴. A hét másik vezető témája az MSZP-SZDSZ-együttműködés volt²⁵, amely öt napon keresztül szerepelt a vezető hírekben.

A 16. héten – hasonlóan az előzőhöz – ismét szinte kizárólag csak az első fordulóban egyaránt jelentős támogatottságot felmutató két nagy pártról, az MSZP-ről és a Fideszről szölk a vezető hírek. A Fidesz kampányáról szölk hírek négy, míg az MSZP kampányáról szölk három napon keresztül uralták a címlapokat. A két párt saját rendezvényei, sajtótájékoztatói mellett a hét második felében a választások tisztaságáról szölk vita²⁶ került napirendre.

Az 1. táblázat összefoglalóan mutatja a 16 hét vezető témáit. A táblázatból jól látható, hogy miképpen tűntek el február elejétől az embereket „érintő” témák, átadván helyüket a médiát – és feltételezhetően azon keresztül az embereket is – „érdeklő” témáknak. A miniszterelnöki országértékelés volt az utolsó olyan ügy a választások első fordulójáig, amelyet output jellegűnek lehetett minősíteni. Az azt követő nyolc hétben kizárólag pártpolitikai vitákról szölk a hírek. Ráadásul ezek között is csak elvétve akadtak vadonatúj témák, a „vita vitája” például a választások előtti egy hónapban végig napirenden maradt.

Elemzőként nehezen eldönthető, hogy a kampánytémák alakulásában vajon mi volt a meghatározó elem. A média igényei, egyik vagy másik szereplő tudatos politikai szándéka vagy a véletlen tette ilyenné a 2002-es kampányt? Belátható, hogy a kampány pártpolitikai jellegű, támadásokat és ellentámadásokat tartalmazó, személyeskedő és negatív elemekben gazdag témái megfelelték a média – különösen a nézettséget szem előtt tartó kereskedelmi média – igényeinek. A sajtó azonban csak kereteket ad a kampánynak, önálló tematizációs erővel alig bír²⁷. Az egyes politikai szereplőknek már jelentősebb terük nyílik a napirend meghatározására, ám az interaktivitás miatt – a média, a politikai riválisok és szövetségeseik reakciói – olykor teljesen kiszámíthatatlan a hatás. Éppen ez a komplexitás világít rá a napirend sajátos szerkezetére: a média napirendje ugyanis egy nyitott társadalmi és politikai folyamat során formálódik, amelyben az egyes elemek ugyan a vizsgálat során elkülöníthetők, ám az elemek közötti hierarchia nem állapítható meg világosan.

Mint láttuk, a két forduló között a Fidesz kampánya jelentősen megváltozott. Azzal, hogy konkrét témákban (a gázáreme-

léstől a privatizáción át a tandíj újbóli bevezetésének felvetéséig) kezdte el támadni az MSZP-t, ismét részben output ügyeket emelt a napirendre. Ez a kérdés azonban már átvezet a következő állításhoz, amely az egyes kampányelemek sikerességének kérdését vizsgálja.

A MÁSODIK TOPOSZ:

A politikai szereplők gyakran éltek a negatív kampány eszközeivel; mind az MSZP, mind a Fidesz–MPP akkor volt sikeres, amikor az ellenfelét igyekezett támadni.

A második állítás vizsgálatát kezdjük a „negatív kampány” fogalmának értelmezésével. Álláspontom szerint olyan legitim és a világ sok országában alkalmazott kampánytechnikáról van szó, amelynek célja az indirekt pozicionálás (azaz a riválissal, a rivális politikájával szembeni közvetett önmegfogalmazás) és eszköze az ellenfél politikájának támadása. A negatív kampányt használó politikai erők elsősorban nem magukról, hanem az ellenfélről beszélnek, üzeneteik kritikai hangvételűek. A negatív kampány nem feltétlenül jelent durva kampányt, ám miután mindkettő hasonló módszerrel dolgozik – a riválisokkal kapcsolatban fogalmaz meg üzeneteket –, a kettő közötti különbségtétel gyakran csupán ízlés kérdése.

Politikai elemzők egy része állítja, hogy az SZDSZ és az MSZP az első forduló előtt elsősorban ennek az eszköznek köszönhetik sikerét. Miután önálló témáikat, üzeneteiket nem tudták – más megközelítésben: nem akarták – napirendre emelni, ehhez a hatásos eszközhöz nyúltak. Kétségtelen, hogy az SZDSZ kampányának első időszaka alapvetően indirekt pozicionálást célzott meg, tehát negatív kampányelemeket használt. A párt akkor indította el kampányát, amikor a riválisok még nem jelentek meg az utcákon: a stratégia lényege éppen az időzítésben rejlett. Az SZDSZ esélye az volt, hogy előbb és erősebben szól, mint a két nagy párt. A kampány hajrája bizonyította, hogy a liberális párt racionálisan cselekedett: amikor már az MSZP és a Fidesz is minden eszközt felhasznált, kizárólag a két nagy párt-ról szóltak a hírek. Az SZDSZ ugyan kísérletet tett arra, hogy az indirekt helykijelölést saját témák napirendre emelése kövesse, ám mint a 2. táblázat is mutatja, a párt a kampány során önálló kezdeményezőként már egyetlen témában sem került a vezető hírekbe.

Lényegesen más pozícióban volt az MSZP. Első számú kihívóként minden kritikai megszólalása jelentős médiafigyelemre számíthatott. A 2. táblázatból kiderül: a párt élt is ezzel az eszközzel.

1. táblázat: Az egyes hetek vezető témáinak tipológiája a választási kampányban

Hét	Időpont	Témák	Típus	Szakpolitika	Terjedelem
1.	2001. 12. 31 - 2002. 01. 06.	Vita a magyar-román megállapodásról	Szimbolikus (SZ) Materiális (M)	KÜL GAZ	Output (O)
2.	2002. 01. 07 - 2002. 01. 13.	Vita a kedvezménytörvényről Medgyessy programja	SZ, M SZ, M	KÜL GAZ	O
3.	2002. 01. 14.- 2002. 01. 20.	Vita a kedvezménytörvényről	SZ, M	KÜL GAZ	O
4.	2002. 01. 21.- 2002. 01. 27.	Grespik és a MIÉP Horn és a katolikus egyház	SZ SZ	— —	Pártpolitikai (P) P
5.	2002. 01. 28.- 2002. 02. 03.	Az Európai Bizottság javaslata	M	INT	Input (I)
6.	2002. 02. 04.- 2002. 02. 10.	Országértékelés „Hazaárulózás” vita	SZ SZ, botrány jellegű (B)	— —	P, O P
7.	2002. 02. 11.- 2002. 02. 17.	Durva kampány? Bostoni út	SZ, B SZ	— —	P P
8.	2002. 02. 18.- 2002. 02. 24.	Durva kampány? Visegrádi csúcs elmaradása	SZ SZ	— KÜL	P P
9.	2002. 02. 25. - 2002. 03. 03.	Vita a Benes-dekrétumokról	SZ	KÜL	P P

10. 2002. 03. 04.-
2002. 03. 10. Vita az Orbán-Medgyessy vitáról
A MIÉP ajánlata
11. 2002. 03. 11.-
2002. 03. 17. Vita az Orbán-Medgyessy-vitáról
12. 2002. 03. 18.-
2002. 03. 24. Vita a miniszterjelöltek vitáiról
Országimázs – Happy End
Orbán kampánya
13. 2002. 03. 25.-
2002. 03. 31. Országimázs – Happy End
Vita a vitáról
Kövér és a „kötélügy”
14. 2002. 04. 01.-
2002. 04. 07. Kövér és a „kötélügy”
Orbán-Medgyessy-vita
15. 2002. 04. 08.-
2002. 04. 14. Ellenzéki együttműködés: a második
fordulóban
A Fidesz helyzete és az MSZP-kritika
16. 2002. 04. 15.-
2002. 04. 21. A Fidesz és az MSZP kampánya
Választások tisztasága

P P P P P P P P P P P P P P P P

— — — — — — — — — — — — — — — —

SZ
SZ

SZ

SZ
B
SZ

B
SZ
B

B
SZ

SZ
SZ, M

SZ
B

2. táblázat. Az egyes betek vezető témáinak megszólalói a választási kampányban

Hét	Időpont	Témák	Kezdeményező	Reagáló	Pozitív	Negatív
1.	2001. 12. 31 – 2002. 01. 06.	Vita a magyar-román megállapodásról	MSZP, SZDSZ	Fidesz, RMDSZ, MKP	Fidesz	Fidesz
2.	2002. 01. 07 – 2002. 01. 13.	Vita a kedvezménytörvényről Medgyessy programja	MSZP, SZDSZ, Fidesz NISZP	—	Fidesz MSZP	Fidesz, MSZP —
3.	2002. 01. 14. – 2002. 01. 20.	Vita a kedvezménytörvényről	MSZP	—	—	Fidesz MSZP
4.	2002. 01. 21. – 2002. 01. 27.	Grespik és a MIÉP Horn és a katolikus egyház	MIÉP MSZP	MSZP, Fidesz Fidesz (MKDSZ)	MIÉP —	— Fidesz, MSZP
5.	2002. 01. 28. – 2002. 02. 03.	Az Európai Bizottság javaslata	EU	Fidesz, MSZP	—	—
6.	2002. 02. 04. – 2002. 02. 10.	Országértékelés „Hazaárulózás” vita	Fidesz MSZP	MSZP, SZDSZ, MIÉP Fidesz, SZDSZ	Fidesz —	Fidesz Fidesz, MSZP
7.	2002. 02. 11. – 2002. 02. 17.	Durva kampány? Bostoni út	Fidesz Fidesz	MSZP, MIÉP, SZDSZ MSZP	— Fidesz	Fidesz, MSZP Fidesz
8.	2002. 02. 18. – 2002. 02. 24.	Durva kampány? Visegrádi csúcs elmaradása	SZDSZ, KE Külső	MSZP, MIÉP, Fidesz Fidesz, MSZP, SZDSZ	— —	Fidesz, MSZP Fidesz
9.	2002. 02. 25. – 2002. 03. 03.	Vita a Benes-dekrétumokról	Külső	Fidesz, MSZP, SZDSZ	Fidesz	Fidesz MSZP

10. 2002. 03. 04.-
2002. 03. 10.
Vita az Orbán-Medgyessy
vitáról
A MIEP ajánlata
11. 2002. 03. 11.-
2002. 03. 17.
Vita az Orbán-Medgyessy-
vitáról
12. 2002. 03. 18.-
2002. 03. 24.
Vita a miniszterjelöltek
vitáról
Országimázs – Happy End
Orbán kampánya
13. 2002. 03. 25.-
2002. 03. 31.
Országimázs – Happy End
Vita a vitáról
Kövér és a „kötélügy”
14. 2002. 04. 01.-
2002. 04. 07.
Kövér és a „kötélügy”
Orbán-Medgyessy-vita
15. 2002. 04. 08.-
2002. 04. 14.
Ellenzéki együttműködés a
második fordulóban
A Fidesz helyzete és az
MSZP-kritika
16. 2002. 04. 15.-
2002. 04. 21.
A Fidesz és
az MSZP kampánya
Választások tisztasága

MSZP	Fidesz	—	Fidesz MSZP
MIEP	Fidesz, MSZP, SZDSZ	—	—
MSZP	Fidesz, FKGP	—	Fidesz MSZP
MSZP	Fidesz, MDF, Centrum	Centrum	Fidesz MSZP
Média	Fidesz, MSZP, SZDSZ	—	Fidesz
Fidesz	—	Fidesz	—
MSZP	—	—	Fidesz
MSZP	Fidesz	—	—
Média	Fidesz, MSZP, SZDSZ	—	Fidesz
MSZP	Fidesz, SZDSZ	—	Fidesz
MSZP	Centrum, Fidesz	Fidesz, MSZP	—
MSZP	SZDSZ, Centrum	MSZP, SZDSZ	—
Fidesz	MSZP, SZDSZ	—	Fidesz, MSZP
Fidesz, MSZP	SZDSZ	Fidesz, MSZP	Fidesz
Fidesz, MSZP	—	—	MSZP, Fidesz

A 2. táblázat adatai alapján készített 3. táblázat mutatja, hogy a 29 napirendre került téma 55 százalékában vagy az MSZP (9 téma) vagy az MSZP–SZDSZ együtt (7 téma) a Fidesz politikáját támadó üzeneteket kommunikált. A táblázatban csak azokat a témákat vettem figyelembe, ahol egyértelműen megállapítható a kezdeményező. Így a kampány durvaságáról szóló vita, amelyben mindkét fél a másikat támadta, nem került a témák közé. Kimaradtak azok a megszólalások is, amelyek már „viszontvadászt” tartalmaztak. Így tett a Fidesz a kedvezménytörvény vagy a Benes-dekrétumok ügyében, míg az MSZP a parlamenti „hazaárulózás” vagy a két forduló közötti Fidesz-kampány ügyében reagált hasonlóan a vádakra.

A táblázatot elemezve megállapítható, hogy az MSZP négy alkalommal a „vita vitája” kapcsán, egy-egy esetben pedig a kedvezménytörvény, a katolikus egyház politikai befolyása, a miniszterelnök bostoni útja, az országimázs és a választások tisztasága ügyében kritizálta a kormánypártokat. Szocialista és szabad demokrata vádak egyaránt napirendre kerültek két-két alkalommal a magyar–román megállapodás és a „kötélügy” kapcsán, valamint egy-egy esetben a visegrádi csúcs elmaradása, a Benes-dekrétumok kapcsán elmondott miniszterelnöki beszéd és az országimázs ügyében.

A Fidesz MSZP-kritikájának többsége a „vita vitája” kapcsán hangzott el. Négy esetben kerültek napirendre ebben a témában kormánypárti vádak, ezen kívül a parlamenti „hazaárulózás”, valamint a két forduló között az MSZP éles támadása és a választások tisztasága kapcsán elmondott kétkedő megszólalások jelentették a Fidesz negatív kampányát. (3. táblázat.)

3. táblázat. A negatív kampány szereplői és elszenvedői

Összes napirendre került téma	MSZP támadja a Fideszt	MSZP–SZDSZ támadja a Fideszt	Fidesz támadja az MSZP-t
29 darab	9	7	7

A táblázat adatai alapján két dolgot feltétlenül meg lehet állapítani:

1. A negatív kampány sokkal eredményesebben működött a 2002-es választásokon. A 29 vezető hír között mindössze 8 olyat találtunk, amelyben nem akadt negatív, azaz a valamelyik párt-ra nézve hátrányos üzenet.

2. Az első forduló előtt döntően az MSZP vagy közösen az MSZP–SZDSZ élt a negatív kampány eszközeivel, a Fidesz első sorban „viszontvadászt” fogalmazott meg és igyekezett pozitív

témákat találni. A két forduló között a Fidesz már lényegesen bátrabban nyúlt a negatív kampányhoz, míg az MSZP-SZDSZ ekkor dominánsan a „viszontvádoló” szerepét vette át.

Ismét elmondható: nem állapítható meg egyértelműen, hogy a negatív kampány dominanciája a napirenden elsősorban a pártok tudatos magatartása avagy a média igényei miatt következett-e be. Az azonban tény, hogy a 2002-es választási kampány sokkal inkább szólt a „másikról”, mint az egyes pártok pozitív témáiról. Nem gondolom, hogy az egyes támadó megszólalások közé egyenlőséget lehetne tenni, ám ez típusú elemzés alkalmatlan arra, hogy a durva és a kritikus üzeneteket egyértelműen elkülönítse egymástól. Éppen ezért csak óvatosan és feltételes módban érdemes arról beszélni, hogy a negatív kampánynak köszönheti-e a sikerét az első forduló előtt MSZP és a két forduló között a Fidesz.

A negatív kampány, bár újra hangsúlyozom, legitim eszköz, önmagában még nem a siker záloga. Számos külföldi és hazai példa hozható fel arra, hogy a rosszul végrehajtott támadás buherángxént üthet vissza a kezdeményezőre. Így a negatív kampány témakörében álláspontom szerint egyetlen bizonyosság fogalmazható csak meg a 2002-es választási kampány tanulságai alapján: az ilyen típusú megszólalások nagyobb eséllyel lépik át a média ingerküszöbét, mint a pártok programjáról, politikai cselekvési terveiről vagy elért eredményeiről szóló pozitív kampányhírek. Könnyen lehet tehát, hogy nem elsősorban tartalmában voltak sikeresek ezek a megszólalások, hanem sokkal inkább funkcionálisan: lehetővé tették a kezdeményezőnek, hogy támadó megszólalásai – és ezáltal saját politikusai – a média napirendjére kerüljenek.

Megválaszolatatlannak, bár – minden anakronizmusa ellenére – érdekes kérdésnek gondolom azt a gyakran felmerülő dilemmát, hogy vajon másképp alakult-e volna a 2002-es választások végeredménye, ha a Fidesz előbb veti bele magát a negatív kampányba. A kérdés magában rejti azt a véleményt, hogy a Fidesz a két forduló között azzal tudott fordítani, hogy az MSZP éles kritikájával állt elő a pozitív üzenetek helyett. Csak hipotézisként fogalmazhatom meg azt, hogy álláspontom szerint az első forduló után a Fidesz elsősorban nem a negatív kampánynak, hanem a mozgósításnak köszönhetően került jobb pozícióba. Az ismert választás-lélektani jelenségek közül nem a „bandwagon” (győzteshez húzás), hanem az „underdog” (veszteshez húzás) lett erősebb a két forduló között, s ebben kétségtávol sokat segített a negatív kampány, mint eszköz.

A negatív kampány eszközénél azonban fontosabbnak vélem az expresszív jellegű kampányt, azaz úgy gondolom, hogy a Fidesz nem a Testnevelési Egyetemen megtartott miniszterelnöki beszéddel (amelyben a negatív kampányelemek domináltak), hanem sokkal inkább a Kossuth téri nagygyűlés érzelmi eleme-

ivel ért el sikereket. Természetesen a két hét során a negatív és érzelmi alapú kampány együtt jellemezte a Fidesz politizálását, de megítélésem szerint a választások végeredményében a második volt valamivel meghatározóbb. A szavazói döntések motívumait empirikusan felmérni nehéz feladat, ezért csupán feltételezhetjük, hogy az expresszív szavazás fontos szerepet játszott a 2002-es választásokon.

Ebben a tekintetben egyébként nem tehető egyenlőséggel az MSZP első forduló előtti és a Fidesz két forduló közötti kampánya közé: előbbiben az érzelmi elemek és az értékelvűség alig jelent meg, ám talán valamivel kevésbé volt egyértelműen negatív, míg utóbbi a támadó elemek mellé pozitív értékeket és érzelmeket is társított. A Fidesz tehát leginkább azzal nyert meg újabb szavazókat, hogy koncentráltan, érzelmekre hatóan, jól szervezeten, vidékre összpontosítva az első fordulóban rájuk szavazók és a nem szavazók mozgósítását célozta meg. Ettől függetlenül kérdéses, hogy az első forduló előtt, egy teljesen más politikai légkörben, amikor a közvélemény-kutatások még egyértelműen a Fidesz győzelmét mutatták, hogyan hatott volna az MSZP leendő kormányzását veszélyként definiáló kormánypárti kampány.

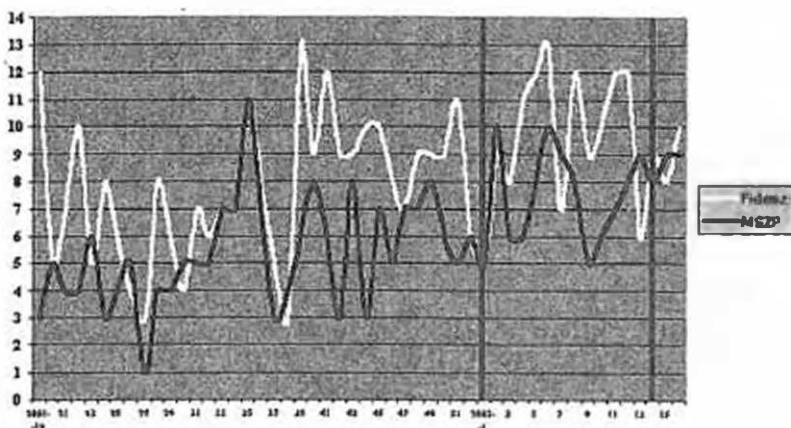
A HARMADIK TOPOSZ:

Az MSZP győzelme elsősorban az utolsó két hétben napirenden lévő témáknak volt köszönhető.

A harmadik állítás a választás végeredményére próbál magyarázatot találni. Benne rejlik az a feltételezés, hogy a politikai napirenden lévő témák alkalmasak arra, hogy a választói preferenciákat befolyásolják. A témával több éve foglalkozó kutatóként is erős bennem a szkepszis azzal kapcsolatban, hogy a tematizáció, a napirend milyen mértékben alkalmas a választói akarat megváltoztatására. Nem állítom tehát, hogy a sok megszólalás és/vagy a pozitív témák magas száma egyértelműen növelik, a napirendről való eltűnés és/vagy a pártra nézve hátrányos témák pedig csökkentik egy párt népszerűségét. Ha azonban hiszünk abban, hogy a napirend és a pártpreferencia között lehet valamilyen összefüggés, annak a mechanizmusát feltehetően az előbb leírtak jelenthetik.

Az 1. ábra azt mutatja, hogy miképpen alakult a két nagy párt összes napirendre került megszólalása az egyes hetek során. Előzményként 2001. 19. hetétől láthatóak az adatok, az első függőleges vonal a vizsgált kampányidőszak kezdetét, azaz 2002. január elsejét mutatja, a második pedig a választások első fordulójának hetét.

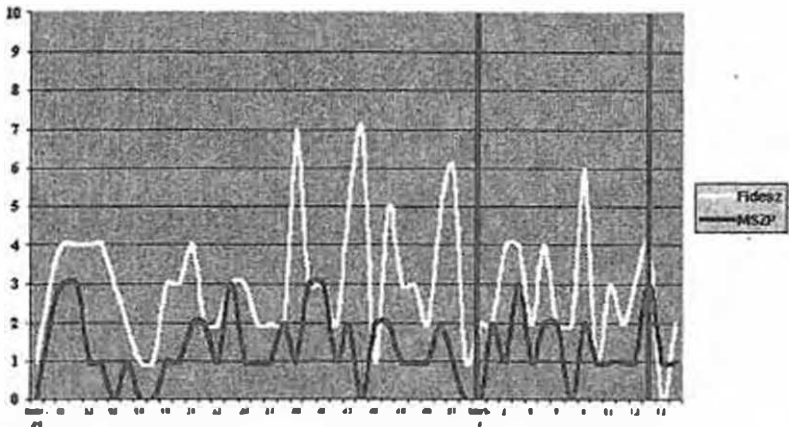
Az ábra az MSZP „kommunikációs válságának” legmélyebb időszakával indul (2001 tavasz), majd azt a „tematizációs offenzívát” mutatja, amelyet a szocialista párt 2001 nyarán kezdett. Ennek csúcspontja volt augusztusban az év 35. hete, amikor mindkét nagy párt kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Majd következett az amerikai terrortámadás, amely rövid távon mindkét párt, hosszabb távon viszont csak az MSZP kommunikációs visszaesését hozta. A Fidesz 2001 végéig magabiztosan uralta a napirendet az összes megszólalás tekintetében.

1. ábra. A Fidesz és az MSZP összes megszólalása a napirenden a választási kampányban (forrás: Törésvonal Politikai Elemző Központ)

2002 első heteiben, elsősorban a magyar-román (Orbán-Nastase) megállapodás és kritikájának köszönhetően, az MSZP rövid időre átvette a kezdeményezést. Ezt a Fidesz magához térte és az MSZP újabb visszaesése követte, majd a 6-7. héten – a parlamenti „hazaárlózás” és a vitatott bostoni út támadásával – ismét aktivizálódott az MSZP. Ettől kezdődően azonban újra a Fidesz tematizációja érvényesült, egészen az első forduló előtti utolsó két hétig, amikor váratlanul és jelentősen romlott a Fidesz kommunikációja és lett ismét „hangosabb” az MSZP. A két forduló között a két nagy párt fej-fej mellett haladt, a Fidesz – első forduló veresége ellenére – lépést tudott tartani, sőt, a témák többségében kezdeményező volt.

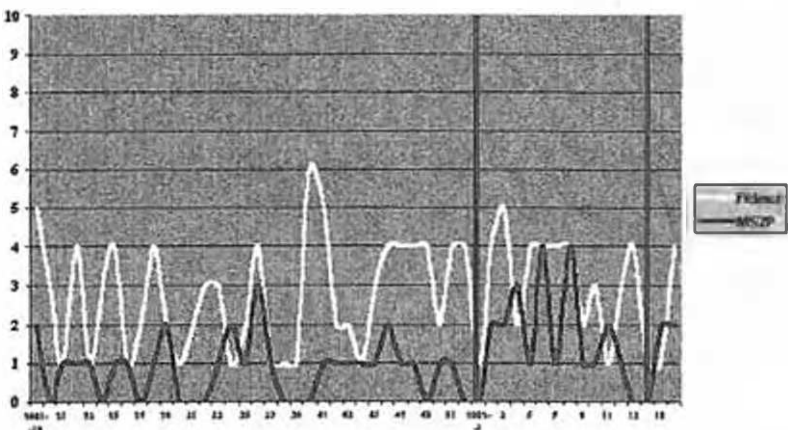
A 2. ábra még alaposabb elemzésre ad lehetőséget: itt már nem az összes megszólalás, hanem csak az adott pártra nézve pozitív témák szerepelnek. Ez az ábra alig mutat különbséget 2001 ősze és 2002 első pár hónapja között: a Fidesz ebben a műfajban mindig az MSZP előtt járt. Még az utolsó hetekben sincs

2. ábra. A Fidesz és az MSZP számára pozitív témák a napirenden a választási kampányban (forrás: Törésvonal Politikai Elemző Központ)

változás, kivételt csak a két forduló közötti időszak jelent, amikor a Fidesz már nem kísérletezett pozitív megszólalásokkal.

Témánk szempontjából talán a 3. ábra a legérdekesebb, amely az egyes pártokra nézve hátrányos témák számának alakulását mutatja. 2001-ben végig kiemelkedően sok, a Fideszt negatív színben feltüntető téma került a média napirendjére: a vizsgált időszakban nem akadt egyetlen olyan hét sem, amikor legalább egy ilyen téma ne szerepelt volna a vezető hírekben. A

3. ábra. A Fidesz és az MSZP számára hátrányos témák a napirenden a választási kampányban (forrás: Törésvonal Politikai Elemző Központ)

választási kampányban – leginkább februárban – a szocialisták számára hátrányos témák száma is növekedett, mint fentebb láttuk, ez leginkább a Fidesz „viszontvájainak” volt köszönhető. Érdekes ismét az utolsó két hét vizsgálata: ekkor a napirendről eltűntek a szocialisták negatív témái és – különösen az utolsó előtti héten – kiemelkedően sok a Fidesz számára hátrányos ügy állt a viták középpontjában.

ÖSSZEGZÉS

Írásomban a kampány értékelésekor gyakran elhangzó – és természetesen gyakran vitatott – elemzői állítások közül igyekeztem három olyat vizsgálni, amely a média és a politikai kampány kapcsolatára reflektál. A média napirendjén lévő témák vizsgálata során kapott adatokkal való „szembesítés” során a három állítás többé-kevésbé megállta a helyét. Ha nem is minősíthettük az emberek érdeklődésével ellentétesnek a kampány során felmerült témák struktúráját, az erős pártpolitikai jelleg és az innováció hiánya igaznak bizonyult. Ha nincs is cáfolhatatlan bizonyíték a negatív kampány választói preferenciát befolyásoló hatására, tényként állapítható meg, hogy a 2002-es választási kampányban az ellenfél támadása, kritizálása minden más kampányeszközt háttérbe szorított a napirenden. Természetesen a két vizsgált jelenség, a pártpolitikai és negatív témák dominanciája között egyértelmű az összefüggés.

És végül: van-e igazság abban az állításban, amely az utolsó két hét történéseivel magyarázza az MSZP győzelmét? A fentebb tárgyalt adatok azt mutatják, hogy ennek az állításnak is lehet némi igazságalapja. A Fidesz valóban követett el hibákat az utolsó két héten: egyrészt sok, számára hátrányos témát engedett napirendre kerülni, másrészt maga is „hozzájárult” témákkal ahhoz, hogy negatív színben legyen feltűntethető. S ne feledkezzünk meg az utolsó héten végül megtartott pártelnöki és főleg a miniszterelnök-jelölti vitáról sem, amelyek – függetlenül az ott elhangzottaktól – már létrejöttükben is, különösen a vitákat megelőző vitákat, azaz a kontextust figyelembe véve, elsősorban a kihívónak kedveztek.

Nem állítom tehát, hogy az MSZP győzelme a médiában dőlt el, ám abban biztos vagyok, hogy mindazok a témák, amelyek a politikai viták középpontjában álltak, *valamilyen mértékben* minden bizonnyal befolyásolták a végeredményt. Mint láttuk, a kampány a médiában elsősorban nem az embereket érintő, pozitív ügyekről szólt, hanem pártpolitikai, „gumicsont”-szerű, negatív elemeket előtérbe helyező vitáktól volt hangos. Ha tehát hatott, ez hatott.

JEGYZETEK

- ¹ Ld. ehhez: Tóth Csaba–Török Gábor (2002) *Politika és kommunikáció. A magyar politikai napirend témái a 2002-es választások előtt*. Budapest, Századvég Kiadó.
- ² Az elemzések többsége az idő rövidsége miatt egyelőre leginkább napi- vagy hetilapokban jelent meg vagy az elektronikus sajtóban hangzott el. Pár nappal a második forduló után azonban megjelent már az első könyv is: Csulák–Dési (szerk.) (2002) *Hogy volt? Országgyűlési választások 2002*. Budapest, La Ventana.
- ³ Török Gábor (2002) *A média és a politikai napirend*. *Marketing & menedzsment*. 1. szám, 12–16. p.; Tóth Csaba–Török Gábor (2002) *Politikai napirend, 2001: Kiegyenlítetttemb tematizációs verseny a választások előtt*, in Kurtán, Sándor, Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2002*, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 167–188. p.; Török Gábor (2001) *A politikai napirend kutatása: tapasztalatok és kétélyek*, in Kunszt–Laczkóné (szerk.) *Politikatudományi válaszok a XXI. század kihívásaira*. VII. Politológus vándorgyűlés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 38–50. p.; Tóth Csaba–Török Gábor (2001) *Politikai napirend, 2000: Az egyiknek sikerül, a másiknak nem*, in Kurtán, Sándor, Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2001*, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 132–147. p.; Török Gábor (2000) *Politikai napirend, 1999*, in Kurtán, Sándor, Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2000*, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 94–103. p.
- ⁴ A magyar politikai napirenden lévő témák kutatását 2000-ben az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások, 2001/2002-ben a XXI. Század Intézet támogatta. Az új kutatási eredményekből folyamatosan részletek olvashatók a Törésvonal Politikai Elemző Központ (TPEK) honlapján (<http://web.axelero.hu/tvonal>).
- ⁵ A „vita vitája” arról szólt, hogy vajon a Fidesz–MPP és az MSZP miniszterelnök-jelöltje vitázzon-e egymással a választási kampányban.
- ⁶ Ld. Tóka Gábor: *A szavazói magatartás kutatása*. *Politikatudományi Szemle*. 2001. 3. szám
- ⁷ A magyar–román (Orbán–Nastase) megállapodás a 2001-ben elfogadott státustörvény (kedvezménytörvény) végrehajtása körüli viták lezárásaként született meg. A belpolitikai vitákat az a pásszus indította el, amely elméletileg lehetővé tette a romániai románoknak is azt, hogy meghatározott feltételek mellett Magyarországon munkát vállaljanak.
- ⁸ A Grespik-ügy Grespik László, a fővárosi közigazgatási hivatal sokat támasztott vezetőjéhez kapcsolódott, akit – mlután kiderült, hogy MIÉP-es képviselőként indul a választásokon – a belügyminiszter felmentett az állásából.
- ⁹ Horn Gyula volt szocialista miniszterelnök azzal vádolta meg a katolikus egyházat, hogy vezetői és a lelkészek sok helyen közvetlenül beleavatkoznak a választási kampányba. Horn szerint a katolikus egyház nem vállalhat közöséget a jobboldallal.
- ¹⁰ Az Európai Bizottság a leendő új tagok csatlakozásának költségvetési feltételeiről készített javaslatokat, amelyek kommentálása során a Fidesz és az MSZP között jelentős nézetkülönbségek alakultak ki.
- ¹¹ A miniszterelnök február 4-én a parlamentben, február 7-én pedig – 1998 óta immár negyedik alkalommal – országértékelő beszédében a Vigadóban foglalkozott az ország állapotával.
- ¹² Február 5-én kivonultak az MSZP-frakció tagjai az Országgyűlés ülésterméből. A szocialista képviselők azt követően döntöttek így, hogy Keller László (MSZP) ügyrendi felszólásában elmondta: a miniszterelnök bekiabálásában hazaárulónak nevezte az ellenzékét. „Nem történt semmi olyasmi, amit csú-

nyaságnak nevezhetnék, Keller képviselőtársamnak higgadtan, nyugodtan és csendben mondtam el véleményemet a kialakult helyzetről" – mondta másnap Orbán Viktor a Magyar Rádióknak adott interjújában.

- ¹³ Sajtóhírek szerint egy több mint 32 millió forintért (114 ezer dollár) bérelt svájci géppel utazott Orbán Viktor egy napra Bostonba, ahol a Tufts Egyetem díszdoktorává avatták. A Miniszterelnöki Hivatalban azt közölték, hogy a magángépre azért volt szükség, mert túlságosan feszesnek tartották a kormányfó programját, és nincs közvetlen járat Budapest és Boston között, Orbán Viktor pedig feltétlenül haza akart érní a másnapi kormányülésre. Az ellenzéki pártok élesen támadták a magángép bérlését.
- ¹⁴ Miután kiderült, hogy bántalmaztak egy MIÉP-es képviselőjelöltet, Orbán Viktor úgy fogalmazott: a „nyilvánvalóan politikai okból” elkövetett akció összefüggésben van a választási kampány durva hangnemével.
- ¹⁵ Február végén Csehország, Szlovákia és Lengyelország lemondta részvételét a márciusra tervezett visegrádi miniszterelnöki találkozóról. A lemondás mögött elemzők a miniszterelnököknek a Benes-dekrétumok kapcsán elmondott mondatait vélték felfedezni. „Sajnos várható volt, hogy a partnerországoknak egyszer elegendő lesz Orbán Viktornak a nemzetközi kapcsolatokban szokatlan, otromba stílusából” – nyilatkozta Kovács László, az MSZP elnöke.
- ¹⁶ A miniszterelnök február 23-án bejelentette, hogy 2002. március 1-jétől a használt lakások vásárlásához is ugyanolyan arányú kamattámogatást lehet igénybe venni, mint az új lakás vásárlása esetén; február 24-én pedig ünnepélyesen megnyitotta a nyilaskeresztes és kommunista diktatúra áldozatainak emléket állító Terror Háza Múzeumot Budapesten, az Andrássy út 60. alatt.
- ¹⁷ A magyar miniszterelnök az Európai Parlamentben a Benes-dekrétumok kapcsán kapott kérdésre válaszolva ismertette álláspontját.
- ¹⁸ Csurka István, a MIÉP elnöke március 6-án jelentette be, hogy miután álláspontja szerint a MIÉP hathatós támogatására feltétlenül szüksége lesz a nemzeti oldalnak az áprilisi országgyűlési választásokon, ezért 100 fölötti helyen visszalépteti jelöltjeit a második fordulóban a „Fideszben egyesült erők” számára.
- ¹⁹ „Több, korábban kommunista európai ország, amely most partnerként sorakozik az Egyesült Államok mellett, sokak számára kezd kellemetlennek látszani Washingtonban” – írta a The Washington Post. A lap tudomása szerint a Bush-kormányzat azért „szorít”, hogy a szocialisták győzzenek Magyarországon. A cikk szerint az amerikai elnök politikai okokból utasította el Orbán Viktor tárgyalási szándékát. A magyar külügyi tárca a magyar álláspontot kifejtő írás elhelyezését kezdeményezte a lapnál.
- ²⁰ Március 21-én elmaradt Dávid Ibolya igazságügy-miniszter és Bárányi Péter MSZP-s miniszterjelölt vitája a Millenáris Parkban, mivel az MSZP díszletében elhelyezett két plazmatévé miatt a Fidesz nem volt hajlandó elkezdni a vitát. A felek kölcsönösen egymást vádolták a vita elmaradásáért, az MSZP aznap el is hagyta a 17 vita színhelyének tervezett Millenáris Parkot. Pokorni Zoltán, a Fidesz elnöke – idézve Isépy Tamásnak, a Fidesz tárgyalódelegáció vezetőjének szavait – úgy fogalmazott: az MSZP csalni akart, megszegni az előre elkészült megállapodást. Gál J. Zoltán szocialista kampányszóvivő leközölte: a Magyar Szocialista Párt befejezte „a vitát a vitáról”. A szóvivő kijelentette: a Fidesz megfutamodott.
- ²¹ Családi érdekeltségeket bír meg jelentős haszonnal járó munkák kivitelezésével a milliárdos állami megrendeléseket kezelő Happy End Kft. – írta a Népszabadság március 18-i száma. Pokorni Zoltán, a Fidesz elnöke azt mondta: most is a Happy End Kft.-t bízza meg a párt kampányának segítségével, mert egy győztes kampányt egyszer már végigcsináltak. A kormánypárt elnöke szerint a cég átláthatóan költötte el az elmúlt 4 évben a közpénzeket. Az MSZP csalás alapos gyanúja miatt feljelentést tett az ügyészségen ismeretlen

tettes ellen az Országimázs Központtal, illetve a Happy End Kft.-vel foglalkozó újságcikkek alapján.

- ²¹ Március 20-án mutatta be Bárándy Péter ügyvédet Medgyessy Péter, az MSZP kormányfőjelöltje pártja igazságügyminiszter-jelöltjeként.
- ²² Március 29-én Szili Katalin sajtótájékoztatóján arra szólította fel Kővér Lászlót, hogy „vegyc le a kokárdát, szép csendesen távozzon a közéletből, és szégyellje magát”. Az MSZP elnökhelyettese a fentieket azután jelentette ki, hogy a tájékoztatón bemutatják egy március 14-én Szombathelyen készült hangfelvétel azon részletét, amely szerint a Fidesz ügyvezető alelnöke a következőket mondta: „...szóval egy pillanatra fogadjuk el azt, hogy csak ennyire vagyunk képesek, hogy egy képesség nélküli, alkalmatlan, tehetségtelen néppé lettünk az elmúlt néhány évtizedben. Csak én erre azt mondom, hogy így viszont nem érdemes élni, tehát, hogyha így gondoljuk, akkor menjünk le a pincébe, keressünk egy jó erős kötelet, meg egy viszonylag erős gerendát és szöveget, és kössük fel magunkat”. A felvételen a továbbiakban a fideszes politikusi ügy fogalmazott: „én azt szeretném kérni azoktól, akik ezt próbálják önmükkel elhitetni, évek óta ezt próbálják sulykolni az önök fejébe, hogy legalább járjanak elől jó példával, és ha ők már mind végeztek, akkor mi meg mégiscsak gondolkodjunk el azon, bátha nélkülük többre mennének”.
- ²⁴ Az ebbe a körbe sorolt hírek közül is kiemelkedett a miniszterelnök április 9-i beszéde a Testnevelési Egyetemen, ahol Orbán Viktor kijelentette: eddig a jelenlegi kormány eredményeit igyekeztek hangsúlyozni, de most már kénytelenek felhívni a választók figyelmét arra, milyen veszélyeket rejthet magában az, ha szocialista vezetésű kormány alakul; valamint az április 13-i naggyűlés a Kossuth téren, amely a „hiszünk a szeretet és az összefogás erejében” jelmondatot viselte.
- ²⁵ Április 10-én jelentették be, hogy az MSZP hét szabad demokrata jelölt javára visszalép a választások második fordulójában, az SZDSZ többi állva maradt jelöltje pedig nem indul, és a szocialisták támogatására hívja fel szavazóit.
- ²⁶ Április 18-án a Fidesz bejelentette, hogy a választások tisztasága érdekében demokráciaközpontot hoz létre, ahol dokumentálják a választási visszaélésekkel kapcsolatos bejelentéseket, jogsegélyszolgálatot biztosítanak, valamint tájékoztatást nyújtanak a voksolásokkal kapcsolatos kérdésekről. Ugyancsak a napon Kovács László az MSZP birtokába került információkra hivatkozva azt állította, hogy a Fidesz egy számára kedvezőtlen választási eredmény esetén megpróbálja majd a szocialisták által elkövetett választási csalás látszatát keltetni.
- ²⁷ Természetesen a média maga is „előállíthat” vitatémákat. Érdekes módon mindkét nagy kereskedelmi csatorna híradója – különösen a kampány elején – igyekezett kikerülni a pártpolitikai csapdákat, s az embereket érintő politikákat igyekezett tematizálni (a környezetszennyezéstől az utak állapotáig). A kampány későbbi szakaszában azonban ez a törekvés fokozatosan háttérbe szorult.

HUBAI LÁSZLÓ

A választói magatartás kontinuitása 1990–2002

Van-e értelme egyáltalán a címben szereplő téma vizsgálatának, amikor egy szűk másfél évtized alatt sokkal több minden változott meg, mint amit viszonylag állandónak tarthatunk? Hiszen alig tucatnyi év alatt jelentősen átalakult a hazai pártstruktúra, az egyes pártok támogatottsága pedig radikálisan megváltozott. Az 1990-es választások győztes pártja, az MDF 2002-ben bár létezik, de önállóan már nem indult a választásokon. Az SZDSZ kezdeti 20 százalékos támogatottsága csaknem negyedére zsugorodott, míg a rendszerváltáskor harmadik FKGP legutóbb egy százalékot sem kapott. A Fidesz 1990-ben radikális-liberális pártként listán csaknem 9 százalékot szerzett (egyéni jelöltjei ennek csak a felét), ugyanakkor a Fidesz-MPP az ezredfordulóra a jobboldal szinte egészét integrálta. Talán egyedül az MSZP esetében beszélhetünk komoly stabilitásáról, három választáson rendelkezett legalább egyharmad körüli befolyással. Azonban ebben az esetben is úgy érdemes tekintenünk az 1990. évi eredményekre, mint tranziens jelenségre, amely a rendszerváltás politikai folyamataiban *ott és akkor* megnyilvánult.¹

Ha messzebből – mondjuk egy nyugat-európai politológus szemével – nézzük az utóbbi csaknem másfél évtized hazai politikatörténetét, a magyar történések sikersztoriként kerülnek majd be a posztszocialista régió átalakulásáról szóló történeti munkákba. Az egykori szovjet blokk országai közül csak Magyarországon teljesült csaknem maradéktalanul a kapitalizmusba való átmenet, s nemcsak a politikai rendszert illetően. Témánk szempontjából három ilyen hungarikumot fontos itt megemlíteni.

1. A parlament mind a három ciklus teljes időtartamát kitöltötte. Ebben nem volt szerepe annak a konstrukciónak, hogy a konstruktív bizalmatlansági indítvány miatt nagyon nehéz a kormány leváltása, hiszen ilyen politikai helyzetnek a közelébe sem került a magyar politika.
2. Mind a négy parlamenti választáson megbukott a hatalmon lévő kormánykoalíció. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a kiegyezés után gőzerővel startoló polgárosodás révén a társadalom természetes pluralizálódása minden történelmi elkanyarodás ellenére folyamatos volt, még olyan periódusokban is, ahol azt a politikai rendszer kifejezetten gátolni igyekezett. Abban a pillanatban, amikor a választások valódi tétje a politikai váltógazdálkodás lett, a magyar társadalom azonnal vevő volt erre az új szabályra. A váltógazdálkodás tétje nélküli választások – akár többpárti voksolás, akár egypárti népszavazás – hosszú elvonási tünete után a választópolgár sikerrel érvényesítette politikai akaratát. „Ha le lehet őket váltani, akkor ezt meg is tesszük” – szölt a lakosság üzenete. A politikai tanulás e folyamatában a társadalom mint szavazópolgárok közössége érettebben viselkedett, mint saját politikai elitje!
3. Egy rövid, tízéves időszak alatt lezajlott az áttérés az egypártrendszerrel a kétpártrendszerre. 2000 elejétől kezdve nem volt olyan közvélemény-kutatási adatközlés, amelyikben a két legnagyobb párt összesített támogatottsága 80 százaléknál kisebb lett volna. A 2002. évi listás szavazatokat összesítve (MSZP 42%, míg a Fidesz és az MDF közös listáé 41%). Ezt a szakirodalom „kvázi kétpártrendszerként” definiálja. 1990-ben az első 5 párt eredménye is kisebb volt, mint 2002-ben az első kettőé!

A két erős pólus kialakulása rövid idő alatt ment végbe, be- szippantva a korábbi jelentős pártok szimpatizánsainak nagy részét. Az előző három választás az egész ország területén egy homogenizációs folyamatot mutatott: minden párt esetében csökkentek a területi különbségek, az egyes választókerületek eredményei egyre kisebb eltérést mutattak az országos támogatottságtól. Ez 2002-ben nem folytatódott. Az első fordulóban az egyéni választókerületekben elnyert mandátumok – mind az MSZP, mind a Fidesz oldalán – nagy különbségű győzelmek voltak. A győztes (50% feletti támogatottság) nem 5–6 százalékkal veri meg esélyes riválisát, hanem 15–25 százalékkal. A tét nagysága, a választási küzdelem hevessege olyan erős impulzusokkal bombázta a választókat, hogy a történelmileg rögzült bal- vagy jobboldali előny, amely a kilencvenes években mérsékelt volt, 2002-ben erősen felnagyítódott.

Ha érdemben akarjuk vizsgálni a kontinuitás kérdését, akkor ki kell terjesztenünk a vizsgálat időhatárait. Időben hátrafelé, a

lehetséges időpontig. A választásokon megnyilvánuló politikai pártválasztásnak komoly kontinuitása van. Pontosabban kontinuitása is van, hiszen 1920 és 2002 között eltelt nyolcvan évben Magyarország rengeteg változást élt meg: politikában, gazdaságban, társadalomban. A választások szempontjából kimaradt az időszak pontosan fele, 1949 és 1989 közötti negyven évben a parlament létrehozása nem volt több egyszerű szavazási gesztusnál.² A folyamatosság mégis szembeötlő, mint ez remélhetőleg a tanulmány diagramjainak áttekintése után bizonyosságot is nyer.

A tanulmány a történeti kontinuitás kérdését az 1989/1990-es rendszerváltás óta megtartott négy általános parlamenti képviselő-választás szempontjából vizsgálja. Jelen tanulmányban nincs mód arra, hogy az 1920 és 1947 közötti időszak nyolc választásáról is szóljunk. A közölt diagramok természetesen tartalmazzák ezeket az adatokat is, részletező értékelésükre azonban itt nem lesz módunk.³

NÉHÁNY SZEMPONT A TÖRTÉNETI KONTINUITÁS ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A statisztikában az idősoros adatokat a trendszámítás segítségével szokás értelmezni és értékelni. A választásokon kinyilvánított pártpreferenciák idősoros vizsgálatánál azonban nem indulhatunk ki a trendszámítás klasszikus módszeréből, mert mennyiségileg nem tudjuk elkülöníteni az alapirányzatot, a szezonális hatást és a véletlen szerepét. Számszerűen (kvantitatíve) ugyan nem határozhatunk meg pontos trendeket, minőségileg (kvalitatíve) azonban fontos jelzéseket tehetünk a mozgások irányára nézve. Ehhez azonban figyelembe kell vennünk néhány olyan tényezőt, amely nélkül az összehasonlítás könnyen tévútra vezethet.

A legutóbbi rendszerváltásig a képviselő-választásoknak nem volt célja a politikai váltógazdálkodás. Éppen ellenkezőleg, az uralkodó politikai elit mindent törvényes és törvénytelen eszközökkel bevetett cselekedeteinek elkerülése érdekében.⁴

A választásokra három különböző politikai rendszerben került sor. A Horthy-korszak autoriter, tekintélyuralmi rendszerében csak az 1920-as és az 1939-es választások voltak teljes körűen titkosak, míg a köztes időszakban (vidéken, a vármegyék területén) a mandátumok 80 százalékát nyílt szavazáson lehetett megszerezni. A második világháború utáni rövid koalíciós időszakban csak listás szavazás volt, ám a pártválaszték nem lehetett teljes. A győztes antifasiszta koalíció előbb a fegyverszüneti, majd a békeszerződésben nemcsak a fasiszta pártok indulását tiltotta meg, hanem minden olyan párt újjászervezését is, amely propagandát folytatott az Egyesült Nemzetek ellen. Ezért a nemzeti konzervatív erők – természetesen minden kontinui-

tást megtagadó – pártszerű megszerveződésére csak 1946 őszétől került sor.

A vizsgált választásokon legalább ötször jelentősen változott a választójogi rendszer. A Horthy-korszakban folyamatosan szigorodtak a cenzusok, 1922-ben, 1926-ban és 1939-ben is nőtt a választójoguktól megfosztottak száma. A második világháború után a választójogosultság igen széles körű volt, mindössze a törvényben meghatározott szélsőjobboldali szervezetek vezetőit és egyes esetekben tagságát fosztották meg választójogosultságuktól. A német nemzetiségűek jogfosztása, majd 1947-ben a névjegyzékből politikai indíttatásból történő kihagyás már jelezte az éppen csak kibontakozó polgári demokratikus rendszer elfajulási hajlamát. A rendszerváltás óta a választói jogtól való megfosztás csak bírói úton lehetséges.

Egy adott (választás) földrajzi egységben (szavazókor, település, egyéni választókerület stb.) magától értetődően egyszerre többféle pártszimpátia van jelen. E pártpreferenciák sajátos, az adott területre jellemző politikai mintázatot mutatnak. E természetes politikai sokszínűség azonban a Horthy-korszakban nem jelenhetett meg az ország egész területén. A fővárosban és környékén kevéssé korlátozott, a szintén végig titkosan szavazó többmandátumos törvényhatósági jogú városokban korlátozott pártpolitikai pluralitásról indokolt beszélnünk. A vármegyék területén, „vidéken” pedig egyszerűen imitált választások voltak, annak ellenére, hogy időben egyre csökkenő számban mindig voltak olyan rebellis egyéni választókerületek, ahol az ellenzéki jelölt helyzete az induláskor nem látszott reménytelennek.

Bár a tanulmány tárgya a politikai kontinuitás vizsgálata, nem feledkezhetünk meg azokról a változásokról sem, amelyek az utolsó, 1947. évi többpárti választás és a rendszerváltás között végbementek. Itt elegendő jelzésszerűen utalni az úri középosztályok eltűnésére, az iparban foglalkoztatottak számának növekedésére, a mezőgazdaságban ennek fordítottjára, az iskolai végzettség radikális emelkedésére, a városiasodás előrehaladására stb. Mindezek együttese jelentős kihatással van a politikai mentalitás alakulására: a város foglalkozási szerkezetéből adódóan politikailag sokszínűbb, mint a falu korábban volt; az iparban foglalkoztatott népesség munkássá válása vidéken is kedvez a baloldali irányultság kialakulásának, és még hosszan lehetne sorolni a lehetséges hatásokat. E széles sodrású gazdasági, politikai és társadalmi folyamatoknak a választói mentálisra gyakorolt hatása további kutatásokat igénylő feladat.

POLITIKAI PÁRTCSALÁDOK KONTINUITÁSA

A vizsgált tizenkét többpárti parlamenti választáson kétszáznál is több pártelnevezést használtak az indulási jogot szerzett je-

löltek. Még a „komoly” parlamenti pártok száma is húsz és harminc közöttire tehető. Emiatt indokolt a pártok tipizálása, pártcsaládokba történő sorolása. A besorolás során a pártok öndefiníciója, ideológiája, megcélzott társadalmi bázisa, választási programja és parlamenti szereplése mellett egymáshoz való viszonyukat is figyelembe vettük. Ugyanakkor csoportképzés sajátosságaiból adódóan az egyik pártcsalád bal szélén lévő párt közelebb lehet a szomszédos csoport jobb széléhez, mint saját pártcsaládjá jobbójához. Ez különösen nyilvánvaló akkor, ha a választás végeredményeként koalíciós kormányzás kényszere alakul ki. Az egyes pártcsaládokról szóló részeket a jobb-bal skálán való elhelyezkedésük sorrendjében adjuk meg.

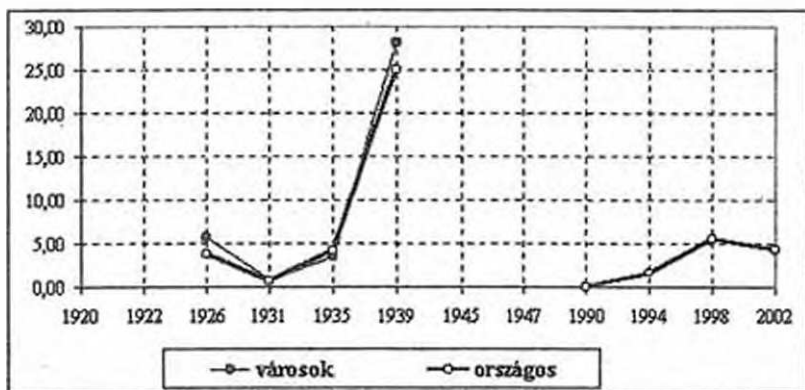
A politikai értékválasztás kontinuitásának vizsgálata során a pártcsaládok társadalmi támogatottságát idősoros diagramokon és táblázatokban mutatjuk be. Ennek megértéséhez itt néhány módszertani megjegyzést szükséges tennünk. Mivel ma már általában nem okoz gondot a táblázatok és diagramok olvasása, ezért a szöveges részeket csak a legfontosabb folyamatok, illetve epizódok esetében kommentáljuk.

A diagramok az adott pártcsalád pártjainak együttes választási arányait mutatják. 1920 és 1947 között külön vonallal ábrázoltuk az országos arányokat és – város megjelöléssel – külön a Horthy-korszakban mindvégig titkosan szavazó fővárost, Budapest környékét és a hét többmandátumos törvényhatósági jogú várost. Erre azért volt szükség, mert a mindvégig titkosan szavazó polgárok pártpreferenciáját megközelítően valóságosnak tekinthetjük. A vidéki választókerületekben viszont az értékeléskor korrekciót kell alkalmaznunk: demokratikus körülmények között az ellenzéki pártok eredménye minden valószínűség szerint magasabb lett volna, míg a kormánypártok támogatottsága vélhetően alacsonyabb. A két világháború közötti választási eredmények esetében csak azokat vettük figyelembe, ahol verseny volt a jelöltek között. Az ellenfél nélküli, ún. egyhangú szavazás, vagy a többjelöltes, de csak a vezető kormánypárthoz tartozó jelöltek támogatottságától eltekintettünk.⁵

A táblázatokban a pártcsaládhoz tartozó pártoknak a rendszerváltás óta megtartott négy parlamenti választáson elért százalékos eredménye szerepel. A mellettük lévő oszlopban egy súlyszám szerepel, amely azt mutatja, hogy az adott választáson az adott párt milyen arányt képvisel a pártcsalád összesített eredményéből. Vizsgálatunkba csak az országos listát állító pártokat vontuk be. E pártok listára leadott szavazati arányai szerepelnek, mert az így kapott támogatást kevésbé téríti el az egyéni választókerületben induló jelöltek személyiségének hatása.⁶ A kisebb, csak területi listát állító pártok eredményei vizsgálatunk szempontjából jelentéktelen mértékben – legfeljebb 1–2 tized százalékkal – módosítanak a közölt eredményeket.

A SZÉLSÓJOBBI PÁRTCSALÁD

A pártcsalád két alcsaládra osztható. A nemzetiszocialista pártok (1939-re legjelentősebb osztága a Nyilaskeresztes Párt) rendszerellenes pártok, a fajelmélet, az erőszak mítosza és gyakorlása, a vezér kultusza stb. alapján magát a parlamentarizmust is tagadják. A náciizmus kiindulópontja fajbiológiai, de más fasiszta irányzatok felfogásában is jelen van a szociáldarwinista alapvetés, vagy legalább a kultúrfölényből következő erőteljes rasszizmus. A fajvédők felfogása ettől gyökeresen eltérő, kiindulópontja döntően társadalmi és nem biológiai. A fajvédő pártok a nemzet általuk vallott háttérbe szorítottágát akarják állami, gazdasági, társadalmi eszközök igénybevételével megszüntetni. Ennek következménye a nemzeti radikalizmus talaján megfogalmazott idegenellenesség, benne az antiszemitizmus is. A fasiszta pártok egyszerre tömeg- és szervezeti pártok. Minden társadalmi csoportnak az éppen legfájdóbb sebek gyógyítását ígéri, a lehető legegyszerűbb megfogalmazással. A fajvédő vagy radikális szélsőjobb pártok sohasem váltak tömegpárttá, mert bár mondanivalójuk populista, azonban a fasiszta pártokhoz képest túl intellektuális.⁷ A két szélsőség vezető garnitúrája között szinte nincs is átjárás, támogatóik között is kicsi az átfedés.

1. diagram. A szélsőjobb pártcsalád választási arányai 1920–2002 (%)

Történetileg Magyarországon a fajvédők önálló pártként való megjelenése az 1926. évi választásokhoz köthető. 1920-ban jelen voltak a keresztény pártokban és kisebb mértékben a kisgazdapártban is. 1922-ben a Bethlen-féle Egységes Pártban is találhatóak, míg vezéreiket a miniszterelnök ki nem tessékelte a pártból. A fajvédők visszaszorulásának két alapvető feltétele a

gazdasági-társadalmi konszolidáció és a jobboldal markáns elhatárolódása.⁸ A bethleni konszolidáció során mindkét feltétel teljesült. A harmincas évek elejétől a gazdasági válság és a német nácizmus hatására jelentősen megerősödtek a nemzetiszocialista pártok. Az élesedő nemzeti és szociális kérdésekre kínált radikális és demagóg receptek hatására, valamint a nácik sikereinek eredményeként 1939-ben a szélsőjobb minden párttól (beleértve kereszténypártok, a nemzeti liberálisok és a szociáldemokraták korábbi holdudvarát is) jelentős bázist hódított el, s végül minden negyedik szavazó voksát megszerezte. Általában elmondható, ha nincs komoly belső gazdasági és társadalmi válság, valamint az európai konstelláció sem kedvező, ez a pártcsalád – amennyiben önálló pártként jelenik meg – öt százalékos körüli társadalmi támogatottsággal rendelkezik.

1. táblázat. Szélsőjobb párt választási aránya és súlya a pártcsaládon belül 1920–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
MIÉP	-	-	1,59	100,00	5,55	100,00	4,37	100,00

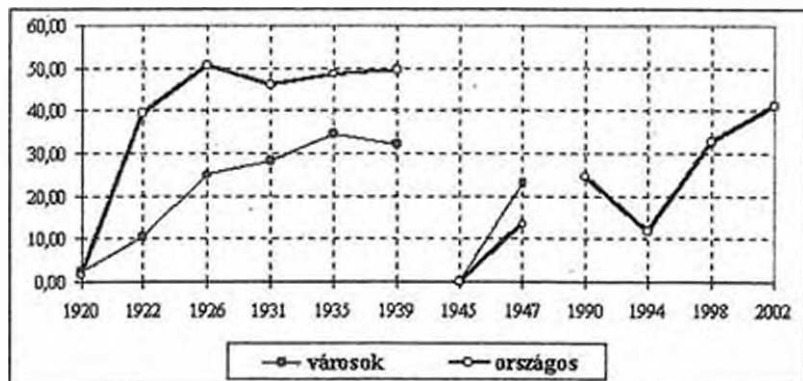
A szélsőjobbot a jelenkori választásokon a fajvédő alcsalád egyetlen alakulata, a MIÉP képviseli.⁹ Látszólag a MIÉP az egyetlen párt, amelyik az 1990-ben parlamentbe jutott pártokon kívül sikerrel vette az ötszázalékos akadályt. Ez a megállapítás ott sántít, hogy Csurka és társai már 1990-ben is az MDF frakciójában foglaltak helyet, önálló párttá csak 1993-ban – az MDF-ből való kizárásuk-kilépésük után – szerveződtek. A késői indulás és a baloldali szimpátiák megerősödése következtében 1994-ben befolyásuk alacsony maradt. 1998-ra az MDF-ben és részint a kisgazdapártban csalódók, sőt kisebb mértékben a rendszerváltó pártok radikálisainak egy része is e pártot támogatta, s ez az alacsony részvétel miatt elegendő volt a parlamenti küszöb átlépéséhez.¹⁰

2002-ben a MIÉP 4,37 százalékos támogatottsággal nem jutott be a T. Házba. Ez nem jelenti azt, hogy a párt szavazótábor a csökkenett volna: listán ugyan 3000-rel kevesebbet szavazatot kapott, mint 1998-ban, ugyanakkor egyéni jelöltjeire nyolcezerrel többen voksoltak.¹¹ A magas részvételi arány általában nem kedvez a kisebb pártoknak, különösen azoknak, amelyek elég dogmatikusak ahhoz, hogy törzsszavazóihoz képest vékony holdudvarral rendelkezzenek. Ebben az esetben azonban a legfontosabb, a MIÉP szempontjából önsorsrontó mozzanat a pártelnök elhamarkodott politikai nyilatkozata volt. A jó dramaturg-

nak tartott Csurka ezúttal csapnivaló forgatókönyvet írt. A választások előtt két héttel már arról nyilatkozott, hogy a második fordulóban 100 helyen visszalépteti jelöltjeit a Fidesz javára. A Fidesz jobb szélének, Kövér Lászlónak tehát nem kellett kiénekelnie a sajtót Csurka szájából. Ha ez a nyilatkozat csak minden nyolcadik-kilencedik laza MIÉP szimpatizánst terelt át a Fideszhez, már önmagában is elég volt az 5 százalékos küszöb alulmúlásához. Természetesen nem a vereség fő okaként, de az elkövetett hibát maga a pártelnök is elismerte.

NEMZETI KONZERVATÍV PÁRTCSALÁD

A konzervatív pártcsalád az európai politikai pártok egyik meghatározó, gyakran erős kormánypozícióban lévő formációja. A magyar történelem során a polgári nemzetté válásnak a nyugat-európaihoz képest megkésett volta, az előtte tornyosuló akadályok miatt a konzervativizmussal egyenrangú fontosságúvá vált a nemzeti ügy. A trianoni békediktátum miatt a két világháború között a nemzeti kérdés túlhangsúlyozottá vált, s az uralkodó politikai elit a revízió olyan útját választotta, amely a második világháború során, majd a két szuperhatalom küzdelmében már a hidegháború kezdetén kényszerpályára terelte az országot.

2. diagram. A nemzeti konzervatív pártcsalád választási arányai 1920–2002 (%)

A két világháború közötti időszakban a pártcsaládnak meghatározó, olykor egyedüli képviselője az Egységes Párt, Bethlen István alkotása. A harmincas évek elejétől – Gömbös miniszterelnökké történő kinevezése után – szakaszokban ugyan, de fo-

lyamatosan jobbra tolódott. Bár a párt hivatalos neve kétszer változott, a politikai szerkezetben uralkodó szerepe azonban egy pillanatig sem volt kétséges. A párt ugyanis különböző érdekeltségű csoportok gyűjtőhelye volt, s az érdekek kompromisszuma a párton belül született meg, amit aztán a parlamentben és a kormányzásban komolyabb akadályok nélkül érvényesíteni lehetett. A bethleni konszolidáció befejezésekor, 1926-ban országosan már 50 százalék körüli a támogatottsága – azokban a választókerületekben, ahol egyáltalán többpárti választásokra került sor. A befolyásnak ez a magas szintje gyakorlatilag a háború végéig fennállt. Ettől lényegesen eltérő a helyzet a végig titkosan szavazó városokban, ahol csak a harmincas években beszélhetünk 30 százalék körüli eredményről. A vidékhez képest a város már bonyolultabb képlet, az urbanizáltság magasabb, a társadalmi struktúra összetettebb, lényegesen nagyobb a politikai konkurencia is. 1945-ben a fegyverszüneti szerződés értelmében az Egyesült Nemzetek elleni propagandát folytató párt nem alakulhatott, önálló alakzat pedig csak 1947-re jelentkezett, a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párt néven. Az általános európai balratolódás nem kedvezett a nemzeti konzervatív erőknek, de szerepet játszott az is, hogy a választójogtól való megfosztás elsősorban e párt bázisát érinthette leginkább kedvezőtlenül.

2. táblázat. Nemzeti konzervatív pártok választási aránya és súlyuk a pártcsaládon belül 1990–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
Magyar Demokrata Fórum	24,72	100,00	11,74	100,00	3,12	9,54		
Fidesz–Magyar Polgári Párt	–	–	–	–	28,18	86,18	41,07	100,00
Magyar Demokrata Néppárt	–	–	–	–	1,40	4,28	•	
Összesen	24,72	100,00	11,74	100,00	32,70	100,00	41,07	100,0

• Az MDNP politikusai 2002-ben a Centrum Összefogás választási jelöltjeiként szerepeltek.

A rendszerváltás folyamatában gyakorlatilag egyedül a Magyar Demokrata Fórum jelentette a pártcsalád képviselőjét.¹² A „nyugodt erő” választási győzelmét elsősorban az átalakulás nagyobb megrázkódtatástól mentes végrehajtása ígéretének köszönhető, különösen a második fordulóban sok potenciális baloldali is erre a pártra szavazott. A kevésbé sikeres kormányzás során mindinkább gondokat okozott az MDF gyűjtőpárti jellege. A párttagság heterogenitását nem sikerült többé-kevésbé stabil belső alakzatokba rendezni, majd a párton belül megkötni azokat a minimális kompromisszumokat, amelyek az eredményes fellépéshez, véső soron a stabil kormányzáshoz szükségesek lettek volna.¹³ Előbb a MIÉP, majd a mára már elfelejtett Magyar Piacpárt önállósította magát, többen csatlakoztak a Pozsgay-féle Nemzeti Demokrata Szövetséghez, de a párt számos más képviselője is az önálló politikai cselekvés útjára lépett. A pártelnök-miniszterelnök Antall József halála után a párt megroggyant, s az 1994-es választásokon a korábbi szavazati arány felét sem tudta elérni. A viták a választási vereség után sem csitulak, a párt irányvonala, benne elsősorban a jobboldali összefogás kérdése körül kialakult vita az MDF szakadásához vezetett. A Magyar Demokrata Néppárt megalakulásával kísérlet történt egy szélsőségektől elhatárolódó, racionális politikai diskurzust folytató párt meggyökeresztetésére. Miközben a kis jobboldali pártok között dúlt a harc a jobboldali választási együttműködés kérdéséről, megjelent a színen a korábban a liberális pártcsaládhoz tartozó Fidesz. A nevét Fidesz-Magyar Polgári Pártra változtató politikai alakulat a polgári egység jelszavával fokozatosan integrálta a szétforgácsolt jobboldali erőket. A belső vitákkal küzdő Kereszténydemokrata Néppárt szavazóinak nagyobb részét a Kereszténydemokrata Szövetség segítségével hódította el, míg az MDF-fel 78 egyéni választókerületben indított közös jelöltek. Maga mögött tudhatta a Tölgyessy Péter nevével fémjelzett konzervatív liberális tábort is, az SZDSZ korábbi szimpatizánsainak nagyobb része a szocialistákkal történő kormányzás ellenzője volt. Így a Fidesz-MPP által vezényelt pártcsalád besöpörte a szabad és többpárti választások körülményei között neki járó egyharmados választói támogatást. A második fordulóban pedig az FKGP és a MIÉP támogatásával a választás egyértelmű nyertese lett.

A Fidesz 1998-tól immár vezető kormánypártként folytathatta a nagy terv megvalósítását, egy olyan „egységes párt” megteremtését, amely a jobboldalt hosszú távon is képes kormánypozícióban tartani. Ehhez a pártpolitika mezején három irányban kellett szívós és kitartó munkát folytatni.¹⁴

A parlamenti aritmetika szigorú szabályai miatt az FKGP ismét kormánypárt lett, a párt szavazóbázisa a választás után fokozatosan átállt a Fideszhez, de a parlamenti ciklus feléig nem csúszott az 5 százalék alá. A kétéves költségvetés elfogadását

követően a miniszterelnöknek már nem volt szüksége Torgyán Józsefre. A kormány ellenőrző szervei kaptak megbízatást – a közvélemény előtt már régóta ismert – visszaélések feltárására. A minisztercserék után a ciklus utolsó évére a kiszagda kormányfunkcionáriusok már nem az FKGP-hez, hanem a Fidesz-hez kötődtek. A széthullott KDNP mintájára egy részük megalakította a Kiszagda Szövetséget, melynek tagjai a Fidesz listáján jutottak mandátumhoz. A párt korábbi társadalmi bázisának nagy része a kormánypártok listájára szavazott.

A Fidesz mindent megtett azért, hogy az 1998-ban az MDF-fel kötött szövetség állandósuljon. Csak olyan rövid pórázt engedélyezett számára, hogy fel se vetődhessen a partnerben az önálló politizálás és listaállítás, az 5 százalékos küszöb elérésének lehetősége. Az egyetlen ilyen irányú kísérlet, a Békejobb megteremtése volt. A próbálkozásban az MDF, az MDNP, a Vállalkozók Pártja és bizonyos kereszténydemokrata politikusok vettek részt. A kezdeményezés nyomban kiváltotta a Fidesz vezetőinek erőteljes nehezítelét: a polgári egység megbontására tett kísérlet ördögtől való, bűnös dolog. A Békejobb mint önálló arculatú demokratikus jobboldali alternatíva így csak rövid idejű epizódnak bizonyult. A választásokon ezúttal már minden induló közös Fidesz–MDF-jelöltként szállt ringbe, s 1990 óta e két párt élt először a közös listaállítás törvény adta lehetőségével.

A pártpolitizálás harmadik iránya a jobbszélhez kapcsolódott. A ciklus során a MIÉP a kormány lojális ellenzékeként működött. A Fidesz jó úton jár, de nem cselekszik elég határozottan – hangoztatta gyakran Csurka István pártelnök. Orbán Viktornak a választásokon azonban nem a szalonképtelen Csurkára, hanem pártjának leszakítható szavazóbázisára volt szüksége. Ehhez azonban a Fidesznek több hangon kell megszólalnia. Kövér László pártelnök a Fidesz széljobbán csak stílusosan mondott mást, mint a MIÉP. A funkciójában őt követő Pokorni Zoltán általában rövid és ugyanakkor kategorikusan elhatárolódó módon nyilatkozott a két párt különbségéről. A feladványt végül is Csurka oldotta meg, a választások előtt két héttel történő visszaléptetési bejelentése után a Fidesznek nem kellett foglalkoznia a MIÉP-pel.

A Fidesz–MDF-lista 41,07 százalék társadalmi támogatottságot kapott. A kvázi kétpárti versengés közepette a közös lista széles jobboldali koalíció voksait söpörhette bc: a nemzeti konzervatívok mellett az „átállt” kiszagdákét, a politikai katolicizmus támogatóinak nagyobb részét, s valószínűleg a konzervatív liberálisokét is.

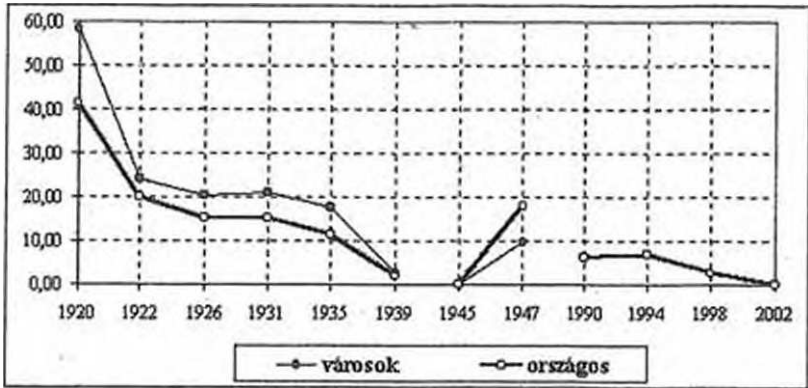
A jobboldal egy pártban történő egyesítésében Orbán Viktor sokat tanult elődjétől és példaképétől gr. Bethlen Istvántól. Tudta, a kiszagdák ledarálása nélkül nem lehet stabil jobboldali kormányzás. Bethlen és Antall példájából megtanulta, hogy a kiszagdapárt komoly kockázati tényezőt jelent, ám a kiszagda

pártelit sem nem elég kvalitatív, sem nem elég kitartó. Bethlenhez hasonlóan Orbán is egyetlen ciklus alatt végzett a kizsákolással, a használhatónak tartott politikusokat kizsákolta, míg a többiek eltűntek a politika süllyesztőjében. Korántsem tanult meg azonban mindent. Leginkább szembeötlőek a történelmi helyzetből adódó különbségek. Bethlen számára a kormányzati stabilitás megalkotása két egyenrangú feladatot jelentett: az Egységes Párt megteremtését és a választójog antidemokratikus visszarendezését. Orbán nem nyúlhatott a választójogi szabályozáshoz, lévén az kétharmados törvény. Bethlen több mint tízéves miniszterelnöksége alatt – bár csak egyetlen tárca erejéig – koalícióban kormányzott a kereszténypárttal, holott mindvégig abszolút parlamenti többség birtokában volt. Mégis célszerűnek tartotta, hogy legyen egy olyan jobboldali alakulat, amelyre azok is voksolhatnak, akiknek valamilyen okból az általa vezetett párt nem megfelelő. Orbán azonban úgy vélte, még viszonylagos önállósággal rendelkező lojális partnerre sincs szüksége. Nem tudhatjuk bizonyosan, csak erősen valószínűsíthetjük, hogy egy Békejobb típusú pártszövetség (MDF + MDNP + KDNP) megszerezte volna a voksok 5 százalékát. E mellett szól, hogy a választások előtt 3–4 hónappal jórészt jobbról összegründölt Centrum csaknem 4 százalékot kapott. Ekkora mértékű támogatás nem intézhető el azzal az egyszerű legyintéssel, hogy a tetőről lecsúszott politikusok eszeveszetten kapaszkodnak az esőcsatornába. A Centrum minden valószínűséggel összegyűjtötte azokat a szavazókat, akik számára a kétpártiság és a Fidesz kormányzásról vallott felfogása elfogadhatatlan volt. Nagyobb részük olyan polgári demokrata lehetett, akiket taszított a Fidesz hatalomgyakorlásának módja és stílusa.

A POLITIKAI KATOLICIZMUS PÁRTCSALÁDJA

A politikai katolicizmus a 19. század utolsó évtizedében született, a politikai alakulatokat létrehozó pápai enciklika az egyház válasza volt a liberalizmus és a szocializmus ellen. Az erős keresztény hagyományú európai országokban a konzervatívokkal egyesülve befolyásos, gyakran meghatározó és kormányzó politikai erőként szerepelnek. Magyarországon 1895-ben megalakult Katolikus Néppárt a dualizmus utolsó periódusában stabil parlamenti párt volt, s bár csak Északnyugat-Magyarországon indított jelöltek, 3–7 százalékos támogatottságot tudhatott maga mögött.

A különböző keresztény politikai csoportosulásokból létrejött Keresztény Egyesülés Pártja az 1920. évi választásokon jutott kulcsszerephez. Az első világháború végén viharos gyorsasággal egymást követő események, a forradalmak és a rövid életű,

3. diagram. A politikai katolicizmus pártcsaládjának választási arányai 1920–2002 (%)

egymást kölcsönösen kizáró politikai rendszerek pártjai elhasználódtak és ellehetetlenültek. A politikai porondon mindössze két főszereplő, a KNEP és a kisgazdapárt maradt. A bethleni konszolidáció során a radikális legitímistáktól megszabadult kereszténypárt hűséges és eredményes koalíciós partnerré vált. Országosan a szavazatok 15 százalékára számíthatott, míg a városokban a 20 százalék feletti volt a támogatás. A harmincas évek elején a keresztény pártok ellenzékbe vonultak, s a közigazgatási apparátus tevékeny segítsége nélkül választási arányaik csökkenni kezdtek. 1935 után a keresztény politika válságba jutott, korábbi neves vezetői elhunytak, az új helyzetben nem sikerült sem a hatásos politikai válasz kidolgozása, sem a keresztény politikai erők egyesítése. 1939-re a korábban is nagy önállóságot vivő fővárosi szárny, a Keresztény Községi Párt belépett a kormányzó Teleki–Imrédy-féle Magyar Élet Pártjába, s a korábban sikeres nyugat-magyarországi választókerületben is közös listát állítottak. Ráadásul a szélsőjobb is széles választói bázist hódított el, így a politikai katolicizmus pártjai önállóan a két százalékot sem érték el. 1945-ben a korábbi, erősen konzervatív és a klerustól függő politikai katolicizmussal a jogfolytonosságot megtagadó Demokrata Néppárt indulási jogot szerzett a választáson. A késői start és az Esztergommal való rossz viszony miatt nem indult a választásokon. 1947-ben viszont csaknem 18 százalékával elérte azt a társadalmi potenciált, ami a politikai katolicizmusnak korábban is kijutott. A DNP a legerősebb ellenzéki párt lett, annak ellenére is, hogy a választójogból való kizárások ezt a pártot is súlyosan érintették, s két választókerületben lajstromot sem állított.

3. táblázat. A politikai katolicizmus pártjainak választási aránya és súlyuk a pártcsaládon belül, 1990–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
Kereszténydemokrata Néppárt	6,46	100,00	7,03	100,00	2,59	100,00	*	

* Az KDNP politikusai 2002-ben a Centrum Összefogás választási jelöltjeiként szerepeltek.

A kilencvenes években e pártcsaládot önálló alakulatként csak a Kereszténydemokrata Néppárt képviselte.¹⁵ Történelmi pártként vállalta az 1947-es választásokon legerősebb ellenzéki párttal, a Demokrata Néppárttal való folytonosságot, fő szervezői is a párt akkori fiataljainak legjobbjaiból kerültek ki. 1990-ben a viszonylag késői indulás és a temperált hangnem nemcsak a biztos parlamentbe jutást, hanem a szerény kormányzati részvételt is garantálta. A kormányzásban viselt felelősség és a párt szürkesége miatt 1994-ben sem sikerült a társadalomban potenciálisan meglévő 10–15 százaléknyi támogatás elnyerése. A gyenge szereplés után a pártban – a felelősség és a lehetséges szövetségesek kérdésében – áldatlan személyi harcok kezdődtek, melyek egymás kölcsönös kizárásához és perek sorozatához vezetett. A parlamenti frakció java része a Fideszben talált befogadóra és a Kereszténydemokrata Szövetség megszervezésével hozzájárult annak 1998-as választási győzelméhez. A KDNP maradéka szövetséges nélkül maradvá a korábbi támogatói létszám harmadát sem tudta megtartani. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy szinte minden kampány nélkül, pusztán a kereszténydemokrata hívószó önmagában is 2,5 százalékot hozott.

A 2002-es választásokig sem sikerül a pártnak talpra állnia, sőt a változatlanul fellobbanó belső harcok tovább szűkítették a potenciális szavazóbázist. Az 1997/98-ban kezdett perek jó része is ekkor ért véget. A párt nem is indul önálló formációként a választásokon, a Centrum választóinak relatív többsége valószínűleg rájuk adja le a voksát. A mérleg: két parlamenti ciklus a parlamentben, majd azt követően kettő a parlamenten kívül. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a politikai katolicizmus önálló pártkeretekben történő parlamenti képviselete hosszú időre megszűnt.

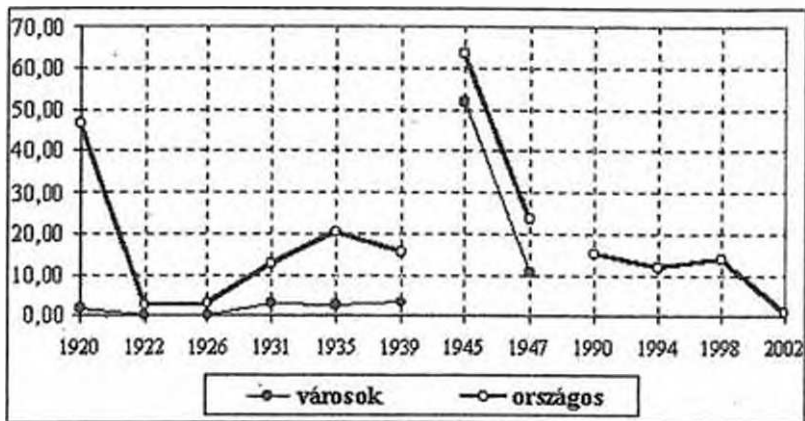
A KDNP sikertelenségét okozó tényezők közül most csupán a katolikus egyház szerepét emeljük ki. Magyarországon a világi katolicizmus szervezetei igen gyengék, befolyásuk még a vallásos értelmiségiek és más középosztálybeliek között is elenyésző, s a püspöki kar sem tart igényt egy közbeiktatott értékközvetítő szerepre. Így minden politikai intenció magától a püspök-kari konferenciától ered. A KDNP vezetői már 1998-ban is sérelmezték a püspöki kar választási körlevélét és az azt kommentáló megnyilatkozásokat. Az egyház arra buzdította híveit, hogy ne pazarolják szavazataikat az elvárásoknak ugyan megfelelő kisebb politikai erőkre, amelyek valószínűleg nem jutnak be a parlamentbe. A 2002. évi kampányban az egyház egyértelműen elkötelezte magát a jobboldal, benne elsősorban a Fidesz iránt, s a klérus minden korábbinál aktívabban kampányolt.

AGRÁRPÁRTOK CSALÁDJA

Az agrárpártok jellegzetes rétegpártok, a mezőgazdasággal foglalkozó népesség különböző rétegeinek politikai törekvését jelentik meg. E különböző rétegek között döntő jelentősége van a birtokos parasztság törekvéseinek, melyet Magyarországon legplasztikusabban a kiscgazda fogalom fejezi ki. A kiscgazda fogalom egyfelől jelent egy társadalmi réteget, amely igen változó nagyságú és értékű földtulajdonnal jár együtt. A kiscgazda szó politikai értelemben egy párthoz való tartozást jelent, amely nem szükségszerűen takar földtulajdont. A kistulajdonosi bázisra épülő agrárpártok jellegzetes centumpártok. Egyrésztől jellemzőjük az értékkonzervativizmus, amely az „Isten, haza, család” jelszóban ölt testet, másrésztől kistulajdonosi mivoltukból adódóan szociálisan is érzékenyek, sőt sérülékenyek. Így aktuális politikai kötődésüket az határozza meg, hogy a kisbirtokosság számára melyik érdeksérelem bír nagyobb fontossággal.

A magyar parasztság erősen strukturált voltából következően olykor a szegényparasztságot is önálló politikai párt képviselte. Az ő kötődésük közelebb állt a baloldalhoz, csakúgy mint a föld nélküli agrárproletároké, akik, ha lehetőségük volt, a földmunkás szervezeteken keresztül a szociáldemokrata vagy a kommunista párthoz kapcsolódtak.

Az agrárpártok mögött – amennyiben önálló működésük garantálva volt és volt elegendő politikai vetélytárs – 10–20 százaléknyi társadalmi támogatást találunk. A Kiscgazdapárt két alkalommal ért el kiugróan magas támogatottságot: 1920-ban és 1945-ben. Mindkét alkalommal a vesztes háború utáni sajátos és átmeneti viszonyok járultak hozzá a jó eredményhez. 1920-ban – a fővárost kivéve – gyakorlatilag csak két pártra, a kiscgazdákra vagy a kereszténypártra lehetett szavazni. A baloldal teljes hiánya miatt a baloldaliak a demokratikusabb kiscgazdapárt-

4. diagram. Agrárpártok családjának választási arányai 1920–2002 (%)

ra szavaztak. 1945-ben fordított volt a helyzet: a választásokon nem vett részt sem nemzeti konzervatív párt, sem a politikai katolicizmushoz sorolható alakulat. Az FKGP-n kívül gyakorlatilag csak baloldali pártokra lehetett szavazni. A paraszt-polgár egység gondolatával fellépő kisgazdapárt minden gond nélkül besöpörhette a szavazatok 57 százalékát.

A potenciális lehetőségek alatt is találunk agrárpárti eredményeket. 1922 elején Bethlen miniszterelnök egyszerűen belépett a kisgazdapártba, s a néhány hónap múlva csendes választásokig a saját politikai elképzeléseinek megfelelően formálta át a pártot. A hagyományos kisgazda követelések ugyan látszólag fennmaradtak, de a párt már Egységes Párt néven a nemzeti konzervatív táborba tartozott. E párt foglalta ugyan magába a kisgazdák többségét, de önálló agrárpárt politikai megjelenésére csaknem egy évtizedet kellett várni, s létrejöttét a gazdasági világválságnak a magyar agrárszektorra is súlyosan érintő problémái indukálták.

A szegényparaszti és népi értelmiségi bázis képviselőjét vállaló Nemzeti Parasztpárt 1945-ben és 1947-ben a politikai baloldal részeként előbb 7, majd közel 9 százalékkal került ki a paraszti voksokért folytatott versenyből. A párt Magyar Néppárt–Nemzeti Parasztpárt néven újjászerveződött ugyan a rendszerváltáskor, országos listát is állíthatott, ám az elért 0,75 százalékos támogatottság kevés volt a párt fennmaradásához.

Agrárpártokról lévén szó a városokban mért befolyás igen alacsony, kivétel ez alól néhány alföldi törvényhatósági jogú város: Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, s jóval kisebb mértékben olykor Szeged is.

4. táblázat. Agrárpártok választási aránya és súlyuk a pártcsaládon belül 1990–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
Független Kisgaz- dapárt	11,74	75,11	8,82	75,13	13,78	100,00	0,75	100,00
Agrár- szövetség	3,14	20,09	2,10	17,89	-	-	-	-
Magyar Néppárt- Nemzeti Paraszt- párt	0,75	4,80	-	-	-	-	-	-
Egyesült Kisgaz- dapárt	-	-	0,82	6,98	-	-	-	-
Összesen	15,63	100,00	11,74	100,00	13,78	100,00	0,75	100,00

A rendszerváltás idején az újjászerveződő Független Kisgazdapárt sikerrel szította fel a korábbi kistulajdonosok föld utáni vágyát. A teljes reprivatizációt lehetett ugyan felelőtlen ígéretnek minősíteni, mégis ez volt az a pont, ahol a termelészövetkezetekkel már megbékélt, jórészt nyugdíjas tagság politikailag mozgósítható volt. Elsősorban e bázis voksainak köszönhető az FKGP harmadik helye és kormányzati részvétele. A pártban azonban szinte sohasem volt belső egység és nyugalom, kisebb megszakításokkal állandó és áldatlan, olykor durvaságtól sem mentes harc folyt.¹⁶ A pártelnöki tisztséget megszerző Torgyán József kezében demokratikus pártban szokatlan méretű hatalom összpontosult. 1992-ben pártját kilépettnek nyilvánította a koalícióból, ám a párt frakciójának túlnyomó többsége nem követte. A kormánnyal tartó kisgazdák sem maradtak egységesek, egymás után alakultak különböző jelzőkkel kiegészített kisgazdapártok. Ekkor terjedt el a közbeszédben az „osztódással szaporodó kisgazdapártok” kifejezése. (Szinte ugyanez a jelenség játszódott le az Orbán-kormány idejének második felében is.) Az Antall-kormány miniszterei és államtitkárai még megkísé-

reltek létrehozni egy Torgyán-ellenes kisgazdapártot, ám az így létrejött Egyesült Kisgazdapárt 1994-ben a szavazatok mindössze 0,82 százalékát kapta meg.¹⁷ A lakosság körében önmagában a „kisgazdapárt” kifejezés nem sokat jelentett, annak csak a „független” szóval való együttes megjelenése jelenthetett komoly támogatást. Az 1998. évi választásokon Torgyán új arcokkal és immár rivális kisgazdapártok nélkül megszerezte a rendszerváltás utáni legjobb eredményt, csaknem 14 százalékot.

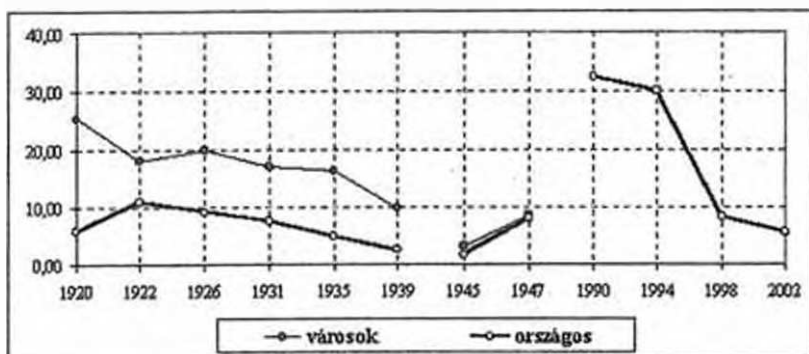
A sikerektől harsogó, ám az agrárproblémákat meg nem oldó kisgazda fellépés a pártelnök kormányból való távozását vonta maga után, s a személyi ambíciók mentén ismét számos új kisgazdapárt született. A 2002-es választás előtt egy évvel már fennállt annak a reális veszélye, hogy a meg nem oldott agrárkérdések, a mezőgazdaság mélyülő válsága, valamint nem utolsósorban a torzszalkodó kisgazda vezetők miatt az FKGP nem jut be a parlamentbe. Az alig több mint 40 ezer listás szavazat, ami 0,75 százalékos támogatottságot jelent, mindenképpen váratlan és történelmi mélypontot jelent.¹⁸ Az agrárválság, a párt szavazóbázisának idős kora, hiteles politikusok hiánya és a támogatói körben mind erőteljesebben észlelhető többszöri becsapottság érzete alapján valószínűsíthető, hogy az FKGP-nek alig van reménye a parlamentbe való visszakerülésre.

Érdekesen alakult az Agrárszövetség politikai pályafutása is. A rendszerváltás során az MSZMP agrárreformköréből alakult párt 1990-ben a szavazatok 3 százalékával nem juthatott a parlamentbe.¹⁹ A következő választásokon a liberális blokk tagjaként csak kétszázalékos támogatottsággal rendelkezett, míg 1998-ban nem indult önállóan, jelöltjei az MSZP színeiben jutottak a parlamentbe. 2002-ben részint az MSZP, részint a Centrum volt a befogadó párt.

LIBERÁLIS PÁRTOK CSALÁDJA

A liberális pártok társadalmi bázisa elsősorban a tőkés vállalkozói csoportokhoz és az értelmiség egy részéhez kötődik, s mint ilyen, elsősorban a városokban talál számottevő támogatóra. A 20. század elején a liberális polgárság már komoly politikai pozíciókkal rendelkezett a fővárosi közgyűlésben.

A két világháború között a liberális pártcsalád 5–10 százalékos országos támogatottsággal rendelkezett. A végig titkosan szavazó Budapesten és környékén, valamint a 7 többmandátumos törvényhatósági jogú városban a voksok 15–20 százalékát gyűjthették be. A tendencia mindkét esetben határozottan csökkenő. Akkor értek el jobb eredményt, ha a liberális oldal két meghatározó személyisége Rassay Károly és Vázsonyi Vilmos pártjai öszefogtak és közös listát állítottak. A liberális erők 1945/47-ben nem játszottak jelentős szerepet a politikai küzdelmekben.

5. diagram. Liberális pártok családjának választási arányai 1920–2002 (%)

5. táblázat. Liberális pártok választási aránya és súlyuk a pártcsaládon belül 1990–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
Szabad Demokraták Szövetsége	21,40	66,38	19,74	65,95	7,88	97,52	5,57	100,00
Fidesz Vállalkozók Pártja	8,95	27,76	7,02	23,45	-	-	-	-
Közértés Párt/Együtt Magyarországot	1,89	5,86	0,62	2,07	-	-	-	-
Összesen	32,24	100,00	29,93	100,00	8,08	100,00	5,57	100,00

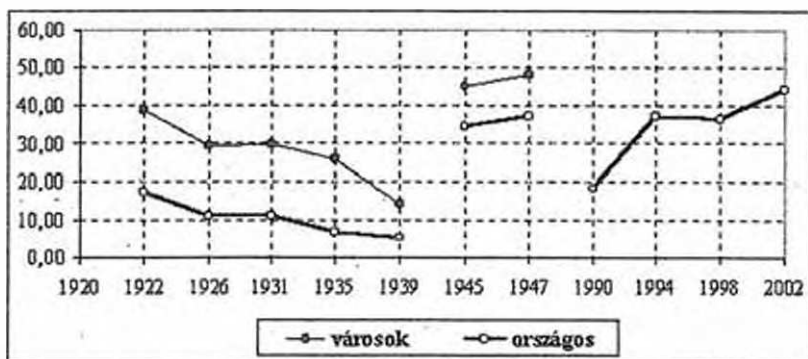
A 1989/'90-ben az SZDSZ csakúgy, mint a Fidesz radikális rendszerváltó pártként lépett a politikai porondra. Az SZDSZ elsősorban a Kádár-korszak utolsó évtizedének szamizdatos politikai irodalmával jelentkező ún. demokratikus ellenzék szellemiségére építette mondanivalóját. Ismertségét és befolyását jócskán megnövelte az 1990 végén megtartott „négyigenes” népszavazás. Mindkét választáson 20 százalék körüli szavazattal végzett a második helyen. 1990-ben elsősorban a radikális rendszerváltó program és az antikommunista retorika játszott szerepet. 1994-ben a liberális blokk megalakításával a szocialista párttal szemben kívántak megfelelő ellenerőt állítani. Ez azonban sikertelen maradt egyrészt a benne résztvevők (SZDSZ, Fidesz, Agrárszövetség és a Vállalkozók Pártja) különböző szándékai miatt, másrészt pedig az MSZP befolyása folyamatosan növekedett. A választások után MSZP–SZDSZ kormánykoalíció alakult, aminek több, messzebbre ható következménye volt. A Fidesz fokozatosan elhagyta a liberális táborát és 1998-ra a jobboldal integráló erejévé vált. Az SZDSZ több sikertelenséget volt kénytelen elkönyvelni, 1998-ra szavazóinak csaknem kétharmadát elvesztette. Az eredendő bűn, az MSZP-vel, mint posztkommunista utódpárttal való együttes kormányzás, a konzervatív liberálisok nagyobb részét a Fideszhez vonzotta. Nem sikerült bizonyítani a közvélemény előtt azt sem, hogy az egymást gyors ütemben váltó pártelnökök valamelyike okos értelmiségi vitaklubból határozottan cselekvő és hatásos politikai szereplővé teszi az SZDSZ-t. A liberális pártcsalád támogatottsága 1998-ra visszatért oda, amilyen mérvű országos támogatottság a két világháború között jellemezte. Ez nem tér el jelentősen a mai nyugat-európai sztenderdtől sem.

2002-re tovább csökkent a párt társadalmi támogatottsága, a közvélemény-kutatásokban rendre az 5 százalékos határ alatt szerepelt. A két nagy párt küzdelmében a liberális párt külső gyűrijében állandósult a dilemma: az Orbán-kormányt mindenképpen le kell váltani, ám ennek egyetlen garanciája az MSZP lehet. A fő cél érdekében veszélyes lehet a voksokat leadni egy mégoly szimpatikus pártra, ha az esetleg nem kerül a parlamentbe. Csak 2001 végén erősödött meg mind az MSZP törzsszavazóiban, mind az SZDSZ holdudvarában az az álláspont, hogy a kormány leváltásához, mint közös célhoz két önálló párt-ra van szükség. 1998-hoz képest a párt listájára mindössze 40 ezerrel szavaztak kevesebben, a magas részvétel miatt több mint 2 százalékpontnyi csökkenést jelent (7,88-ról 5,57-re). 1998-hoz képest viszont nincs lényegi változás abban, hogy az SZDSZ egyéni jelöltjeire 80–100 ezerrel többen szavaznak, mint a párt listáira. A választók széles körében elutasított pártot megjelenítő politikusokat kevésbé utasítják el, azaz az „elvont” SZDSZ és a „konkrét” SZDSZ között szembeötlően lényeges különbség érzékelhető.

E pártcsaládba sorolható még a Vállalkozók Pártja és az 1994-re pragmatikus programmal fellépő, Palotás János nagyvállalkozó által vezetett Köztársasági Párt. Szereplésük azonban egyszer sem volt eredményes, apró színfoltot jelentettek a politikai palettán. A Vállalkozók Pártja 1998-ban már segédcspatként az MDF oldalán jelent meg.

BALOLDALI PÁRTOK CSALÁDJA

A baloldali pártcsalád tagjainak gyökere a 19. századi munkásmozgalom. A családon belül két alcsoportot különböztethetünk meg. A kommunista alcsalád radikális eszközökkel, forradalmi úton kívánja meghaladni a polgári demokráciát. A szocialista-szociáldemokrata pártok parlamenti eszközökkel és evolúciós út végén kívántak a szocializmushoz eljutni.

6. diagram. Baloldali pártok családjának választási arányai 1920–2002

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1918–1920 viharos időszakában három igen különböző kormányban vett részt anélkül, hogy választásokon indult volna, pontosabban indulhatott volna. 1918 őszén a Károlyi-kormányban a párt centruma, a tanácskormányban a baloldaliak, míg 1920 novemberében Huszár Károly koncentrációs kabinetjében az itthon maradt jobbszárny képviselői vettek rész. Végül ez utóbbiban is csatlakozniuk kellett, a kormány nem enyhített az internálási rendeleteken, így a párt távolmaradt az 1920. évi választásoktól. A két világháború között a párt országosan tíz százalék, míg a titkosan szavazó városokban harminc százalék körüli támogatottságot tudhatott maga mögött. A tendencia mindkét esetben csökkenő. Különösen a gazdasági válság után csökkent radikálisan a párt

befolyása, az ipari fejlesztések során megjelenő első generációs, jórészt segéd- és betanított munkások szervezéséhez már nem voltak elégségesek a korábban használt politikai módszerek. Az 1939-es mélypontban a választójogi cenzusok szigorodása mellett nem kis szerepe volt annak is, hogy a nyilas demagógia sok potenciális szavazót hódított el az SZDP-től is.

1945-től kezdve az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a legáltalános megjelenő Magyar Kommunista Párt egyszerre volt legfontosabb politikai partner és ugyanakkor a tradicionális munkásbázison a legfőbb versenytárs is. Minkét munkáspárt 17–17 százalékos támogatottsága a háború utáni általános balra tolódása miatt egyáltalán nem volt meglepő. Mindenesetre azokon a településeken, ahol korábban is erős szociáldemokrata szervezet volt, a kommunisták jóval kevesebb szavazatot kaptak, mint az MSZDP. 1947-re a helyzet megváltozott, a jól akciózó MKP 22 százalékot szerzett, míg a szociáldemokraták csaknem 2 százalékpontot veszítettek. 1948-ban azután az MKP egyre gyorsító politikai irányvonala magába rántotta az SZDP maradékát, az együttműködő balszárnyat.

A második világháború után a pártcsalád korábbinál magasabb támogatottsága szorosan összefüggött az általános háború utáni balra tolódással és a választójog kiterjesztésével. A Rákosi-, majd a Kádár-rendszer iparfejlesztése jelentősen felduzzasztotta a munkásság létszámát. Az államszocializmus korszakában a munkaképes lakosság döntő többsége munkavállalóvá vált. A munkavállalói lét önmagában is nagyobb valószínűséggel teszi az embereket baloldalivá, mint a kevéssé függő önálló egzisztenciákat. Nem elhanyagolható a rendszer egészét átszövő „marxizmus-leninizmus” hatása, ennél azonban fontosabbnak tartjuk a kisémberré figyelő kádári társadalompolitika hatását. Kevés figyelmet kapott eddig annak a vizsgálata, hogy az érett Kádár-korszakban milyen jellegzetes, a szociáldemokratizmushoz köthető változások történtek.

1989 őszén, a kerekasztal-tárgyalásokon megszületett nemzeti kompromisszumok után az MSZMP októberi kongresszusán megalakult a Magyar Szocialista Párt. Első választási szereplésén alig 11 százalékos támogatottsággal csak a negyedik helyen végzett. Ebben szerepe volt a baloldal megosztottságának, a csalódott potenciális szavazók voksolástól való távolmaradásának, valamint annak is, hogy nem jelentéktelen számú baloldali szavazó a nyugodt átmenetet ígérő MDF-re voksolt. Az Antall-kormány kevéssé sikeres működése révén az MSZP fokozatosan kiszabadult a politikai karanténból, rendezte belső viszonyait és 1994-ben a szavazók harmadának támogatásával a választás főlénycs nyertese lett. Bár választói bázisának nagy részét megtartotta, a jobboldalt integráló Fidesz 1998-ban jóval több egyéni választókerület elnyerésével kormányalakító pozícióba jutott.

6. táblázat. Baloldali pártok választási aránya és súlyuk a pártcsaládon belül 1990–2002

	1990		1994		1998		2002	
	arány	súly	arány	súly	arány	súly	arány	súly
Magyar Szocialista Párt	10,89	60,10	32,99	88,85	32,25	88,77	42,05	95,11
Munkáspárt (1990: MSZMP)	3,68	20,31	3,19	8,59	4,08	11,23	2,16	4,89
Magyarországi Szociáldemokrata Párt	3,55	19,59	0,95	2,56	*		*	
Összesen	18,12	100,00	37,13	100,00	36,33	100,00	44,21	100,00

* Közös jelöltek az MSZP színeiben.

2002-re a kormányváltást kívánók reménysége már nem lehetett más, mint az MSZP jó választási szereplése. A 42 százalékos támogatottság azt jelenti, hogy a párt saját, elkötelezett választóin túl jelentős kormányellenes szavazótábor voksait megkapta. Minden harmadik-negyedik szavazó ebből a körből került ki! Erre engednek következtetni a korábbi eredmények: 1998-hoz képest 900 ezer fős, 1994-hez képest félmillió a gyarapodás. A párt minden korábbinál szélesebb társadalmi koalíciót testesített meg. A gyarapodás egyik fő forrása a párthoz korábban is közelálló korábbi balliberális és mérsékelt munkáspárti szavazó. Szám szerint nagyobb lehet azok száma, akik 1998-ben a posztkommunisták után a „fiataloknak” adtak esélyt, majd látva a demokrácia deficitjét, a kisebbik „rossz elve” alapján a „szocikra” voksoltak.

A kádári vonalvezetéshez hűséges politikusok 1989 végén újrászervezték az MSZMP-t, de 3 százalékos támogatottságuk kevés volt a parlamentbe jutáshoz. A párt nevét 1992-ben Munkáspártra rövidítve politikai alakulat a következő két voksoláson sem tudta meghaladni az időközben ötszázalékosra emelt parlamenti küszöböt. Különösen kedvező lehetett volna a párt helyzete 1998-ban, amikor a balliberális kormányzat által folytatott

– a pénzügyi helyzet kényszerűségéből adódó – neoliberális gazdaságpolitika hiteles baloldali kritikáját adhatta volna. Szavazóinak száma tizenegyezerrel nőtt ugyan, de ezzel is csak 4 százalékot ért el. 2002-re a párt támogatóinak magas átlagéletkora miatt a pártra leadott szavazatok aránya már alig haladja meg a 2 százalékot, az igazán kormányváltást akarók az MSZP-re szavaztak.²⁰

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése sem bizonyult sikertörténetnek. A párt vezetése 1990-ben radikális antikommunista irányt vett, s szövetségeseit sem a baloldalon kereste. Potenciális szavazóbázisának egy határozott, de árnyalt elhatárolódásra és egyértelmű baloldaliságra lett volna szüksége, így csak 3,5 százalékkal kívül maradtak a parlamenten. A kudarcot áldatlan belső viták követték, de a szociáldemokrata maradék 1994-ben 1 százalékos támogatottságot sem tudott felmutatni. 1998-ban már az országos lista állítása sem sikerült.²¹ 2002-ben pedig mindössze négy szabolcsi egyéni választókerületben indult közös MSZP–MSZDP-jelölt.

A fentiekben röviden felvillantottuk azt, hogy a jobboldali erőkoncentráció érdekében milyen főbb irányokban kellett a Fidesznek politizálnia ahhoz, hogy az „egységes pártot” megteremtse. A folyamat 1993-ban a centrum irányába vett saszszéval kezdődött, majd 1995-től a jobboldal üres diszlokációs pontjainak elfoglalásával folytatódott, s a hosszú menetelés ma sem tartható lezártnak. Ezzel szemben az MSZP-nek a baloldal monopolizálásáért szinte semmit sem kellett tenni – legalábbis a Fidesz hasonló erőfeszítéseéhez képest. „Csinálta” saját politikáját, járta a maga útját, miközben 1990-es baloldali vetélytársai szinte maguktól marginalizálódtak. Az MSZDP önmeghatározásának fő eleme 1989 végétől az antikommunizmus, amely a Kádár-rendszerben szocializálódott baloldali szavazók csak csekély részét vonzotta. A későbbiekben a párt vékonyka politikai elitje a belharcokkal volt elfoglalva, s a belső kohézió krónikus hiánya – a többi vitatkozó párthoz hasonlóan – legfeljebb a vegetálás idejét hosszabbíthatta meg. A párt maradéka 2002-re végleg a szocialisták szárnya alá rendeződött. Néhány veterán szociáldemokrata – döntően az 1947/48-as történések hatására – a mai MSZP ádáz ellenfeleként próbálkozott az indulással, a jelöltállítás néhány helyen sikerült is, de 1–2 százaléknál nagyobb támogatottságot sohasem értek el. A Munkáspárt nyíltan vállalta a Kádár-rendszer örökségét, s így politikailag lehetetlenné tette az MSZP-vel való együttműködést. A Thürmer Gyulától időnként elhangzó megkeresésekre elegendőnek bizonyult egy-egy finom elhatárolódást tartalmazó rövid nyilatkozat, majd később egy esetleg utalás arra, hogy a helyi politikában, az önkormányzatokban több helyen létezik sikeres együttműködés.

AJÁNLÁSI RENDSZER ÉS TÁRSADALMI TÁMOGATOTTSÁG

A választójogi törvény az egyéni választókerületekben való indulást 750 érvényes ajánlószelvény begyűjtéséhez köti. A törvényalkotók ezt a küszöbértéket tartották olyannak, amely mögött már számottevő támogatottság sejthető. A kisebb pártok a cédulagyűjtés időszakában panaszkodtak arra, hogy a nagyok minden cédulát begyűjtenek előlük. Ez irányú aggályaikkal magához a köztársasági elnökhöz fordultak. Az eredmények ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják, még az indulási jogot szerzett jelöltek mögött sincs számottevő támogatás. A 7. sz. táblázat azt mutatja, hogy a két nagy támogatottságú jelölőszervezetet kivéve minden párt esetében vannak olyan választókerületek, amelyekben a leadott szavazatok száma a 750-et sem érte el.

7. táblázat. Pártok jelöltjeinek száma és aránya 750 érvényes szavazat alatt 2002

Párt	Listás szavazatok	EVK-jelöltek	EVK-jelöltek 750 szavazat alatt	
	aránya	száma	száma	aránya
SZDSZ	5,57	176	13	7,39
MIÉP	4,37	176	17	9,66
Centrum	3,90	126	24	19,05
Munkáspárt	2,16	148	98	66,22
FKGP	0,75	148	127	85,81
Új Baloldal	0,06	25	25	100,00

A sebtében alakult Centrum esetében minden ötödik választókerület olyan, ahol a párt valóságos támogatottsága alapján nem is indulhatott volna. A Munkáspárt a kerületek két-harmadában nem ütötte meg a minimumot, míg a nagy történelmi múltú FKGP esetében ez az arány több mint 85 százalék. Nem tudhatjuk pontosan, hogy milyen céllal alakult az Új Baloldal, a számok mindenesetre azt mutatják, hogy egyetlen választókerületben sem kapott 750 szavazatot.

A jelenség vizsgálata megérné néhány esettanulmányt és a kopogtatócédulák gyűjtésének társadalmi motívumait feltáró szociálpszichológiai elemzést. Hiszen ma már látható, hogy a törvényhozó által nem szándékolt folyamatok indultak be: a cédula átadása az elsőként megjelenő aktivistának, különösen a kistelepüléseken jelentkező csoportnyomás a helyben domináns párt jelöltjének nyílt támogatására, esetenként az ajánlószelvények adásvétele stb.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány szerzőjének egyes munkái megtekinthetők a Politikátörténeti Intézet honlapján: www.polhist.hu Voks 2002 rovatban a Választástörténet fejezet alatt.
- ² A létező szocializmusban a politikai rendszer deklaráltan a hatalmi ágak szétválasztása helyett azok egységére épült.
- ³ Hubai László: A politikai irányzatok választási eredményeinek kontinuitása 1920-1947. – *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II.* Szerk.: Püski Levente, Tímár Lajos és Valuch Tibor. KLTE Történelmi Intézet új- és legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2000. 41–62. (valamint *Múltunk* 1999. 1. sz. 44–69.)
- ⁴ A törvényi lehetőségekről ld.: Hubai László: Választók és választói jog Magyarországon (1920–1947) – *Társadalmi Szemle* 1998. 7.sz. 105–117.
- ⁵ A korszakban ezekre a választókerületekről is készítettek korrekciós számításokon alapuló statisztikát. Ezek figyelembevétele azonban jelentős torzításokat okozna a többpárti eredmények vizsgálatánál.
- ⁶ E hatás nem mindig jelentéktelen, még akkor sem, ha egy párt minden egyéni választókerületben sikerrel indít jelöltek. Például az MSZP 1998-ban listás összesítésben 32,25 százalékot kapott, míg egyéni jelöltjei összesítve 29,82, az eltérés tehát csaknem 2,5 százalékpont.
- ⁷ A – „minden baj okozója a zsidó” – egyszerű, mindenki számára érthető üzenet. Az antiszemitizmus fajvédő kódolt verziójú formája: „A New York–Tel-Aviv-tengely galiciáner ügynökei rágják a nemzet testét” tartalmilag (majdnem) ugyanazt jelenti, de az üzenet kódolása feltétlenül megkövetel egy megfelelő intellektuális szintet.
- ⁸ Napjaink politikai mozgásai újból felhívják a figyelmet egy harmadik feltételre is, ez pedig a baloldal minimális akcióegységének szükségessége. A weimari demokrácia bukásának, a náciizmus győzelmének egyik fontos oka volt a kommunisták és a szociáldemokraták végletes szembenállása. A 2002. évi francia elnökválasztáson a baloldali jelöltekre szétforgácsolódo szavazatok miatt a szocialista Jospin be sem jutott a második fordulóba, a megosztottság miatt Le Pen viszont igen.
- ⁹ A nemzetiszocialista alszaládhhoz tartozó Magyar Népjóléti Szövetség vezetője Szabó Albert 1998-ban Dabas egyéni választókerületben 252 szavazatot (1,09 százalék) szerzett. E csekély támogatottság természetesen semmilyen felmentést nem adhat a jelenség társadalmi veszélyességének megítélésében.
- ¹⁰ Két korábbi kisgazda politikus, Cseh Sándor és Kapronczy Mihály is a MIÉP listájáról került a parlamentbe.
- ¹¹ 1998-ban a két szavazólapon leadott voksok között mindössze 300 főnyi volt a különbség. Akkor a MIÉP 3 EVK-ban nem állított jelöltet (Nagykálló, Szécsény, Tamási). E három kerületben 2002-ben 2693 szavazatot kaptak a párt jelöltjei.
- ¹² Két történelmi párt is újjászerveződött, az 1946 és 1947 között működött Szabadságpárt a listás szavazatok 0,09 százalékát, míg az 1947-ben alig fél évig létező Magyar Függetlenségi Párt a voksok 0,04 százalékát kapta.
- ¹³ A belső heterogenitás – az MSZP-t kivéve – minden párt alapvető problémája volt, s logikusan együtt járt a rendkívül rövid idő alatt bekövetkező pártosodás esetlegességeivel. Nem könnyítette a megfelelő politikusi magatartás kialakulását az sem, hogy a rendszerváltás folyamatában a régi rendszertől való szükséges és indokolt elhatárolódás során sok illuzórikus remény élt és minden alapot nélkülöző demagógia kapott lábra. „Itt még egyszer nem lesz olyan, hogy bárkinek olyasmii is meg kelljen szavaznia, amivel nem ért egyet.” E kijelentés már akkor is arról tanúskodott, hogy terjesztőinek halvány fogalmuk sincs a polgári parlamentarizmus működéséről, ld. például

frakciófegyelem kérdése. Hasonlóan naiv kijelentésnek fogható fel az Ellenzéki Kerekasztal ülésén elfogadott alapelv: a többpártrendszer nem kerülhet többbe, mint az egypártrendszer! Nem tisztünk eldönteni, hogy az ott helyet foglaló, igen felkészült politikusok maguk is hitték-e ezt az álláspontot, vagy csupán a közvéleménynek szóló kézenfekvően demagóg üzenetről van szó.

- ¹⁴ Teendő természetesen más területeken is bőven akadt. Az ideológiában a jobboldal politikai kooperációját egyben tartó antikommunizmus továbbra is a legfontosabb vezérlő motívum maradt. Egy ma nem létező veszély gyakori és mértékén felüli „felturbóztatása” azonban nem több pusztán tagadásnál. E mellé pozitív integráló értékeket is fel kellett mutatni, mint a család, a nemzet fontossága stb.
- ¹⁵ A területi listát állító Somogyi Keresztény Koalíció az összes listás szavazatok 0,12 százalékát szerezte meg.
- ¹⁶ Már az 1990-es választásokon külön területi listán indult a kivált Nemzeti Kisgazdapárt, amelyet a szavazók 0,2 százaléka támogatott.
- ¹⁷ Az egyesült pártba be nem lépő Kiegyezés Kisgazdapárt 0,11, míg a szintén rencgát kisgazdákból álló Konzervatív Párt az összcélított listás szavazatok 0,04 százalékát kapta.
- ¹⁸ A szakadár kisgazdapártok ezúttal még az 1994-es támogatottság közelébe sem tudtak jutni. A Kisgazdapárt a Kisgazda Szövetség Pártja egy területi listát állítva 451 szavazatot kapott (0,01 %), míg a Reform Kisgazdapárt 4 listán 1086 szavazatot (0,02 %).
- ¹⁹ A szinte azonos politikai programmal Heves megyében fellépő Magyarországi Szövetkezeti és Agrárpárt a listás szavazatok 0,1 százalékát kapta.
- ²⁰ A Munkáspártban egy dolog bizonyosan nem változott: Thürmer Gyula pártelnök személye. A párt rendszerkritikája érdekes keveréke az ortodox kádárizmusnak és a hetvenes évek eurokommunizmusának. A kapitalista rendszer bírálata közben azonban a párt sohasem használt olyan radikális nagytökeelenes kijelentéseket, mint amit Orbán Viktor nem egyszer megtett a kampány folyamán, de a választási vereséget követő újabb gyűléssorozat alatt is.
- ²¹ Az MSZDP területi listáira 0,13 százalék adta szavazatát.

KENDE PÉTER

Két magyar politikai közösség

A mögöttünk lévő országgyűlési választás legérdekesebb, ugyanakkor legnyugtalanítóbb s a kormányváltás közvetlen folyamatán messze túlmutató tanulsága: hogy milyen hihetetlenül mély érzelmi szakadék, milyen engesztelhetetlen politikai, vagy még azon is túli ellentét osztja meg, hasítja szét szinte két különálló részre a máskülönben nem túlságosan zord, alapjában polgárbékére hajló, s napirendje szerint Európa felé tartó Magyarországot. Egy fiatalos hangvételű politikai hetilap „kettéfűrészelt ország” címen kommentálta a választások kimenetelét (Magyar Narancs, ápr. 25.). A kifejezés nemcsak azért találó, mert a számszerű eredmény 50–50% körül volt, hanem azért is, mert ilyen mértékű „kettéfűrészeltségre” az elmúlt 12 év során csakugyan nem volt példa. Bár megosztottságok – érzelmiék csakúgy mint ideológiaiak – 1989/1990 óta állandóan voltak, de a pártok, táborok, politikai családok között azért átjárás is maradt. Most először, a választást megelőző és közvetlenül követő hónapokban fordult a helyzet úgy, mintha minden átjárásnak vége volna. *„A magyar társadalmat a jelenben megosztó mentális árkok – írja egy centrumpozícióban álló szerző – munkahe-lyi közösségeket, egykori baráti társaságokat, mi több családokat vágnak ketté. Ebben a tekintetben ma sokkal végzetesebb a megosztás, mint bármely kormányzati ciklus idején volt.”* (Pomogáts Béla: Két Magyarország. Magyar Hírlap, 2002. június 26.)

A magyar társadalomnak ez a feldúlt, belsőleg meghasonlott állapota benyomásom szerint messze túlmegegy a triviális baljobb megosztottságon. A demokráciában élő Európának, mint tudjuk, alig van olyan országa, amelyet a politikai táboroknak ez a szokványos, változó kérdések körül folyton újratermelő

szembenállása ne osztana két részre (inkább két, mint három részre!), még hozzá úgy, hogy a tendenciálisan „bal” és a „jobb” nagyjából egyensúlyban van. A 2002. évi Magyarországon azonban mintha nem két tábor, hanem két nemzet nézne egymással farkasszemet, két politikai közösség, amely ugyan nem egészen szimmetrikus, de annyiban mégis hasonló, hogy vagy alig akar tudni a másik létezéséről, vagy egyenesen tagadja, hogy annak is helye van a közös nemzetben. A másikkal való azonosulásnak ez az indulatos elutasítása már-már az együttélés pusztá lehetőségének kérdését is felvetné, ha másfelől nem tudnánk, hogy a politikán kívüli szférákban a két Magyarország nagyon is jól megfér egymással. Arról nem is szólva, hogy a választási kampány során, illetve azt követően egy pofon nem csattant el ebben az országban, hogy súlyosabb incidensekről ne is beszéljünk... Egyszóval, ha megosztott is a politikai közösség, a nemzet megkettőződéséről beszélni talán azért túlzás.

De térjünk vissza a kiindulóponthoz. Tulajdonképpen mi az, ami olyan élesen, a „bal” és „jobb” közti programkülönbségekben messze túlmenően „fűrészezi ketté” a magyar társadalmat? Figyelemreméltó, s ugyancsak a szimmetria hiányáról tanúskodik, hogy erre az egyszerű kérdésre egyszerű válasza csak a jobboldalnak van: szerinte a nemzet hívei mind az ő táborukban vannak, míg a másik tábor az jellemzi, hogy nemzetáruló és kozmopolita. A baloldal ezt persze tagadja, de nem úgy, hogy magának tartja fenn a „nemzetet” a másikat kitessekelve belőle, hanem úgy, hogy az elválasztóvonalat másutt húzza meg, elsősorban a demokrácia, a demokratikus intézményrendszer kérdései körül, a nélkül azonban, hogy az ellenfelet egyértelműen a demokrácia ellenségének minősítsen. Baloldali nézetből így aztán korántsem ugyanolyan tiszta és világos, hogy mitől van ez a mély szakadék, mint jobboldalról nézve.

Nem kétséges, hogy mind a nemzet fogalmához fűződő érzelmi és intellektuális viszony, mind a demokratikus jogállam működéséről kialakított álláspontok jelentős differenciáló tényezői a magyarországi politikai mezőnynek. De ha a retorikai hangsúlyokon túl azt keressük, hogy mi az, ami a két tábor híveit a legélesebben megosztja, akkor – szerintem – a nemzetet és a demokráciát megelőzően három tudatbeli adottságra kell ráfigyelnünk: a vallásosságra, a magyar múlt megítélésére, legeslegfőbbképpen pedig arra az utólagos viszonyra, amelyet a mai Magyarország polgárai a tizenkét évvel ezelőtt végleg megszűnt kommunizmussal kapcsolatosan alakítottak ki magukban.

A valláshoz, vagy pontosabban a keresztény egyházakhoz, azok tanításához és vezetéséhez fűződő viszony majdnem mindenütt Európában fontos differenciáló tényezője a bal-jobb skálán való elhelyezkedésnek, ámbár a protestáns országokban másképp, mint a katolikusokban, és mindkettőben megint másképp, mint a görögkeletiekben. A baloldal militáns antiklerika-

lizmusa Magyarországot történelmileg inkább a katolikus világgal, mintsem a protestáns Európával rokonítja. A militáns antiklerikalizmus azonban a múlté, mint ahogyan a vallásos érzés domináns szerepe is. A „valamilyen értelemben” hívők száma az ezredforduló Magyarországon talán még meghaladja a felnőtt népesség felét, de az egyházi tanítás értelmében hívőké, különösen a városi lakosság körében, ennek csak egy töredéke. Részben azért is – de más okokból is, amelyekre itt most nincs módunk kitérni – 1990 táján még úgy tűnt, hogy a valláshoz fűződő személyes viszony sokkal kevésbé osztja meg a magyar társadalmat, mint akár az elmúlt század elején, akár annak közepén. A kilencvenes években végzett közvélemény-kutatások azonban épp ellenkezőleg arról tudósítottak, hogy nagyon is meghatározó faktora lett ez a pártválasztásnak. Részletekre itt nem szükséges kitérni, hiszen azok közismertek, ezzel szemben hosszabb elemzést érdemelne, hogy a kereszténységgel való azonosulásban mekkora része van a vallásos érzület mellett kultúrszociológiai tényezőknek (életforma, hagyomány), továbbá a kereszténység és a magyar nemzeti lényeg politikai összekapcsolásának. Tudniillik, ha pontosak akarunk lenni, akkor az elmúlt tizenkét év második felének legfontosabb fejleményét (a vallási tényező vonatkozásában) nem a hívők számának vagy hitbeli buzgalmának megnövekedésében kell látnunk – erre igazában semmi sem utal –, hanem annak a politikai militarizmusnak az újraéledésében, amelyet a „keresztény-nemzeti” szókapcsolat jelöl. Orbán Viktor vallásos fordulatában mindenestre erről van szó, de a Fidesz-kormányzat egyházpolitikájában is több volt a politikai (offenzív), mint a pusztán hagyományápoló (defenzív) elem.

Nem szeretném a vallásinak nevezett faktor politikai megosztó szerepét eltúlozni. Keresztény hívők – tudjuk – vannak a 2002-ben kormánypozícióba jutott pártok hívei, sőt vezetői körében is. Megfordítva, az MDF, a Fidesz és a MIÉP szavazóinak egy nem elhanyagolható részéről bizonyára kimutatható volna a vallási közömbösség. A dolog veleje azonban az, hogy a „keresztény-nemzeti” gondolatra a baloldali választó nem, vagy éppen hűledezve rezonál – szemben a jobboldali választóval, akinek ez a gondolat még akkor is rokonszenves, ha személy szerint sem Istenhez, sem az egyházi élethez nem köti őt semmi.

A második megosztó tényező, amelyről röviden szólni szeretnék, a múlt szemléletéhez, pontosabban a magyarság (nép és állam) történelmi szerepének megítéléséhez kapcsolódik. A „múlt” itt a Szent István-i államalapítástól 1944-ig, vagyis a Horthy-rendszer összeomlásáig tartó korszakot jelenti. (Az 1945-ben kezdődő közelmúltról a következő passzusban, vagyis a kommunizmus kapcsán lesz szó.) Mint minden általánosítás, az itt következő is számos ponton elnagyolt lesz, s ezért előre is kérem az olvasó szíves elnézését. A múlttal kapcsolatos szemlé-

leti különbség dióhéjban úgy foglalható össze, hogy szemben a baloldal magyarságképével, amely kritikus, a jobboldalé hangsúlyozottan pozitív. A problémát persze bonyolítja, hogy mindkét oldal történelemszemlélete szelektív, mindkettőben vannak büszkeségre feljogosító, illetve megbélyegzés alá eső elemek. De természetesen ezek nem ugyanazok, vagy pontosabban szólva csak ritkán esnek egybe és akkor sem ugyanazon okból. (Jó példa volna erre a Kossuth-kultusz, amelynek részletes elemzésére azonban itt nincsen lehetőség.) Egészében véve pedig a kép egyik oldalról nézve dicsőséges, a másik oldalról szemlélve kudarcos és zsákutcás; az egyik szemében Magyarország története a történelmi teljesítmények és érdemek szakadatlan felhalmozódása, a másikéban a népjogok, a szabadság, az európai civilizációhoz való felzárkózás újabb és újabb veresége, vagy legalábbis megtorpanása. – Még egyszer hangsúlyozom, hogy az itt felvázolt kép egy-egy vulgáris szemléletet próbál megragadni (ettől karikatúrisztikus), s természetesen nem vonatkozatható egyetlen konkrét, pláne jelenkori, történelmi munkára sem, feltéve, hogy azt szakmabeli írta, nem pedig a „szellemi alvilágból” (© Kosáry Domokos) előlépő tollforgató.

Mindkét szemléletnek vannak a magasztos vagy a kárhözatos regiszterében tárgyalt kulcsdátumai, a kettőjük közötti különbség azonban nem annyira az így felállítható lista tételszerű eltéréseiben figyelhető meg, mint inkább egy nagy dátumhoz – 1945-höz – való ellentétes viszonyulásukban. Még az előbbieknél is vakmerőbb egyszerűsítéssel úgy fogalmaznék, hogy a mai magyar „baloldali” az 1945 előtti Magyarországról egészében véve negatívan vélekedik – még akkor is, ha úgy gondolja, hogy 1945-tel korántsem fordult minden jóra, sőt –, míg a „jobboldali” épp ellenkezőleg azzal definiálható, hogy az 1945-ös fordulathoz egy alapjában véve jó úton, mindenesetre *nemzeti* úton haladó Magyarország talán még az 1918-nál is tragikusabb vereségét, fél évszázadra szóló elsüllyedésének kezdetét látja. Ez a különbség nem csak értékelésbeli, hanem valamiképpen programatikus is. Tudniillik szemben a baloldallal, aki még akkor sem akarja feléleszteni az 1945 előtti Magyarországot, ha az ezt követő 40–45 évet zsákutcának tartja, a jobboldali igenis úgy vélekedik, hogy a magyar történelmi folytonosság helyreállításához 1945 előttre kell visszamenni. Az 1989/90-es rendszerváltás pillanatában ezt így csak kevesen gondolták, s még kevesebben merték volna kinyilvánítani. Az ezredfordulóra kialakult helyzet – a politikai-lelki polarizáció – egyik jellegzetessége viszont éppen az, hogy az 1945 előtti Magyarországgal még olyan pártok hívei is azonosulnak (FKGP, MDF), akiknek szellemi elődei a maguk idejében a Horthy-rendszer és a megkövesedett osztálytársadalom legélesebb kritikusai voltak.

Magában véve érdekes volna annak utánajárni, hogy a magyar jobboldalnak ez a szemléletváltása – mert arról van szó –

oka-e vagy következménye a szélsőjobboldallal való szerves összeolvadásnak? E rövid vázlat keretében erre nem tudunk kitérni, s még abban sem vagyunk bizonyosak, hogy az elmúlt tíz év jobboldali publicisztikájának szövegszerű elemzése egyértelmű választ hozna e kérdésre. Az úgynevezett korszellemnek minden időkben vannak olyan hullámvázai, amelyek okságilag felderíthetetlenek. A magyar jobboldaliság megerősödésének, illetve újjáéledésének folyamatában – véleményem szerint – nagy része volt annak is, hogy a kommunizmus által hátrahagyott károk mérete fokozatosan bontakozott ki, pontosabban hogy a korábban (esetleg csak a felmenők által) elszenvedett sérelmeknek aktív politikai érzületté váló formálódásához időre volt szükség. Ezt a hipotézist az is alátámasztani látszik, hogy hasonló időeltolódás más posztkommunista országokban is megfigyelhető a jobboldal előretörésével kapcsolatban.

Ezzel szemben aligha kétséges, hogy az 1945-ös dátummal jelölhető problémakötegnak óriási szerepe van a magyar baloldal két főirányzatának, az 1989/90-ben még ellenfélként szembenálló liberálisok és szocialisták összekovácsolásában. Két évvel ezelőtt erről a következőket írtam: az SZDSZ-t és az MSZP-t „minden különbsége ellenére összeköti a magyar múlt megítélésének egynémely hasonlósága. Szemben a konzervatív »nemzeti oldallal«, amely számára egyre határozottabban 1945 képezi a magyar történelem legtragikusabb törésvonalát, az MSZP csakúgy, mint az SZDSZ a »zsákutcás« magyar történelem (Bibó kifejezése) egyfajta demokrata értelmezését keresi, amelyben Kossuthon és Széchenyin innen helye van a Károlyi-forradalomnak, a szociáldemokráciának, a harmincas évek népi és polgári baloldalának is, s a fő mércét nem a nemzeti sérelmek képezik, hanem a modernitás európai mércéihez való közeledés, illetve távolodás szempontja. Bármily furcsa, az utóbbi években kirobant »kultúrharc« is nagyrészt e történelmi értelmezési pontok körül folyik.” (Kende, *A Köztársaság törékeny rendje*, 281. o.) A liberálisokat már 1992-ben is a radikális jobboldal zászlóbontása, illetve az Antall-kormány jobbratulódásától való félelem hozta össze egy táborba az addig első számú ellenfélnek tekintett szocialistákkal. Az 1994–1998 közötti közös kormányzás azután megint felszínre hozta a két irányzat közti ideológiai-érzelmi különbségeket, de érintetlenül hagyta a fentebbiekben taglalt nézetközösséget. A Fidesz fokozatos jobbratulódása szinte automatikusan maga után vonta e közösség erősödését, különösen az után, hogy – hatalomra jutva – a Fidesz olyan kultúrpolitikát fogalmazott meg s léptetett életbe, amelynek a baloldal minden irányzata mintegy differenciálatlanul lett a célpontja. Itt is fölvethető – és megint csak válasz nélkül marad – az a kérdés, hogy a kétféle baloldal összekapcsolódása mennyiben oka, s mennyiben következménye a jobboldalon végbement szervezeti és érzelmi felerősödésnek.

Ideje azonban, hogy a jobb és a bal közötti szemléletkülönbség elemzésébe az eljáróban felsorolt elválasztó tényezők közül felvegyük azt az ominózus harmadikat is: a negyven éven át fennálló kommunista hatalomhoz való személyes viszonyulást. Venio ad fortium... Hallgatólag ez a tényező már a régebbi múlt szemléletébe is belejátszik, kimondva pedig szinte minden politikai vitát polarizál. A dolgot az is komplikálja, hogy a kommunizmushoz való viszony személyes komponensei (ki milyen szerepet játszott a kommunista hatalmi rendszer működtetésében) nincsenek kongruenciában az akkori rendszer mai ideológiai megítélésével. Egyszerűbben szólva, az egykori KB-tagság nem zárja ki a virulens antibolsevizmust, s megfordítva, a kommunista rendszer volt üldözöttje is lehet aktív szimpatizánsa az MSZP-nek. Még tovább bonyolítja az ügyet az MSZP-nek a magyar közelmúlttal kapcsolatos kétértelmősége: mai, szociáldemokrata elvei szerint, valamint az alkotmányos jogállam iránti elkötelezettsége értelmében az MSZP visszamenőlegesen ítéletet mond a bolsevizmusról, elhatárolja magát annak szellemétől és gyakorlatától. De ezt inkább csak hallgatólag teszi, miközben ugyanakkor elvitathatatlan kontinuitás van, különösen a „káderek” vonatkozásában, az MSZP és az 1989 ősze előtti állampárt között. Ez a személyi kontinuitás kölcsönöz némi plauzabilitást annak a jobboldalról sűrűn elhangzó állításnak, mely szerint az MSZP kormányzása nem más, mint az 1990 előtti hatalomgyakorlás folytatása más eszközökkel.

A tényleges politikai gyakorlat fényében nézve ez az állítás természetesen nem állja meg a helyét. A benne kifejeződő gyanúper Horn Gyula már előre semlegesítette azzal, hogy koalíciós partnernek vont be az SZDSZ-t – sőt a Fidesznek is hasonló ajánlatot tett –, amivel nagy politikai éleslátásról tett tanúbizonyságot. Liberális személyiségek Medgyessy Péter kormányában, nemcsak az SZDSZ, hanem – ha szabad így szólni – a „civil társadalom” képviselőitében még nagyobb számban és súllyal vannak jelen, mint Horn Gyuláéban voltak, holott 1994 és 2002 között a liberálisok és a szocialisták közötti számszerű erőviszonyok az utóbbiak javára tolódtak el. Aki a 2002-ben hivatalba lépett kormányt, illetve a mögötte álló pártszövetséget és annak háttérét képező szellemi-politikai tábort „posztkommunistának” minősíti, az nemcsak az 1990 utáni MSZP politikai elveit és kormányzati gyakorlatát hagyja figyelmen kívül, hanem e pártnak azon támogatóit és szövetségeseit is, akik – mint az SZDSZ – a kommunista hatalomgyakorlás elvi és gyakorlati ellenfeleiként léptek a magyar politika színterére.

Ennek ellenére nem tagadható, hogy a kommunistaellenesség központba állítása, illetve az attól való tartózkodás ma hasonló irányban és hasonló mélységben osztja meg a magyar társadalmat, mint a távolabbi múlt értelmezésével kapcsolatban megfigyelhető különbség. Pontosabban szólva, mintha az utóbbi is er-

re futna ki, vagy másképpen fogalmazva, mintha a régmúlta vonatkozó viták is a kommunizmussal, annak magyarországi szerepével kapcsolatban nyernék el értelmüket. Ez teszi lehetővé Kun Béla és Károlyi Mihály, Nagy Imre és Kádár János összemérését, ez ad sajátos nyomatékot úgyszólván minden történelmi hivatkozásnak, még Árpád-házi István király kultuszának is...

Ez a nemzeti tudathasadás annál is rejtelmesebb, mert hogy közvetlen, személyes élményekkel alig-alig támasztható alá. Mint az imént is megjegyeztük, az „antibolsevista” retorika elfogadása vagy elutasítása csak a legritkább esetekben vezethető vissza áldozati tapasztalatokra, illetve kimutatható bűncselekményekben való részvételre. A hatvanas évektől felfelé születettek esetében ez már fizikailag sem lehetséges. Az ennél idősebbek esetében pedig egyáltalán nem evidens, hogy a volt „pártkáderek” – valamint azok rokonai – mind-mind az MSZP soraiban található, a feljelentőkről és más titkos segítőkről nem is szólva. A Kádár-rendszer különféle, alacsonyabb vagy magasabb rangú hasznélvezőiről meg egészen bizonyosan tudható, hogy az 1989 után kialakult politikai családok mindegyikében megtalálhatók, méghozzá meglehetősen egyenletes eloszlásban. (Példák említésétől kíméleltől tartózkodom.)

A magyar társadalomnak ebben az érzelmi kettéhasadásában én nem magát a tényt tartom figyelemre méltónak – világnézeti, illetve pártkülönbségek mindig voltak és mindig is lesznek –, hanem azt, hogy a politikai megosztás a fentebb elemzett „ideológiai” motívumai a kilencvenes évek eleje óta oly látványosan felerősödtek, valamint hogy ezt követően az indulatok is a 2002-ben tapasztalt mértékig hevültek fel. E jelenség értelmezésében azonban kerülnünk kell minden hamis szimmetriát, vagyis külön kell szemügyre vennünk a baloldali, s külön a jobboldali indulatokat.

A választási kampány során „balról” jelentkező indulatokat elsősorban a félelem, s ezzel párhuzamosan az a méltánytalansági érzés fűtötte, amelyet a kormánytöbbség által alkalmazott politikai módszerek – az ellenzék szándékainak folyamatos meghamisítása, a közszolgálati médiában való megszólalási lehetőségeinek botrányos leszűkítése, közpénzen folytatott szemérmetlen sikerpropaganda stb. – váltottak ki. A kormánypropaganda és az esélyegyenlőtlenség, mint ismeretes, olyan méreteket öltött, hogy ez még a külföldi megfigyelőknek is szemet szűrt. A kormány leváltásával próbálkozó szocialisták és liberálisok körében egészen április 7-ig, az első forduló eredményeinek megismeréséig az a meggyőződés uralkodott, hogy vesztesre állnak, mert a bevezethető eszközök ilyen aránytalansága mellett nem érhető el számszerű többség, de még ha valami csoda folytán a felmérések által bejósoltnál jobb is lesz az eredmény, az utolsó pillanatban „valami történni fog”, ami a győzelemtől

előti az ellenzékét. A kormányzati teljesítmény bírálataiban az ellenzéki publicisztika igyekezett tárgyilagos maradni, tollfor-gatóinak indulatait azonban felizzította a kormánypárti sajtó erre szakosodott sztárjainak – a Lovas Istvánoknak, Bayer Zsol-toknak stb. – minden erkölcsi mértéket és ízlésbeli gátlást túllé-pő szünettelen gyalázkodása. Tulajdonképpen arcpiritó, hogy milyen szavak láthattak nyomdafestéket, illetve hangozhattak el az éter hullámain Magyarországon a 2002-es választások évé-ben, sőt már azt jóval megelőzően is. Nem érintett kívülállóként azt kell mondanom, hogy e gyalázkodásra baloldról adott vá-laszok egészében véve mértéktartóak voltak. Az ellenzéki kö-zönséget ugyanakkor demoralizálta az ellenfélnek ez a hangüté-se, az „ezt is lehet?“, „hát idáig jutottunk?“ nyugtalanító gondo-lata. Az a tapasztalat, hogy a gyengébb pozícióban lévővel szemben minden eszköz megengedett, hogy az ellenfél befeke-títésében bármeddig lehet menni (hiszen az esetleg kirótt bün-tetéséért úgyis kifizeti a titkos párt-, illetve az államkassza), hihetetlenül lezüllesztette az ezredforduló magyar közéletét. A 2002-ben végbement hatalomváltás egyik próbája lesz, hogy ez a gyakorlat – megfordított előjellel – folytatódik-e, vagy beke-rül-e az ígért süllyesztőbe.

Most pedig lássuk a társadalom másik oldalán jelentkezett, nem pusztán felülről szított, hanem bizonyos fokig spontán, s a választási kampány során tömegméreteket öltő indulatokat, s próbáljuk mindjárt azt a kérdést is megválaszolni, hogy mennyi volt bennük a „természetesen adott“, s mennyi a mesterségesen keltett. Kezdjük azzal a banális megállapítással, hogy a kommunizmus 40 éve Magyarországon is rengeteg frusztrációt, személyes vagy családi sérelmi emléket, rosszul vagy sehogyan sem lereagált ellenérzést halmozott fel; ezek egy része szemmel lát-hatóan túlélte a rendszerváltozást, de annak első éveiben csak félve, csak szordínóval tudott kifejezésre jutni. Már csak azért is, mert „ideológiailag“ a kommunizmus éveit nem múltak el nyomtalanul. A két világháború között a magyar társadalom többségében jobboldali érzelmű volt – mind a kommunizmus-hoz, mind a liberális baloldalhoz, mind a zsidósághoz fűződő vi-szonylatában, vagy összefoglalóan „keresztény-nemzeti“ érte-lemben –; ezeket az érzelmeket azonban 1945 és 1989 között titkolni kellett, miközben az állami közoktatás, a hivatalos sajtó és a politikai hatalom ellenőrzése alatt működő irodalom és tudomá-ny nem minden siker nélkül kiterjesztette a (mondjuk így) baloldali eszméket. Noha a kommunista rendszer 1989-ben ösz-szeomlott, a bukását követő első években még a legjobboldalibb családi hagyományból jövő magyar is röstellte volna, hogy olyan nézetekkel álljon elő, mint amikor annak idején – 1944/45-ben – látszólag örökre diszkreditált a Horthy-rendszer csúfos kimenetele és – főleg – a hitlerizmus világraszóló veresé-ge. Ráadásul 1989/90-ben az antikommunizmusnak volt egy de-

mokratikus, antitotalitárius verziója is (ezt képviselte nevezetesen az SZDSZ). Az 1990-ben kezdődő új magyar érában minden színre lépő fontosabb politikai mozgalom valamilyen értelemben baloldali demokratiként definiálta magát. (Valahogyan úgy, mint 1945-ben, de mégis másképp.) Csurka Istvánnak, aki ebből a konszenzusból elsőnek lépett ki, a kilencvenes évek első felében nem volt számottevő támogatottsága.

De Csurka ennek ellenére fontos határjelző kő, mert a nevezett időszakban ő dolgozta s fejtette ki – ez aligha vitatható – az új magyar jobboldaliság alaptézisét. Nem azt, hogy vissza kell találni egy régebbi Magyarországhoz, vagy hogy Trianon ma is időszerű: ez ti. másnak is eszébe jutott. Hanem azt, hogy 1989/90-ben korántsem zajlott le a rendszerváltás, a hatalom még mindig ugyanazoknak a kezében van, mint annak előtte, hogy csak a színpalak változtak, de máskülönben a zsidók és a bolsik, Kun Béla unokái szolidan és magabiztosan ott ülnek a nép nyakán. (Bővebb kifejtést l. Csurka összes műveiben.)

A kilencvenes évek közepén keresztény-nemzeti irányba átforduló Fidesz lényegében erre az alapvetésre épült rá, vagy pontosabban ezt vette át. A Fidesz új politikai ideológiája ugyan mentes maradt a Csurkára jellemző antiszemita felhangoktól, s az SZDSZ-ből jött Tellér Gyulának köszönhetően szaktudományos megalapozása is volt („a megalvadt kádári struktúrák lebontása”), lényegében azonban a politikai és gazdasági elit radikális kicserélésének csurkai eszméjét vitte tovább, illetve ültette át – 1998-tól kezdve – a gyakorlatba. A Fidesz-kormányzás négy éve ebből a szemszögből nézve: sikertörténet. Ehhez persze zárójelbe kell tennünk az órségváltásnak mind a módszereivel („több mint kormányváltás”), mind pedig a személyi következményeivel szemben emelhető minőségi kifogásokat. Ilyen kicsinyes szempontok forradalminak szánt intézkedésekre amúgy sem alkalmazhatók. Legfeljebb azon lehet csodálkozni, hogy az ellenelitnek nevezett új klientúrából nemcsak a volt komcsikat (és természetesen a liberális szimpatizánsokat) hagyták ki, hanem a mérsékelt közép jelöltjeit is. Az új vezetőrétegnek némileg pretoriánus jelleget adott a válogatás szigorú mércéje („aki nincs velünk, az tűnjön el”), valamint a magában véve elfogadható, de Magyarországon nem különösebben indokolt életkori szempont.

A Fidesz-kormányzásnak ez a szociológiai vonatkozása azért érdemel különös figyelmet, mert végül is ez determinálta, hogy miről is fog szólni első- és másodsorban a 2002. évi választási kampány. Ez a megállapítás ugyan nem szorol bővebb magyarázatra, mégis pontosítom. 2002 áprilisában Magyarország népe nem arról szavazott, hogy milyen volt az előző négy év kormányzati teljesítménye, hogy miért van válság az agrárszektorban, hogy rendben van-e a közoktatás, az egészségügy, a közlekedési infrastruktúra (és így tovább); az ellenzék minden erőfe-

szítése ellenére alig esett szó a közpénzek kezeléséről, de még a Torgyán-kérdés sem nagyon foglalkoztatta a magyar választót. A kampányt alapjában véve a Fidesz tematizálta ama drámaian hangszerelt kérdés körül, hogy „visszajöjjenek-e a régiak?” S el kell ismerni, hogy ez a kérdésfelvetés hatásos volt, annak ellenére, hogy Medgyessy Péter pontosan e bomba hatástalanítását tartotta (egyik) fő feladatának. A „megengedhetjük-e, hogy megint a kommunisták kormányozzák ezt az országot?” jelszavával a Fidesznek sikerült fél Magyarországot maga mellé felsorakoztatnia, majdnem annyit, mint amennyi a hatalom megtartásához elégséges lett volna.

A 2002. évi kampány a Fidesz történetében is fordulat volt, amennyiben Orbán Viktor és vezérkara most először vette át a MIÉP és Torgyán József lázítóan „anti” hangütését. Az is lehet, hogy most először élte át az ennek megfelelő érzeményeket. (A retorika szokatlan élessége erre enged következtetni.) Mindamellettt sikeres ez a retorika csak azért lehetett, mert 2002-re érett be az előző négy év vetése. A Fidesz kormányzásának négy éve alatt a magyar társadalomban elszunnyadó jobboldali érzelmek felszabadultak ama gátlások alól, amelyeket a kommunista korszak hagyott hátra, s amelyeket még az új demokrácia első nyolc évében sem kaptak elég bátorítást ahhoz, hogy merjenek őszintén azok lenni, amik. Ahhoz, hogy ezt elérje, a Fidesz vezérkara évről évre szaporította a direkt beszédnél hatásosabb indirekt ösztönzéseket (ilyen volt például a Vasárnapi Újság ismételt dicsérete Orbán Viktor által). Ezenkívül a Fidesz megismételte a Magyar Kommunista Párt 1945–48 között alkalmazott fő politikai trükkjét: delegitimálni az ellenfelet. A nevezett korszakban az MKP politikai vezérkara és propagandaapparátusa azzal próbálta diszkreditálni a tőle jobbra álló (máskülönben demokrata, sőt baloldali demokrata) pártokat és személyiségeket, hogy valamiképpen, többnyire nagyon álságos vagy hazug módon, a Horthy-rendszerrel mosta össze őket (például: Bethlen–Peyer-paktum, Magyar Közösség stb.). A 2002. évi Fidesz-adaptációban az alapegyenlet úgy hangzott, hogy az MSZP = Kádár-rendszer = Rákosi-rendszer = Kun Béla és Szamuely, ami kétségkívül megnehezítette Medgyessy Péter számára, hogy a keresztény magyar balközép reprezentánsaként találjon meghallgatásra.

A fenti egyenlet természetesen az MSZP minden szövetségére vonatkozik, s a szélsőjobboldali tollforgatók értelmezésében úgy hangzik, hogy a liberalizmust a bolsevizmussal egy megszakítás nélküli kontinuum köti össze, hogy 1945-ben Magyarország megszűnt, s az ezt követő társadalmi változások bármelyikének mégoly részleges igenlése is egyenlő a kitelepítések és a kolhozrendszer helyeslésével, sőt állásfoglalás a magyar nők 1945. évi megerősöklésével, valamint a trianoni diktátum mellett. E tézisek természetesen a Fidesz egyetlen hivatalos

vagy félhivatalos megnyilatkozásába sincsenek beleírva; a Fidesz politikájával csupán az köti őket össze, hogy hallgatólag – de nagyon tudatosan! – az adott rá bátorítást. Hitler Adolf első nyilvános felmagasztalása 1945 óta is egy olyan szabad orvlövész hetilapban jelent meg (Demokrata, 2002. július: „A halott oroszlán”), amelyet Orbán Viktor egy ízben kedvenc sajtóorgániumai között sorolt fel.

Szeretném világossá tenni az olvasó előtt, hogy – ugyanúgy, mint e dolgozat többi része – az előző két bekezdés is helyzet-elemzés, nem pedig vádirat. Meggyőződésem, hogy Orbán Viktor és pártja a választási erőpróba elé érkezve valóságos, s nagyjából nem is az általa keltett indulatokra hibázott rá. A katolikus klérust és a szélsőjobboldalt egyaránt mozgósító retorikát nem az ellenfél iránti harag vagy megvetés, hanem az a számítás diktálta, hogy Torgyán Józsefnek a ringből való kiütése után kormánytöbbséget csak a szélsőjobbra orientálódva lehet szerezni. S ez a számítás, mint tudjuk, annyiban be is vált, hogy a MIÉP potenciális választóinak egy jelentős része már az első fordulóban a Fidesz–MDF-koalíció jelöltjeire adta le a szavazatát. Ugyanakkor ez a ridegen célszerű megfontolás teljesen figyelmen kívül hagyta azt a traumatizáló hatást, amelyet a politikai harcnak ilyen mértékig menő kielezése szükségképpen maga után von. Nem igaz, hogy a politológusnak egy ilyen hatással szemben hivatalból közömbösnek kell maradnia. A történész sem titkolja megütközését, amikor – mondjuk – Drezda bombázásáról tudósít. Az ellenségességszítás egyetlen elfogadható modern politikai doktrínával sem egyeztethető össze (még Macchiavelliével sem). S Magyarországon, amely az 1919-et követő 40–50 évben nem egyszer próbálta ki, hogy hová vezet az ellenségkép kiszínezése, különösen csínján kell bánni az ilyen eszközökkel.

A választási tét túldramatizálásának egy másik következménye az a „világvége” hangulat, amely a Fidesz választóinak egy nem elhanyagolható részében a második forduló eredménye láttán kialakult. Ezt a hangulatot minden jel szerint a két forduló közti kampány színpadias hangütése idézte elő, ahol már a főhős áriája is, de utána a kórus még inkább a „győzelem vagy halál” alternatíváját sugallta. Orbán Viktor, e kampányszakasz vitán felüli sztárja, egyszersmind táborának immár rivális nélkül maradt vezére úgy jelent meg nap mint nap más és más helyen, a tetőtől talpig személyére szabott szerepben, mint egy sok viszontagságon átment, de végre önmagára lelt nemzet eldharcosa, félelmet nem ismerő vezére. Mint egyfajta Csaba-királyfi, aki a vész pillanatában (a „vészt” ezúttal az ellentábor fenyegető győzelme) visszahozza híveinek az erőt, az önbizalmat, a „de jó, hogy ilyen sokan vagyunk, hogy így együtt dobog a szívünk!” érzését, s akinek köszönhetően ismét lehet lelkesedni a hajdan erős és most ismét makulátlan Magyarország múltjáért, jövőjé-

ért. Mit szóljon e gyűlések statisztája, a tenyerét véresre taposoló ifjabb-idősebb Fidesz-szimpatizáns, amikor az előadás másnapján azt kell látnia és hallania, hogy „vesztettünk”. Első reakciója nyilván az lesz, hogy nem igaz a hír, hogy csalás az eredmény, illetve hogy az ügy – a nemzet ügye – aljas ármány áldozata. A következő 3–4 évben Magyarország politikai vezetésének ezzel a frusztrációval is együtt kell élnie.

Ezzel tulajdonképpeni mondanivalóm végéhez értem. A választáshoz fűzött reflexiómat azonban hadd egészítsem ki még egy tanulással.*

Az 1989/90-es történelmi forduló óta Magyarországon négy országos választásra került sor, s mind a négy az addig hivatalban lévő kormány leváltásához vezetett. Ez az első három esetben elég simán történt, mindenekelőtt azért, mert a választás eredménye – a szavazatok csakúgy, mint a mandátumok elosztását illetően – egyértelmű és vitathatatlan volt, de részben azért is, mert a helyén lévő kormány (talán az egy Boross-kormány kivételével) természetesnek tekintette hogy leváltható.

Idén esett meg először, hogy a hivatalban lévő kormány nemcsak nehezen tudta elfogadni – sőt elképzelni is! – azt az eshetőséget, hogy távoznia kell, de amikor ez reális kilátássá vált április 7-én, ebbeli meglepetésében és ettől támadt dühében mindent megtett, hogy a második fordulóig rendelkezésre álló szűk két hétben az eredményt visszafordítsa. Sietek megjegyezni, hogy egy ilyen törekvés abszolút legitim – feltéve persze, hogy az érvényesítésre igénybe vett eszközök szabályosak.

Mint azonban tudjuk, a kormánytöbbség oldaláról igénybe vett eszközök az utolsó két hétben messze túlmentek azon, amit az írott és íratlan szabályok megengednek. Ez nemcsak az ellenzéki szimpatizánsok megfigyelése szerint volt így, hanem a külföldi sajtótudósítók egybehangzó véleménye szerint is. S ami ennél még nagyobb baj: a kormányerőnek ehhez a kapuzárás előtti utolsó nyomulásához a közszolgálat jó néhány szerve, az állami televíziótól a postáig, aktív segítséget nyújtott. Ez felveti azt a kérdést, hogy nincs-e valami joghézag a választási harcot szabályozó törvényben, s ha igen, hogyan lehet ezen segíteni?

Véleményem szerint a magyar törvényhozásnak a következő egy-két évben komolyan szemügyre kell venni azt a problémát, hogy miként lehet a közhatalom szerveinek pártatlanságát – igenis a semlegességét! – biztosítani az országos választás időszakában. (Amelybe természetesen a választást követő, az új kormány megalakulásáig tartó néhány hét is beletartozik.) Először is a mainál sokkal szigorúbban kell venni a közmédiák sze-

* Az alább következő szöveg már egyszer megjelent a *Magyar Hírlapban*, a választás négy tanulságáról szóló cikkem utolsó részeként (2002. május 4.). Az újraközlést az indokolja, hogy a benne megfogalmazott javaslat eddig nem váltotta ki azt a figyelmet, amelyet – véleményem szerint – megérdemelne.

repét, s persze olyan OVB kell, amelyben biztosítva van a kormánypárt és az ellenzék közötti értelem szerinti egyensúly. De felmerül, az a gondolat is, hogy nem volna-e jó, azaz kormányzati szempontból megnyugtató, ha a választások meghirdetésének pillanatától, vagy mondjuk a feloszlítás előtt álló parlament utolsó hetétől kezdve egyfajta ügyvezető-hivatalnok kormány venné át a folyó államügyek intézését, s végezné mindaddig, amíg az új Országgyűlés be nem iktatja az új többségnek megfelelő kormányt. Tisztelettel megfontolásra ajánlom ezt a javaslatot azoknak, akiket illet.

(2002. július)

Post-scriptum

(a szerkesztő és az olvasó szíves engedelmével)

Két újabb hónap elteltével egy utóirat kívánczik a fenti elmélkedésnek a (kommunista) múlttra vonatkozó részéhez. A Medgyessy-üggyel és annak fejleményeivel ugyanis szemmel láthatóan más irányt vett a magyar politikai dráma (komédia? tragédia? – döntse el ki-ki maga!).

Első látásra ez az ügy is a rosszul elfércelt múltról, illetve a vele való őszinte, kertelés nélküli szembenézés nélkülözhetlenségéről szól. Közelsébről nézve azonban inkább arról, hogy tizenkét évvel a rendszerváltozás után szabad-e, célszerű-e még az embereket – a kicsiket csakúgy, mint a nagyokat – azért felelősségre vonni, amit 15–20–25 évvel ezelőtt, vagy még régebben csináltak. S kiderült, hogy – ha a politikacsinálók között nem is, de – a nagyközönségben (abban, amely szavaz, s amelyet a közvélemény-kutatók is megszólítanak) erősebb a normalitás iránti vágy, mint a múlttal való szembenézés igénye, még pontosabban a pártállami múlttal szembeni érzékenység.

Medgyessy Péter őszintén csetlő-botló kimagyarázkodása, amely végül is népszerűségének látványos fellíveléséhez vezetett, valóságos nemzeti pszichodráma volt. „Igen, a rendszer rossz volt, de az ország javára dolgozni még ekkor is lehetett, sőt ma sem szégyellnivaló a teljesítmény.” A parlamenti becsületbírótság előtt így beszélő miniszterelnöknek ez az üzenete, úgy tűnik, milliók számára volt felszabadító hatású. A máskülönben kissé zavaros és külpolitikailag sem egészen problémamentes ügy folyamányaként ezek a milliók (jó: száz- és százerek) saját, jól-rosszul feldolgozott múltjuk felett térhetnek végre napirendre. S gyanítom: nemcsak a baloldali térfélen.

MÉDIA ÉS POLITIKA

GIANPIETRO MAZZOLENI-WINFRIED SCHULZ

A politika „mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen?

A média fokozódó behatolása a politikába sok országban aggodalommal tölti el a kritikusokat, közelebbről a „média által irányított köztársaság” szemlélete, amelynek keretében a tömegtájékoztatás eszközei elbitorolják a liberális állam politikai intézményeinek funkcióit. A bizonyítékok alapos vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a politikai intézmények a média kiterjedt hatalmával szemben számos helyen megőrizték funkcióikat. A jelenlegi helyzet legjobb leírását a „mediatizáció” kínálja, amikor a politikai intézmények növekvő mértékben függenek az őket alakító tömegtájékoztatástól, ennek ellenére megőrzik a politikai folyamatok és funkciók feletti gyakorolt ellenőrzésüket.

„Az amerikai politikát inkább a politikai tartalom [...] nem pedig a média politika bohóckodásai irányítják.” A Lewinsky-Clinton affér médiában történt bemutatását elemezve John Zaller (1998: 187) ezt a szókimondó következtetést vonta le, ami ellentmondásosnak tűnhet, ha az amerikai politikai kommunikációtudomány háttérében tekintjük, hiszen az elmúlt két évtizedben a belpolitikába túlzottan beavatkozó média kemény bírálata jellemezte.

Hasonló álláspontot foglal el W. Lance Bennett (1998), aki elismeri, hogy „a televízió és a politikai kommunikációval foglalkozó média belekeveredett a különböző politikai bűnökbe és

* A tanulmány eredetileg a Political Communication című folyóirat 1999. 3. számában jelent meg.

vétségekbe", de nem gondolja, hogy a médiát kellene vádolni az „állampolgári kultúra” vélt „haláláért” (744), ami valójában az amerikai társadalomból nem is halt ki.

Zaller és Bennett tézisei, hogy ugyanis a választók és a közvélemény politikai nézeteit és magatartását közel sem befolyásolja annyira az, ahogyan a média kezeli a politikai realitást; mert őket elsősorban és állandóan a „béke, a jólét, a féken tartás” foglalkoztatja, hasonlóak azoknak a kutatóknak a következtetéseihez, akik számos más országban vizsgálták a média és a politikai szereplők fondorlatos kölcsönhatását.

A tudományos közösség tagjai világszerte gyakran hangoztatják, hogy a tömegtájékoztatásnak „ellenállhatatlan” ereje van; és a média hatalma negatív hatást gyakorol a demokratikus folyamatra. Az olyan esetek, mint az 1989-es brazil elnökválasztás, amikor Fernando Collor de Mello jelölt figyelemre méltó győzelmét a televízió fűtötte, vagy Silvio Berlusconi, a médiamágnás sikeres teljesítménye az 1994-es olaszországi általános választásokon, továbbá a munkáspárti vezér, Tony Blair 1997-es választási győzelme az Egyesült Királyságban, aki okos kommunikációs stratégiát alkalmazott, mind muníciót kínált azoknak a kritikusoknak, akik a „médiakomplexumot” vádolták a demokratikus folyamat eltorzításával. Az európai kommunikációs kutatásban különösen ezen esetek által kirobbantott, a média hatalmáról folyó vita során alkalmazott jelszavak, mint a „videokrácia”, a „*démocratie médiatique*” (mediatikus demokrácia), sőt akár még a „*coup d'état médiatique*” (médiállamcsíny) szimbolikusan ábrázolják a média és a politika kapcsolatában a nem kívánatos fejlemények megvalósulását, amelyekről a résztvevők tartanak. Konkrétan az a véleményük, hogy a média által irányított demokratikus rendszerben hanyatlak a liberális állammal együtt megszületett politikai szervezet, mivel a politikai pártok elvesztik kapcsolatukat azokkal a társadalmi rétegekkel, amelyeket tükröztek és amelyeknek érdekeit hagyományosan képviselték.

A demokráciákban a hagyományos funkciókat meghaladóan terjeszkedő, túlzott médiahatalom miatt aggódó bírálók főképpen a médiakomplexum „felelőtlen” természetére összpontosítanak: míg a politikai pártok felelnek a választóknak politikájukért, egyetlen alkotmány sem kívánja meg a médiától, hogy tetteiért számon kérhető legyen. A felelősségre vonás hiánya a demokrácia számára komoly kockázatot jelenthet, mert megszegi a demokratikus játszma hatalmi egyensúlyának klasszikus szabályát; és a médiából (a „negyedik hatalmi ág”) olyan befolyásos és ellenőrizhetetlen erőt csinál, amely védelmet élvez a közakarat szankciójával szemben.

A kritikusok szerint a média azzal is eltorzította a politikai folyamatot, hogy piaci jellegű játszmává változtatta a politikát, ami megalázza az állampolgárok méltóságát és jogait és nevet-

ségessé teszi a politikai vezetők szavait és tetteit (Entman, 1989; Jamieson, 1992; Patterson, 1993; Sartori, 1997). A bírálók azzal érvelnek, hogy az Egyesült Államokban és sok más országban a politika média által történő bemutatása – a képek csatájára, a szereplők közötti konfliktusokra, a szavazásokra és a piaci cladásra épülő „show-business” részeként egy olyan fajta újságírás tipikus örülete, amelynek szemlélete egyre erőteljesebben kommersz – csökkenti, ha máris nem szorította teljesen ki a gondolatokról, eszményekről, kérdésekről és az emberek létfontosságú érdekeiről folytatott vitát, és a választókat lealacsonyítja azzal, hogy nem állampolgárként kezeli őket, hanem csupán a média által közvetített politika passzív „fogyasztóit” látja bennük.

A bírálók aggodalma a politikai kommunikáció színterére belépő kiterjed legújabb médiára is kiterjed (I. Street, 1997 áttekintését). Ezek ugyanis megteremtik a közvetlen és azonnali „elektronikus demokrácia” lehetőségét, ezért az új média nyomán a kritikusok számos félelmüket írják le, nevezetesen hogy a képviselőt hagyományos demokratikus intézményeit fogják aláásni, vagy a közvetlen és azonnali elektronikus kommunikációval teszik értelmetlenné a választók és a tisztségviselők közötti kapcsolatot; hogy az új média megosztja a választókat, erdálja azokat a hagyományos társadalmi és politikai kötelekeket, amelyek egyben tartották a politikai közösséget, hogy a politikai pártok kulturális struktúrákként elveszítik az emberek és a kormány közötti közvetítés funkcióját, továbbá hogy ravasz és elvtelen politikusok a korábbiaknál könnyebben manipulálhatják a közvéleményt és az új információs technikák és erőforrások felhasználásával konszenzust teremthetnek, valamint hogy az új média megkönnyíti a populista attitűdök és vélemények terjesztését.

Röviden, a bírálók szerint a hagyományos tömegkommunikáció és az új kommunikációs technikák egyaránt osztoznak abban, amit a politikára gyakorolt „mutagén” hatásuknak lehet nevezni, más szóval képesek a politikát és a politikai cselekvést átalakítani úgy, hogy az egészen mássá váljon mindazzal szemben, amit a liberális demokrácia tételei hagyományosan megtestesítettek.

Anélkül, hogy leértékelnék mindazok bíráló, olykor apokaliptikus álláspontját, akik a médiában látják a posztmodern demokráciák politikájának és politikai vezetésének válságát előidéző egyik legdöntőbb tényezőt, mi itt azzal érvelünk, hogy a média fokozódó behatolása a politikai folyamatba nem szükségképpen jelent egyet a politikai intézmények (kormányok, pártok, vezetők, mozgalmak) „hatalomátvételével”. Mi több, a média behatolását nem lehet globális jelenségnek tekinteni, mert ebben a tekintetben az egyes országok között igen számottevő különbségek vannak. A politikai színtéren a közelmúltban vi-

lágszerte bekövetkezett változásokat nem lehet azzal magyarázni, hogy a „média által irányított demokrácia” valamiféle közös mintáját tükrözik. Ehelyett a politika „mediatizációja” ésszerűbb eszközt kínál ama kérdés kezeléséhez, hogy vajon a médiakomplexum veszélyezteti-e a demokratikus folyamat működését.

A „mediatizáció” valójában csaknem minden demokratikus ország politikai rendszerében közös jelenség, bár különböző alakokat öltött és eltérő sebességgel fejlődött. Kordában tartása azonban minden esetben lehetetlennek bizonyul, mert a média „szükségszerűnek” állítja be magát a politika birodalmában. A tömegtájékoztatási eszközök nem pusztán a politikai kommunikáció és a politikai tartalom passzív csatornái. A média sokkal inkább saját célokkal és szabályokkal rendelkező szervezetekből áll, amelyek nem szükségképpen esnek egybe, hanem inkább gyakran ütköznek a politikai kommunikátorok törekvéseivel. A média hatalma miatt a politikai kommunikátorok kénytelenek figyelembe venni a média szabályait, céljait, gyártási logikáját és korlátjait (Altheide és Snow, 1979). Ennek az egyik legjelentősebb eredménye az, hogy a politikusok, akik meg kívánják szólni a közönséget, kénytelenek egyezkedni a média által előnyben részesített időzítéssel, formátummal, nyelvezettel, sőt még a politikusi közlések tartalmával is (Dayan és Katz, 1992). Egyesek még azt a hipotézist is megfogalmazzák, hogy a hatalomgyakorlás legitimitása egyre inkább függhet attól, milyen kommunikációs képességgel rendelkeznek a hatalmon lévők, amikor a médiát használják (Cotteret, 1991).

A „mediatizáció” folyamata már sok esztendeje tart, kezdve a politikai kommunikáció „első korszakától” (lásd Blumer és Kavanagh cikkét), amikor a kommunikációs rendszerek néhány nyomtatott és elektronikus csatornára támaszkodtak és együtt laktak a politikai rendszerekkel, majd elkövetkezett a második korszak, amikor mind a rendszerek, mind a köztük lévő viszony természetében viharos változások következtek be.

A sokcsatornás kommunikáció harmadik korszakában a politikai szféra „mediatizációja” addig gyorsult, míg a média nagy hatalomra tett szert a nyilvános szférában és a politikai színtéren, szemben az első korszakkal, amikor még a politikai rendszernek volt alárendelve. Ez a hatalom azonban, bármennyire is messze elér, mégsem annyira meghatározó, hogy a médiakomplexumot a politikai pártok helyébe állítaná, elkábítaná a közönséget, vagy eltérítené az állampolgárokat elkötelezettségüktől, ahogyan azt Zaller és Bennett az amerikai környezetben bemutatták.

A kritikusok érve, hogy a média megelőzi a politikai szereplőket a politikai folyamatban, a különféle nemzeti összefüggésekben meglévő empirikus bizonyítékok értékelését kívánja meg ahhoz, hogy eldöntsük, vajon az általános tendencia a „mé-

dia által irányított köztársaság" felé halad-e, vagy – ahogy mi mondjuk – inkább a „mediatizált demokrácia” ártalmatlan formái felé.

A „MEDIATIZÁCIÓ” FOLYAMATA

A politikai szereplők, politikai csemények és politikai vita „mediatizálásának” folyamata az 1990-es évek óta a politikai rendszerek fő tendenciája. Olyan jelenség, amely legalábbis a televízió megjelenésével kezdődött, de mindenképpen felgyorsult a médiarendszerek bővülésével és kommersszé válásával, valamint a politika modernizálásával.

A „mediatizáció” kifejezés a modern tömegtájékoztatás fejlődésének problematikus kísérőjelenségeit vagy következményeit jelöli. Különbözik a közvetítés (*mediation*) tartalmától, amely semleges értelemben utal a közbeavatkozás, továbbítás, illetve összeegyeztetés bármely tevékenységére különböző cselekvők, közösségek vagy intézmények között. Ebben az értelemben a tömegtájékoztatás eszközei tekinthetők közvetítő, közbenjáró cselekvőknek, amelyek funkciója továbbítani a kommunikálótól származó jelentést tartalmat a hallgatóságnak vagy a kommunikációs partnerek között, és ezzel olykor helyettesítik a személyek közötti véleménycserét. Közbenjáró vagy közvetítő rendszerként a tömegtájékoztatásnak megvan a lehetősége arra, hogy áthidalja a cselekvők közötti távolságot mind a szó fizikai, mind pedig szociálpszichológiai értelmében, azaz összebékíthet ismeretlen vagy akár egymással szemben álló feleket is.

Amikor azt mondjuk, hogy a modern politika „közvetített”, ezzel csupán leíró állítást fogalmaztunk meg. A kommunikáció, beleértve a tömegkommunikációs eszközök használatát is, szükséges előfeltétele minden politikai rendszer működésének (Almond és Powell 1966). A politikai rendszer felé irányuló inputokat, az állampolgárok kívánságait, valamint a rendszernek nyújtott támogatásukat a kommunikációnak kell kifejeznie, és a tömegtájékoztatás juttatja el a politikai színtérre, majd a rendszer outputjává alakítja. Hasonlóképpen a rendszer outputját – a politikai döntéseket és cselekvéseket – közölni kell a közönséggel, és a modern társadalmakban ehhez a funkcióhoz szükség van a tömegtájékoztatás eszközeire.

Manapság jobban mint valaha, a politika nem létezhet kommunikáció nélkül. Némely kutatók odáig mennek, hogy állítják szerint a politika maga kommunikáció (Deutsch, 1963; Meadow 1980). A kommunikációs minták egyre inkább formálják a politikát. Nem vitás, hogy a „lényegi politika” nagy részét ma is a média fényezéséről távol, a színpad mögött folytatják a parlament vagy a kormány diszkrét termeiben. Mégis a politikának, természetéből adódóan és függetlenül lényegi vagy jel-

képes értékétől, előbb vagy utóbb át kell haladnia a „publicitás” stádiumán, ami a média használatát jelenti (például ismertetni kell valamely politikai döntés körülményeit), a meggyőzés eszközeihez kell nyúlni és a sajtó tüzetes vizsgálódásának kell ki-tenni.

Amikor a politikát „mediatizáltmak” jellemezzük, ezzel túl-léptünk a rendszer szükségleteinek pusztá leírásán. A „mediatizált” politika elvesztette autonómiáját, központi funkciói tekintetében immár a tömegtájékoztatási eszközöktől függ és a velük való kölcsönhatás szakadatlanul alakítja. A „mediatizálás” hipotézisének ez az állítása annak megfigyelésén alapul, hogy a tömegtájékoztatási eszközök miképpen produkálják a politikai tartalmat és beavatkoznak a politikai folyamatokba. Walter Lippmann alapvető munkája határozta meg annak a hangvételt, ami a kommunikációkutatás egyik legtermékenyebb területe lett (Lippmann, 1922). A következő folyamatok találhatók a legfontosabbak között, amelyeket a politika „mediatizálásához” hozzájárulókként azonosítottak.

Először is a tömegtájékoztatási eszközök, amikor híreket közölnek, az események szakadatlan áradatából csupán a hírértékű események felettébb kiválogatott mintáját szolgáltatják. „Hírértékűnek” azokat az eseményeket tekintik, amelyek bizonyos szabályoknak megfelelnek, ezeket közönségesen a „hírérték” meghatározóinak tartják. A hírérték feltételeinek azonban csak bizonyos része alkotja a híreseemények lényegét. A kiválogatási folyamatot gyakran erőteljesebben határozza meg az újságróli világszemlélet és a média gyártási rutinja. Bárhogyan is történik a válogatás, a média által szelektált és ismertetett események mintája meghatározza azt, ami a legtöbb állampolgár és gyakran még a politikai elit számára is az egyetlen valóságot jelenti, különösen azokon a tevékenységi területeken, amelyekhez a legtöbb ember közvetlenül, személyesen nem fér hozzá. Csaknem minden, ami a politikai világban történik, kivéve a helyi ügyek néhány vonatkozását, olyan tartományt alkot, amely az átlagpolgár mindennapos tapasztalatától távol esik. Mi több, a hírérték feltételei, mint amilyen a közelség, a konfliktus, a dráma, és a személyessé tétel, nem csupán azt határozzák meg, hogy mely eseményekre figyel a média és a riportok alapján a közvélemény, hanem ezek a kritériumok szisztematikus elfogultságot kényszerítenek a politikára, amikor a média realitást kölcsönöz neki, ugyanis a hírek jellemzően azokat a vonásokat hangsúlyozzák, amiktől az adott esemény hírértékre tesz szert (Galtung és Ruge, 1965).

Másodszor, szemben az antik görög *polisszal*, ahol minden polgár részt vehetett a közéletben az *agorán*, ahogyan a demokráciát dicsőítő romantikus történelmi munkák beszámolnak róla, a modern demokratikus államokat a „mediatizált” részvétel jellemzi. A tömegtájékoztatási eszközök konstruálják az információ

és a vélemény közszféráját és ellenőrzik cseréjük feltételeit. A média által konstruált közszféra élesen megkülönbözteti a cselekvők és a nézők szerepeit. A média színpadán a politikai főszereplők többé-kevésbé passzív nézők és politikai fogyasztók előtt játszanak. A médiára bízzák annak eldöntését, hogy ki férhet hozzá a közönséghez. Ugyanúgy, ahogyan a média kiválasztja és keretbe foglalja az eseményeket, azt is kiválasztja, hogy mely szereplők kapjanak figyelmet, és keretbe foglalja a nyilvánosság számára kialakított képüket. Ez a politika „mediatizálásának” egyik vonatkozása a média által konstruált közszféra révén. A második aspektus a tömegtájékoztatási eszközök napirendteremtő és -megállapító funkcióiból áll. Azon kívül, hogy státust kölcsönöznek szereplőknek a rájuk irányított figyelem segítségével, a média politikai érvényességet és fontosságot is kölcsönöz társadalmi problémáknak azáltal, hogy bizonyos kérdéseket kiválaszt és hangsúlyoz, másokat pedig elhanyagol.

A harmadik a „médialogika” (Altheide és Snow, 1979), az a vonatkoztatási keret, amelyen belül a média megkonstruálja azon események és személyiségek jelentőségét, amelyekről és akikről beszámol, ez pedig egyre inkább tükrözi a médiaipar kereskedelmi logikáját. Ez utóbbi összekeveri a médiakommunikáció strukturális korlátjait a kereskedelmi kommunikációs tevékenység tipikus céljaival. Az egyik fő következmény azután a politikában a politikai kommunikációs formátumok és a politikai diskurzus „látványossá tétele”. A politikai nyelvezetet a média kommersz mintáihoz igazították és ez három területen figyelhető meg: a) a politikai cselekvők kommunikációs „látványa”, legyenek azok kormányok, pártok, vezetők vagy hivatalviselésre jelöltek; b) az alkalmazott kommunikációs technikák és c) a politikai közbeszéd tartalma. Például az elmúlt évtizedekben az amerikai politikusok szinte hangtalanává váltak a televízióban; a politikai kampányokról beszámoló televíziós hírekben az elnökjelöltek saját hangja drámaian zsugorodott, helyettük újságírók jelentek meg és beszélnek a politikusok helyett, a politikusi megjegyzések parafrázisát és summázatát adva, miközben az újságírói értelmező beszámoló hangvétele egyre negatívabb lett (Hallin, 1992). Európában azonban az „interjú-törédék-szindróma” még mindig nem általános a média és a politikusok között. Sőt, a hírműsorok jelentős mennyiségű politikai tartalmat közölnek, olyan sokat, hogy az időnként már bosszantja is az olvasót vagy a nézőt. Mindazonáltal a média által hordozott kommunikációs elemek – például a televíziós technikák és produkciós stílusok – nagy dózisaiknak elfogadása és használata a kormányok információs szolgálatainál és a politikai pártok propagandagépezeteinél maguk után vonják a régi kommunikációs eszközök és szokások felülvizsgálatát. Számos európai országban, különösen a legnagyobbakban, a választási kampányok egyre inkább hasonlítanak az amerikai kampányokra

(Swanson és Mancini, 1996). Manapság szokásossá vált, hogy sok európai párt és jelölt folyamodik külső kampányszakértők-höz, hivatásos tanácsadókhöz. Televíziós viták és beszélgetések, közbevetett reklámok, a kampány útvonala mentén megrendezett események, piackutatási technikák, növekvő propagandakiadások és az ehhez hasonlók közismert vonások. Röviden, a politika nyelvét összeházasították a reklám, a közönségkapcsolatok és a show business nyelvezetével. Az, ami hírértékű, ami szalagcím lesz, ami a közzsférában vagy a választási kampányban számít, az a kommunikációs szakértelem, a közönség megszólításának a stílusa, a „látvány”, a megjelenés – és még a speciális effektusok is –, mindez a kereskedelmi média nyelvezetének tipikus vonása.

Negyedszer, mivel a politika világában jól ismertek a tömeg-tájékoztatási eszközök figyelmére vonatkozó szabályok, a gyártási rutin, a kiválasztás feltételei és a formálás mechanizmusai, mégpedig nem utolsósorban a kommunikáció szakembereinek erőfeszítése jóvoltából, a politikai szereplők ismerik a média követelményeit és képcsek magatartásukat ahhoz igazítani. Ezek a kölcsönhatások tekinthetők úgy is, mint a médiának a valóságra gyakorolt különleges hatása (Lang és Lang, 1953). Ha a politikai szereplők azért rendeznek meg egy eseményt, hogy felhívják a média figyelmét, vagy azért, hogy illeszkedjen a média időzítési, helyszíni igényeihez és hogy az előadók mondani-valóját állítsák rivaldafénybe, akkor beszélhetünk a politika „mediatizálódásáról”. Ugyanezek az intézkedések értelmezhetők a politikai szereplők próbálkozásának is, hogy megszerezzék az ellenőrzést a média fölött. Más szóval egy olyan szimbolikus viszonyról van szó, amit a politika „mediatizációja” jellemez, egyúttal azonban a politikusok eszközként használják a médiát konkrét politikai célok elérése érdekében. Erre a jelenségre utalnak az elmúlt években részletesen tanulmányozott és megvitatott módszerek, amelyek a közvéleményt dolgozzák meg és a hozzájárulását igyekeznek elérni, ilyen például a politikára vonatkozó közvélemény-kutatás, a piackutatási stratégiák, a változást elősegítő hírkezelés és a csúsztatás.

Végül a tömeg-tájékoztatási eszközöknek van eredeti és legitim politikai funkciójuk: valamilyen kérdésről elkülönülő álláspontnak kell hangot adniuk és oknyomozó riportkészítéssel kell foglalkozniuk ahhoz, hogy megfeleljenek órkutya vagy pártos szerepüknek. A hírek pártossága európai hagyomány, ami arra az időre megy vissza, amikor a XIX. században szoros kapcsolat volt az újságok és a politikai pártok között. Még mindig meg lehetőségen általános, hogy valamely újság szerkesztőségi álláspontja színezi a hír közlését és ezt a stílust az elektronikus újságírás is sok európai országban átvette. Az újságírói pártosság azonban két esetben válik különösen problematikusná: a) amikor az újságírók politikai hite számottevően eltér a hírolvasó

közönségtől; láthatóan ez a helyzet Olaszországban és Németországban, ahol az újságírók önmagukat közönségüknél liberálisabbnak tekintik (Patterson és Donsbach, 1996), és *b)* amikor a tömegtájékoztatás eltúlozza ellenőrző funkcióit és túlzottan a politika negatív aspektusaira összpontosít, ami ugyancsak az európai szintér nyilvánvaló tendenciája.

TÁRSADALMI TENDENCIÁK ÉS VÁLTOZÓ POLITIKAI KULTÚRÁK

Két társadalmi tendencia, nevezetesen a pártrendszer válsága és a felkészült polgárság megjelenése a tömegtájékoztatás és a politikai intézmények közötti kapcsolatrendszer két független változója. Ezek olyan tényezők, amelyek a túlzott „mediatizáció” hatását viszonylagossá teszik, vagy más és más összefüggésben különbözőképpen alakítják. Mindkettő erőteljesen támaszkodik a társadalom politikai kommunikációjának struktúrájára és tartalmára. Mivel a második tendencia bizonyos fokig elődízte az elsőt, ezért először áttekintjük a *homo politicus* különböző fajtáit és azokat a társadalmi változásokat, amelyek a kifejlődésüket lehetővé tették.

Önmozgósító polgárok és ingatag választók

A nyugati ipari társadalmakban az utóbbi évtizedekben zajló átalakulási folyamatot egyebek között a lakosság körében bekövetkező értékorientációk változása és a politikai hozzáértés növekedése jellemzi. Inglehart posztmodernizációs hipotézise e változó értékprioritások egyik legelismertebb felfogása. A szerző számos munkájában nyújtotta empirikus bizonyítékát a materiálisról a posztmateriális értékekre történő áttérésnek (Inglehart, 1977, 1997). Inglehart azt állítja, hogy a növekvő gazdaság és az átfogó jóléti rendszer megteremtése a lakosság bizonyos szegmenseiben módosította az értékpreferenciákat. Amint a fejlett ipari társadalmakban sikerült kielégíteni az emberek alapvető létszükségleteit, a materiális értékek háttérbe szorultak. A gazdasági növekedéssel, bűnmegelőzéssel és honvédelemmel összefüggő politikai kérdések vesztek fontosságukból. Ehelyett az emberek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak olyan posztmateriális értékeknek, mint az egyéni szabadság, az önkifejezés és a részvétel.

Mivel az emberi magatartás legalapvetőbb strukturáló princípiumai a társadalmi értékek, ezért a politikai folyamatoknak, beleértve a politikai részvételt és a kommunikációt is, alkalmazkodniuk kell a változó értékorientációkhoz, ha azt akarjuk, hogy a politikai rendszerek stabilak maradjanak és tovább mű-

ködjének. Sok nyugat-európai országban nyilvánvaló elmozdulás látható a politikai vitákban szereplő kérdések tekintetében, és ez az elmozdulás bizonyos mértékig főképpen a fiatalabb, magasabban képzett városi népesség hiedelemrendszerében bekövetkezett strukturális változásokat tükrözi. A gazdasági és biztonsági kérdésekből álló hagyományos politikai napirendet kibővítette a környezetvédelem, az egyéni szabadság, a társadalmi egyenlőség, a civil részvétel és a magasabb életminőség iránti „posztmodern” érdeklődés (Dalton, 1996). A tömegtájékoztatási eszközök, amelyek számára az aktualitás rendkívül fontos és szakadatlanul új tendenciák után kutatnak, meghatározzák ezeknek a fejleményeknek az ütemét.

A második tendencia hozzájárul az értékpreferenciákban bekövetkező változásokhoz, ugyanakkor független hatást is gyakorol a politikai kultúrára. Valamennyi ipari társadalomban a felsőoktatás hatalmas méretű kibővülése tapasztalható. 1950 és 1975 között az Egyesült Államokban az egyetemi hallgatói létszám mintegy 350 százalékkal nőtt. Európában a növekedés még ennél is drámaibb mértékű, Nagy-Britanniában, Nyugat-Németországban és Franciaországban például ez az arány 500 százalék körüli, vagy afölötti (Dalton, 1996). A felsőoktatás eredményeképpen minden eddiginél több ember fejleszt ki magában magas szintű kognitív készségeket és politikai jártasságot. A politikai jártasság meghatározza valamely személy információfeldolgozási képességét és azt, hogy a tömegtájékoztatásban felbukkanó politikai kérdéseket értelmezni tudja. A politikai jártasság továbbá kiterjeszti az emberek érdeklődési körét és növeli a közösségi ügyek iránti figyelem szintjét és a politikában való részvételt.

Az empirikus adatok a lakosság politikai jártasságának és figyelmének az elmúlt évtizedek során vegyes képét szolgáltatják. Egyfelől a politikai információk megőrzésének szintje nem emelkedett számottevően, ahogyan azt az Egyesült Államok népességéből vett reprezentatív minták tényszerű kérdései mérik (Delli Carpini és Keeter, 1996). Az országos választásokon való részvétel szintje az 1960-as évek óta a legtöbb liberális demokráciában még csökkent is. Másfelől viszont a politikai érdeklődés mértéke ugyanabban az időszakban emelkedett a civil részvétellel együtt, különösen közösségi szinten, a politikai részvételnek olyan nem konvencionális formáiban, mint a petíciók aláírása, tüntetéseken való részvétel és bojkottokhoz való csatlakozás (Bennett, 1998; Dalton, 1996).

Ezek a látszólag ellentmondásos tendenciák illeszkednek egymáshoz, ha úgy értelmezzük őket, mint annak az általános változásnak a tüneteit, amelyek a lakosságnak a politikai intézményekhez való orientációjában következtek be. A népesség nagyobb része a megnövekedett politikai készségeik jóvoltából emancipálódott a hagyományos politikai intézményekkel szem-

ben. Az „önmozgósító” állampolgárok, ahogyan Dalton (1996) nevezi ezt az új fajtát, a politikai pártok álláspontjától függetlenül alakítják ki az aktuális kérdésekkel kapcsolatos nézeteiket. A képzett állampolgárok politikai részvételük repertoárjába a megszokottól eltérő módokat építettek be, és például a népszavazásokat esetleg fontosabbnak tartják, mint a választásokat, valamint a tiltakozást hatékonyabbnak, mint a pártok támogatását. Ezért idővel a választási részvételből a politikai közreműködés gyenge jelzője lett. Ugyanezen okból a szokványos felmérési kérdések, amelyek a lakosság politikai ismereteit hivatottak feltérképezni – a hagyományos politikai intézményekre vonatkozó tényszerű kérdések –, és amelyek alig változtak azóta, hogy az 1940-es években az amerikai felvételek először bevezették azokat, talán már elvesztették relevanciájukat, és kétséges, hogy az efféle kérdések jelzik-e, vajon az emberek mennyiben értik a politikát (Graber, 1994).

A politikai műveltség mellett a tömegtájékoztatás jóvoltából mindenütt elérhető információ fontos forrás, amit az önmozgósító állampolgárok felhasználnak egyéni, pártideológiától független politikai orientációjuk kialakításakor. A szakadatlanul bővülő médiarendszer, a sajtó, a rádió és a televízió folyamatosan és egyre gazdagabb, politikailag értékelhető információt szolgáltat. A közelmúltban az internet szétáradása a politikai kommunikáció tartományában egy sor mutációt indított el, amikor az új média összekapcsolódik a „régivel” és így alakítja az új nyilvánosság szféráját (Verstraeten, 1996), továbbá felveti az „elektronikus demokrácia” lehetőségét (Street, 1997). Mivel az internet elmozdulást jelent a tömegtájékoztatási eszközöktől az interaktív média felé és a monológ jellegű kommunikációtól a dialógus irányában, ebben a részvétel lehetőségeinek fontos bővítését láthatjuk. Ahogyan a médiahasználattal kapcsolatos magatartás vizsgálatai mutatják, a jól képzett és politikailag iskolázott állampolgárok az új média legelső használói.

Igaz ugyan, hogy a társadalmi változások nyomán egyre növekszik az „önmozgósító állampolgárok” köre, még megmarad az embereknek egy igen nagy csoportja, akik kevéssé tájékozottak és nem nagyon érdeklőket a politika, ők a „krónikusan *semmit tudók*”, akik azóta nyugtalanítják a politológusokat, amióta csak Hyman és Sheatsley 1947-ben felfedezte őket (újabb beszámolókat kínál Bennett, 1988; Neuman, 1986). Alacsony iskolázottságuk és motivációjuk miatt ezek az emberek nélkülözik az aktívabb politikai részvételhez szükséges kognitív erőforrásokat. Korábban e csoport többsége a politikai pártokra támaszkodott, hogy azok mentesítsék az egyénileg kialakított választás szükségességétől. A pártok azonosították magukat a társadalmi törésvonalakkal és a meglévő csoportérdekkel és ezért olyan profiltartottak, amely sok szavazó számára a politikai hozzáértés bizonyítékául szolgált. A fejlett ipari de-

mokráciákban azonban a pártok azonosításuk általánosan hanyatló tendenciája mellett elvesztették korábbi, különösen az apolitikus állampolgárok számára betöltött orientációs funkciójuk nagy részét.

Dalton (1996) olyan felmérési adatokat közöl, amelyek megmutatják, hogy négy évtizednél hosszabb idő alatt a „rituális pártelkötelezettek” aránya, ahogyan ő címkézi a kevésbé képzett állampolgárokat, akik valamelyik politikai párthoz kötődnek, az Egyesült Államok népességében 42-ről 20 százalékra csökkent. Ugyanezen idő alatt az „új függetlenek”, az erősen mobilizált állampolgárok aránya minden pártelkötelezettség nélkül 16-ről 24 százalékra növekedett, az apolitikus állampolgároké pedig stabilan 16 százalék maradt.

A gyenge, vagy nem is létező pártelkötelezettségük mellett az apolitikusoknak és a tanult állampolgároknak van egy közös tulajdonságuk: a politikai orientálást és vezetést a tömegtájékoztatótól várják. Töménten empirikus bizonyíték van arra, hogy a tömegtájékoztató, különösen pedig a televízió, bizonyos idővel ezelőtt általában is a politikai információ „fő forrása” lett, különösen pedig választási kampány alatt formálja az emberek véleményét (Chaffee és Kanihan, 1997; Corbetta és Parisi, 1997; Robinson és Levy, 1986).

Amikor az állampolgárok politikai táplálékukért nagymértékben, vagy kizárólag a médiára támaszkodnak, átalakulnak azok a módok, ahogyan a politikát megközelítik és művelik. Az elmúlt években először a közvélemény, majd a választók is ingatagabbá váltak, érzékenyebbé az aktuális események, a politikai vezetők képe és a változó korszellem (*zeitgeist*) iránt. Ugyanis valamely párt választási teljesítménye egyre inkább nem csupán azon képességétől függ, hogy mennyire aktíválja a hagyományos párttámogatókat, hanem attól is, hogy mennyire képes megnyerni a bizonytalan állampolgárok mindkét típusát, az apolitikusokat és az új függetleneket egyaránt, így a szavazók mozgósítása lett a modern választási kampányok elsődleges célja. A szavazót mindenegyes választáskor meg kell nyerni a kifinomult kommunikációs eszközök és mondanivaló alkalmazásával és a közvélemény kezelésével, ami összefonódott a kommunikáció és a hírmédia világával. Mindebből nyilvánvaló, hogy a közvélemény-kutatások a pártvezérek és kormánytisztviselők számára felettébb fontos orákulumok lettek. A politikai napi-rend és a kampányban szereplő ügyek megfogalmazásának alapjául szolgálnak.

Ezeket a változásokat egyes kritikus elemzők a racionális állampolgárság torzulásának látják. Egyre inkább olyan társadalommal kell foglalkoznunk, amelyben a többség Schudson (1995) meghatározásával „információs állampolgár”, olyan, aki a média által bőségesen és kaotikusan szolgáltatott „bitekben és byte-okban mért információval telített”, és ahol létezik a „tájé-

kozott állampolgárok" kisebbsége, akik „nem csupán információval, hanem állásponttal és az információ értelmezéséhez szükséges preferenciákkal is” rendelkeznek, és akik olyan társadalomban jelennek meg, „amelyben a tájékozottságnak van értelme és nem a hírmédia egyéni jellegének vagy teljesítményének, hanem a politikai kultúrának a függvénye” (27 és 169).

A politikai pártok válsága

A változó értékpreferenciák és az önmozgósító állampolgár megjelenésének nyilvánvaló következménye, hogy a lakosság nagy részeiben megváltozik a politikai orientáció és a szavazói viselkedés. Eltűntek vagy sokat veszítettek alakító befolyásukból a hagyományos társadalmi törésvonalak – a társadalmi osztályok közötti konfliktusok, a centrum szemben a perifériával, valamint az állam szemben az egyházzal – amelynek következtében a XVIII. és a XIX. században kibontakoztak a politikai ideológiák és a pártok. Ez például megnyilvánul az osztályalapú pártválasztás folyamatos hanyatlásában, ami hosszú időn át sok országban jellegzetes szavazási minta volt. Amint a négy évtizedes időszakot felölelő és tíz demokráciára kiterjedő, a pártprogramokat összehasonlító vizsgálat mutatja, a pártrendszerek csak vonakodva alkalmazkodtak a társadalmi változásokhoz (Klingemann, Hofferberg és Budge 1994). Az összes változás ellenére, ami az állampolgárok politikai orientációjában és a politikai intézményekhez fűződő viszonyában bekövetkezett, a hagyományos bal- és jobboldal dimenziója még mindig meghatározó, amelynek mentén a pártok igyekeznek magukat egymástól megkülönböztetni, bár egyes szocialista és szociáldemokrata pártok némileg a centrum felé mozdultak el.

Igaz ugyan, hogy a pártkötődések gyengülése a legtöbb fejlett demokráciára hatással van, ennek az általános tendenciának különféle gyökerei vannak és az egyes országokban más és más utakat járt be. Klingemann és Wattenberg (1992) az Egyesült Államokat és Nyugat-Németországot hasonlították össze, és megkülönböztetett hanyatló és fejlődő pártrendszereket. Az Egyesült Államok a hanyatló rendszer prototípusa, amelyben a jelölteknek már nincs szükségük a pártokra, hogy elérjék a szavazókat, mert ehelyett teljes egészében a tömegtájékoztatásra támaszkodnak (Patterson, 1993). Ezzel szemben a nem többségi demokráciákban, mint amilyen Németország és más európai országok (Nagy-Britannia kivételével), a helyi intézményi elrendezés megengedi, hogy a pártrendszer bizonyos mértékig alkalmazkodjon a társadalmi változásokhoz. Sok országban a tömegpártok hanyatlásához – ami már jóval a berlini fal leomlása előtt folyamatban volt – kapcsolódnak a legutóbbi változások, amelyek a politikai hozzájárulás gyűjtésének és a hatalom kezelésé-

nek olykor új és váratlan formáit hozzák létre. Meglehetősen gyakorivá vált az új politikai mozgalmak, az egy-ügyű és „könnyű” pártok (ennek fő példája Berlusconi néhány hét alatt hatalmas médiaerővel összetákolta *Forza Italiája*) gyors felemelkedése (és gyors eltűnése), amelyeket igen laza szervezeti kötelek fűznek társadalmi gyökereikhez. Az 1970-es évek környezetvédő mozgalmi és békeaktivistái, akikben a posztmaterialista fordulat megnyilvánulása látható, egyes országokban „zöld” pártszervezetekké kristályosodtak ki és ma politikai koalíciókban vesznek részt, jobbra közösségi szinten, de országosan is, mint Franciaországban és Németországban. A politikai színpad másik oldalán a jobboldali és fajüldöző pártok a régi materialista értékek tisztelőiben találtak követőkre, akik gazdasági bizonytalanságot vagy hanyatlást kénytelenek elszemvedni. Le Pen sikere Franciaországban, vagy Finié Olaszországban, továbbá a flamand újnácik említhetők példaként.

A fejlemények ellenére az európai pártrendszerek a legitimitás súlyos válságával néznek szembe. Szélsőséges eset Olaszország, ahol a pártrendszer csaknem teljesen elszakadt a választóktól, szilárd struktúrát keres magának, és Berlusconi populista mozgalma állandó kihívást intéz ellene. A legtöbb ország választói körében növekszenek a pártellenes érzelmek és hanyatlak a pártokhoz tartozás, beleértve a párttagságot is. A mostani helyzetet az 1. táblázat illusztrálja, amely az Eurobarometer 1997-es adatai alapján készült, és azt mutatja, hogy az Európai Unió minden tagállamában az emberek politikai pártokba vetett bizalma alacsonyabb, mint a politikai intézmények iránti bizalom. A pártokba vetett bizalom gyakran ijedően messze lemarad a nem politikai intézmények, különösen a televízió iránti bizalom mögött, és ezt a tényt az Egyesült Államokban már meglehetősen régen észlelték (Wattenberg, 1990) és láthatóan mára globálissá vált (Inglehart, 1997).

A pártok válsága kiterjesztette a tömegtájékoztatási eszközök politikai funkcióját. Az amerikai helyzetre utalva Grossman (1995) a vizsgálat tárgyát alkotó folyamatok szélsőséges példáját idézve eleven színekkel ecseteli, hogy mi is történik a politikai küzdőtéren:

A választóknak már nem kell a pártokra támaszkodniuk, hogy jelezzék, ki mit képvisel és megmondják nekik, hogy mit támogassanak és mit nem. És az emberek többé már nem várnak a pártoktól parádékat, vonuló zenekarokat és hálaadási pulykát. És a pártok sem kínálnak választóiknak szappanos hordót, amire felállva hangot adhatnak nézeteiknek. Ezt a feladatot a televízió és a beszélgetős rádió vállalta magára. (121–122.)

A „politikai pártok kimúlása”, ahogyan Kalb (1992) az amerikai pártrendszert leírta, jelöltre összpontosító és felettébb személyes kampány kibontakozásához vezet, ami erőteljesen támaszkodik a tömegtájékoztatás eszközeire. Az Egyesült Álla-

1. táblázat. Intézményekbe vetett bizalom országoként

Kérdés: Szeretnék feltenni egy kérdést arról, hogy mennyire bízik egyes intézményekben. Kérem, hogy az alábbi intézmények mindegyikéről mondja el, inkább bízik-e benne, vagy inkább nem.

Válaszolók %-a, akik inkább bíznak a...	Európai Unió: 15 ország átlaga	Franciaország	Németország	Olaszország	Hollandia	Spanyolország	Nagy-Britannia
Kormányban	37	37	29	27	67	41	46
Parlamentben	40	38	35	29	64	45	46
Politikai pártokban	16	12	13	13	40	20	18
Az egyházban	50	36	47	55	43	49	54
Igazságszolgáltatásban, jogrendben	43	36	50	31	54	39	48
Szakszervezetekben	38	36	39	29	62	36	36
Sajtóban	40	51	42	34	61	50	15
Rádióban	63	62	62	49	78	68	67
Televízióban	56	46	59	42	75	49	65

Megjegyzés: További négy intézményre – Európai Unió, köztisztviselői kar, rendőrség és a hadsereg – vonatkozó adatokat kihagytuk, hogy a táblázat kevésbé legyen összetett. Ezen intézmények iránti bizalom az EU-ban átlagosan 37, 40, 62 és 61%. Az adatok az Európai Bizottságtól származnak (1998).

mok rendszerében a jelölt gyakorlatilag minden párttól függetlenül indulhat valamilyen hivatalért, viszont teljes egészében a tömegtájékoztatás támogatásától függ. Európában más a helyzet. A politikai vezetők ugyan elindulhatnak a hagyományos pártrendszerből függetlenül, ahogyan Berlusconi esete látványosan bemutatta, a szokásos minta azonban még mindig az, hogy a jelöltek a pártszervezetek állítják és a kampány is nagymértékben tőlük függ. Még Berlusconi is, azt követően, hogy megnyerte a választásokat, szükségesnek tartotta egy pártszerű szervezet, a *Forza Italia* megteremtését. Az európai parlamenti rendszerek az amerikai elnöki rendszerrel szemben

sokkal kevesebb teret engednek az egyéni vezetőkre vagy jelöltekre összpontosító választási kampány személyessé tételének (Kaase, 1994).

A tipikus európai kampányban a pártok még mindig fontos szerepet játszanak. Ám a tömegtájékoztatás számos funkciójukat kisajátította és a hagyományos pártkampányokat legalábbis bizonyos mértékig médiakampánnyá alakította. A hidegháború utáni Európa politikai rendszerei mély mutációkkal néznek szembe, amelyek túllépnek a választási kampányolás összefüggésein és hozzájárulnak a tradicionálisan pártközpontú politizálás gyengüléséhez. A politikai vita frontvonalából eltűntek az erős ideológiai tantételek és ez arra kényszerítette a pártokat, hogy átalakítsák szemléletüket és gyakorlatukat, sőt még a nevéket és jelképeiket is megváltoztassák.

TENDENCIÁK A HÍRBUSINESSBEN ÉS SZAKMÁBAN

A médiaipar korszakos változásai zajlanak mind globális szinten, mind pedig az egyes országokban. Az új információs és kommunikációs technológiák (ICT-k) gyors terjedése, és a média és távközlési trösztök ipari és pénzügyi érdekei forradalmat kezdeményeznek még a konvencionális tömegtájékoztatásban is. A hírmédia és az újságírás az egyes nemzeti és kontinentális összefüggésekben eltérő sebességgel alkalmazkodik az új forgatókönyvekhez, de bizonyos változások már bekövetkeztek, amelyek a mi szempontunkból fontosak, amikor a politika „mediatizációját” tárgyaljuk.

Először is a múltban a hírbusinessre Európában a közszolgálati műsorszórás erőteljes jelenléte volt jellemző, ami azt jelenti, hogy létezett a kormányzati ellenőrzésnek valamilyen közvetett vagy közvetlen formája az egész hírcsinálási folyamat fölött, kezdve az újságírók toborzásától egészen a produkciós politikákig. Az 1970-es években sok országban az újonnan született helyi, magán, közösségi – és többnyire – kereskedelmi rádiók és televíziós csatornák kezdték megkérdőjelezni a közszolgálati televíziós monopóliumot, és a helyi közönséget alternatív és gyakran sikeres hírműsorkínálattal ismertették meg. Ma ez a folyamat sokkal szélesebb és drámaibb: növekszik az új információs lehetőségek, mint a műholdas és kábelcsatornák száma, és éles versenyt vívnak a közszolgálati műsorszóró csatornákkal. A kereskedelmi kommunikáció és hírszolgáltatás hajszájának egyik fontos mellékhatása, hogy csökkent (de nem tűnt el) a közszolgálati média szervezeteinek és a hírközlés szakembereinek szemléletét átható nagyfokú politizáltság.

Másodszor a közszolgálati és a magán-hírmédiaipar kommercializálódásának folyamata világosan látható abban, hogy – mint korábban említettük – a hírszervezetek a politikai esemé-

nyek és vezetők látványos és szenzációhajhász közlését részesítik előnyben. A „játszma sémában” (Patterson, 1993), a választási beszámoló a lóverseny-közvetítésre emlékeztet és a kampány körüli hűhó kiemelése két példája annak, ahogyan az újságírás egyre inkább az „infotainment” (kb. „szórakoztató hírműsor”), valamint a politika kiábrándult, felületes kezelése felé sodródik.

Harmadszor, a széles körben elterjedt újságírás mellett, amely kereskedelmi célokat követ és ennek megfelelően ragadja meg a politikai realitást, különféle nemzeti összefüggésekben megfigyelhetjük a hírmédia ellenségeskedő típusának a kibontakozását is, amely nem illeszkedik a sajtót és a politikusokat összekötő hagyományos szerepmoделlekhez (Blumler és Gurevitch, 1981). Egyre több bizonyíték van arra, hogy számos hírmédia-szervezet igyekszik versenyezni a politikai pártokkal és szereplőkkel a közvélemény támogatásáért és legitimitációjáért ugyanazon a politikai küzdőtéren. A legtöbb országban számtalan jel mutatja a pártellenes és politikaellenes érzelmeket és a neopopulista kérdésekre irányuló figyelmet. Bill Clinton „szexgate” ügye is e fejlődés példájának tekinthető. Egyes esetekben, mint például amikor 1992–1994-ben Olaszországban a politikai korrupciót vizsgálták, a média aktivitásának újraéledése a civil társadalomban arra utal, hogy a hírmédia nagyon is át kíván venni tipikus pártfunkciókat, amikor közvetlenül csatába bocsátkozik a kormánnyal, a pártokkal és elnökökkel. Másik jel a politikai jelöltek kíméletlen kezelése és bizonyos médiumok paranoiás viselkedése egyes választási kampányokban (Patterson, 1993). E magatartás hatásai olyan drámai eseményekben követhetők nyomon, mint magas rangú közszereplők lemondása, a média által megtámadott személyiségek dühös rágalmozási pereit, a hatalmasok zavart reagálásait, sőt öngyilkosságát (mint a volt francia miniszterelnök, P. Bérégovoy esete). A hírszakmánknak ezt a tendenciáját jól ragadja meg a Kleppinger (1998) által tárgyalt fogalom, a „politika lebontása”.

Végül az új média, az internet és az információs sztráda a szó szoros értelmében forradalmasítja a híripart és szakmát és súlyosan fenyegetik a puszta fennmaradását is. Alááshatják az újságírás hagyományos közvetítő funkcióját, megkerülve a döntő fázisokat, amelyek során a média kiválogatja és értelmezi az eseményeket. Ugyanis azt az információt, ami az interneten áramlik, a legtöbbször nem újságírók és hírmédiumok állítják elő; hanem speciális közönséghez szól, akiknek az információs szükségletét a hagyományos hírmédia nem elégíti ki. Ennek az új helyzetnek jelentős hatása az, hogy a politikai szereplők közvetlenül juttathatják el üzenetüket a közönséghez anélkül, hogy meg kellene alkudniuk a hagyományos hírszervezetek korlátjaival és logikájával. A választási kampányokban a politikai jelöltek és a pártok egyre inkább a hírmédia szerkesztési ellenőrzé-

sétől mentes „hátsó csatornák” (Selnow, 1994) segítségével közvetlenül érik el a választót.

A hírmédia tendenciái vegyes képet mutatnak, amelyben egyfelől a politikai aktivitás jelei mutatkoznak, valamint az, hogy a média kereskedelmi eszközök segítségével a politikai intézményektől való nagyobb függetlenséget keres, másfelől viszont mutatkoznak a bizonyítékai annak, hogy csökken a médiának a politikára gyakorolt befolyása és a fölötte lévő hatalma.

KÖVETKEZTETÉS

Vajon a társadalom, a politika és a média területen végbemenő átalakulások elégséges bizonyítékot kínálnak-e ahhoz, hogy alátámasszák az aggódó riasztást, miszerint ellenállhatatlanul sodródunk a „média által irányított demokrácia” felé? Vagy pedig ezek a tendenciák a mi hipotézisünket támasztják alá, nevezetesen hogy a politikai kommunikáció „harmadik korszaka” a politika erőteljes, de ártalmatlan „mediatizációjának” tanúja?

Mint láttuk, a bizonyíték egyáltalán nem világos, úgy látszik, hogy mindkét értelmezést alátámasztja. A jelenség magva azonban lehetővé teszi, hogy felvessük: a bírálók apokaliptikus nézetei talán bizonyos kulcsfontosságú tendenciák valódi hosszának és kiterjedésének félreértelmezésén alapulnak. Más szóval a politikai kommunikáció terén folytatott tudományos kutatás egy része, ami megriasztotta a bírálókat, talán túlságosan is azokra a torzulásokra összpontosít, amelyeket az Egyesült Államokban a „médiapolitikai komplexum” produkált, és az Egyesült Államok tapasztalatából igyekszik levonni a következtetést, hogy a demokratikus intézmények világszerte hanyatlanak a tolatkodó média támadásainak hatása alatt. Mi több, a kritikai megközelítés egyes szószólói nehezen különböztetik meg azokat a jelenségeket, amelyek a politika pusztja „mediatizálását” tükrözik azoktól, amelyek jogos aggodalomra adnak okot.

Az európai összefüggések rövid áttekintése egyszerű, de jelentős valóságot mutat, azt, hogy az európai országokban a média és a politikai rendszerek olyan mintákkal állnak kölcsönhatásban, amelyek mindkettőt védelmeyik a másik túlzott befolyásától. A médiahatalom kétségtelen létezését ellensúlyozza és gyakran meg is haladja a politikai pártok és intézmények hatalma. Az európai tapasztalatok szerint van bizonyos korlátozott bizonyíték arra, hogy a politika a régi pártközpontú küzdőtérrel átvándorolt a pártoktól mentes terepekre. De mind a régi, mind az új elrendezésben a politikai erők nagymértékben a korábbiakhoz hasonlóan még mindig megőrizték a politikai játszma monopóliumát.

Ezen kívül nincs meggyőző bizonyíték, amely a „média globális pártjának” létezését, tehát a politikai egyetértésnek a hírmé-

dia által tervezett szerveződését bizonyítaná. Azzal érvelni, hogy a közvélemény-kutatás lehet a vélemény manipulálásának eszköze, nem azt jelenti, hogy ez minden esetben és minden helyen így is van. Más szóval a társadalomban a vélemény tendenciái kezdeményezhetők a médiában és az által, de politikai képviselőket csakis a politikai szervezetek révén és azok által nyerhetnek, akár a régi politikai pártok (mint a CDU-CSU és az SPD Németországban, vagy a PSF Franciaországban), vagy az újraértelmezett és átszervezett pártok (mint a Munkáspárt az Egyesült Királyságban és a DS Olaszországban) keretei között, továbbá az újonnan született pártokban, esetleg több együgyű mozgalmat összefogó koalíciókban. Zaller (1998) szerint még „az amerikai politikát [...] jobbára ugyanúgy, mint a múltban, ma is a politikai pártok határozzák meg” (1). Az amerikai elnökválasztásokon a republikánus és a demokrata országos konvenciók kétségtelenül olyan események, amelyeket a média produkciós mintái szerint rendeznek meg, de az igazi hatalmi játék, amely ott zajlik, nincs a média kezében. Így tehát a média feltételezett királycsináló hatalma fikatív. „A kritikusok a sajtót nézik és Supermant látják, amikor az a valóságban csak Clark Kent” – jegyzi meg Michael Schudson (1995: 17).

A meglévő politikai intézmények nem hagyják zavartalanul kibontakozni a politika, illetve a pártok „mediatizációjának” tendenciáját. Egyes politikai rendszerekben számos tényező erőteljesen ellenáll a folyamatnak, ilyen a brit eset, ahol Blumler, Kavanagh és Nossiter (1996) szerint látható jelei vannak annak, hogy a politika ellenáll és nem engedi, hogy a média felszívja. Ez azt jelenti, hogy bizonyos politikai kultúrák képesek korlátok közé szorítani a média nyomását és megőrizni azt a központi pozíciót, amit a politika hagyományosan elfoglalt a nemzet életében.

Továbbá számos média növekvő ellenségességet tanúsít a politikai vezetők és pártok iránt, de ez nem egyetemes, és más bizonyítékok ezzel szemben azt mutatják, hogy legalábbis Európában a média és a politika viszonyának tipikus mintái inkább a szövetséget és nem a háborúskodást mutatják (Morgan, 1990), a média inkább nyújt papi szolgálatot a politikának és nem pragmatikus függetlenséget tanúsít (Blumler és Gurevitch, 1987). A kemény konfliktus számos esete egyszerűen tekinthető a politikai küzdőtér normális dialektikájának és nem a küszöbön álló „mediadiktatúra” próbájának. Jelentős, hogy növekszik azoknak az eseteknek a száma, amikor a kormányok és politikusok a hírek irányításának hatékony politikáját valósítják meg és ide tartozik az Egyesült Államok is.

Végül, ha elfogadjuk, hogy az új kommunikációs technológiák gyengíthetik a politikai intézmények hagyományos szocializációs funkcióit és a támogatás megszervezését, akkor két kontextuális folyamatot is el kell ismernünk: nevezetesen hogy

csökken a hagyományos tömegtájékoztatás hatékonysága a hallgatói tömegek mozgósítása terén (Bennett, 1998) és a hírmédia hagyományos szerkesztői és kritikai funkciói és szerepei is gyengülnek az interaktív kommunikáció terjedése nyomán és annak köszönhetően, hogy a híripar egyre inkább az „instrumentális újságírást” preferálja (Bardoel, 1996). Ez a bizonyíték a korábban említettel együtt érvényteleníti a politika, a társadalom és a kommunikáció világában látható tendenciák azon értelmezését, hogy ezek a médiának a politika fölötti esetleges hatalomátvételét jelzik.

Végezetül a legtöbb liberális demokráciában a politikai rendszerek nagyléptékű változásokkal találják szembe magukat a kommunikáció frontján, amelyek komolyan megkérdőjelezzik a régi rendet. Sok alapító intézmény bukásának kockázata, amelyeket a politikai dinamika pótcselekvői beszippantanak, valódi és nem szabad lebecsülni. A politikai vezetés és politikai gyakorlat túlzott „mediatizációja”, amikor az állampolgár rákényszerül, hogy fogyasztó és néző legyen, valamint a politikai részvétel széttöredezése az új információs és kommunikációs technikák által mind eltorzíthatja a demokrácia megfelelő működését. De azt állítani, hogy egy, a média által irányított demokrácia felé tartunk, tehát a *polisz* politikájának elsődlegessége foszlik szét, indokolatlan következtetés, amely egyszerűen a kommunikációval nagyrészt és mélyen átszótt modern politika természetéhez tartozó jelenségek téves megítélésén nyugszik. Röviden, a „*médiapolitika*” nem azonos a „*média által folytatott politikával*”.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G. A. & Powell, G. B. Jr. (1966) *Comparative politics: A developmental approach*. Boston: Little, Brown.
- Altheide, D. L. & Snow, R. P. (1979) *Media logic*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Bardoel, J. (1996) Beyond journalism. A profession between information society and civil society. *European Journal of Communication*, 11, 283–302.
- Bennett, S. E. (1988) “Know-nothings” revisited: The meaning of political ignorance today. *Social Science Quarterly*, 69, 476–490.
- Bennett, W. L. (1998) The uncivic culture: Communication, identity, and the rise of lifestyle politics. *PS: Political Science & Politics*, 31, 741–761.
- Blumler, J. G. & Gurevitch, M. (1981) Politicians and the press: An essay on role relationships. In D. Nimmo & K. R. Sanders, eds. *Handbook of political communication* (467–493) Beverly Hills, CA: Sage.
- Blumler, J. G. & Gurevitch, M. (1987) Journalists' orientations towards social institutions: The case of parliamentary broadcasting. In P. Golding, G. Murdock, & P. Schlesinger, eds. *Communicating politics* (67–92). Leicester, England: University of Leicester Press.
- Blumler, J. G., Kavanagh, D., & Nossiter, T. J. (1996) Modern communications versus traditional politics in Britain: Unstable marriage of convenience. In D.

- L. Swanson & P. Mancini, eds. *Politics, media, and modern democracy: An international study of innovations in electoral campaigning and their consequences* (49-72). Westport, CT: Praeger.
- Chaffe, S. H. & Kanihan, S. F. (1997) Learning about politics from the mass media. *Political Communication* 14, 421-430.
- Corbetta, P. & Parisi, A. M. eds. (1997) *A domanda risponde. Il cambiamento del voto degli Italiani nelle elezioni del 1994 e del 1996.* (Választ kérve: a változó olaszországi szavazás az 1994-es és 1996-os választásokon.) Bologna, Olaszország: Il Mulino.
- Cotteret, J.-M. (1991) *Gouverner c'est paraltre* (A kormányzást megjelentés). Párizs: Presses Universitaires de France.
- Dalton, R. J. (1996) *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies* (2. kiadás). Chatham, NJ: Chatham House.
- Dayan, D. & Katz, E. (1992) *Media events: The live broadcasting of history.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Delli Carpini, M. X. & Keeter, S. (1996) *What Americans know about politics, and why it matters.* New Haven, CT: Yale University Press.
- Deutsch, K. W. (1963) *The nerves of government: Models of political communication and control.* New York: Free Press of Glencoe.
- Entman, R. M. (1989) *Democracy without citizens: Media and the decay of American politics.* New York: Oxford University Press.
- European Commission (1998) *Eurobarometer: Public opinion in the European Union. Report number 48.* Brussels: Author.
- Galtung, J. & Ruge, M. H. (1965) The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers. *Journal of Peace Research*, 2.65-91.
- Graber, D. A. (1994) Why voters fail information tests: Can the hurdles be overcome? *Political Communication*, 11, 331-346.
- Grossman, L. K. (1995) *The Electronic Republic: Reshaping democracy in the information age.* New York: Viking.
- Hallin, D. C. (1992) Sound bite news: Television coverage of elections, 1968-1988. *Journal of Communication*, 42(2), 5-24.
- Hyman, H. H. & Sheatsley, P. B. (1947) Some reasons why information campaigns fail. *Public Opinion Quarterly*, 11, 412-423.
- Inglehart, R. (1977) *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jamieson, K. H. (1992) *Dirty politics: Deception, distraction, and democracy.* New York: Oxford University Press.
- Kaase, M. (1994) Is there personalization in politics? Candidates and voting behavior in Germany. *International Political Science Review*, 15, 211-230.
- Kalb, M. (1992 szeptember) Too much talk and not enough action. *Washington Journalism Review*, 33.
- Kleppinger, H. M. (1998) *The dismantling of politics in the information society.* Freiburg, Germany: Alber.
- Klingemann, H.-D., Hofferberg, R. L. & Budge, I. (1994) *Parties, policies, and democracy.* Boulder, CO: Westview Press.
- Klingemann, H.-D. & Wattenberg, M. P. (1992) Decaying versus developing party systems: A comparison of party images in the United States and West Germany. *British Journal of Political Science*, 22, 131-149.
- Lang, K. & Lang, G. E. (1953) The unique perspective of television and its effect: A pilot study. *American Sociological Review*, 18, 2-12.
- Lippman, W. (1922) *Public opinion.* New York: Macmillan.
- Meadow, R. G. (1980) *Politics as communication.* Norwood, NJ: Ablex.

- Morgan, D. (1990. január) Is censorship convenient for British journalists – and others? *Journal of the Institut Franco-Britannique*, 19–29.
- Neuman, W. R. (1986) *The paradox of mass politics: Knowledge and opinion in the American electorate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Patterson, T. E. (1993) *Out of order*. New York: Knopf.
- Patterson, T. E. & Levy, M. R. (1986) *The main source: Learning from television news*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Sartori, G. (1997) *Homo videns: Televisione e post-pensiero* (Televízió és a homo sapiens vége). Bari, Olaszország: Laterza.
- Schudson, M. (1995) *The power of news*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Selnow, G. W. (1994) *High-tech campaigns: Computer technology in political communication*. Westport, CT: Praeger.
- Street, J. (1997) Remote control? Politics, technology and 'electronic democracy'. *European Journal of Communication*, 12, 27–42.
- Swanson, D. L. & Mancini, P. eds. (1996) *Politics, media and modern democracy: An international study of innovations in electoral campaigning and their consequences*. Westport, CT: Praeger.
- Verstraeten, H. (1996) The media and the transformation of the public sphere: A contribution for a critical political economy of the public sphere. *European Journal of Communication*, 11, 347–370.
- Wattenberg, M. P. (1990) *The decline of American political parties, 1952–1988* (3. kiadás) Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zaller, J. (1998) Monica Lewinsky's contribution to political science. *PS: Political Science & Politics*, 31, 182–189.

HOSSZÚ HORTENZIA

A választási kampányok változásai

A II. világháború után a nyugati társadalmakban bekövetkezett társadalmi-politikai változások radikális fordulatot hoztak a választási kampányok területén is. A modern választási kampány először az Egyesült Államokban jelent meg, ahol a politikai és társadalmi helyzet, a média szerepének felértékelődése támogató és egyúttal ösztökélő környezetet biztosított az új választási technikák, módok és gyakorlatok bevezetésének. Ettől az időszaktól kezdve tartjuk számon a modern kampányok meghatározó alkotóelemeiként a *perszonalizáció*, a *professzionizáció* jelenségeit, valamint a *médiumok befolyásoló szerepének kihasználását*.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon beszélhetünk-e az európai választási kampányok amerikanizálódásáról, az amerikai minta szolgai átvételével, avagy egy olyan jelenséggel állunk szemben, amelyet egy közel azonos fejlődésen átesett politikai, társadalmi környezet azonossága teremtetett hasonlónvá.

A VÁLASZTÁSI KAMPÁNY, MINT A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ RÉSZE

A szabad, egyenlő, általános, titkos és közvetlen választás nem csupán a képviseleti demokráciák állampolgárainak legfontosabb eszköze a kormányzati hatalom elnyerésének befolyásolására, hanem a demokratikus ethosz elválaszthatatlan része is. A politikai kommunikáció ugyanígy alapvető része a demokráciának, mivel minden demokratikus rendszernek szüksége van az állampolgárok és a kormányzat között a politikai történéseket

közvetítő különleges intézményrendszerre. A politikai kommunikáció a demokrácia alapvető elvein nyugszik, ahol a folyamat szükségszerűen függ az állampolgárok beleegyezésétől. Magától értetődik, a megkövetelt állampolgári hozzájárulás egyben a kormányzó politikai elit állampolgári értékelése, sőt Sarcinelli megállapítása szerint a kormányzati hatalom közvetlenül a politikai kommunikáción keresztül nyer legitimitást (Sarcinelli, 1998: 11)1.

A politikatudósok egyöntetű véleménye szerint a választási kampány a politikai kommunikáció alapeleme. Néhány politológus, köztük Kavanagh, úgy véli, a választási kampány néhány hete a politikai kommunikációra való felkészülés (Kavanagh, 1995: 1), míg mások azt az álláspontot képviselik, hogy a választási kampány valójában egy rövid és különösen mély konfliktus (Scammel, 1997: 10)2. Von Alemann a politikai kampányokat egymásba érőnek feltételezi, véleménye szerint a választási kampány az előző választás éjszakáján kezdődik (von Alemann, 2000: 150). Álláspontja szerint a politikai kommunikációnak a politika – és a demokrácia – állandó jellemzőjévé kellene válnia. A korlátozás nélküli választási kampány mint politikai cselekvés közvetlenül a politikai kommunikáción keresztül szocializál. A politikai cselekvés Tenscher (1998: 185) véleménye szerint egyben kommunikációs cselekvésnek minősül, míg a Mancini és Swanson szerzőpáros a választási kampányt egyrészt a demokráciák egészsége, másrészt a kampány során a társadalom közös értékeinek, történelmének felidézése szempontjából tartja fontosnak. Ez az elmélet átvezet bennünket a szimbolikus politizáláshoz.

Edelman a szimbolikus politika megközelítésében Tenscherre hivatkozik (Tenscher, 1998: 184–208), vele ellentétben azonban kettős politikai valóságot feltételez, ahol a politika alakítói és megjelenítői elkülöníthetők és megkülönböztethetőek. Feltételezése szerint minden politikai cselekvés felbontható névleges értékre, amely az általános politikai cselekvés dimenziója, másrészt szimbolikus értékre. Ez utóbbi foglalja magába a politikai kommunikációt, a politikai teljesítmények bemutatását a közvéleménynek. Edelman, szemben az általános politikai vélekedéssel, úgy véli, a politika több mint a domináns modern politikai szimbólumok által közvetített fikciók alkalmazása vagy a közvélemény számára közvetített álvalóság.

A POLITIKAI TÉR ÉS A TÁRSADALMI KÖRNYEZET VÁLTOZÁSAI

A pártok szerepének rohamos felértékelődése az iparosodás gazdasági-társadalmi tényének egyik politikai következményéhez: a választójog kiszélesítéséhez vezetett. A különböző – nemi,

faji, műveltségi, vagyoni és egyéb más – cenzusok eltörlése szintén a modern pártosodás folyamatát erősítette. Az addig politikai képvisellel nem rendelkező tömegek váltak a politika meghatározóivá: szereplőivé és alakítóivá egyaránt. A döntően alacsony statusú, ám a társadalmi változások hatására tömegméretekben már jelentős gazdaságformáló szereppel és immár politikai potenciállal is bíró társadalmi osztályok választójoggal való felruházása robbanásszerű változáshoz vezetett a politikai életben. A társadalom széles rétegeinek átpolitizálódásával, a választásra kötelezettek és jogosultak számának drasztikus emelkedésével új terep nyílt meg a politikai pártok számára: a tömegpolitizálás.

A pártfejlődés újonnan kialakult szervezeti típusa, a tömegpárt kihasználta a politika a gyülekezési, valamint egyesületi jog adta lehetőségeit, és addig szokatlan módon kivitte a politikát az utcára. A nagy társadalmi feszültségek és az utcai politikai csatározások tovább formálták a politizálás módszereit és eszközeit. A párttagok számának növekedése és állandósulása kialakított egyfajta belső hierarchizálódási, szervezeti szinteket, megjelentek az első pártokumentumok, szabályzatok is. A tömegpártok funkcióival kapcsolatban Klaus von Beyme megkülönböztet négy alapvető, hagyományos funkciót a nyugati típusú demokráciákban (von Beyme, 1984: 25 magyarul in Bihari és Pokol, 1992: 222). A tömegpártok rögzítik céljaikat (Zielfindungsfunktion), ideológiával átítatott politikai programot fogalmaznak meg. Másodsorban a pártok társadalmi érdekeket aggregálnak és jelenítenek meg (Funktion der Aggregation und Artikulation), melyeket más csoportoktól és szervezetektől elkülönülve közvetlenül csatornáznak be a közpolitika folyamataiba. Harmadsorban a nyugati demokráciák pártjai szocializáló és mozgósító potenciállal bírnak (Funktion der Mobilisierung und Sozialisation der Bürger). A közszféra részvételének előremozdítása érdekében a politikában a pártoknak olyan tartós értékeket kell közvetíteniük, amelyek képesek szilárd politikai szövetség létrehozására a pártok és a polgárok között. A szocializációs funkció mellett a pártok testületeikbe jelölteket rekrutálnak (Elitenrekrutierungs- und Regierungsbildungsfunktion). Végül a tömegpártok legnyilvánvalóbb feladatai közé tartozik a modern szervezeti keretek biztosítása a politikai vezetőségük kialakításához.

A modern társadalmak dinamikus rendszerek, változásuk folyamatos. A hagyományos szociológiai kategóriákkal felbomlásával az osztálystruktúra, mint aggregatív entitás által meghatározott politikai viselkedés, illetve szavazási minta eltűnt. A társadalom kicsiny, állandó és tartós szerkezettel nem rendelkező csoportokra hasadt szét. A politikai mezőben az osztálystruktúra szétesése nyomán létrejövő destrukturalódás, pluralizáció eltérő érdekcsoportok széles skálájának megjelenését jelentet-

te. A társadalmi osztályok és más makroaggregatív társadalmi struktúrák feloldódása a tömegpártok szerepének csökkenéséhez vezetett. A nagy létszámú tagsággal és a múlthoz erős kötődéssel rendelkező pártok válsága legelőször is a párttagság szerepének lefokozódásában mutatkozott meg: „...a tagok szervezett szurkolói kórusává váltak a pártvezetőség számára” (Katz, 1996: 119).

Néhány társadalmi csoport belső struktúrájuk rugalmassága, nyitottsága okán sikeresen avatkozott be a politikai folyamatokba, míg más csoportok éppen decentralizáltságuk okán nem váltak a közpolitika alakítóivá. A társadalom megváltozott struktúrája az új csoportokhoz való kapcsolódás folyamatos keresésével sújtja polgárait. Ám az új kötelek gyengék, törekenyek, ideiglenesek és folyamatosan változnak: épülnek és fogyatkoznak.

A politikai életben a hagyományos tömegpártok helyét átvették a szilárd ideológiai alappal nem rendelkező gyenge és határozatlan plurális szervezetek, ez vezetett el ahhoz a jelenséghez, hogy a választási győzelem értéke felülmúlta az ideológiai és a szociológiai tisztaságot (Katz, 1996: 119). A hagyományos társadalmi csoportok elvesztették befolyásukat a szavazók viselkedésére: az egykor oly fontos hagyományos társadalmi törésvonalak, a csoporttudat, különösen a társadalmi osztályhoz való tartozás, egyre kevésbé releváns a választói döntés kialakításában (Schoenbach, 1996: 91). Vizsgálva a nyugati típusú demokráciákat a Mancini–Swanson szerzőpáros megállapítja, hogy nehéz feladat olyan sikeres versengő politikai pártot találni, amely megőrizte a pontosan meghatározott csoport- és osztályérdekek által állandósított és megszilárdult hagyományos kapcsolatát a választókkal (Mancini és Swanson, 1996: 250).

A nyugati demokráciák hagyományos (és idejétmúlt) tömegpártjainak, az előzőekben érintett, átalakulását Kirchheimer új szervezeti csoportba sorolja, amelyet a „catch-all party”³ fogalmával határoz meg (in von Alemann, 2000: 108; lsd. még Katz, 1996: 118–120). A néppártok képesek asszimilálni és képviselni a különböző, néha ellentétes csoportérdekeket és követeléseket, valamint átfogni az ellentétes ideológiájú politikai alternatívákat is (Mancini és Swanson, 1996: 10). Néhány politológus úgy véli, beleértve Kirchheimert magát is, hogy a néppártok magukra vállalják a „lángoszlop” szerepét (Kichheimer, 1965 in von Alemann, 2000: 108), és mint a politikaformálás uralkodó stratégiáját átveszik a politikai marketinget a választási piacon való minél jobb eredmény eléréseért. Ennek alapján gyakran illetik a néppártokat a választásra professzionalizálódott pártok kifejezéssel (Panebianco, Katz, 1996: 117).

Néhány politológus azonban a fentiektől eltérő nézeteket fogalmazott meg, véleményük szerint még manapság is könnyen felismerhető a bal- és jobboldal politikai programjaiban való

gondolkodásmód a pártok programjaiban, kommunikációjában (Glutz, 1996: 30), tegyük hozzá a szerző szerint, Németországban biztosan. Mások megerősítve ezt az álláspontot, állítják: „a néppárt egyenlő a választásra szakosodott párttal”-tézis nem teljesen meggyőző, mivel a pártoknak határozott ideológiája karaktere figyelhető meg (Scammel, 1997: 4) Németországon kívül is. A fenn említett állításokat számos empirikus kutatáson alapuló elemzés igazolja (Keman, 1994; Klingemann at al., 1994 in Scammel 1997: 4)4.

Az európai pártoknál végbemenő változások nem mindig rkoníthatóak az egyesült államokbeli pártfejődéssel, mivel az amerikai pártoknak világos és határozott pártstruktúrája van. Az egyik legfeltűnőbb különbség az amerikai és európai pártok között, hogy az amerikai pártok sohasem voltak program-újítók (Wasser, 1998: 315), éppen ezért nem teljesíthetik a Beyme által a nyugati párttípus meghatározására használt ideológiai funkciót. Az amerikai pártok mindig kampányközpontúak voltak és maradnak. Megvizsgálva a pártok szerepét az amerikai politikai rendszerben két felfogáshoz jutunk.

Az egyik meghatározó elmélet szerint az állampolgárok viselkedéséből a pártok szerepének csökkenésére vonatkozó következtetés állapítható meg (party in decline school), mivel a pártok csupán a választásokon való minél eredményesebb szereplésre koncentrálnak. Ezt a jelenséget könnyű felfedezni a például a szavazatok megosztásának jelenségében (ticket-splitting), amikor a szavazók az elnöki és a kongresszusi és/vagy a szenátori jelöltek közötti szavazatukat a két fő pártra adják le. A másik meghatározó elmélet (party resurgent school) szerint a pártok szerepe átértékelődik, jelentőségük ismét a nő. Ennek következtében az elmélet a központosítás újraélesztésére fekteti a hangsúlyt, a szövetségi szintű pártszervezetekre, valamint az állami szinten működő pártszervezetek hatalmának növelésére. Sok amerikai állampolgár osztja azt a nézőpontot, amely szerint a közpolitikában az ideológiának újra fontos szerepet kell kapnia, mivel ez megkönnyítené a választást a politikai kínálatból (Wasser, 1998: 329–331). Úgy tűnik, tehát az amerikai választók nagy többsége próbálja megőrizni mindkét nagy politikai pártot az Egyesült Államokban.

Ez a szavazási minták változásában is nyomon követhető. A választások és a pártok közpolitikájának történetén keresztül az Egyesült Államok szavazói viselkedése jól láthatóan különböző időszakokra bontható. Ezen periódusok alatt a szavazók az egyik tömegpárttól a másikhoz áramlottak. A politológusok számos ilyen időszakot azonosítottak. Az utolsó évtizedek alatt azonban egy sokkal bonyolultabb szavazói mintát fedezhetünk fel. A megfigyelők egyetértenek abban, hogy 1968-tól egészen 1992-ig egy szokatlan szavazási minta alakult ki, amelyet a republikánus elnöklet és a demokratikus ház ellenőrzése jellem-

zett. Amikor Clinton megválasztásával a republikánusok mindkét házban többséghez jutottak (1994), ez a formula felbomlott.

A MÉDIA VÁLTOZÁSAI

Az 1960-as években még szkeptikusan vélekedtek a tömegkommunikációs eszközök választást befolyásoló szerepéről, mivel a társadalomtudósok úgy vélték, hogy a választó tudatosan selektál, a baloldali választóhoz nem jutnak el a jobboldal választási üzenetei, mivel egyszerűen másik csatornát, lapot választ és fordítva. Feltételezésük szerint a választók sokkal inkább a már kialakult pártszimpátiájuk megerősítésére használják fel a politikai műsorokat, semmint a változtatás igényével nézik a televíziós műsorokat, hallgatják a rádiót, olvassák a lapokat.

Az eltelt időszakban a tömegkommunikáció szerepe felértékelődött, manapság demokratikus társadalmakban a polgárok többsége a kampányt a médián keresztül követi és tapasztalja meg. A szélessávú technológia fejlődése lehetőséget biztosított az információs források számának megsokszorozódására. Nem csak a médiumok száma, hanem természetük, státusuk, és mindenekelőtt a pártokhoz való viszonyuk is megváltozott.

Kleinnienhuis és Rietberg 1995-ben a média és a pártok kapcsolatát *három különböző modellel* írta le. Az *első a piramis modell* (top-down modell), ezen modell értelmében a kormányzat és a kormánypolitikusok erősen befolyásolják a szavazók egzisztenciális körülményeit döntéseiken (törvények, rendeletek, szakpolitikák megvalósítása) keresztül, melyeket a médián keresztül mutatnak be, így hozva létre egy hierarchikus kommunikációs rendszert, ahol a politikusok állnak a piramis csúcán és határozzák meg a politikai napirendet. A közvélemény ezt a politikai cselekvéssort a médián keresztül észleli, míg a visszacsatolás is a médián keresztül válik uralkodóvá.

A *második modell, a mediokratikus modell*, amelyben a médiát prominens pozícióban elhelyezkedőnek írják le, képes meghatározni a közpolitikai napirendet. Számos országban a média megkezdte a saját napirendjének támogatását a közpolitika lefedésével. Ebben a modellben a médiának meglehetősen sokszor a *negyedik hatalmi ág* szerepe adatik meg (von Alemann 2000: 117), de legalábbis egy elkülönült hatalmi központ tölti be (Mancini és Swanson, 1996: 11).

A *harmadik modell a fordított piramis modell* (bottom-up modell), amely a demokrácia klasszikus doktrínáján alapszik, miszerint a közpolitikai napirendet magának a köznek kell meghatározni, amelyet azután a média közvetít a közpolitika résztvevőinek. Így a közpolitikai akarata a média csatornáin keresztül fejeződik ki, felerősítve a köz befolyását a politika ügyeiben. Azzal, hogy a média közbeékeli véleményét a közpolitikai napi-

rend alakításába, valamint azzal a jelenséggel, hogy „...előnyben részesíti az egyéneket az ideákkal szemben, az egyszerűséget a bonyolultsággal szemben, a kompromisszumot a konfrontációval szemben” nagy nyomatékokat helyez a kiélezett választási vetélkedésre (Mancini és Swanson, 1996: 252). Ez a fajta médialogika jelenik meg a kampányújságírás kialakulásának lehetőségében, amely keretében „...gyakran a nap híre az, amit a legutolsó közvélemény-kutatás közöl” (Marks, 2000).

Von Alemann ismerteti a német gyakorlatot, ahol közvetlen kapcsolat áll fenn a közpolitika szereplői és a média között, így a közzszférára a szemléltető pozíció hárul. Ez az összetett és kölcsönös politikai és média szimbiózis arra sarkalta von Alemant, hogy egy negyedik hatalmi ágat származtasson a kommunikációs háromszögből, amelynek „biotópmodell” megnevezést adta (von Alemann 2000: 121–124). Ebben a modellben egy olyan csaknem bensőséges kapcsolatot ír le a politikusok és az újságírók között, ahol a politikusok szerepeltethetik a lapokban a személyes politikai célkitűzéseiket. A politikusok úgy szabják meg napi politikai tevékenységüket, hogy az találkozzon a sajtó elvárásaival: közzserepléseiket vizuálisan vonzóra tervezik, betartják azokat a határidőket, melyeket a híradók határoznak meg, könnyen megjegyezhető, „televízióbarát” szlogeneket használnak.

A tömegmédiá különböző ágai, noha hatékonyságuk nem egyenlő, képesek a legtöbb emberhez eljuttatni egy apró hír megjelenítésével a politikai üzenetet, vagy magát a jelölt személyét. Némelyik médium sokkal fontosabb a többinél: a demokráciákban a legtöbb ember számára a televízió az első számú információforrás a választások idején (Sametko, 1996: 255)5. A különböző értékelések sokszor eltérő megállapításai között közös a televízió politikai üzenetközvetítő szerepének elismerése. A lakossági találkozók, a pártpolitikai fórumok közvetlen kapcsolat teremtésére adnak alkalmat a kampány során, ám „a politikai kommunikációra általában, és a választási kampányra különösen jellemző a politikai szereplők közvetett, a tömegmédián keresztül történő megjelenése” (Tenscher, 1998: 187).

A televízió a legkisebb erőfeszítést sem igénylő módon viszi közelebb a politikust a választóhoz, számos szavazó a televízióban látja először jelöltjét, ismerkedik meg programjával. A média által felvetett kérdések és bemutatása nem csak tematizálja a közvéleményt, hanem azok kommentálása a politikáról való gondolkodást is meghatározza. Amikor a közvélemény nem vagy csak keveset foglalkozik politikai kérdésekkel, akkor a média nem csupán egyszerűen a politikát pótló eszközként lép fel, hanem maga is alakítja a politikát azzal, hogy kiválasztja az aktuális politikai témát. Másrészt a televízió megnövekedett szerepe, ahogy az előzőekben Edelmanra hivatkozva rámutat-

tunk, a szimbolikus politizálást helyezi előtérbe, ezért a politikai napirendek fő kérdéseit a szimbólumok, szlogenek, személyiségek alkotják a logikus érvek helyett. A televízió, mivel politikai felvilágosítást nem, csak politikai üzenet közvetítésére alkalmas, kevésbé képes az egyes társadalmi csoportok, rétegek választói magatartásának megváltoztatására, a pártidentitás kialakítására, illetve elmélyítésére, valamint a politikai programok tartalmának mélyebb kifejtésére. A tömegkommunikációs eszközök a bizonytalanok meggyőzésére szolgálnak. A tömegkommunikációs eszközök szerepe akkor nő meg a választási kampányban, ha növekszik a bizonytalan választók száma, ha csökken a pártok iránti lojalitás, illetve olyan témák kerülnek a közvélemény elé, amelyeket az állampolgárok nem ismernek pontosan.

Két meghatározó magyarázat létezik a televízió választási kampányban elfoglalt kiemelkedő szerepének magyarázatára. Leegyszerűsítve, az egyik hipotézis a hatvanas évekbeli híres Kennedy–Nixon vitára alapozva feltételezi, hogy aki a televízióban sikeres, az azzá válik a választási küzdelem során is. Ez a vélemény a televízió hírszolgáltatásban elfoglalt domináns stratégiai pozícióján alapul. A televíziós siker választási siker elv valójában csak egy feltételezés, amelyet eddig még empirikus felmérések nem erősítettek meg. Mindazonáltal a jelöltek, a kampányszervezők és a tanácsadók továbbra is makacsul ragaszkodnak ehhez az a mítoszhoz. A második magyarázat gyökere nyilvánvalónak tűnik. A televízió összehasonlíthatatlan előnyt élvez a tömegmédia más ágaival szemben: minden háztartásban van legalább egy tévékészülék. Ezért a tévén keresztül nagy tömegek, esetünkben a választók nagy csoportjai érhetők el nagyon gyorsan, hatékonyan, beleértve azokat a tévénező választókat is, akik nem rendelkeznek kialakult pártpreferenciával. Sőt mi több, a tévéadásokra sokkal fogékonyabbak az emberek, mint a tömegtájékoztató más csatornáira, ráadásul megbízhatóbbnak, pártatlanabbnak tartják, olyan híradásnak, amely teljesen lefedi a politikai eseményeket (Tenscher, 1998: 187).

Nem beszéltünk még a televízió alapvető jellemzőjéről, amely szintén előnyére válik a nyomtatott sajtóval és rádióval szemben, és hatékonyan használható a politika szereplői számára, a vizualizációról. A vizualizáció azzal a pártatlan lehetőséggel ruházza fel a politikusokat, hogy különböző politikai entitásokként jelenítsék meg magukat, perszonalizálják a kampányokat.

A televízió vezető szerepét a választási kampányokban egy sor technikai változásnak köszönheti, amelyet a mai kiterjedésében és mélységében *telekommunikációs forradalom*nak nevezhetünk (Farrel, 1996: 175). A technológiai újdonságok kihasználása a kampányokban a kampányszervezők részéről az elmúlt évtizedekre vezethető vissza. Farrel álláspontja szerint

két fő technológiai újítás és az ennek hatására kifejlesztett eszközök mindennapi használata az, amely létrehozta a telekommunikációs forradalmat. Először, a számítógépek mindenki számára elérhetővé váltak, ezzel a folyamattal párhuzamosan kezelésük leegyszerűsödött, másodsorban, a kábel- és műholdas televíziózás mindenki számára elérhetővé tette a televíziózást. A fenn említett technológiai újításokra alapozva a választási kampányokban új technikákat vezettek be – Farrel felsorol néhányat –, számítógépes szavazatgyűjtő telebank, online komputerlinkek, „zöldszámok”, internetalapú közvélemény-kutató módszerek, honlapok készítése, elektronikus levelezés, műholdas konferencia (Farrel, 1996: 176–177). Az új technikák által előidézett változásokhoz a politikai pártok nem tudtak hatékonyan alkalmazkodni, mivel belső szakembergárdájuk nem tudta kiaknázni az új lehetőségeket. A pártok e területen mutatott hiányosságai eredményezték a külső szakemberek és tanácsadók bevonását, megszüntetve ezzel a pártok szervezeti decentralizáltságát.

A VÁLASZTÁSI KAMPÁNYT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Annak ellenére, hogy a választási kampányoknak egy sor azonos jellemzőjét találhatjuk meg világszerte a modern demokráciákban, akadnak eltérések is. Az alábbiakban a kampányokra ható öt legfontosabb tényezőt mutatjuk be.

A választási rendszer

Bizonyára nem okoz olvasóinkban nagy meglepetést az a megállapítást, mely szerint világszerte nagyszámú azonosságot és különbséget találunk a választási kampányok jogi szabályozásában. Néhány ország befogadó és támogató jogszabályi kereteket biztosít a modern kampányok kifejlődésének, néhányuk nem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a demokratikus választási rendszer összeegyeztethetetlen a modern kampánnyal, hanem azt, hogy a különböző szabályozási korlátok a választási kampányok variációit hozzák létre.

A választási rendszer nem pusztán jogalkotási ügy, mélyreható következményei vannak a politikai rendszer egészét tekintve, beleértve a választási kampány folyamatát, sőt a választási eredményt is. A választási eredményeket vizsgálva, bizonyított, hogy a különböző választási rendszerek hasonló szavazási formulákkal, eltérő mandátumarányokhoz vezetnek. Ennek az eredménynek különböző következményei vannak a kampányokra.

A választási formula klasszikus meghatározása szerint: az a folyamat, amely során a szavazatok mandátummá transzformá-

lódnak. A szakirodalom két alaptípusát különbözteti meg a választási rendszerek. A többségi és az arányos választási rendszerek különböző választási kampányokat indukálnak. A többségi választási rendszerben lehetővé teszi a választóknak, hogy egyénekre adják le szavazócédulájukat, így magától értetődő, a választási kampányt átítatja az individualizáció és a perszonalizáció. A többségi választási rendszerek kampányaiiban a jelöltek egy bizonyos fokig átléphetik a pártereket, hiszen „...ideológiailag különböző választói csoportoktól várják a támogatást” (Mancini és Swanson, 1996: 17). Ez magyarázza, hogy azok a választási rendszerek, amelyek előtérbe helyezik a perszonalizációt, vagyis ahol jelöltközpontú kampányokat alkalmaznak, nos, ott úgy tűnik, hogy a jelölt még magánál a pártnál is fontosabb. Ez a jelenség arra sarkalja a képviselőjelölteket, hogy személyes teljesítményük javítására saját kampánycsapatot alkalmazzanak.

Ezzel szemben az arányos (listás) rendszerek a pártok megkülönböztethetősége miatt, úgy tűnik, elfojtják a perszonalizációt és egyúttal a modern kampányokat is, mivel központi kampánytémáik gyakran az ideológiai és a szakpolitikai témák körül forognak. Anélkül, hogy előbbi állításunkat cáfolnánk, kijelenthetjük, hogy találhatunk bizonyos fokú perszonalizációt a listás rendszerű országok választási kampányaiban is, mivel a közzféra és a média figyelme a párt vezető személyiségeire, főként a rivális miniszterelnök-jelöltekre irányul. Sőt mi több, bizonyított, hogy különösen „...a listás rendszerek ...ideologizálni szándékozzák a pártokat, miközben gyengíteni kívánják a pártkohéziót, mivel választóiknak joguk van kifejezni szimpátiájukat a jelöltek között egy párton belül is” (Blais és Massicotte, 1996: 68). Talán nem igényel további magyarázatot, hogy az utóbbi eset arra sarkalja a jelölteket, hogy saját kampányt vezessenek választókerület nélkül, vagy jobban mondva egy országos választókerületben. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a modern kampányok gyorsan alkalmazkodnak, és kevésbé kerülnek szembe a többségi rendszerekkel, mivel ebben az esetben a választók döntései határozzák meg a jelölteket. A listás rendszerekben ezzel szemben a modern kampányok kifejlődése lassabb a perszonalizációt hátráltató politikai körülmények következtében.

Tovább elemezve a kampányokra ható tényezőket, lényeges szempont, milyen gyakran tartanak választásokat egy országban, mivel a gyakoriság befolyásolja a modern kampányok elterjedését. Az Egyesült Államok választási rendszere ebben az aspektusban is különbözik az európaiktól. Maisell négy fő különbséget jelöl meg. Az első: az USA-ban sokkal gyakrabban rendeznek választásokat, ezért a választási kampány csaknem folyamatosan zajlik. A második, hogy a választásokat rendszeres időközönként tartják. A harmadik: a hivatalok időtartama

nem ugyanannyi: a kongresszust kétévente, a szenátorokat hatévente, az elnököt négyévente választják. Végül, a jogi szabályozás államról államra változik, ezért az Egyesült Államok ideális táptalaj politikai tanácsadás elterjedéséhez, valamint a modern politikai kampány módszereinek kialakulásához.

A pártrendszer hatása a választási kampányokra

A fennálló pártrendszer a másik tényező, amely nagyban befolyásolja a választási kampányokat. A tipologizálás legegyszerűbb és legkényelmesebb eszköze, amely beleillik ennek a dolgozat körébe, a versenyző pártok számának vizsgálata. A Duverger által 1954-ben ajánlott klasszikus modellben a variációkat a tisztán két- vagy többpártrendszerre redukálja (Maisel 1999: 15), ahol a két legnagyobb párt képes elnyerni a parlamenti többséget és átvenni a hatalmat. Ez a modell nem csupán a pártok megegyezését foglalja magába, hanem ennek további általánosítását is, ez a módszer azonban nem mindig alkalmas a politikai stabilitás leírására a vizsgált közpolitikai szférában. Azok a pártrendszerek, amelyeket két domináns párt határoz meg, jóval stabilabbak, igazolva ezzel a konszenzuális demokráciát. Jó példa erre az Egyesült Királyság, vagy az Egyesült Államok, ahol elkerülhetetlenül egyetlen párt alakít kormányt. A többpártrendszereknek ezzel szemben jóval kisebb a stabilitása és intenzívebbek a politikai folyamatai. A többpártrendszerek csupán koalíciós kormányokat tudnak alakítani, azonban a kormányzati hatalom más pártokkal való megosztása megzavarhatja a választók politikai preferenciáit (Mair 1996: 83–89). A különböző pártrendszerek különböző hatással vannak a választási kampányokra, a következőkben ezt mutatjuk be.

A domináns kétpártrendszerekben nincs szükség a választókerületek ügyes kezelésére, mivel a helyi kapcsolatok miatt a választók többségét és a jelölteket csak a választás napján kell csatasorba állítani. Ez persze egy bizonytalan és ideiglenes többséget hoz létre, amely folyamatos kommunikációs kapcsolatot igényel a kampány folyamán. Mi több, ugyanezt figyelhetjük meg a pártok országos kampányaiban is: folyamatos, ideológiamentes kommunikációt. Ahol két domináns párt túlsúlya jellemzi a politikai mezőt, ott a politika párton kívüli alakítói arra sarkalják a pártokat, hogy legkülönbözőbb politikai kommunikációs stratégiákat vállaljanak fel. Ezek a tényezők mindenképpen kedveznek a modern kampánynak.

Ezzel szemben a többpártrendszer arra sarkallja a pártokat, hogy megkülönböztessék magukat a többi párttól. Ezt úgy kívánják elérni, hogy speciális kapcsolatot hoznak létre a választókerületekkel, az érdekcsoportokkal, a különböző szervezetekkel, így biztosítva a megfelelő számú voksot a választás napján.

Ezért a választási kampány kommunikációja eltér a kétpártrendszerben alkalmazottól. Ahol több párt verseng a hataloméért, hasznosnak tűnik az ideológiai alap. Jelenleg ez nem kedvez a modern kampányoknak, amelyek igyekeznek mellőzni az ideológia terhét. Emellett azonban a többpártrendszerekben is egyre fontosabb szerepet játszanak a jelöltek, akik a politikát személyiségközpontúvá teszik, így: „...az 1990-es német kampány teljesen személyiségközpontú volt, bár nem tudhatjuk, hogy a korábbiaknál perszonalizáltabb volt-e” (Schoenbach, 1996: 101). Ristau szintén alátámasztja ezt az állítást, véleménye szerint a pártok vezetői körül mindig nagy port kavart a média, amely a kampány perszonalizációjához és professzionalizációjához vezet (Ristau, 1998: 13). Megállapíthatjuk, hogy a többpártrendszerek is befogadják a modern kampányt, mivel azok „...a feltételek, amelyek korábban támogatták a pártok különböző ideológiai hátterét, halványodni látszanak” (Swanson és Mancini, 1996 : 257).

A választási kampány jogi korlátai

Minden országban szigorúan szabályozzák a választásokat. Jogszabályok rendelkeznek a választási eljárásról, a kampány pénzügyi hátteréről, a kampányperiódus hosszáról.

Az egyik legfontosabb szabályozás a kampány pénzügyi alapjának limitációja: a kampány bevételeit és kiadásait szabályozza a választási jog. A magyarázat nyilvánvaló: a kampány drága és a pénzeszközök szűkössége csorbíthatja a kispártok lehetőségeit. A jelölteknek és a pártoknak hatalmas pénzüsszegeket kell felhalmozniuk, hogy ki tudják fizetni a hirdetések, a közvélemény-kutatások, az adásidők költségeit. Így maguk a kampányköltségek azok, amelyek határt szabnak a kampány technikák terjedésének. Az Amerikai Egyesült Államokban a pénz alapvető a választási sikerhez: „...az új stílusú kampány a pénztől függ. A taktikák és trükkök nagy részének alkalmazását a pénzügyi források nagysága szabja meg” (Shea, 1996: 9). Ezért szigorúbbak a szabályozások az USA-ban; a híres szövetségi választási kampány törvény véget vetett a „fatcat”-ek befolyásának és az elnökjelöltek korrumpálásának (Abramson, 1999: 20), úgynevezett „illeszkedő” alapokat hoztak létre a jelöltek költségeinek szabályozására, az a jelölt, aki túllépi ezt a limitet, diszkvalifikálja magát. Ennek ellenére az elnökjelöltek gyakran figyelmen kívül hagyják a szövetségi alapokat a kampányköltségeik összegyűjtésekor. Swanson és Mancini megállapítása szerint a mai amerikai szabályozásnak az egyéni hozzájárulások következményeként nem sikerült korlátoznia a növekvő kampányköltségeket (1996: 258). A legfeltűnőbb példája ennek a folyamatnak a csúszópénzek kérdése, ezekről eleve feltételezett,

hogy támogatják a kampányt. Az USA elbátortalanító fejleményei ellenére az Egyesült Királyságban a pénzügyi keretek szűkítésével sikert értek el. A választási kampányra fordítható pénzügyi keret olyannyira szűkös, hogy a jelöltek már egy egyszerű közvélemény-kutatással kimeríthetik. A hasonló választókerületi korlátozással találkozhatunk Magyarországon is, a nem hivatalos becslések szerint a valódi kampányköltségek jócskán túllépik a jogszabályban meghatározott 10 millió forintos mértéket.

A legfőbb bűnös a választási kampányok költségeinek megugrásáért a televízió, hiszen szerepe nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a kampány üzeneteit eljuttassa minden háztartásba. Egyrészt a „televízió lehetővé teszi a jelölteknek, hogy meghiúsítsák a hagyományos közvetítők – nevezetesen a pártok – azon törekvéseit, hogy elérjék a szavazókat” (Shea, 1996: 180). Másrésztől azonban az adásidő, de a reklámhelyek és a produkció elkészítése is nagyon költséges. Az egyetlen alkalmazható szabályozásnak a reklámlehetőségek korlátozása látszik. Néhány ország támogatja az ingyenes televíziós politikai hirdetést, és tiltja a fizetettet, máshol nem ennyire nagylelkűek, nem támogatják az ingyenes adásidőt, de sokkal liberálisabbak az egyéni megoldásokkal. Nagy-Britanniában például nem engedélyezik a politikai hirdetéseket a televízióban és a rádióban, azonban a pártok ingyen sugárzási időt kapnak a kampány alatt, és az év egy részére is. A német szabályozás eltérő: a két országszerte sugárzó, közszolgálati adónál (ARD és ZDF) ingyenesek a párthirdetések, csupán a műsorok számát és a hosszukat korlátozzák. A magánadóknál nem korlátozzák a választási hirdetéseket, ám ezek nem ingyenesek.

A kampány időtartama országról országra változik, azonban a kampányidőszakok hossza nem érinti igazándiból a pártokat, hiszen a kampány kezdete és vége is kitolódhat a törvényben meghatározott időhatárokon kívülre, csak a technikai változnak meg a törvényi szabályozásra való tekintettel. Így feleslegesnek tűnik a kampány időtartalmának szabályozása, egyrészt a jogi szabályozás puhasága miatt, másrészt annak tartalmát és a jellegét hivatott nehézkes leírás miatt (Swanson és Mancini, 1996: 260). A törvényi szabályozás gyakorlati haszna némely esetben vitatható, az azonban nem, hogy a kampányok jogi szabályozása megváltoztatta a választási eljárásokat, és az ezekhez kapcsolódó kampányeszközöket.

A médiastruktúra változásai

A modern kampányokban kiemelkedő szerepe van a médiának. Ahogy azt az előzőekben megjegyeztük, a modern kampányokat működtető jelöltek, testületek és a választók között elkerülhe-

tetlen a kommunikáció ezen eszköze. A kérdés magától adódik: a modern választási gyakorlat elterjedésére mekkora mértékű hatással van a média. Négy tényező tűnik fontosnak ebben a fejezetben; az első a tulajdonjog kérdése, azaz a magán- és a közszolgálati média közötti különbség.

A televíziók tulajdonosváltását megelőzően még megfigyelhetünk teljesen közpénzekből finanszírozott szolgáltatásokat, melyeket a közvetítési díjak és állami támogatások fedeztek. Bár néhány országban egyes rendszer alakult ki, ahol a televíziók költségvetési és kereskedelmi forrásokból is gazdálkodnak. Ezek az előkészítő folyamatok kettős rendszerekhez vezettek, ahol a közszolgálati és a magáncsatornák versengenek a reklámokért és a nézőkért. Az USA a közszolgálati televíziók nagyon keskeny rétegét tartja fenn (Farrell, 1996: 257), míg a közszolgálati szektor Németországban (főképp az ARD és a ZDF csatornák), a kettős rendszer 1984-es beindítása után is fontos szerepet játszanak az információ áramlásában.

A második tényező, amelyet érinteni szeretnénk, a televíziós társaságok politikai függetlensége. Farrell álláspontja szerint, minél tisztábban közszolgálati a rendszer, annál valószínűbb, hogy a kormány vagy a politikai pártok nyomást gyakorolnak a közszolgálati televíziós társaságokra (1996: 258). Feltételezhetjük azonban, hogy a médiapiaci verseny következtében egyre inkább elüzletiesedő kettős rendszerek képesek megőrizni politikai függetlenségüket.

Harmadszor, a pártokat támogató sajtónak ugyancsak erőteljes hatása a választási kampányokra. Egyetlen kampánymenedzser sem értékelheti alul a vezető napilapok támogatását, hiszen mióta a pártatlanság szabályai nem korlátozzák az újságokat és magazinokat, azóta azok gyakran készek arra, hogy kifejezzék politikai szimpátiájukat. A napilapok leggyakrabban a bal-jobb skála mentén helyezkednek el. A német olvasók tudnak a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a Die Welt és a Bild Zeitung jobboldali befolyásoltságáról, továbbá a Frankfurter Rundschau, a Süddeutsche Zeitung és a Tageszeitung liberális, illetve baloldali beállítottságáról (Schmitt-Beck, 1998: 305–307). Nagy-Britannia ugyancsak büszkélkedhet az újságok azon skálájával, melyek a politikai paletta valamely oldalát támogatják: „...az 1992-es választásokon a Fleet Street nyomda fanatikusan párthű volt” (Blumler, Kavanagh, Noisster 1996: 60). Nagy-Britanniában a hűséges Thatcher-támogató médiamágnás, Murdock nagy befolyást gyakorolt a választásokra (Farrell, 1996: 262).

Végül, a média területén történő technológiai fejlődés ugyancsak alakíthatja a választásokat. A helyi televíziók, a kábeltévék jelenlegi tagoltsága, növekedése és terjeszkedése és az internet használata a kampánystábok rugalmasságát és kreativitását állítja versenyhelyzet elé. Ez a fejlődés egyfajta demokráciapró-

ba is, hiszen ezen médiumok nagy része alternatív és független gondolatoknak ad teret. A technikai fejlődés magával hozza, hogy a választói piacra belépnek a sokszor egyben véleményvezér médiaszavazók is, akik álláspontja sokkal gyorsabban és könnyebben sokszorozódik meg.

A kampánymenedzserek számára elengedhetetlen a kampányműködés centralizálása, míg maga a piac decentralizált, mivel a különböző politikai információkat közvetítő csatornák a választókat több csoportra osztják. A felszabdalt piacot csak az új kampánymódszerek és technikák alkalmazásával, a szavazók professzionális felmérésével és a specifikus szavazókhoz igazított, számukra megfelelő üzenetekkel lehet elérhetővé tenni. Következésképpen a technológiailag egyre fejlettebb média-szintér a jelöltek és a pártok által támogatja az új kampánystílus elfogadását és alkalmazását.

A politikai kultúra szerepe

Az előbbieken már megtárgyalt társadalmi változások: a szétaprózódás által karakterizált modern társadalmak, az elmagányosodás és az újonnan kialakuló mikroaggregációk növekedésének a megoldatlansága jelenik meg. A következő sémákat alkalmazva a tradicionális és modern társadalmakra, mint a politikai kultúrák két kifejező megtestesülésére tekinthetünk, ahol mindkettőnek hatása van a választásokra. A megkülönböztetések legfontosabb mérföldkövei a politikai szocializáció, a társadalmi felépítés és a megegyezés eszközeinek a formái (Swanson és Mancini, 1996: 19–20).

A választási kampányok típusának értelmében „tradicionális” társadalmakban a kampányok hajlamosak kihasználni a kommunikáció már meglévő intézményeit, így a szakszervezeteket, az ipartestületeket, sőt még a pártok hírblokkjait is. A közvetlen érintkezés átfogó hálózata a családtagok és a kollegák között kézenfekvő eszköz a választási kampányok számára. Swanson és Mancini példaként olyan országokat (Spanyolország, Olaszország, Portugália és Görögország) mutat be, ahol a választási hadjáratoknak nagy hagyománya van, itt a jelöltek nagy hasznát veszik azoknak a közvetlen kapcsolatoknak, mint a családi rendezvények, templomi misék és esküvők látogatása. Ezzel szemben választási kampányok típusának értelmében „modern” társadalmak választásai nagy részben a médiától függenek, mivel a társadalmi fejlődés meggátolja a közvetlen kapcsolatok kiépülését. Ezekben a társadalmakban a tradicionális társadalmi szervezetek – a pártok, a szakszervezetek, rokoni kapcsolatok – szerepe jelentősen csökkent. Ez az oka annak, hogy a kampányt folytatók nagyon megbíznak a médiában, mivel politikai üzenetüket a választói célközönségnek csak ők

továbbítják. Még mindig befolyásolják a nemzet politikai kultúráját.

A politikai kultúra másik megközelítése a politikai kommunikáció stílusával, a választási kampánnyal, a politikai viták hangvételével, valamint ezeknek az alkotóelemeknek nyilvánosság előtti vitájával függ össze. Az angol parlament a gyakori hangos gúnyolódásoktól és veszekedések sorozatától híresült el. A parlamenti viták összefoglaló televíziós tudósítása jó néhány európai országban azt sugallja, hogy a politikusok közötti politikai érintkezés és kommunikáció gyakran fülhasogató, sértő és botrányos. Ennek ellenére a politológusok az európai politikai kultúrát még mindig harmonikusabbnak tartják, mint az amerikaiét. Ez szorosan összefügg a politikai szerepekkel, valamint a negatív kampány alkalmazásával. Éppen elegendő azokra a támadásokra utalnunk Amerikában, amelyeket a politikusok egy egyszerű „blooper”-ért (elszólás a tv-ben vagy a rádióban) kapnak.

A VÁLASZTÁSI KAMPÁNYOK HASONLÓSÁGA AVAGY AMERIKANIZÁLÓDÁSA?

A választási kampányok – az előzőekben bemutatott sajátosságok révén – figyelemreméltón hasonlóak lettek a különböző nyugati országban, erre a jelenségre felfigyelve, egyes elemzők az *amerikanizálódás* fogalmát vezették be. Tény, hogy a modern választások legtöbb leleményes jellemvonása eredetileg az Egyesült Államokból származik, ahol először alkalmazták (Kavanagh, 1995: 218). Az amerikai elnökválasztások az egész világpolitikára ható egyik jellegzetes következménye a külföldre is irányuló, teljes körű médiajelenlét, amelynek hatásai jól megfigyelhetők. A média az amerikai kampányok bemutatásának és befolyásolásának legfontosabb eszköze, azonban ma a média jobban érdeklődik a választási kampányok hogyanjai, mint szereplői iránt. A médián kívüli megjelenési formák is fontos szerepet játszanak az amerikai típusú választások elterjedésében. Sok kézikönyv és a korábbi választások stratégiáit és taktikáit felidéző könyvek tucatjai születnek a tanácsadói irodalom keretei között. A széles körű és intenzív médiajelenlét, valamint az információáramlás gyorsasága még ma is magára vonja a különböző jelöltek és kampánytanácsadók figyelmét. Az amerikai kampányok jelentőségét az a tény is növeli, hogy kampányszakemberek nagyon gyakran első kézből az Amerikai Egyesült Államokban tanulhatják meg a választási kampányok módszereit. Következésképpen a modern kampányok elterjedése, valamint annak amerikai módszerű professzionalizálása létrehozta az egyetlen hatékony megoldás legendáját. Ez azonban nem jelenti az amerikai módszerek feltétlen átvételét.

A választásokkal foglalkozó politológusok egyöntetűen osztják azt a nézetet, mely szerint a politikai választások „új stílusúak”, azonban ezen mást és mást értenek. A közös metszéspontokat a következőképpen vázolhatjuk fel (Kavanagh, 1995: 219–220; Scammell, 1997: 1; Radunski, 1996: 34; Shea, 1996: 7–4; Swanson és Mancini, 1996: 249; Blumler et al, 1996: 50–55; Caspi, 1996: 173–179).

Először is a politikák egyedivé válása, a *jelöltcentrikusság* jellemzi az új típusú választásokat. Az okok közé a tradicionális párthűség csökkenése mellett a kampányköltségek növekedése sorolható. Másodszor, a kampányt működtető *szakemberek, tanácsadók és technikai szakemberek bevonásával* a párttagok, aktivisták, szimpatizánsok szerepe egyre csökken. Harmadszor, a politikai *üzenetek közvetítésében szinte kizárólagos szerepet betöltő média szerepe* a modern választásokon figyelemreméltó. A jelöltek (és a pártok is) azon fáradoznak, hogy kommunikációjukat professzionális szintre hozzák fel és javítsák annak hatásfokát, hogy a médiastruktúra felépítéséhez szükséges kivánalmaknak megfeleljenek, szakszerűbbé váljanak, és hogy a legtöbb támogatót megszólíthassák. Negyedszer, a *politikai pártok elidegenedése a szavazóktól* a modern választások egyik domináló jellemvonása. A pártok gyengesége egyben oka és hatása is a fejlődésnek, mely kisimítja az ideológiai gyűródéseket, és elősegíti a kommunikáció forradalmi változásait. Végül a *szavazókra csak egy figyelői mellékszerepkör* hárul egyetlen feladattal, hogy a választás napján bedobják a szavazóceduláikat. A választók körében okozott felháborodás kimutatható abban az egyre inkább terjedő magatartásban, amely a politikusokkal szembeni közönséges hangvételű fellépésekhez és nyilvános cinizmushoz vezet. Ez utóbbi sajátosság ugyancsak hatással van az „új típusú”, de hangsúlyozzuk nem az „amerikanizálódott” választásokra (Scammell, 1997: 1, Blumler et al, 1996: 61–62).

Az amerikanizálódás vita egyik kulcspontja tulajdonképpen Amerika globalizációs szerepének értékelésére vezethető vissza. Scammell vallja a „globalizáció egyenlő az amerikanizálódással” tételt, mely állítás magában foglalja – főleg a választások területén – „az USA határozott irányba mutató vezető trendjeit” is (Scammell, 1997: 3). Ez azt jelenti, hogy a választások sajátos elemeit, és komponenseit az Egyesült Államok kulturális behatásainak tudták be, és ezt aztán más országok különböző módon vették át és alkalmazták.

Később az amerikanizálódás fogalmán közvetlen hatást értenek, beleértve a kampány hadjáratokban szerzett tudás, gyakorlati módszerek, irodalmak, szakemberek exportját. Ebben az értelemben az USA a választási hadjáratok eszményképe. Az Egyesült Államok túlsúlya valóban jelentős a választási szaktudás, know-how elterjedésében. A kritikák óriási tömege

(Blumler et al, 1996: 55–58; Kavanagh, 1995: 220–226; Caspi, 1996: 174–177; Ristau, 1998: 21) elismeri, hogy az Egyesült Államokbeli kampánymódszerek valóban befolyásolták a más országokban vezetett választási kampányok módszereit, ám ez a hatás nem egyezik meg a közvetlen hatással: a kampánymódszerek, technikák és gyakorlatok mechanikus adoptálásával.

A bírálatok négy lényeges tényezővel kapcsolatosak. Emlékeztetőül utalunk az amerikai és a német választások közötti különbségekre. Németországban olyan párt- és médiarendszert találunk, melyek nagyban különbözik az egyesült államokbeli modelltől. A második pont, ahol az amerikanizálódás fogalma nem alkalmazható, egyértelműen azt Blumer Egyesült Királyságra vonatkozó értékelésében fedezhetjük fel, a „...britek szintén begyűjtöttek ragyogó ötleteket a választási kampányokból, olyan országokból, mint például Svédország, Németország és Ausztrália” (Blumler et al, 1996: 57). Így nyilvánvalóan az országok nem csupán importkampánytudások utáncói, hanem ismeretek, gyakorlatok és szakemberek exportálói is. Érthetőben az amerikai típusú kampánymódszerek elterjedése egy általános érintkezés és csere részeként észlelhető a világ változatos kultúrái között, kölcsönösen befolyásolva termékenyítik meg egymást a politikai ellentétek feloldásával (Caspi, 1996: 175). Végül a választási kampányok amerikanizálódására vonatkozóan olyan aggodalmakkal és fenntartásokkal is találkozhatunk, melyek mellőzik az amerikai körülmények figyelembevételét: a politikai marketing használatát, a választási gyakorlatok és a kommunikációs menedzsment újításait. Az amerikanizálódás fogalmát Európára alkalmazók gyakran figyelmen kívül hagyják az elnökjelölő helyi előválasztások fontos szerepét az Egyesült Államokban. Az elnökjelölő helyi előválasztások és pártválasztmányok jelentősen hozzájárulnak a politikai tanácsadóipar virágzásához. A jelöltek a médiára és a szakmai tanácsadók szaktudására támaszkodva növelik ismeretségüket. Ellenében ezzel Európa egyes országaiban a parlamenti jelöltek ki nevezéseit a zárt pártelit határozza meg az aktivisták és a párttagok korlátozott részvételével. A pártelit által túlsúlyban lévő jelölési rendszer Európában megakadályozza a modern választási módok helyi szint alá történő beáramlását. Akárhogyan is, a jelöltek felé irányuló azon elvárások, mely szerint jellemezzék magukat, mint személyiségeket és ne csak mint párttagokat, valószínűleg előmozdítják a kampánytanácsadás és a modern választási rendszerek elterjedését.

Az amerikanizáció fogalma tehát eleget tesz azoknak a meghatározásoknak, melyek az Egyesült Államokra, mint a modern választási kampányok kiindulási és származási pontjára mutatnak rá. Mégis az új típusú választások elterjedése nem egyezik meg az amerikanizációval. Az amerikanizáció különböző nézetei közötti viták, ahogy azt már említettük, arra a legegységibb

nevezőre vezethetők vissza, miszerint az amerikanizáció nem más, mint az Egyesült Államok kampányismeret és szakértelem exportálása a helyi kampányismeretek és szakemberek tudásának felhasználásával, valamint a helyi társadalmi, politikai, médiastruktúrabeli tényezők figyelembevételével.

JEGYZETEK ·

- 1 A fenn említett politikatudós – jelen dolgozatunkban részletesen nem vizsgált – négy kritériumot állít fel a politikai kommunikáció és a demokrácia kapcsolatának vizsgálatára: sokféleséget (a politikai kommunikáció kétutasságát vizsgálja); többség és kisebbség megjelenését (a főbb politikai áramlatok meglétét vizsgálja); összetettség (valamennyi társadalmi csoport publicitását méri); valamint a visszacsatolás meglétét (a kommunikáció kölcsönösséget veszi figyelembe) (Sarcinelli, 1998: 12).
- 2 Ez a megállapítást fenntartásokkal kezelhetjük az Egyesült Államok esetében, ahol az elnökjelölési folyamat megnyújtja a kampányidőszakot.
- 3 A továbbiakban – az alaposabb összevetéstől eltekintve – a catch-all párt szinonimájaként használom a néppárt fogalmát.
- 4 A kartellpártok problémaegyüttesét ebben a dolgozatban nem tárgyaljuk, mivel inkább egy politikai pártokról szóló vitához tartozik (Katz and Mair, 1995).
- 5 Itt ismét egy rövid megjegyzéshez kell folyamodnunk. Az újságok és a magazinok, vagyis a nyomtatott sajtó általában még mindig tartja erős pozícióját valamennyi olyan országban, ahol az olvasói kapcsolatok még mindig jelentősek (Nagy-Britanniában és Németországban). A rádió szintén vezető kommunikációs csatornája a választási kampányoknak még akkor is, ha csak a választók különösen specifikus körét érinti.

IRODALOM

- Abramson, P. R., Aldrich, J. H., Rohde, D. W. (1999): *Change and Continuity in the 1996 and 1998 Elections*; Washington D. C.: Congressional Quarterly Inc.
- Von Aleman, U. (2000): *Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland*; Opladen: Leske + Budruch
- Althaus, M. (1998): *Wahlkampf als Beruf. Die Professionalisierung der Political Consultants in den USA*; Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH
- Von Beyme, K. (1984): *Parteien in westlichen Demokratien*; Munich
- Blais, A., Massicotte, L. (1996): *Electoral systems*; in: LeDuc, L., Niemi, R. G., Norris, P. (1996): *Comparing Democracies; Elections and Voting in Global Perspective*; Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Blumler, J. G., Kavanagh, D., Nossiter, T. J. (1996): *Modern Communication versus Traditional Politics in Britain: Unstable Marriage of Convenience*; in: Swanson, D. L., Mancini, P. (1996): *Politics, Media and Modern Democracy; An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences*; Westport, CT: Praeger Publishers
- Caspi, D. (1996): *American-Style Electioneering in Israel: Americanization versus Modernization*; Swanson, D. L., Mancini, P. (1996): *Politics, Media and Modern Democracy; An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences*; Westport, CT: Praeger Publishers

- Farrell, D. M. (1996): *Campaign Strategies and Tactics*; in: LeDuc, L., Niemi, R. G., Norris, P. (1996): *Comparing Democracies; Elections and Voting in Global Perspective*; Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Kavanagh, D. (1995): *Election Campaigning; The New Marketing of Politics*; Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Ristau, M. (2000): *Wahlkampf in der Mediendemokratie; Die Kampagne der SPD 1997/98*; in: Jagodzinski, W. et al (2000): *50 Jahre Empirische Wahlforschung in Deutschland*; Opladen: Leske + Budrich
- Schoenbach, K. (1996): *The „Americanization“ of German Election Campaigns: Any Impact on Voters?*; in: Swanson, D. L., Mancini, P. (1996): *Politics, Media and Modern Democracy; An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences*; Westport, CT: Praeger Publishers
- Semetko, H. A. (1996): *The Media*; in: LeDuc, L., Niemi, R. G., Norris, P. (1996): *Comparing Democracies; Elections and Voting in Global Perspective*; Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Shea, D. M. (1996): *Campaign Craft; The Strategies, Tactics and Art of Political Campaign Management*; Westport, CT: Praeger Publishers
- Swanson, D. L., Mancini, P. (1996): *Patterns of Modern Electoral Campaigning and Their Consequences*; in: Swanson, D. L., Mancini, P. (1996): *Politics, Media and Modern Democracy; An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences*; Westport, CT: Praeger Publishers
- Tenschler, J. (1998): *Politik für das Fernsehen – Politik im Fernsehen. Theorien, Trends und Perspektiven*; in: Sarcinelli, U. (ed.) (1998): *Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft; Beiträge zur politischen Kommunikationskultur*; Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung

INTERNET

American Association of Political Consultants: www.theaapc.com
Campaigns and Elections magazine: www.campeline.com

POLITIKAI KONFLIKTUSOK

LÖFFLER TIBOR

Predomináns törésvonal és törésvonal-politika a magyar pártrendszerben

*Hipotézisek a magyarországi politikai törésvonalak
újraértelmezéséhez*

BEVEZETÉS

A politikai törésvonalaknak a rendszerváltással párhuzamosan történő kialakulásának és a rendszerváltás óta zajló átalakulásának vizsgálatakor kézenfekvő elméleti támaszként kínálkozik Lipset és Rokkan klasszikusnak mondható alapműve.¹ Lipset és Rokkan nyomán a különböző törésvonal-koncepciók abból indulnak ki, hogy a modern (európai) politikai pártok *a társadalomban egyébként is meglévő törésekre (cleavage) alapozódva* jönnek létre, s töltik be ezáltal azt az alapvető társadalmi *funkciójukat*, hogy a társadalmi szükségleteket, érdekeket, igényeket, követeléseket, konfliktusokat stb. a politikai rendszerbe csatornázzák be. A pártok mintegy identifikálják magukat a konfliktusokhoz vezető megosztottságokkal (division) és a törésekkel (cleavage). Ezek alapján szerveződnek meg, mozgósítják a szavazókat, s teszik a megosztottságok és törések miatti problémákat olyan megoldandó/kezelendő kérdésekké (issues), amelyekről a kormányzati döntéshozatali struktúráknak dönteniük kell. Rögtön a tanulmány elején hangsúlyozandó, hogy a megosztottságok és a konfliktusok önmagukban nem jelentenek töréseket, nem azonosíthatók azokkal. A megosztottságoknak

valamilyen mértékben konfliktusosnak kell lenniük, illetve a konfliktusoknak valamilyen mértékben – egyének, csoportok és szervezetek közötti – megosztottságon kell alapulniuk. A megosztottság és konfliktus tehát együttesen mintegy attribútumai a töréseknek, bár tényleges konfliktusnak nem feltétlenül kell bekövetkeznie ahhoz, hogy törésekről beszélhessünk.

Az ortodoxnak (Lipset és Rokkan művéhez, elméletéhez ragaszkodónak) mondható, ugyanakkor empirikus indíttatású elemzésekből a következő lényegesebb, egymással versengő koncepciók rekonstruálhatók²:

1. A társadalomnak a politikai rendszertől elkülönülő részében – azaz szokásos megfogalmazásban „a” társadalomban – *társadalmi törésvonalak* jönnek létre, amelyek a *politikai* pártok révén tesznek szert *politikai* jelentőségre (relevanciára), s válnak ezáltal *politikai* törésvonalakká. A politikai pártok tehát *csak leképezik, tükrözik, kifejezik* az egyébként is meglévő *társadalmi* törésvonalakat (ellentéteket, konfliktusokat), s teszik ezáltal azokat automatikusan *politikai* törésvonallá.
2. Léteznek „társadalmi választóvonalak”, de csak a „politikailag releváns” társadalmi választóvonalak alkotnak törésvonalakat. Ebben, de csak ebben a szigorú értelemben a törésvonal fogalma azonos a politikai tagoltság fogalmával. A politikai tagoltság (törésvonal) tehát pártokhoz kötött, pártoktól függetlenül nem létező, politikai szervezet által hordozott tagoltság. A társadalom szociológiai tagoltságával (demográfiai csoportok, rétegek) összefüggésben van, de csak a politikai aktorok tevékenysége nyomán jön létre „a priori politikailag releváns” tagolódás: eleve létező, „magánvaló” politikai tagoltságról nem beszélhetünk. A társadalmi és a politikai tagoltság sem azonos fogalmak.
3. A társadalomban a *politikai pártoktól függetlenül* kialakulhat olyan *politikai tagoltság*, amelynek határai politikai törésvonalakkal azonosíthatók, s a kérdés az, hogy a pártok és pártrendszerek adekvátak-e ezekkel a törésvonalakkal.
4. A „törésvonalak” a társadalomban is léteznek, a fogalom a társadalomban meglévő ellentéteket, konfliktusok és megosztottságok intenzitását fejezi ki. A törésvonalak tehát nem specifikusan politikai jelenségek, viszont a sajátos politikai érdekeik és céljaik, valamint a kompetitív politikai racionalitás által vezérelt politikai pártok mintegy *átpolitizálják* a *társadalmi* törésvonalakat, amelyek ezáltal válnak *politikai* törésvonalakká.

A magyar rendszerváltást és az új magyar demokráciát illetően a rivális törésvonal-koncepciókból kiemelendőnek tartom a politikai pártoknak a törésvonalak *kialakulásában/kialakításában* betöltött *autonóm* szerepét. Az autonóm szerep arra utal,

hogy a pártok – az előbbiek alapján – nem csak leképezik vagy tükrözik a társadalmi vagy a társadalomban megbúvó politikai törésvonalakat és tagoltságot, nem csak adekvátak vagy inadekvátak azokkal, hanem: (1) tudatosan mélyítik vagy alakítják (akár tompítják vagy megszüntetik) a tőlük függetlenül létező törésvonalakat; (2) tudatosan létrehoznak törésvonalakat.

Véleményem szerint minél tudatosabbak a pártok ilyen irányú törekvései, annál inkább feltételezhető egyfajta „*törésvonal-politika*” megléte.

Törésvonal-politika kialakítására a következő strukturális kényszerek (is) ösztönözték/öszönzik a pártokat Magyarországon:

- A pártosodás elitjellegű volt, az értelmiség „*táborokba*” (szekértáborokba) vagy „*törzsekbe*” szerveződött.³ A táborba szerveződés logikája viszont magába foglalja a társadalom tagjainak és csoportjainak *politikai mobilizáláson* keresztüli *táborba szervezését*, a *támogatók táborként megszervezését*. Ahogy törzsek „*törzsszövetséget*” képezhetnek, úgy alkothatnak integrált „*nagytáborokat*” egymással különböző viszonyban lévő táborok. Ahogy a törzsszövetségek esetében meghatározó az integráció elve, ereje és az integráló (domináns) törzs vagy nemzetség, úgy kérdéses a politikai törzsszövetségekbe vagy nagytáborokba integrálódás, illetve a politikai törzsszövetségek vagy nagytáborok politikai-ideológiai blokkokba átfejlődésének vezérelve és ereje. (A magyar *politikai modernizáció* lényegbevágó fejleményének éppen a politikai törzseknek és szekértáboroknak a nyugati mintájú *pártpolitikai blokkokba* fejlődését tartom.)
- Hipotézisem az, hogy mind a társadalom (választók), mind a táborok és nagytáborok megszervezése nem mehetett végbe a természetes és spontán módon kialakuló különbségek és konfliktusok alapján. Szükségessé vált – G. Márkus György megfogalmazásával élve – egy „*mesterséges táborteremtő mobilizáció*”.⁴ Az integráló vagy integrálásra vállalkozó erőknél maguknak is különbségeket, megosztottságokat és konfliktusokat kellett alakítaniuk vagy létrehozniuk, hogy az integrálást hatékonyan és sikeresen végezhessék el.
- Az egymással kooperáló és egymásba integrálódó táborok elitcsoportjai között külön verseny folyt/folyik az integrálásban játszott vezető (domináns) szerepért, amely érdekében ezen a téren is megosztottságokat és konfliktusokat alakító vagy létrehozó politikát kell alkalmazniuk.
- A pártoknak (táboroknak) tekintettel kellett lenniük a *létiüket* és a pártok közötti *erőviszonyokat* meghatározó társadalmi-gazdasági struktúrára. Nem teheték ki magukat spontán és kiszámíthatatlan alakulásának és az átalakulás következményeinek.

- Ha alapképletként igaz Lipset és Rokkan megállapítása, miszerint egy létrejött pártrendszer tagoltsága erőteljesen befolyásolja, hogy milyen ellentétekben és szembenállásokban *helyezhetik el magukat az emberek*, ugyanakkor Fricz Tamás diagnózisa is helytálló a magyar esetről (az elitcsoportok közötti ellentétek egy – az elitek számára fontos – része csak halványan és elszórtan volt jelen a társadalomban, „nem olyan mértékben osztotta meg” a lakosságot, ahogyan ez a pártrendszerben dimenzionálódott), akkor – véleményem szerint – nemcsak kéttípusú ellentét *inadekváttsága*, avagy a konfliktusoknak az ebből eredő, pártelitek általi „*túl*” dimenzionálása az érdekes sajátosság, mint ahogy azt írja Fricz Tamás. Hanem az is, hogy a pártelitek *egyáltalában* arra törekednek, hogy a társadalomban meglevő törésvonalakat felerősítsék, felnagyítsák, de úgy, hogy a *maguk képeire formálják* egyben. Ezt látszik igazolni más helyütt Fricz plasztikusabb megfogalmazásai: „A pártelit igyekszik a polgárok körében *relevánssá tenni* a maga tagoltságát, vitáit, szemléletmódját, ám ez a »közeg« ellenállása folytán nem sikerül (...) a pártrendszer legkevésbé sem hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi közeget, amelyre hatni próbál”. (Kiemelés tőlem – L. T.) Továbbá: „Magyarországon a pártok, illetve a pártelitek által felülről létrehozott politikai konfliktusvonalak nem igazán adekvátak a választópolgárok nézeteivel (...) a pártrendszer tagoltsága kevéssé tükrözi a társadalom valós megosztottságát, s ennél fogva a parlamenti pártoknak mind ez ideig nem sikerült a politikai versenyhez (...) *integrálniuk a polgárokat*. (Kiemelés a szerzőtől – L. T.)⁵ Magam, valamivel szélesebb és időben későbbi perspektívából szemlélve a folyamatokat, kételkedem a „közeg-ellenállás” erejét illetően, de a „törésvonal-politika” elméleti igazolása végezt fontosabbnak tartom azt, hogy, hogy a szerző megállapításai szerint a pártelitek mintegy exportálják a pártrendszer tagoltságát és konfliktusait.
- Éppen a polgároknak a politikai versenyhez integrálása miatt tartom a „törésvonal-politika” kialakítására kényszerítő strukturális jellegzetességnek azt, hogy erőteljesen hiányzik a pártokhoz kötődés, és az ingadozó, bizonytalan szavazók száma nagy. A pártoknak saját jól felfogott érdeke a politikai versenynek aszerinti alakítása, és a polgároknak az így formált versenyhez való aszerinti integrálása, hogy az ingadozók és bizonytalanok számát csökkentsek – többek között a pártokhoz való erőteljesebb kötődés kialakításával. Elméleti felvetéseim sorában kivételesen hadd hivatkozzak empirikus példára. Amennyiben igaz az, hogy az SZDSZ és a Fidesz 1994-ben koalícióképtelen és szövetségkötés-képtelen állapotba került” és a Fidesz ezek után „tudatos vállalással” csatlakozott (!) a nemzeti-konzervatív pólushoz, ak-

kor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Fidesz 1994-ben azok után jutott *csak listán* (!) 20 mandátumhoz, 7%-os támogatottság révén, hogy 1993-ban a közvélemény-kutatások több mint 30%-os támogatottságot mutattak és a párt az SZDSZ-szel közös választási reformjavaslatában meg kívánta szüntetni a listás szavazás intézményét.

- Lipset és Rokkan tételét a pártrendszerek „befagyásáról” más megközelítésben tartom relevánsnak. A képlet szerint a „pártrendszert a demokrácia kialakulásában formáló tagoltság” többek között azért „fagy be”, mert „a pártrendszer képessé válik a maga ellentétrendszerét »végigfuttatni« a társadalom összes szféráján, s a polgárokat arra a *meggyőződésre juttatni*, hogy csak és kizárólag a pártok által kínált politikai ellentétekben és dimenziókban lehet gondolkodni. (Kiemelés tőlem – L. T.) Empirista és aktivista olvasatomban, ha lehet így fogalmazni, a magyar pártok is rákényszerülnek és természetes késztetést is éreznek arra, hogy polgárokat bizonyos „meggyőződésekre juttassák”, s hogy az említett képességre szert tegyenek. Lehet, hogy a polgároknak a „felülről érkező” politikai ajánlásokkal szembeni ellenállása az első időszakban (ciklusban) erős volt, a második és harmadik ciklus politikai konfrontációi inkább arról győztek meg, hogy egyes pártok meglehetősen hatékonysággal tudták a saját gondolkodásuk szerint befolyásolni a polgárokat.
- A pártközi konfliktusok mellett a pártrendszerek sajátos dimenziójáról, a szövetségekötésekről és elhatárolódásokról, a szövetségekötési és elhatárolódási stratégiákról és taktikákról, a játékok és mozgástermek alakításáról, a koalíciós elképzelésekről és lehetőségekről úgy gondolom, hogy adott esetekben és körülmények között egy „törésvonal-politika” elemei lehetnek. A felsoroltak konkrét és empirikus elemzéséből ezért „törésvonal-politika” rekonstruálható.
- A társadalmi törésvonalaknak vagy a társadalomban meglévő politikai törésvonalaknak olyan természetű interpretálása, amely előfeltételezi a pártok, párteltek bármilyen tudatosságát vagy aktivitását (megjelenít, felerősít) azt is kell, hogy jelentse, hogy a pártoknak igyekezniük kell *kontrollálniuk, kézben tartaniuk, ellenőrizniük és irányítaniuk* az ilyen törésvonalakhoz kapcsolódó konfliktusokat, mégpedig a saját partikuláris érdekeiknek megfelelően. A megosztottságok, konfliktusok és törésvonalak tudatos, célirányos és érdekelvű kontrollja maga is – a „politikacsinálás” értelmében vett – politika, ezért minden további nélkül nevezhető „törésvonal-politikának”.
- A következő megfogalmazás, amivel egyetértek, önmagáért beszél: „nem a társadalom alkotta meg a pártokat, hanem azok önmagukat, s ezen keresztül igyekeztek a társadalmat

is megalkotni". (Kiemelés tőlem – L. T.) Ez a „megalkotás” természetesen nem lehet közömbös a társadalmi ellentétekkel és konfliktusokkal, valamint a társadalomban meglévő törésvonalakkal szemben.

- Mivel a néppártosodó magyar pártok, avagy a magyar néppártok eredetileg nem számíthattak „biztos, szociológiailag megragadható szavazóbázisra”, a „társadalmat megalkotó” pártoknak – tegyük hozzá – saját jól felfogott érdekükben kísérletet kellett tenniük megalkotni ezt a bázist.
- A pártok és a társadalom lényegbevágó kapcsolatában a rendszerváltás során a magyar pártosodás folyamata nem tudott érdemben változtatni azon, hogy ez a kapcsolat „a politikai kulturális hagyományok okán töredezett, nem intézményesült, erősen hiányos”. Ha ez igaz, márpedig annak tűnik, akkor a társadalmi beágyazottságra/beágyazódásra kényszerülő pártok elemi törekvése a politikai kulturális hagyományok megváltoztatása vagy megteremtése, hogy a kapcsolat töredezettségét megszüntessék, ezáltal pedig intézményesítsék azt, ami értelemszerűen magában foglalja a „törésvonal-politika” alkalmazását.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS TÖRÉSVONALAK

A rendszerváltás nem csak térbeli és – főleg – időbeli kereteket ad a törésvonalaknak, kialakulásuknak és változásuknak, hanem olyan sajátos összefüggéseket takar, amely a Lipset és Rokkan fémjelezte törésvonal-elmélet radikális újragondolására ösztönöz. Az ortodox megközelítések általában nem kellő súllyal kezelik azt a tényt, hogy Lipset és Rokkan koncepciójában szoros összefüggés van a *társadalom (társadalmi csoportok) politikai szükségletei* (igény az érdekek és célok pártpolitikai képviseltetésére) és a *pártképződés* között, továbbá hogy ezeket az összefüggéseket *modernizációs* kontextusban (demokratizálódás, nemzeti kérdés, urbanizáció, szekularizáció, iparosodás stb.) értelmezik. Lipset és Rokkan nagy felfedezése az volt, hogy a 20. század közepén a fejlett ipari demokráciákban nagyjából ugyanazon *pártképző* törésvonalak és eszerint *képződő pártok* találhatóak mint a 19. században. Egy kelet-nyugati összehasonlító elemzés természetesen támaszkodhat Lipset és Rokkan eredeti koncepciójára és vizsgálhatja, hogy a rendszerváltás utáni helyzetben a magyarországi törésvonalak mennyiben felelnek meg a Lipset és Rokkan által rögzített törésvonalaknak (bal-jobb stb.), ám a következő tényeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

PREMODERNIZÁCIÓ – RENDSZERVÁLTÁS – PENETRÁCIÓ

Magyarország ugyanúgy átesett modernizációs és polgárosodási folyamatokon, mint a Nyugat, de Magyarországon – hasonlóan a többi közép-európai országhoz – ezek *több hullámban*, antimodernizációs és premodernizációs szakaszokkal megtörve, *történelmileg sajátosan* mentek végbe.

1. Modernizáció és polgárosodás kapitalista kontextusban (magántulajdon és piacgazdaság), de megkésettiséggel és elmaradottsággal terheltén, a modernizáció és polgárosodás kiteljesedését akadályozó prekapitalista (premodern) társadalmi struktúrákkal elegyítve, az – egyébként (premodern) társadalmi és politikai struktúrákat fenntartó – állam meghatározó szerepével (1945-ig).
2. Az 1945 előtti premodern társadalmi és politikai struktúrák felszámolása, de a modernizáció és polgárosodás kiteljesedését akadályozó, új típusú premodern (antikapitalista és polgárelleses) társadalmi és politikai struktúrákkal elegyítve (1945 és 1948 között).
3. Premodernizáció (Rákosi-rendszer): *antikapitalista, polgár- és polgárosodásellenes* (premodern) társadalmi és politikai struktúrák uralma, amely során radikálisan felszámolják az első modernizációs hullámra jellemző premodern struktúrák maradványait és a második modernizációs hullámra jellemző modernizációs és polgári struktúrákat, valamint olyan modernizációs eredményeket produkálnak, amely más – a második modernizációs hullámra jellemző – kereteken belül másféleképpen és kisebb társadalmi „költséggel” vagy „áron” lehetett volna elérni. (Emiatt a kettős csapásirány és a diszfunkcionális modernizáció miatt szokás a Rákosi-rendszert „modernizációs diktatúráként” leírni.⁶) A premodern modernizáció sajátos vadhajtatásai közé tartozott még a premodern szovjet rendszer és minta kritikátlan és maximális másolása, amelynek következménye a Révai József által „magyarizálásnak” nevezett jelenség (nemzeti hagyományok, intézmények stb. megtartása) elleni harc⁷, az elnemzetietlenítés. A modernizációs problematika ezért ebben és a következő hullámban igen szorosan kapcsolódik össze a *nemzeti kérdéssel*, s teszi a modernizációt egy sajátosan *nemzeti modernizáció* problémájává.
4. Premodern modernizáció (Kádár-rendszer): *antikapitalista és polgárelleses* (premodern) társadalmi és politikai struktúrák további uralma, de az uralom fenntartása végett kényszerű és ellentmondásos adaptáció megy végbe az uralmi struktúrák érdekei által meghatározott kereteken belül (szocialista modernizáció, szocialista piacgazdaság,

vállalkozói szocializmus, a szocialista demokrácia kiszélesítése stb.), illetve kényszerű engedményeket tesznek a rendszer identitásával ellentétes társadalmi szükségleteknek és érdekeknek (szocialista polgárosodás, gmk, háztáji stb.).

5. Posztkommunista modernizáció a kommunista rendszer végső stádiumában (1988–89): kényszerű, a rendszer feladásába beletörődő adaptáció megy végbe, amely során az uralmi struktúrák meghatározó stratégiájává válik az új rendszer kialakításában való aktív részvétel és az új, *polgári* rendszerbe való beilleszkedés, és az uralmi struktúrák érdekeinek megfelelő gazdasági-társadalmi „háttér” kiépítése.

Fontos megjegyezni, hogy a kommunista korszak premodernizációs és modernizációs hullámai egy *penetrált* politikai rendszerben zajlottak le. A külső, nemzetközi körülmények és folyamatok, valamint egy idegen hatalom (Szovjetunió) a nemzeti szuverenitás megsértésének, korlátozásának vagy felszámolásának mélységéig determinálták a magyar politikai és társadalomfejlődést egy olyan rendszerben, amelynek uralkodó elitje maga is *azonosult* a penetráló hatalommal és nemzetközi viszonyokkal, illetve magával a penetrációval. Amin lényegében nem változtatott az, hogy a Kádár-rendszerben az *internacionalista elkötelezettség* mellett és a penetráns nemzetközi rendszer keretein belül tért nyert a szocializmus építésének egy sajátos *magyar út* szerinti elgondolása. A külső erőknek való objektív kiszolgáltatottságból és az uralkodó elitnek a külső erőkkel való – mélységes internacionalista szemlélet miatti – azonosulásából forrt ki a kommunista uralkodó elit sajátos politikai kultúrája, s benne egy *sajátos kommunista politikai attitűd*: a *külső erők igényeinek, akaratának és elvárásainak feltérképezése és az ahhoz történő – az öncenzúrához hasonlatos – alkalmazkodás*.

Ezek az – itt és most rendkívül tömören felvázolt – modernizációs hullámok az alábbi okok miatt kapnak jelentőséget a rendszerváltás utáni törésvonalak feltérképezésében:

- A társadalomban vannak olyan csoportok, amelyek átértékelték, és különbözőképpen élték meg az egyes modernizációs (premodernizációs) korszakokat. Ítéleteiket és tapasztalataikat eszerint fogalmazzák meg és adják át – politikai szocializációs hatást fejtve ki – a fiatalabb nemzedékeknek. (Elég, ha csak az extrém példákra gondolunk. A zsidó és törvényileg zsidónak nyilvánított polgárság 1945 előtti, illetve az ún. keresztény középosztály 1945 utáni sorsára.)
- A magyar történelemtől, kiváltképpen a 20. századról és a közelmúltról szóló diskurzusok és narrációk, értékelések és értékítéletek radikálisan eltérnek egymástól és radikális ideológiai konfliktusra vezetnek.

- Az előző pontban foglaltaknak megfelelően az egyes kollektív emlékezetek, tudatok, tudások és ismeretek közötti *eltérések* mellett a radikális ideológiai konfliktusok egy másik – konfliktusokat kiélező – forrásai a *normatív érvényességi igények*, illetve a rivális érvényességi igények elvitatása, ami a legitimációs struktúra alapjait kikezdő „delegitimációs háborúkhöz” vezetett.⁸
- A radikális ideológiai konfliktusok politikai-ideológiai és politikai konfliktusokká válnak azzal, hogy az egyes normatív érvényességi igények *intézményes újratermelésre* (uralgó normává válásra) is igényt tartanak.
- A modernizáció és polgárosodás egyik alapkérdése a *fejlődés szerves vagy szervetlen volta*, az adekvátság és inadekvátság, ezért radikális politikai és ideológiai konfliktusok alakulnak ki amiatt, hogy történelmi összefüggésekben melyik modernizációs szakasz „szervesebb”: az 1945–48 előtti vagy a Kádár-korszaké. Ennek a konfliktusnak egy politikailag igencsak releváns mellékszála az a vita, amely arról szól, hogy a Rákosi-korszak premodernizációja olyannyira megtörte-e az 1945–48 előtti „szerves” modernizációt és polgárosodást, illetve hogy a Kádár-korszak modernizációja és polgárosodása olyannyira „szerves” módon bomlasztotta-e fel a rendszert és torkollott a rendszerváltásba, hogy a modernizáció és polgárosodás rendszerváltással kezdődő új szakaszának „szerves előzményeit” inkább a kései Kádár-korszakban kell-e keresnünk.
- A politikai-ideológiai viták tárgyává vált a modernizáció és polgárosodás fogalmának használata is. A fogalmak nem csak az ütköző koncepciók elemei. A pártok rivális, egymás igazságát elvitató értelmezésekkel állnak elő, és kétségbe vonják a másik jogát a saját maguk által értelmezett fogalom használatára. A szocialisták szívesebben nyúlnak a modernizáció felvilágosult és technokrata elitet feltételező koncepciójához, ami harmonizál a párt rendszerváltás előtti reformelitjének (Németh-kormány) technokrata mítoszával. (A modernizációs tematika egyben alkalmas arra, hogy a kommunizmus – történelmi kudarcba fulladt – építését *modernizációs kísérletként* lehessen értelmezni, ami már az orosz bolsevik pártról is a sikertelen cári „modernizációs elitet” felváltó, „új modernizációs elit” képét festi.)⁹
- Az MSZP ellenzéke előszeretettel tematizálja inkább a polgárosodásnak a vagyonos, tehetős és/vagy magántulajdonos, nem baloldali értelemben polgári kultúrájú társadalmi csoportokat felértékelő fogalmát, ami összhangban van a nemzeti törésvonal szerinti megosztottsággal: az utódpárt által szimbolizált – „polgári társadalom”-ellenes – kommunista rendszer lerombolt egy polgári társadalmat és kultúrát, megakasztott egy polgárosodási folyamatot, amelyek új-

- raeleshthetők és a fejlődés „szervessége” értelmében újra-organizálhatók. A leghatásosabb szimbolikus hivatkozásoknak Márai Sándort és Klebelsberg Kunót tartom: Márai a szuverén, kritikus, de nem baloldali, még inkább következetesen antikommunista, *jobboldali polgárt*, míg Klebelsberg a polgárosító államot szimbolizálja. A szocialisták modernizációja és a jobbközép polgárosodása közötti átmenetet képez a polgárnak az állami paternalizmus alattvalója és a citoyen dichotóm ellentéte szerinti felfogása, amit a liberálisok (szabad demokraták és – korábban – a fideszesek) preferáltak. 1994 után a koalíciós együttműködés és a politikai-ideológiai törésvonalak jóvoltából a szocialisták modernizációja kiegészült a szabad demokraták citoyen polgárosodásával, amiből a jobboddallal szemben ellenpontosított, lényegében tehát *baloldali polgár* (citoyen) képe kerekedett ki.
- A modernizációs és nemzeti törésvonal ezáltal mélyült ki kimondatlanul is egy baloldali-jobboldali töréssel. A népi-urbanus ellentét és a „zsidókérdés” adja végül a modernizációs viták és diskurzusok egy olyan dimenzióját, amely a modernizációs / nemzeti / bal-jobb törésvonalat tovább mélyítette: a viták középpontjában vagy háttérében a dualizmus-kori magyar zsidóságnak, illetve a zsidó polgárságnak nem csak a modernizációs, hanem kultúra- és (polgári) mintateremtő szerepe. (A színvonalasabb, tudományos vagy tudományos igényű megnyilatkozások mellett az ilyen természetű politikai törésvonal létezését nagyon erősen világítja meg a Landeszman-botrány.)
 - Sokak felfogásával ellentétben a polgárosodás kontextusában tartom értelmezhetőnek a kommunista nómenklatúra beilleszkedését az újonnan születő polgári társadalomba, aminek az a jelentősége, hogy ez a hagyományosan „hatalomátmentésnek” vagy a „politikai hatalom gazdasági hatalommá konvertálásának” tekintett jelenség elvágja a poszt-kommunista érdekeket a bolsevik-konzervatív (Magyarországon Thürmer Gyula Munkáspártja által képviselt) kommunizmussal összekötő köldökszínórjától. A „hatalomátmentő” nómenklatúra már a polgárosításban és kapitalizálásban lesz érdekelt, az viszont természetesen más kérdés, hogy az új gazdasági és gazdasági-hatalmi rendszerben milyen pozíciók elfoglalására törekszik, s hogy ez milyen politikai ellenreakciókat vált ki. Ez a „posztkommunista polgárosodás” gyakran nehezen megfogható *ideológiai* elemeket visz a modernizációs vitákba. Kritikusai, ellenzői körében felerősíti az *értékek*, még pontosabban a polgári (nem baloldali) *értékrend*, valamint a polgári *kultúra* hangsúlyozását. Amíg ugyanis a vagyon, a jövedelem, az életszínvonal, a gyarapodás stb. szerinti *materiális* polgárosodás terén nincs igazán különbség a „posztkommunista” és a „polgári”

polgárosodás között, a két tábor „materiálisan” polgárosodó csoportjait az értékek és identitások, az elvek és eszmék stb. világában ásott árkok választhatják el.

A modernizációs vitának és konkrétan ezeknek a modernizációs alternatíváknak a politikai relevanciáját az adja, hogy: (1) a versengő politikai elitcsoportoknak radikálisan eltérő modernizációs stratégiáik vannak (lásd igazságtétel, kárpótlás, privatizáció, magángazdaságok vagy téeszék preferálása stb.), amelyek *politikai és ideológia igazolásra* szorulnak; (2) ezek a radikálisan eltérő modernizációs stratégiák egyben és természetük-nél fogva eltérő módon alakítják (alakítanák) át a társadalom osztály- és rétegszerkezetét; (3) és természetesen eltérő módon alakítanák át a pártok *társadalmi és politikai bázisát*, a társadalom – szavazatszerzés szempontjából kritikus – *mentális struktúráját*; (4) olyan összefüggésben állnak a *nemzeti modernizáció* problematikájával, hogy a nemzetietlenítő kommunista rendszerben szocializálódó/szocializált, de ugyanakkor polgárosodó csoportok kollektív identitásában és mentális szükségleteiben alárendelt szerepet játszik/játszhat a nemzeti kérdés.

A (4) pontban foglaltakat a törésvonalakra tekintettel külön is ismételtnem kell: a rendszerváltással megszülető plurális rendszerben a szavazókért versengő elitcsoportok közötti *nemzeti törésvonal belehasít a modernizáció és polgárosodás mezőjébe*. Nem csak alternatív, a *nemzeti kérdéstől többé-kevésbé független* modernizációs és polgárosodás alternatívákat kínálnak a kommunista rendszerrel szemben álló, versengő elitek, amelyek vagy kielégítenek bizonyos – akár ellentétes – társadalmi szükségleteket és érdekeket, vagy generálnak érdekelletéteket, hanem a nemzeti kérdés (nemzeti modernizáció) stratégiai problémaként való kezelésével *meg is osztják* a polgárosodó/polgári társadalmat. Ennek az a következménye, hogy a *nemzeti törésvonal által megosztott modernizációs elitcsoportoknak egyaránt volt/van polgári politikai bázisa* a – materiális értelemben – polgárosodó társadalmi csoportok körében, miközben az egymás közötti ideológiai konfliktusaik során elvitatják egymástól a modernizáció és polgárosodás melletti elkötelezettséget és politikai bázisuk modern és polgári jellegét. A hagyományosan az MDF és az SZDSZ által reprezentált *modernizációs elitek és bázisai közötti, nemzeti törésvonal* miatti megosztottság összképét bonyolítják a 4. és 5. modernizációs hullám posztkommunista elitcsoportjainak az új, polgári rendszerbe *beilleszkedő* elemei.

A modernizáció tehát Lipset és Rokkan eredeti képletétől eltérően gyökeresen más összefüggésben kap jelentőséget Magyarországon a rendszerváltás után. Még egyszer összefoglalva: ellentétes tartalmú modernizációs, illetve premodernizációs szakaszok jelenkori hatásaival kell megbirkózni, miközben a

versengő politikai elitcsoportok és a társadalom különböző csoportjai körében radikálisan eltérő modernizációs tudatok és igények hatnak, továbbá radikálisan eltérő modernizációs stratégiák fogalmazódnak meg. Jelentősége és az érthetőség miatt külön ki kell emelnem: *a rendszerváltás időszaka és a rendszerváltás utáni korszak maga is modernizációs időszak és korszak*. Egy olyan korszak, amelyben viszonylag erős konszenzus van a versengő elitcsoportok között a nemzetközi és külpolitikai kérdésekben (NATO-csatlakozás, európai integráció, EU-csatlakozás, és az ezeknek megfelelő jogi és intézményi adaptáció), de – és ez a pártok választói támogatása szempontjából fontos – radikális konfliktusok alakulnak ki köztük a *vonatkozó*, ugyanakkor a társadalom osztály- és rétegszerkezetét, valamint mentális struktúráit determináló *közpolitikai prioritások* miatt.

Ha a modernizációnak a törésvonalakra gyakorolt hatását a hagyományos, Lipset és Rokkan koncepciójának inkább megfelelő metszetben (demokratizálódás, nemzeti kérdés, urbanizáció, szekularizáció, iparosodás) kívánjuk felvázolni, feltétlenül rögzítenünk kell a magyar eset (Lipset és Rokkan modelljétől eltérő) különösségét.

DEMOKRATIZÁLÓDÁS ÉS PLURALISTA DEMOKRÁCIA

1945-ig a választójog – Lipset és Rokkan koncepciójában kulcsfontosságú – kiszélesítése a nyílt szavazás és a cenzusok miatt rendkívül korlátozott volt. Alapvető ellentmondás alakult ki a *pártpolitikai pluralizmus* és az azzal *inadekvát politikai részvételi lehetőségek* között. (A titkos választójogot biztosító 1919/4245. sz. kormányrendelet és az 1938: XIX. tc. ideiglenes, nem strukturáló hatású volt, mert csak egy-egy alkalommal tartottak azok alapján választást.) 1945 után fordult a kocka. A szigorúan és a szó jogi értelemben vett választójogot tekintve további demokratizálódás ment végbe (általános, egyenlő és titkos választójog), de alapvető ellentmondás alakult ki az – olykor megcsonkított – *politikai részvételi lehetőségek*, valamint az azzal *inadekvát korlátozott pluralizmus* (1949-ig) és *antipluralizmus* (1949–1988) között. 1949-ig a politikai pluralizmust torzította az, hogy a Szovjetunió által *penetrált* politikai rendszerben lényegében a Kiszgazdapárt és az abból kiszakadt pártok jelentették a politikai jobboldal *minden* spektrumának az *egyetlen* képviseltetési lehetőséget. (Lásd a kiszgazdapárt „gyűjtőpárti” jellegét.) 1949 és 1989 között pedig megszűnt mindenféle pártpolitikai pluralizmus.

Magyarországon a „politikai tanulási folyamatok” rendkívül fontos dimenziójának tartom a kollektív és a történelmi tapasztalatokat és ismereteket, ezért a demokratizálódás és pluralista demokrácia tárgyalásakor érdemes kisebb történelmi kitérőt

tenni néhány politológiai közhely mögött rejlő történelmi ívű összefüggés megértéséhez. (1) A rendszerváltás 1945 utáni közjogi alapokra helyezte az új magyar demokráciát: a köztársasági államforma és a köztársasági elnök intézményének helyreállítása; a tanácsrendszert megelőző önkormányzatiság helyreállítása; az 1949. évi alkotmány hatályban tartása stb. (2) Színre léptek a „történelmi pártok” (FKGP, KDNP, MSZDP), amelyek deklarálták jogfolytonosságukat az 1945 utáni előzményeikkel, és ezekben a pártokban színre léptek azok az idősebb nemzedékek (Pártay Tivadar, Varga László stb.), akik 1945 után aktív szerepet játszottak és közvetlen kapcsot jelentettek az elődökkel. (3) Az MSZP hiába tagadta meg Rákosi-rendszert, a Magyar Dolgozók Pártja és az MSZ(M)P közötti történelmi kapcsolatot tagadhatatlan maradt, ami miatt a szociáldemokrata párt és a kommunista párt 1948-as „egyesülése” aktuálpolitikai jelentőségre tett szert. (4) Az 1989-ben újraéledt Szociáldemokrata Párt magától értetődően vonta kétségbe a „pártegyesítés” törvényességét, ez alapján pedig a szociáldemokratizálódást meghirdető MSZP szociáldemokrata örökségét, mely örökséget viszont az MSZP néhány szociáldemokrata múltú politikusára hivatkozva – Nyers Rezsővel az élen – hangoztatta.

A törésvonalak szempontjából az is fontos, hogy ellentétben azzal, amit Lipset és Rokkan mond a náci és fasiszta rendszerek bukása utáni helyzetről (a törésvonalak és a pártpolitikai tagoltság terén kontinuitás van a korábbi viszonyokkal), Magyarországon *a bukott rendszer uralkodó pártjának mindkét örököse és elitcsoportjai az új rendszer legitim szereplőivé váltak.*

Az előző két bekezdés alapján az MSZ(M)P ellenzéke számára a történelmi motivációjú „politikai tanulás” releváns tárgyává, témájává váltak az 1945 és 1949 közötti időszak *politikai, hatalmi és erőviszonyai*, valamint azok tanulságai. Az akkori ellentétek és ellenségeskedések mintegy reprodukálódtak. Ahogy az akkori kommunista párt állampártosodott és vált a rendszer pártállammá, úgy lehetett arra következtetni, amitől tartottak is, hogy a pártállam felbomlásával az állampárt vagy annak örökösei az 1949 előttihez hasonlatos, számukra politikai privilégiumokat biztosító helyzet kialakítására törekednek. Néhány történelmi tanulság ezen a téren a teljesség igénye nélkül. A kommunisták 1945 után olyan általános politikai erőviszonyokat teremtetek, amellyel ellensúlyozni tudták a parlamenti erőviszonyokat, a kiscgazdák parlamenti többségét: (1) Részvételük a koalíciós kormányzásban egy paritásos (egy párt – egy szavazat) alapon működő, fajsúlyos politikai-kormányzati kérdésekben döntést hozó, pártközi egyeztető fórummal; (2) a koalíción belül a polgári jobboldali „koalíciós partner” alárendelésére és kiszorítására törekedtek (baloldali blokk); (3) ellenfeleikkel szemben agresszív ideológiai támadásokat intéztek (reakciók, fasiszták stb.), hogy szalonképtelenné téve delegitimálják őket;

(4) a rivális, még a hozzájuk közelálló pártokba is árulókat („kriptokommunisták”) ültettek be, akik – az előző pontban említett ideológiai támadások teremtette légkörben – kiszolgálták a kommunisták politikáját és bomlasztották a pártokat; (5) a társadalom minden területén a kulcspozíciók megszerzésére és birtoklására törekedtek, és mindent megtettek, hogy riválisait kiszorítsák azokból vagy távol tartsák őket azoktól; (6) a B-listázásokat és az igazoló eljárásokat arra használták fel, hogy politikai ellenfeleik társadalmi bázisát felbomlasszák és politikailag lojális klientúrát építsenek ki az állam- és közigazgatásban; (7) a kommunisták társadalmi és politikai térnyerésének elemi feltétele volt a külső hatalmi támasz (Szovjetunió); (8) a polgári-jobboldali pártoknak mindig is nagyobb volt a szavazói bázisa a kommunistákénál és általában a baloldalénál; (9) a kommunisták képesek voltak olyan körülményeket teremteni, hogy az ellenzéki pártok és a többpártrendszer úgy „haltak el”, hogy törvényesen nem volt szükségszerű a pártok betiltása. Ezek azok a történelmi tapasztalatok, tanulságok, amelyek a következők szerint motiválták az MSZ(M)P ellenzékét 1989-90-ben.

(1) Lehetőleg mindent megtenni, hogy a kommunisták (poszt-kommunisták) ne maradjanak hatalomban vagy ne kerüljenek hatalomra, beleértve a velük való koalíciós kormányzást is; (2) ügyelni kell az ellenzéki pártok belső egységére, kohéziójára, s arra, hogy ne kerüljenek vezető pozíciókba a kommunistákkal (posztkommunistákkal) együttműködni kész elemek, illetve ki kell szűrni azokat, akik a pártállami politikai rendőrség ügynökei vagy a kommunista párt által beépített emberek voltak (ez különösen akut probléma volt a szociáldemokratáknál); (3) ahogy 1945 után a kiszagzók számára az „arányosítás” kézenfekvő eszköz volt a társadalmi kulcspozíciók kommunista birtoklásának ellensúlyozására, úgy kell komoly személycseréket végrehajtani a posztkommunistákhoz lojális személyi kapcsolati háló megtörésére; (4) erőforrásokat kell mozgósítani; (5) csökkenteni kell az esélyét, hogy a posztkommunisták nemzetközi legitimitásra és külső hatalmi támaszra tegyenek szert; (6) a posztkommunista ideológiai kihívásra megfelelő ideológiai válaszokat kell adni; (7) olyan pártközi vagy szövetségi politikát kell folytatni, amely révén a parlamentben meg lehet jeleníteni az MSZ(M)P-vel szemben álló pártok nagyobb szavazói bázisát.

A törésvonalak szempontjából fontos, hogy a kommunista rendszer *szerves bomlása* (polgárosodás) 1989-re nem érte el azt a stádiumot, hogy a társadalom – ellentétekkel, konfliktusokkal vagy törésvonalakkal megosztott – nem értelmiségi csoportjaiban radikális politikai szükséglet alakult volna ki a pártok iránt. Közgazdasági nyelven szólva: kínálati piac alakult ki. A *kínálati* politikai piacon a pártok 1989-ben még *legitimációs* problémákkal küszködtek: termékeik (programjaik és politiku-

saik) iránti, „piaci legitimációt” biztosító kereslet nem csak hogy korlátozott volt még, hanem a pluralista pártpolitikai piac és intézmények (többpártrendszer, versengő pártok és „veszedős” parlament) maguk is legitimációra szorultak. Ez tipikusan posztkommunista (poszttotalitárius) helyzet volt.

Az, hogy a kommunista rendszer különböző elitcsoportjai, ha különböző okból és célból is, de az új rendszerbe való – alkukon és kompromisszumokon keresztül – beilleszkedés stratégiáját választották, *eleve egyenlőtlené tette az új pluralista versenyt*. A világgazdasági rendszerről szóló elméletek analógiájával élve: az újonnan szerveződő vagy újjászervezett nem kommunista pártok nem csak „elmaradtak” és „fejletlenek”, hanem a kommunista rendszer antipluralizmusa és a kommunista utódpárt „társadalmi beágyazottsága” miatt intézményesen „alulfejlettek” is voltak. A látszattal ellentétben nagyon fontos különbséget jelenthet az egypártrendszer és a hegemon többpártrendszer között a „szatellit” pártok pusztá léte. Bármennyire alárendelt szerepet játszanak is a politikai torzónak számító szatellit pártok, létük fenntarthatja és erősítheti a politikai pluralizmus tudatát és eszméjét, a pluralizmus iránti igényt, a pártpolitikai alternatívákban és hatalomváltásban való gondolkodást. A szűk keretek ellenére a szabadság legális és legitim, bibói értelemben vett „kis köreit” jelenthetik, amelyekben minimális mértékű *szerves és intézményes kontinuitás* tartható fenn a kommunista hatalomátvétel előtt és a rendszerváltás után aktív nemzedékek között. A pluralizmus problémája részben, de nagymértékben korrigálja tehát a demokratizálódás és a törésvonalak között, Lipszet és Rokkan elemzéséből rekonstruálható kapcsolatot: a *pluralista demokrácia* a kulcsfogalom, és az – általános, egyenlő és titkos választójog értelmében vett – *demokrácia pluralizálódása* a meghatározó folyamat.

SZOCIALISTA PLURALIZMUS

Szükséges külön foglalkoznunk azzal a kontextussal, amelyben a pluralizálódás végbement, és azzal, ahogy az uralkodó erők a kommunista rendszerben a pluralizmushoz viszonyultak. A „klasszikus”, 19. századi demokratizálódás szűkebb társadalmi és politikai elitcsoportok politikai privilégiumait fokozatosan számolta fel. A partikuláris gazdasági és hatalmi érdekeken túl a demokratizálódás mentális-ideológiai korlátja az alsóbb néposztályokból álló, iskolázatlan és műveletlen „tömegek” politikai részvételétől való félelem volt. A fokozatos demokratizálódás (választójog kiszélesítése) ütemére általában hatással volt az, hogy a „tömegektől” privilégiumokkal elzárkózó későfeudális elitcsoportok milyen mértékben *találták meg helyüket és számításukat* a változó társadalmi és politikai rend-

szerben. A posztkommunista (poszttotalitárius) helyzetre viszont éppen ellenkezőleg az jellemző, hogy – mint már jeleztem – a politikai részvétel jogi lehetőségei lényegében már biztosítottak (a politikai privilégiumokból eredő törésvonalaknak és ezért a választójogi harcnak nincs relevanciája a pártképződés során), valamint a kommunista korszak antipluralista viszonyai és az ideológiai monopólium rányomta bélyegét a társadalom mentális struktúráira. A társadalom bizonyos értelemben és mértékben a kommunista rendszer *mentális foglya*, ezért az új rendszerbe *beilleszkedő posztkommunista elitcsoportok esélyei és lehetőségei a választópolgárok mobilizálására* sokkalta nagyobbak.

A rendszerváltást közvetlenül megelőzően a törésvonalak alakulását nagymértékben szabta meg magának a politikai rendszernek és az uralkodó politikai elitcsoportoknak a változása. A pártpolitikai törésvonalak szempontjából releváns politikai-ideológiai és jogi változások sorát a *pluralizmus elvi elismerése* nyitotta meg. A „pluralizmus” évtizedeken keresztül azok közé a fogalmak közé tartozott, amely a hivatalos ideológia burzsoá (dekadens) politikai gondolkodás termékének és a szocializmus eszméjével, értékeivel és céljaival összeegyeztethetetlen, történelmileg anakronisztikus társadalmi viszonyokat tükröző gondolatnak tekintettek. A pluralizmus tagadásának (monizmus és totalitarizmus) fundamentalista kifejeződése volt a hatvanas évekig bezárólag az a meggyőződés, hogy az individuumoknak és csoportoknak nincsenek és nem is lehetnek a szocializmus építéséhez kapcsolódó, általános érdekektől különböző partikuláris érdekei, s hogy a politikai monopóliummal rendelkező párt mindennemű érdek felismerésére alkalmas, és éppen ez igazolja politikai monopóliumát. Ezt a monista (egyetlen érdek, egyetlen párt) és totalitárius (kizárólagos érdekelismerési és -definiálási képesség) logika oldódni kezdett az *érdekpluralizmus*, majd pedig az *érdekszervezeti pluralizmus* elismerésével. Az „érdekpluralizmus” az érdekek sokszínűségét, az „érdekszervezeti pluralizmus” pedig a partikuláris érdekek többé-kevésbé autonóm szervezeti érvényesítésének igényét ismerte el. Mindkét esetben azonban megmaradtak az antipluralista korlátok: a szocializmus építése *össztársadalmi érdekének primátusa*, valamint a többé-kevésbé autonóm érdekszervezetek beilleszkedése a politikai rendszerbe és a fennálló politikai rend elfogadása. Mindkettő feltételezte a kommunista párt további különleges és kitüntetett szerepét, és – főleg – azt, hogy a kommunista párt továbbra is monopolhelyzetben van/marad a politika szférájában. A szocialista antipluralizmusból (monizmusból vagy totalitarizmusból) természetszerűleg következett, hogy nemcsak a politikai ellenzék *léttjogosultságát (legitimitását)* nem ismerték el, hanem *létét vagy létezésének lehetőségét és értelmét* sem. Ezt fejezte ki az, hogy ameddig lehetett, követke-

zetesen „*másképp*en gondolkodókról” beszéltek, és ideológiailag azt sulykolták, hogy a társadalom tagjainak döntő, túlnyomó többsége egyetért a szocializmus építésével, a szocialista társadalmi berendezkedéssel, a kommunista párt vezető szerepével és aktuális politikájával. A magát „ellenzéknek” tartó másképp gondolkodók pedig egy, a társadalom valós érdekeivel és céljaival szembenálló, tulajdonképpen a társadalomtól is idegen, maroknyi kisebbséget alkotnak. Ennek a gondolkodásnak mára már komikusnak tetsző eleme volt az, ahogy a kényszerű pluralizálódást megpróbálták kiaknázni: a párt képes arra (is), hogy *ön maga ellenzéke* legyen.

A poszttotalitárius helyzetben antipluralista-totalitárius örökségnek tűnhetett fel a posztkommunista erőknek a *technokratikus* ideológia iránti, de még a rendszerváltás előtt kialakult fogékonysága. A klasszikus elemzések¹⁰ kitűnően mutatják be a hatalmi struktúrán belüli, szociológiailag jól megragadható átrétegződést, mindenekelőtt az ideológiailag elkötelezett nomenklatúra és az ideológiailag közömbös technokraták között, de mélyebb ideológiakritikai elemzés híján általában elszikkadnak a klasszikus kommunista és a technokratikus ideológiákban *egyaránt* közös elemek, amelyek a nomenklatúra ideológiailag elkötelezett elemeinek megkönnyítik a beilleszkedést a tőlük is jóval nagyobb szakértelmet követelő *piaci kapitalizmus és a kapitalista demokrácia* kereti közé. A technokratikus ideológiák szerint azok hivatottak a hatalmat birtokolni és döntéseket hozni, akik megfelelő szakértelmmel rendelkeznek. A kommunista ideológiák szerint a kommunistáké az egyetlen tudományosan megalapozott világnézet, amelynek birtokában a társadalmi és természeti törvényszerűségek magasabb rendű meg- és felismerési képességével rendelkeznek, ezért képesek átlátni az érdekvizonyokat is, feltárni és megfogalmazni a közös, osztársadalmi érdekeket, feloldani az érdekkonfliktusokat. Mindeme képességek birtokában a kommunisták hivatottak a „társadalom irányítására”. A világnézet „tudományossága” az az ideológiai elem, amely ajtót nyitott a kommunisták számára a technokratikus ideológiák felé. A kommunista rendszer lassú felbomlása és a rendszer fennmaradását biztosító nemzetközi környezet felbomlása miatt a magasabb rendű képességekkel rendelkező kommunista elit számára ugyanolyan, de most már szorosan értelemben vett „törvényszerűségek” keletkeztek (kapitalizálódás, demokratizálódás, európai csatlakozás), amely – a marginalizálódó „baloldali” csoportjaik kivételével – mindennemű bizonytalanságtól megszabadította őket. A demokrácia tervszerű felszámolása, majd a szocializmus tervszerű építése és dekonstrukciója (rendszerváltás) után nyugodt lelkiismerettel vállalkozhattak a demokrácia és kapitalizmus építésére, valamint arra, hogy az országot az Európához vezető úton vezessék. Egy ilyen politikai vezető szerep természetesen a ha-

talomnak az új játékszabályok szerinti megszerzését, a szabad választásokon való győzelmet követelték meg. A posztkommunista erők viszont a választók többségét értelemszerűen nem nyerhették meg avitt ideológiákkal, hanem inkább a magasabb rendű képességekkel rokon és a választók politikai mobilizálására leginkább alkalmas technokratikus ideológiákkal, amelyek viszont újfent antipluralista üzenete volt: a többpártrendszer, a politikai pluralizmus ellenére *más pártok nem érdemek a választók bizalmára*, nem hivatottak a hatalomra, mert nem rendelkeznek hasonló képességekkel, szakértelemmel és tapasztalatokkal. Ez az érvelés a manipulatív elemek mellett természetesen tükrözte a valóságot (tényleg rendelkeztek szakértelemmel és tapasztalatokkal), de a *rendszerváltás értelmét megkérdőjelező olyan belső ellentmondást* tükrözött, amelyek a nyilvános diskurzusokban vagy a mindennapi élet vitáiban visszaköszönt: az új pártok tapasztalatlan és hozzá nem értő elitjei a rendszerváltás nagy vállalkozását nem vezényelhetik le, viszont tapasztalathoz és hozzáértéshez csak a hatalom birtokában juthatnak. Ezek az ellentmondások a következő, politikai alternatívákat rejtő ideológiai variánsokat tartalmazták: (1) ha a szocialista rendszer utolsó elitcsoportjai tényleg elkötelezettjei a kapitalizmus és demokrácia visszaállításának, és az ország fejlődésének ez az egyetlen lehetséges útja, viszont csak ezek az elitcsoportok rendelkeznek megfelelő szakértelemmel és tapasztalatokkal, akkor a *demokrácia, a pártpolitikai viták, a választások és a pártok „főlösllegesek”*; (2) ha nem is „főlösllegesek”, de mindenképpen szükségesek a rendszer nemzetközi legitimációja szempontjából, vagy abból a pragmatikus megfontolásból, hogy az ellenzék és a viták *hozzájárulnak* a szakértelme miatt hatalomra egyedül hivatott szakértő erők *hatékonyabb* kormányzásához (érdekvédelem és -becsatornázás); (3) a szakértő erők bárminemű kormányzati szerepe (egyedüli kormányzás, koalíció, tanácsadók) mindenképpen szükséges; (4) mivel a választópolgárok akaratát nem lehet abszolút mértékben befolyásolni, megtörténhet, hogy hozzá nem értő és tapasztalatlan, éppen ezért felelőtlen politikai erők kezébe kerül a kormányzás, amit *vagy el kell kerülni, vagy mindent meg kell tenni, hogy ne ismétlődhessen meg többé*. A rendszerváltás előtti tézis, miszerint a párt „önmaga ellenzéke” lehet, sajátos módon és új formában látszott igazolódni utóbb. Miközben minden más pártban kilépésekben, kizárásokban, pártszakadásokban megnyilvánuló centrifugális hatások érvényesültek, az MSZP meglepő kohéziót, pártegységet mutatott a belső politikai-ideológiai pluralizálódása során (lásd a platformok vagy irányzatok sokaságát), és azt képesek voltak mint a párt erényét kommunikálni: a vezető csoportjaiknak megvan a belső ellenzéke, s egyáltalán, *a párt belső tagoltsága tükrözi, megjeleníti a társadalom tagolódását*.

A politika ellentmondásos pluralizálódása mellett a különböző társadalmi létszférák közül kettőnek a (szocialista) pluralizálódását érdemes még szemügyre venni.

Az *ideológiai pluralizálódás* során fokozatosan szemet hunytak a marxizmus pluralista értelmezései, majd pedig más ideológiák, eszmék, elméletek és filozófiák cgyenrangúságának igénye felett, bár „nagypolitikai” szinten fenntartották egy valamifajta hivatalos és *uralkodó (intézményesen újratermelt)* marxizmus elsődlegességét, amivel továbbra is biztosítani lehetett a „tömegek” ideológiai befolyásolását. A *gazdaság pluralizálódásának* első mérőköve az önös magánérdek létjogosultságának, az önérdekét követő magánügyén racionalitásának elismerése és a haszonszerzés lehetőségének jogi biztosítása volt. A következő lépés a még rendszeridegennek tekintett birtoklási és gazdálkodási formák, majd pedig a magántulajdon létjogosultságának elismerése volt. Az antipluralista korlátokat ebben az esetben az állami és köztulajdon (szocialista tulajdon) *elsődlegességének*, valamint a tervgazdaságnak és a politikai monopóliummal rendelkező párt – ennek megfelelő – gazdaságirányító szerepének fenntartása jelentette. A „szocialista piacgazdaság”, a „piaci szocializmus” és a „vállalkozói szocializmus” koncepciói már a felbomlás tünetei voltak, hiszen vagy inkonzisztens elemekből építkeztek (szocializmus és piac), vagy ha a vállalkozást és piacot komolyan vesszük, rendszeridegen elemet tartalmaztak: *az ösztársadalmi célokat végső soron megfogalmazó és a partikuláris érdekeket végső soron összeegyeztető párt kitüntetett politikai szerepét.*

A „kitüntetett szerep” a látszattal ellentétben nem eufémizmus, hiszen egyre nehezebb feladat volt a párt aktuális és jövőbeni de facto „vezető szerepének” jogi, politikai és ideológiai igazolása. A „szocialista demokrácia”, a „szocialista pluralizmus”, majd pedig az új pluralista rendszerbe való ideológiai belépőnek szánt „demokratikus szocializmus” koncepciói jelentették az ideológiai visszavonulás állomásait. A „szocialista demokrácia” még a vezetők és vezettek (pártvezetés és párttagság, párt és társadalom) paternalista viszonyát akarta korrigálni és valamilyen mértékű alternativitást (lásd kettős jelölés) bevinni az antipluralista hatalmi struktúrába. A „szocialista pluralizmus” már feltételezte a politikai ellenzék alkotmányos elismerését, de antipluralista megkötésekkel: a párt *vezető szerepének*, a szocializmus építésének és a nemzetközi kapcsolatokat (Varsói Szerződés, KGST, szovjet orientáció) elismerését kívánta vagy követelte meg. A „szocialista pluralizmus” ortodoxabb változataiban a szovjet húszas évek idealizálása alapján inkább hajlottak a szocializmuson *belüli* vagy a szocializmussal összeegyeztethető pluralizmusra, amely lényegében *csak a baloldali pártoknak* kínált volna valódi politikai versenyt és hatalmi lehetőséget. A „demokratikus szocializmus” annyiban új volt, hogy korábban a

szociáldemokrácia ideológia eszköztárába tartozott. A koncepció gyenge pontjának bizonyult a *kapitalista modernizációval szemben* kimondatlanul is *rendszeralternatívát* kínáló „szocializmus” eszméje. És még inkább az, hogy bár a „demokratikus” jelző többpártrendszer, szabad választásokat és parlamentarizmust feltételezett, ami megfelelt a reális politikai átalakulásnak, a „szocializmus” eszméje arra engedett következtetni, hogy a kapitalista (antiszocialista) rendszerváltás után a „demokratikus szocialista” párt egy *antikapitalista vagy posztkapitalista*, tehát egy újabb *rendszerváltó alternatívát* fog kínálni. A rendszerváltás inherens *ideológiai alternatívája* viszont a szabad választások után tovább gerjesztette a rendszerváltó ellenzék fenntartásait, mert nem csak logikai és koncepcionális ellentmondásnak, hanem az új rendszert, annak stabilitását és konszolidálását veszélyeztető *politikai alternatívának* is tűnhetett: vagy *rendszerváltó alternatívák versengenek* egymással, de akkor egy-két-három ciklusonként kisebb-nagyobb „demokratikus kapitalista” vagy „demokratikus szocialista” rendszerváltások és visszarendeződések mennek végbe, avagy a negyven évig antipluralista eszközökkel és módszerekkel uralkodó „demokratikus szocialista” pártnak sikerül oly módon a maga képére formálni a „demokratikus” rendszert, hogy a demokratikus szocializmussal szembenálló és rendszerváltó pártok valamiféle funkciót betölthetnek (lásd a technokratikus hatalomgyakorlásról mondottakat), de *tényleges hatalmi szerephez nem jutnak*.

Az ilyen természetű félelmeket és előítéleteket táplálták azok az elgondolások a nyolcvanas évek legvégéről, de még a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban, amelyek „gramscianus” alapon a „hegemónia” fogalmával operáltak: a pártnak elvi, még inkább gyakorlati okból fel kell adnia a *politikai monopóliumot* és *politikai hegemóniára* kell berendezkednie. A politikai monopólium a politikai-közjogi hatalom kizárólagos birtoklását és a hatalomért folytatott pluralista verseny hiányát jelentette. A „politikai hegemónia” koncepciójába nagyon is belefért a politikai-közjogi hatalom ideiglenes elvesztése, de a hegemónia elve éppenséggel *a politikai vereség ellensúlyozásáról, a hatalom visszaszerzésének és a pluralista környezetben történő tartós birtoklásának esélyeiről* szólt. Az esélyt növelő tényezőknek pedig a gazdaság, valamint a kultúra és a média (ideológia) szféráiban meglévő és kiépitendő hadállásokat tekintették. Ha a szférákban és alrendszerekben gondolkodó strukturalista-funkcionalista megközelítés szerint interpretáljuk azt a félelmet, miszerint a társadalom nagy része a régi rendszer „mentális foglya”, akkor a professzionális alrendszerek mellett a társadalom „mindennapi élete” is a régi rend tartalékának fogható fel. Ezek az eufémisztikusan „társadalmi beágyazottságnak” nevezett hadállások tehetik (tehették) *egyenlőtlené* a pluralista versenyt.

POSZTTOTALITÁRIUS PLURALIZMUS ÉS PÁRTRENDSZERKÉPZŐDÉS

Poszttotalitárius helyzetben a pluralizmust sajátosan módosító tényezők a korábban monopolhelyzetben levő és antipluralista párt – vélt vagy valós – „*hatalomátmentő*” vagy *hatalomstabilizáló* szándékai. Mivel, mint írtam, a bukott rendszer uralkodó pártjának utódai és elitcsoportjai az új rendszer legitím szereplőivé váltak (alkotmányosan és abban az értelemben, hogy legitím választásokon legitím programokkal legitím módon nyernek a választóktól politikailag is legitimáló támogatást), az egy-pártrendszer versengő-pluralista pártrendszerré válása kétségtelen. A kérdés az, hogy a versengő pártrendszerek csoportján hol stabilizálódik a magyar pártrendszer fejlődése. A „mérsékelt többpártrendszer” közkeletű válasza mellett azonban tekintetbe kell venni olyan – a törésvonalak alakulását nagymértékben meghatározó – *logikákat és strukturális kényszereket*, amelyek a „mérsékelt többpártrendszer” kategóriájával inadekvátak. A „vélt vagy valós” kitétel éppen arra utal, hogy:

- a) Az antipluralista állampárt hatalomátmentő vagy hatalomstabilizáló törekvései, a prepluralista „társadalmi beágyazottság” a neki megfelelő mentális és érdekstrukturákkal, *hegemonista* elemeket visznek a rendszerbe, amely radikális kihívás az egyenlőtlen versenyt folytató pluralista vetélytársak számára.
- b) A hegemonista törekvések tényétől függetlenül, tehát ha a hatalomátmentés és -stabilizálás szándékát nem tekintenék „valósnak”, a pluralista vetélytársak ilyen szándékot „vélték” és ennek megfelelően hegemonista szándékot „tulajdonítottak”, ami „rendszeridegen” színben tüntette fel a posztkommunista erőket.

Mindezekből levonható egy olyan következtetés, hogy az egy-pártrendszer versengő-pluralista pártrendszerré válása során és – hozzáteszem – azóta is jelen van a *predomináns pártrendszer* – politikai magatartást és cselekvést motiváló – racionalitása.

A *predomináns pártrendszer* alkotmányos többpártrendszer, amelyben valóságos (szabad) politikai verseny zajlik a politikai hatalomért, anélkül azonban, hogy hatalomváltás ténylegesen megtörténne: társadalmi beágyazottsága, a politikai kultúra, a társadalmi hatalmi egyenlőtlenségek stb. miatt egy párt parlamenti ciklusok sorozatán keresztül képes *abszolút többségre* vagy *domináns koalíciós szerepre* szert tenni. Az MSZP 1994-es győzelmével akarva-akaratlanul is *potenciálisan domináns helyzetbe* került. Tévedésnek tartom az 1989-90-es változásokat és az első szabad választást *abszolút cezúrának* tekinteni, amely alapján azt lehetne mondani, hogy mivel az MSZP az első választáson ellenzékbe szorult és a másodikra került először

hatalomra, tehát a versengő-pluralista pártrendszerekben oly fontos hatalmi rotáció megvalósult, ezért a szocialistáknak még legalább 3–4 választást kellene megnyerniük, hogy predomináns pártrendszerrel beszélhessünk. Mivel az MSZMP és az MSZP között az utóbbi minden változása és megújulása ellenére objektíve sincs abszolút cezúra, ráadásul a társadalom őket támogató és elutasító része, politikai ellenfeleik sem úgy tekintik őket és ők maguk sem úgy gondolnak önmagukra, mint akiknek semmi köze nincs a Kádár-rendszerhez, az első parlamenti ciklus konzervatív-jobboldali kormányzását *kivételesnek* kell tekintenünk, amely csak *ideiglenesen megtörte* az MSZP-ben megszerveződő és a párt mögött álló politikai elitcsoportok hatalmát. Az mindenesetre biztos, hogy ez a szemlélet, a politikai változások ilyenén történő értékelése jellemezte az MSZP minden vetélytársát és politikai bázisukat, még a vele utóbb koalícióra lépő SZDSZ-t is. Az SZDSZ koalíciót igazoló érvei közül talán a legfontosabb az volt, hogy az SZDSZ koalíciós szerepvállalása lesz a *garancia* arra, hogy az MSZP abszolút parlamenti többsége *nem veszélyezteti* a rendszerváltás eredményeit és értékeit. A koalíciós partner érvelése tehát azt sugallta, hogy az MSZP összességében utódpárt, az előző rendszernek az új rendszerben idegen örököse. Közvetve támasztotta alá ezt az a szabad demokrata látélet is, hogy a – végső soron rendszeridegennek tekintett – MSZP-n belül van egy olyan szociál-liberális, tehát legitim szárny vagy irányzat, amely az SZDSZ koalíciós szerepvállalása nélkül háttérbe szorulna, a vele való kormányzati együttműködéssel viszont a szocialisták, még pontosabban a szocialista többség kordában tartható. Ha komolyan vesszük a szocialista politikai elit rendszerváltás *előtti* hatalmi szerepét, és figyelembe vesszük, hogy ezt a hatalmi szerepet mikortól datálták, és miképpen értékelték a rivális pártok, akkor az MSZP *predomináns párttá* és az új pártrendszer *predomináns pártrendszeré* válását bizonyos mértékig reális, bár kétségtelenül nem kizárólagos fejlődési *alternatívaként* kell értékelnünk. Amennyiben rekonstruáljuk az MSZMP- és MSZP-ellenes erők rendszerváltás előtti és utáni félelmeit, akkor a predomináns pártrendszernek a pártrendszerek hagyományos politológiai kategorizációiból ismert variánsai is felsejlenek. Aszerint, hogy az MSZMP-nek vagy az MSZP-nek milyen jellegű társadalmi beágyazottságot tulajdonítanak.

Az első szabad választásokat megelőzően, mindaddig, amíg nem volt egyértelműen érzékelhető az MSZ(M)P választási vereségének valószínűsége, tehát addig, amíg nem volt kizárható az MSZP (Németh-kormány) hatalomban maradása, az MSZ(M)P ellenzéke inkább tartott olyanfajta dominanciától, mint ami a harmadik világból, Japánból, Mexikóból vagy Indiából ismert: a domináns párt nem egyszerűen sokadik győzelmét aratja szabad választásokon, hanem győzelmét kifejezetten

szolgálja az is, ami az ellenzék győzelmét akadályozza: *a domináns párt minden társadalmi szférában kézben tart kulcsfontosságú intézményeket, befolyásolva ezáltal a társadalmi javak (szolgáltatások) és erőforrások elosztását, mert jól fejlett személyi és kapcsolati hálóval, valamint klientúrával rendelkezik* – s mindezzel a választópolgárok tisztában vannak, amire tekintettel is vannak, amikor leadják szavazataikat.

Az ilyen típusú „*domináns pártrendszer*” tehát olyan „*domináns/dominált politikai rendszert*” feltételez, amely egy hasonló logika alapján megszerveződő/megszervezett „*domináns/dominált társadalmi rendszerbe*” ágyazódik.

Egy társadalmi reprodukció több évtizedes és – legalábbis a félelmek szerint – folytatódó kontrollja *a választópolgárokat politikailag a domináns pártnak megfelelően motiválja vagy szocializálja*. Azaz a domináns párt/politikai/társadalmi rendszer egy pluralista (poszttotalitárius) helyzetben képes „*újratermelni*” *a domináns szerepet biztosító politikai bázist*, ezáltal pedig újratermelni magát. A predominciától való félelem és az ellene való küzdelem ismert példái voltak a Next 2000 és a Cimbriana Kft. által fémjelzett vagyon- és hatalomátmentési kísérletek, az állampárt munkahelyi jelenléte, a Munkásórség, a többi pártéhoz képest gigantikus pártvagyon elleni tiltakozások (lásd a „négyigenes” népszavazást), továbbá mindennemű, még az állampárt reformerőivel történő kompromisszumok és alkuk elutasítása, az állampárthoz közelálló társadalmi szervezeteknek („harmadik oldal”) a kerekasztal-tárgyalásokba történő bevonásának – sikertelen – elutasítása stb.

Az MSZP súlyos választási veresége, illetve a konzervatív jobboldal győzelme az ilyen típusú predomináns pártfejlődés folyamatát *megakasztotta* ugyan, de a Demokratikus Charta színrelépésével, majd 1992-től az MSZP népszerűségének növekedésével az ilyen félelmek még ha más pártpolitikai és hatalmi konstellációban, de újraéledtek. Az MSZP éppen ezért kényszerült többször is hitet tenni az 1994-es választás előtt, alatt és után, hogy *nem lesz restauráció*. Mind az 1998-as, mind a 2002-es választásokról elmondható, hogy az MSZP jobboldali ellenzékét továbbra is motiválta a predomancia megakadályozása. Az MSZP 1998-as választási veresége után, illetve az MSZP nemzetközi legitimitásának megerősödése (a Szocialista Internacionálé teljes jogú tagja; nyugati szociáldemokraták, pl. Gerhard Schröder demonstratív támogatása; a Horn-kormány nemzetközi elfogadottsága, Horn Gyula külföldi kitüntetései stb.) miatt a félelmekből a *harmadik világbeli dominancia* helyett már inkább egy olyan, *európai vagy nyugati típusú dominanciától* való félelem rekonstruálható, mint ami Svédországból ismert: a blokkosodott pártrendszerben a szociáldemokrata párt, illetve a „*szocialista*” blokk képes sok cikluson át kormányozni. Az MSZP igyekezett is olyan ideológiai és politikai kon-

textusokba helyezni saját kormányzását és politikai magatartását, ami *illeszkedik a nyugat-európai folyamatokkal*: az unió országaiban is szocialista vagy szociáldemokrata kormányok vannak. A magyar jobboldal is ennek megfelelő reakciókat mutatott: kapcsolatok erősítése az unió konzervatív és kereszténydemokrata pártjaival, a jobboldali választási győzelmekre apellálás stb. Ezzel a predomináns törésvonal véleményem szerint nem tűnt el, hanem inkább csak belesimult a nyugat-európai törésvonalakba: baloldali-jobboldali, illetve szocialista(szociáldemokrata)-konzervatív(kereszténydemokrata) jelleget kapott. Az európai/nyugati (skandináv) típusú predominanciától való félelmet erősítette, hogy a rendszerváltás során az MSZP erőteljesen hangsúlyozta a *(skandináv jellegű) jóléti állam* iránti elkötelezettségét, és azt, hogy a Kádár-rendszer tulajdonképpen „*koraszülött jóléti állam*” volt. Itt kell visszautalni az SZDSZ 1994-es fenntartásaira. A szabad demokraták többek között azzal indokolták a szocialistákkal való koalíciókötést, illetve a az MSZP „liberális szárnyával” való stratégiai kooperációt, hogy az MSZP „osztogatásra” hajlamos, a „szakszervezeti lobbib” vezérelte és Nagy Sándor fémjelzte nagyobbik – baloldali – része nehogy túlságosan tért nyerjen a kormányzatban. A skandináv jóléti állam paradigmája a 2002-es választási kampányban már a „*jóléti rendszerváltás*” programjában öltött testet, ami közvetve igazolni látszott a félelmet: a gazdasági növekedés jóvoltából a hatalomra kerülő szocialisták olyan *jóléti-paternalista-redistributív* politikát folytathatnak, amivel több ciklusra is hatalomba ágyazhatják magukat. Erősen leegyszerűsítve: a 2002-es választások tétje részben az újraelosztásért és a sikeres újraelosztásból következő, jövőendő választási győzelmeért folytatott harc megnyerése.

STRUKTURÁLIS VÁLASZ A PREDOMINÁNS PÁRTFEJLŐDÉSRE

A magyar politológiai elemzésekben, valamint a politikai és politológiai publicisztikában meglehetősen nagy terjedelemben foglalkoznak a magyar pártrendszer ideológiai és politikai „pólusok” szerinti értelmezésével, és a téma tárgyalását általában áthatja a „kétpólusú pártrendszer” vagy a „kétpártrendszer” kialakulása előnyének vagy hátrányának problémája. Ezt a kérdést itt és most két szempontból érintem: *a pártok elgondolásai a pártrendszer ideális struktúrájáról és a verseny ideális feltételeiről*.

A „kétpártosodással” kapcsolatban elmondható, hogy a pártok általában csak addig és azért kifogásolják a „kétpártosodást”, amíg nem valószínű, hogy ők lesznek a pólusképző két nagy párt valamelyike. A kétpólusú pártrendszer tipikusan

„nagypárti” ideológia, míg a kétpártrendszer-ellenesség tipikusan kispárti attitűdöt fejez ki. Külön elemzést érdemel az, ahogy az elmúlt tízegynéhány éve a pártok a „kétpártiságról” vallott felfogásukat váltogatták. A rendszerváltás egyik elméleti hozománya volt, a pluralizálódásnak megfelelően, a „váltógazdaságnak” nevezett hatalmi váltás igénye. A „váltógazdaság” logikája azt diktálta, hogy két nagy párt vagy pártcsoport „libikókaként” váltsa egymást a hatalomban, ami értelemszerűen zárt ki olyan versenyt, amelynek bármilyen kimenetele lehet. A pártok számára tehát fontos volt, hogy a hatalmon lévőt fel lehessen váltani, de kevésbé számított az, hogy bármely párt a sok (hat) közül megtehesse azt. Az MSZP, mint utódpárt „politikai gettóba” zárása a gyorsan körvonalazódó három pólusból (konzervatív, liberális, szocialista) egyet, az ellenzéki szocialistát „zárójelbe tette”, legalábbis abban az értelemben, hogy kizárta a szocialista hatalmi alternatíva lehetőségét. Az így előállt képlet viszonylag egyszerűnek tűnt egy ideig: két szóba jöhető pólus maradt (konzervatív és liberális), amelyek egyértelmű pozícióit foglaltak el (konzervatív kormány, liberális ellenzék) a pólusokon belül markáns erőkülönbségekkel (az MDF és az SZDSZ vezető szerepe). A koalíció–ellenzék megoszlás miatt a többé-kevésbé kiegyensúlyozott erőviszonyokon nyugvó „hatpártiság” kézenfekvő alternatívája volt egy olyan kétpólusú szerkezet, amelyben vagy két pólus (az MDF vezette konzervatív pólus, és az SZDSZ vezette liberális pólus) vagy a két nagy párt (MDF és SZDSZ) váltogatta volna egymást a hatalomban. A kétpólusú vagy kétpárti modell normatív (kívánatos) jellege miatt nem csak az egyes, kisebb pártok „természetes” elhalása, megszűnése vagy integrálódása jött szóba, hanem a pártrendszernek a normatív modell szerinti *tudatos megváltoztatása*, ami természetesen terelte a „törésvonal-politika” irányába vagy éppen ellenébe a pártokat. Mivel a „kétpólusú” modell a „kétpárti” modellel ellentétben nagyobb mozgásteret engedett a kis pártoknak, minden kétpárti variáció és annak a médiában való megtámogatása komoly kihívást jelentett a pártoknak. Az első ciklus legnagyobb ellenzéki pártjaként – és az angolszász politikai kultúra iránti vonzalmái miatt – az SZDSZ mutatta a legnagyobb affinitást a „kétpárti váltógazdaság” melletti elkötelezettségre. Elsőként egy konzervatív-liberális libikókában gondolkodtak, amely szerint az MDF, vagy az MDF vezette konzervatív koalíciót a liberális SZDSZ váltaná a hatalomban. Habár az SZDSZ-nek megvolt a maga roppant kritikus véleménye az MDF koalíciós partnereiről, a KDNP-ről és az FKGP-ről, ez a koncepció igazából a két másik ellenzéki pártnak, az MSZP-nek és a Fidesznek okozott gondot. A Fideszt alárendelt útitárs szerepre kárhozatta volna, míg a „gettósított” MSZP-t a politikai hatalom közelébe sem engedte volna. Az MSZP előretörésével és a konzervatív koalíció várható vereségével párhuzamo-

san a modellt átszerkesztették: az SZDSZ, illetve a liberális választási szövetség megkötésével a liberális pólus és a szocialista-szociáldemokrata pólust megtestesítő MSZP váltogatná egymást a hatalomban. Ahogy korábban az MDF-nek, úgy ekkor az MSZP-nek sem volt, mert nem is lehetett kifogása ezzel a számára kedvező szereposztással. A pártközi viszonyok gyökeres megváltozásával (az SZDSZ koalícióra lépett az MSZP-vel, míg a Fidesz ellenzékben maradt a korábbi kormánypártokkal), és azzal, hogy az SZDSZ a közel húszszázaléknyi támogatottságával a második legerősebb párt maradt, felmerült az is, hogy hosszabb távon az SZDSZ-nek (liberális pólus) kellene az MSZP-t (szocialista pólus) váltania. Ha a Horn-kormány ellenzéke *megosztott és dezorganizált* maradt volna, és az SZDSZ az 1998-as választásokra megőrizte volna támogatottságát, ez az alternatíva minden bizonnyal megalapozott lett volna.

Véleményem szerint a „váltógazdaságról” alkotott mindenmű politikai (és nem feltétlenül politológiai) elképzelés *inherens eleme* a „törésvonal-politika”, hiszen a pártrendszernek a „libikóka” tengelye mentén *ketté kell törnie*, de úgy, hogy az egyes pártokat tartósan egy meghatározó (domináns) vagy alárendelt szerepbe kényszeríti, ami az ellentétek és konfliktusok organizálását követeli meg. A „libikóka” elfoglalni szándékozott oldalán pedig hasonló eszközökkel és módszerekkel kell és lehet domináns helyzetbe kerülni.

1998-ra azonban egy sokkalta dinamikusabb kihívás érte a váltógazdaságról kialakított szabad demokrata elképzeléseket: az ellenzéken belüli két alternatíva, a „nemzeti” és a Fidesz vezette „polgári” összefogás közül az utóbbi nemcsak sikeresnek bizonyult, de végső választási győzelméhez képes volt a „nemzeti” összefogást megtestesítő kiscgazdákkal való hatékony kooperációra. A második ciklus idején történtek tanulságai a következők voltak a jobboldali ellenzék számára:

- a) A posztkommunisták (MSZP) képesek a pártok közötti verseny megnyerésére és a szavazóbázis megtartására.
- b) A baloldalon nincs érdemi verseny, mert nincs az MSZP-vel igazán versenyezni akaró és tudó párt. (A szociáldemokrácia végletesen dezorganizálódott, egyes szervezetei az MSZP szatellitpártjává váltak. A Munkáspárt végső soron lojális. Az igazán kihívásra képes SZDSZ verseny helyett inkább kooperál, és egyre több kompromisszumba megy bele.)
- c) A baloldalon domináns párttá vált az MSZP, és ez belátható időn belül így is marad, ezért nem lehet számítani arra, hogy rivális és a jobboldallal kooperálni hajlandó baloldali párt csökkenti az MSZP szavazói bázisát.
- d) A koalíció kellő médiatámogatással képes az ellenzéki pártok iránti rokonszenv alakítására. (Lásd a kiscgazdák meg-

lepően magas, harminc százalék fölötti támogatottságát 1995-ben, és az azt övező ideológiai aurát: a kisgazdákat tüntették fel a koalíció alternatívájának, amivel egyben fát húztak a kormányváltáshoz szükséges szavazatok maximalálásához.)

- e) Az SZDSZ sorsa azt bizonyítja, hogy a baloldalon domináns és a „társadalomba beágyazódott” MSZP-vel való kooperáció végzetes lehet a kisebb pártoknak. („Halálos csók.”)
- f) A jobboldali kis pártok számára az egyetlen lehetséges alternatíva a hosszabb távú kooperáció és az integráció.
- g) Az SZDSZ érdekeltté vált a „politikai piac” predomináns jellegű felosztásában.

A predomináns pártrendszerekkel foglalkozó irodalomban kellő hangsúlyt kapnak a választási rendszerek és a választási folyamatok, illetve a pluralista verseny mechanizmusainak a predomináns pártfejlődést előmozdító hatásai.¹¹ A predomináns párt – hosszabb időszakon keresztül kormányzást elősegítő – „erőforrásai” közé tartozik eszerint a *stabil szavazói viselkedés és a politikai piac beszűkülése*. A politikai piac szűkösségét a politikai preferenciák egyenetlen eloszlása okozza, minthogy a versenytársak az összes „ingadozó szavazat” megszerzésével sem képesek behozni hátrányukat.

Véleményem szerint a magyarországi vegyes választási rendszerre tekintettel érdemes és szükséges nem korlátozni a „politikai piac” fogalmát az elnyerhető szavazatokra és a szavazatokért folyó versenyre, hanem ki kell bővíteni azt a küszöb és az arányosság (bizonyos mennyiségű szavazat milyen arányban áll a megszerzett/megszerezhető mandátumokkal), valamint a *mandátumszerzési stratégiák problémájával*. Ha ezek után az 1994 utáni magyar helyzetre alkalmazzuk a „politikai piac szűkösségének” *módosított tételét*, akkor azt mondhatjuk: a politikai piac baloldalán (a baloldali piacon) a baloldali szavazatok döntő hányadát begyűjteni képes, ezért a pártok versenyében a – mandátumelosztáskor legjobban jutalmazott – első hely megszerzésére képes „A” párt (MSZP) a szavazatok 32,9%-a ellenére domináns helyzetbe kerülhet, annak ellenére, hogy politikai piac jobboldalán a jobboldali szavazatokért egymással versenyző „B1”, „B2”, „B3” és „B4” kis pártok (MDF, FKGP, KDNP, Fidesz) külön-külön megszerzett szavazata összességében több: 34,61%. A magyar pártrendszer *blokkosodását adottnak véve* (nem foglalkozva itt azzal, hogy a jobboldal miért nem akar kooperálni az MSZP-vel) azt is mondhatjuk, hogy *a verseny mechanizmusa, azaz a külön folytatott verseny miatt a „B” pártok biztos és a bizonytalanok közül megnyerhető szavazói együttesen sem biztosítanak több mandátumot az „A” párt biztos szavazói által elnyerhető mandátumoknál*. Következtetés: mindaddig, amíg a jobboldali pártok külön versenyt folytatnak,

a verseny mechanizmusa olyan *domináns helyzetbe hozza* az MSZP-t, ami győzelmet biztosít a következő választásokon, megteremtve a lehetőséget arra, hogy a pártrendszer *predominánssá* váljon.

A pártokról és pártrendszerekről szóló könyvében Giovanni Sartori a következőkkel zárja le, konklúzióként, a *predomináns pártrendszerekkel* foglalkozó alfejezetet. A *predomináns pártrendszerek* versengő (competitive) jellegűek, a rajtvonalon elvben minden pártnak egyenlő lehetősége van. A lehetőségek egyenlősége (equality) valójában azonban mindig relatív: Senki nem igazán egyenlő a rajtvonalon. *Az egyenlő lehetőségek ugyanis nem azonosak az egyenlő erőforrásokkal.* A hatalmon lévő párt és a hatalmon kívüli pártok erőforrásai közötti egyenlőtlenség (disparity) valószínűleg nagyobb, mint a többi pluralista rendszerben. A *predomináns pártrendszer* pártjai mégis élvezik a lehetőségek egy olyan egyenlőségét, ami a *hegemón rendszerek* kisebb pártjai számára ismeretlenek.¹²

A magyar esetre vonatkozólag ehhez csak azt fűzném, hogy a *kommunista rendszer* 1988 és 1990 között igen rövid idő alatt ment át az *egypártrendszer* és a *hegemón pártrendszer* fázisain, és jutott el a mérsékelt *többspártrendszer*hez, ahhoz, hogy a magyar pártrendszer fejlődésének, de még inkább a *fejlődési alternatívák* vizsgálatakor, ne vegyük figyelembe az *egypártrendszerben* és a *hegemón pártrendszer* fejlődési fázisában *domináns pártnak* az *egypártrendszerből* megörökölt erőforrásait. Ezért a magyar pártrendszer fejlődésének elemzéséhez feltétlenül szükségesnek tartom a *hatalmi szerkezettel, viszonyokkal, változásokkal* stb. foglalkozó empirikus vagy empirikus elemzésekre támaszkodó kutatások¹³ intenzívebb felhasználását.

HIPOTÉZISEK: KARTELLPÁRT, PILLÉRESEDÉS ÉS PREDOMINÁNS TÖRÉSVONAL

Véleményem szerint az első ciklusban kormányzó MDF ráérzett az MSZP „társadalmi beágyazottságából” fenyegető veszélyekre, de a politikai következményeket tekintve átgondolatlanak tűnő és rosszul kivitelezett módszerekkel próbálkozott az „*egyenlőtlen verseny*” ellensúlyozására. Hipotézisem az, hogy Magyarországon a *jobboldali kormányoktól* ismert gyakorlat, *miszerint a kormányzati hatalmat, az államot felhasználják egy, a dominánsnak tartott posztkommunista párttal szemben álló párt versenyképességének növelésére*, a Richard Katztól és Peter Mairtól ismert *kartellpárt* egy sajátos, közép-európai válfaját hozza létre: „*az állam teremti meg pénzügyi háttérét, kampányát nagyrészt az állam által meghatározott módon, a közszolgálati csatornákon folytatja. A párton belül is tovább erősödött a kormányzásban közvetlenül résztvevő cso-*

port.”¹⁴ Szélesebb összefüggésben a vezető kormánypart (MDF, majd Fidesz) államilag támogatott kartellesítésének az a funkciója, hogy *hasonló társadalmi beágyazottság* megteremtésével *megfelelő erőforrásokat* biztosítson az „egyenlőtlen” politikai versenyben. Ez az, amiért a folyamatot a posztkommunista predominancia ellensúlyozásának ellenzői (elsősorban a predominanciában érdekeltek) a maga nemében joggal, ám a predominanciát tagadva „újraállamosításnak” tekintik.

Az „erő az erővel szemben” vagy „hatalom a hatalommal szemben” *nyers politikai és politikai szociológiai elve* *predomináns racionalitást* visz a posztkommunista predominancia elleni küzdelembe: hasonló eszközökkel és módszerekkel kell ellensúlyozni a rivális blokk erejét és – ami szorosan ide tartozik – *a saját blokkon belül hasonló eszközökkel és módszerekkel* kell/lehet a blokkot domináló, de a posztkommunista blokkal csak ezáltal versenyezni képes pártot felépíteni¹⁵. És ez az, amiért a politikai verseny racionalitását megérteni kész megfigyelők is hajlanak azt mondani: *jobb- és baloldali „állampártok” váltják egymást* ciklusonként a hatalomban. Ha nem is lehet szó szerint „állampártoknak” tekinteni a „domináns” pártokat, a predomináns pártosodás racionalitása az alkalmazott módszerek miatt kétségkívül okkal kelthet ilyen benyomást.

A baloldali domináns párttal versenyképes jobboldali domináns párt társadalmi beágyazása viszont egy másik analógiát, a *pilléresedést* vagy *oszloposodást* teszi relevánssá.¹⁶ Véleményem szerint a magyarországi politikai blokkok és az azokba tömörült „szekértáborok” olyan, a pilléresedés/oszloposodás tematikájából ismert politikai szubkulturákhoz hasonlatosak, amelyek *elkülönülésre és párhuzamos intézményrendszerek kialakítására* törekednek, továbbá egy – új típusú – *szubkulturális politikizálást* igyekeznek érvényre juttatni. A pilléresedés/oszloposodás tematikájából ismert *állami elismerés és állami általi nagy anyagi erővel támogatás* a vezető párt kartellesítésével szoros összefüggésben van. A stratégiai cél az egyéni állásponttól vagy aktuálpolitikai ügyektől független, erős és tartós lojalitás kialakítása a szavazókban, akik a racionális (közpolitikailag motivált) megfontolások mellett ideológiai, érzelmi, szimbolikus stb. alapon intenzívebben kötődnek a politikai programot rugalmasan kezelni szándékozó pártelítetekhez.

Hipotézisem ezért az is, hogy a rendszerváltással megszülető pártrendszerben a leglényegesebb törésvonal a predomináns szerepet tápláló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai viszonylatok fenntartása, megóvása (baloldal), illetve megtörése és kiegyensúlyozása (jobboldal) miatt alakult ki. Ezt a feltételelesen „*predomináns törésvonal*”-nak nevezhető törésvonalat olyan – ha lehet így fogalmazni – *komplex törésvonalnak* tartom, amely lényegében bármilyen társadalmi szférában képes a társadalmat megosztó konfliktusokból táplálkozni vagy ilyen

természetű konfliktusokat gerjeszteni. A predomináns pártrendszer logikája és a predomináns törésvonal alapján tudom értelmezni ezért a következő területeken kialakuló és egy *sajátosan magyar pilléresedésre* utaló konfliktusokat:

1. A sajtó egyensúlyának kialakítására irányuló törekvések: médiaháború, médiaelnökök és alelnökök felmentése és ki-nevezése; lapok alapítása és megszüntetése (Magyarország, Pesti Hírlap, Új Magyarország, Napi Magyarország, a Napi Magyarország és a Magyar Nemzet egyesítése, illetve a Pest Megyei Hírlap és a Kurír megszüntetése, a Magyar Hírlap megvásárlásának kísérlete, a Heti Válasz alapítása), lapok birtokba vétele (Valóság), kölcsönös elbocsátások a Rádióban és a Televízióban; rivális műsorok (közszolgálati híradó kontra Esti Egyenleg; Vasárnapi Újság kontra 168 óra és Beszéljük meg!). A pártokba tömörült vagy a pártok mögé felsorakozó értelmiségi elitcsoportok műhelyeinek „szekértáborokba” rendeződése: Világosság, Valóság (a váltásig), Mozgó Világ, Kritika, Köztársaság, a Világ, Elet és Irodalom, Magyar Narancs kontra Hitel, Magyar Szemle, Valóság, Heti Magyar Fórum, Demokrata, Új Idők. Ennek megfelelően a napilapok: Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava, Kurír kontra Pesti Hírlap, Esti Hírlap (a Mahír tulajdonába kerüléstől), Új Magyarország és Napi Magyarország, Pest Megyei Hírlap, Magyar Nemzet. A Magyar Nemzet privatizációjával kapcsolatos „pilléresedését” fejezték ki a lap tulajdonlasi formája és a tulajdonosi szerkezete miatti konfliktusok. Pilléresedés a sajtó egyensúlyának kialakítására irányuló törekvések hatására: MÚOSZ mellett a MÚK (Magyar Újságírók Közössége) létrehozása. Ide tartozik a egyes médiumok vélt vagy valós politikai irányultsága és eszerinti megkülönböztetett kezelése a pártok és szimpatizánsaik által: közszolgálati tévé kontra kereskedelmi tévék (tv2, RTL Klub, és korábban a Tv3), a Magyar ATV mint „nemzeti” vagy ezzel ellentétben mint „szociálliberális” csatorna); Pannon Rádió kontra Klub Rádió, illetve közszolgálati rádiók kontra kereskedelmi rádiók.
2. Eltérő politikai-ideológiai irányzatú, illetve pártpolitikai orientációjú *szakszervezetek* és *érdekszervezetek*, amelyek közötti konfliktusok messze túlmutattak a szervezeti rivalizáláson és az érdekvédelem stratégiai céljainak különbözőségén: MSZOSZ mint utódszervezet és MSZP-hez közelálló szervezet, Liga mint kezdetben főleg SZDSZ-irányultságú szervezet, Munkástanácsok mint kezdetben főleg MDF irányultságú szervezet, a Horn-kormány alatt és ellenében aktív METÉSZ, a pártként is megszerveződő Agrárszövetség.
3. Többé-kevésbé autonóm, de *pártokhoz kötődő ifjúsági szervezetek* (Ifjú Szocialisták, Fidelitas, Ifjúsági Demokrata

- Fórum, Új Generáció, Független Ifjúság) mellett *pártorientálódó ifjúsági rétegszervezetek*: Jobbik, Szocialista Egységes Temisták Szervezete stb.
4. Többé-kevésbé autonóm, de pártorientálódó 56-os szervezetek: POFOSZ, Recski Szövetség, 56-osok Világszövetsége. Itt kell megemlítenem a TIB-en belüli viharokat, valamint az MDF elitjéhez kötődő Magyarok Világszövetségét, amelynek szellemi és politikai orientációját keményen támadták a liberálisok és a baloldal az 1992-ben rendezett kongresszust megelőzően.
 5. Vallási törésvonalakkal kapcsolatos pilléresedés az *egyházak* körében: politikai-szavazói bázis a keresztény-nemzeti erők számára (történelmi keresztény egyházak); a református egyház, a református alsópapság bizonyos köreinek orientálódása a MIÉP felé; a katolikus egyház és a KDNP (korábbi) kapcsolata, illetve a katolikus egyház választást orientáló körlevelei; a jobboldali kormánytagok demonstratív részvétele az augusztus 20-i egyházi rendezvényeken; az SZDSZ és a Hit Gyülekezete közötti összefonódások és az SZDSZ demonstratív kiállása a gyülekezet mellett.
 6. Pilléresedés a *tudományon és kultúrán* belül: a Soros Alapítvány politikailag támadott preferenciái kontra rivális finanszírozási források létrehozása; 56-os Intézet kontra XX. és XXI. Század Intézet. Tudósok politikailag aktív szerveződései: Professzorok Batthyányi Köre. Kulturális elitcsoportok politikai aktivitásának otthont adó szerveződések: Nemzeti Egység Mozgalom. Kossuth-díj kontra Corvinlánc.
 7. A kultúrában, a tudományban és a politikában egyaránt szerepet játszó alapítványok: Konrad Adenauer Alapítvány, Friedrich Neumann Alapítvány.
 8. A *sport* szférájában a kiszegzsdítési kísérletének tudom be az FTC irányítását (Torgyán József és Szabadi Béla), valamint a UTE vezetésében történő demonstratív megjelenést (Lányi Zsolt). Más természetű pilléresítési kezdeményezés volt a MIÉP részéről az FTC Várszegi Gábornak, az MTK tulajdonosának történő eladása miatt tiltakozás, amikor is a MIÉP és a hasonlóan érvelők egy „hagyományosnak” mondható vallási-politikai törésvonalra apelláltak, mondván, az FTC a nemzeti-magyar érzelműek, míg az MTK a zsidók klubja.

Az általam kartellesezésnek és pilléresedésnek – hipotetikusan – értelmezett fejlemények azonban lehet, hogy „csak” a strukturalista-funkcionalista értelemben vett politika modernizáció szükségszerű termékei: a politikai jobboldalt „befagyasztó” antipluralista korszak után ezúton „differenciálódnak ki” azok a szervezetek és intézmények, amelyeket Lipset és Rokkan

adottnak vett. Kevésbé ismert, hogy Lipset és Rokkan nagymértékben támaszkodott Talcott Parsons strukturalista-funkcionalista rendszer- és intézményelméletére...

JEGYZETEK

- ¹ Seymour M. Lipset-Stein Rokkan: *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction*. In Seymour M. Lipset-Stein Rokkan (Eds.): *Party Systems and Voter Alignment: Cross-National Perspectives*. The Free Press. New York 1967.
- ² Gazsó Ferenc-Gazsó Tibor: *Választómagatartás és pártpreferenciák Magyarországon*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.; G. Márkus György: *Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.; G. Márkus György: *Az anomáliák normalitása – befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok*. In *Magyarország politikai évkönyve 1997*; G. Márkus György: *A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája*. *Politikatudományi Szemle 1997/1*. 44. oldal. Hirata Takesi: *A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyosság Közép-Európában*. *Politikatudományi Szemle, 2000/3-4.*; Hüvelly István: *A politikai tagozódást befolyásoló tényezők az átmenet időszakában*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.; Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. Századvég Kiadó, 1993. 35–36. oldalak. Körösi András: *A magyar politikai rendszer*. Oairis Kiadó, 1998. 119–120. oldalak.; Stumpf István: *Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.; Szigeti Péter: *Politikai tagoltság és parlamenti erőviszonyok – Magyarországon*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.; Szoboszlai György: *A választási rendszer hatása a politikai tagoltságra*. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- ³ Érdemesnek tartom a publicisztikából ismert „szekértábor” és a – Tamás Gáspár Miklóstól elhíresült – „törzsek” fogalmát empirikus szociológiai (viselkedés- és szervezetszociológiai, szociálpszichológiai stb.) mélyelemzések nyomán a politológiai terminusok közé bevezetni.
- ⁴ G. Márkus György: *A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája*. *Politikatudományi Szemle 1997/1*. 44. oldal.
- ⁵ Fricz Tamás: *Pártrendszerek*. Századvég Kiadó 2001. 26. oldal. Lásd még a 37., 126., 127., 43., 110., 114., 118., 30., 32., és 34. oldalakat.
- ⁶ Pokol Béla: *Modernizáció – a társadalmi szférák funkcionális elkülönülése*. *Társadalomtudományi Közlemények*. 1983/3.
- ⁷ Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára*. Szeged 1993.
- ⁸ Ehhez adalékként lásd „Nyelvpolitika és politikai legitimitás” című anyagomat. In *Magyarország politikai évkönyve 2001*.
- ⁹ Az ilyen ideológiai megoldások lehetőségét jól mutatta be már jóval a rendszerváltás előtt Ágh Attila két tanulmánya: *Imperializmus és egyenlőtlen fejlődés*. *Filozófiai Figyelő 1981/4*; *A világpolitika elmélete és a politikatudomány*. *Külpolitika 1982/1*.
- ¹⁰ Lásd mindenképp Konrád György és Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, 1989.

- ¹¹ Enyedi Zsolt-Körösi András: Pártok és pártrendszerek. Osiris 2001. 150-151., 232-233. oldalak.
- ¹² Giovanni Sartori: Parties and Party Systems. Cambridge University Press, 1976. 201. oldal. Tóth Csaba szerint (A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. Politikatudományi Szemle, 2001/3.) az MSZP „felemelkedése” következtében 1994-ben a magyar pártrendszer a „kvázi domináns” pártrendszer jellegzetességeit öltötte magára és őrizte azt 1998-ig. A szerző a kanadai és a svéd pártrendszert tekinti ideáltípusnak, és a „kvázi” jelzőt szerinte az indokolja, hogy „az eredeti sartori kritériumok szerint a domináns pártrendszerben a győztes párt abszolút többséget szerez és/vagy legalább tíz százalékkal előzi meg a második helyezettet”. Elfogadva az észrevétel jogosságát mégis azt mondom, hogy a dominancia (predominancia) vizsgálatakor a numerikus, szavazatarányokra és sorrendre koncentrálló megközelítések mellett a poszt-kommunista helyzetben a pluralista verseny „egyenlőségét” vagy „egyenlőtlenségét”, valamint a választások kimenetelét meghatározó gazdasági, szociális, kulturális stb. héttérrel is figyelembe kell venni Sartori „eredeti” kritériumaira való tekintettel. Ezért tartom szükségesnek politológiaiailag is operacionálizálni a „beágyazottság” fogalmát.
- ¹³ Bruszt László: A centralizáció csapdája. Savaria University Press, 1995.; Csánádi Mária: Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. T-Wins Kiadó, 1995.; Konrád György-Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztálybatalomhoz. Gondolat, 1989. [Ehhez még a könyv utólagos kritikáit]; Konrád György-Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. Politikatudományi Szemle, 1992/1. Körösi András: Kie a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990-1992. Politikatudományi Szemle, 1993/4.; Szalai Erzsébet: A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. Politikatudományi Szemle, 1993/2. Körösi tanulmányának alcímében szereplő kifejezés (hatalom pluralitása) önmagáért beszél: nem szólhatunk úgy a politika pluralitásáról, ha nem beszélünk a hatalom pluralitásáról is.
- ¹⁴ Enyedi-Körösi id. mű, 117. Katz és Mair szerint (Richard S. Katz-Peter Mair: A pártrendszer változó modelljei és a pártdemokrácia. Politikatudományi Szemle, 2001/3.) a kartellpártok ismérvei: A párt erőforrásainak fő eredete az állami szubvenció; a párt kiváltságos hozzájutást szerez a kommunikáció állam által szabályozott csatornához; a párt a civil társadalom és az állam közötti viszonylatban az állam részévé válik stb. Erőteljesen hangsúlyoznom kell, hogy a kartellpárt elmélete a nyugati demokráciák politikai fejlődését tükrözi. Katz és Mair szerint a pártok kartelleseése Ausztriában, Dániában, Németországban, Finnországban, Norvégiában és Svédországban a legelőrehaladottabb. Különbözőbb elemzés nélkül belátható, hogy a fejlett nyugati demokráciákban tapasztalható „kartelleseedés” és a magyarországi posztkommunista helyzetben ez alapján kimutatható „kartelleseedés” minden hasonlóság mellett minőségileg és funkcionálisan gyökeresen eltérő. Ezért írok a „kartellpárt egy sajátos, közép-európai válfajáról”.
- ¹⁵ Lásd ehhez a Fidesz programjairól írt tanulmányomat: „Két pogány közt egy hazáért” Politikai konfliktusok gyökerei a Fidesz-MPP programjaiban. Politikatudományi Szemle, 2000.3-4.
- ¹⁶ A kézirat tartalmi lezárása után jelent meg Csizmadia Ervin tanulmánya (A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája. Politikatudományi Szemle, 2001/4.), amelyben a szerző lényegében hasonló megközelítésből és szintén hipotetikusán bevezeti a „pillérdemokrácia” és a „pillérpárt” fogalmát. Egyetértek Csizmadia Ervinnel abban, ami a dolgozatomból is nyilvánvalóan kitűnik, hogy a Fidesz (mint „pillérpárt”) „reaktiválja a magyar történelemből ismert intézményi hálózatokat”, s hogy „a társadalom pillérekén keresztül politikai mozgósítása (...) válasz a beágyazódás hiányára”. Vé-

leményem szerint azonban a Fidesz nem csak (már meglevő?) pilléreket „szólt meg” vagy „próbál életre keltetni”, hanem tudatosan pilléreket épít. (Ahogy a „beágyazódás” és „beágyazottság” mellett beszélhetünk „beágyazásról”, úgy beszélhetünk a „kartellesezés” mellett „kartellesítésről” is.) Ennek előzménye azonban markánsan meg volt az MDF kormányzásában, tehát a Fidesz nem volt úttörő, aminek ekletáns példája a konzervatív sajtó és a nemzeti középosztály nyíltan bevallott megteremtésének kísérlete az első ciklusban.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Angelusz Róbert: Pártok között szabadon. Osiris Kiadó, 2000.
- A magyar pártrendszer kialakulása. Kossuth Kiadó, 1992.
- Bibari Mihály (szerk.): A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992. Kossuth Kiadó, 1992.
- Enyedi Zsolt–Körösnény András: Pártok és pártrendszerek. Osiris Kiadó, 2001.
- Fábián György (Szerk.): Választási rendszerek. Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997.
- Fábián György–Kovács László Imre: Voksok és mandátumok. A választási rendszerek arányossága. Villányi úti könyvek, 1998.
- Fricz Tamás: Pártrendszerek. Századvég Kiadó 2001.
- Gazsó Ferenc–Gazsó Tibor: Választó magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. In Balogh István (szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- G. Márkus György: Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In Balogh István (szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- G. Márkus György: Az anomáliák normalitása – befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok. In Magyarország politikai évkönyve 1997.
- G. Márkus György: A törésvonalalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája. Politikatudományi Szemle 1997/1.
- G. Márkus György: Törésszerkezet és pártszerkezet. In Magyarország Évkönyve 1998.
- Hirata Takeshi: A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyosság Közép-Európában. Politikatudományi Szemle, 200/3–4.
- Hülvelly István: A politikai tagozódást befolyásoló tényezők az átmenet időszakában. In Balogh István (Szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- Katz, Richard S.–Peter Mair: A pártrendszer változó modelljei és a pártdemokrácia. Politikatudományi Szemle, 2001/3.
- Körösnény András: Pártok és pártrendszerek. Századvég Kiadó, 1993.
- Körösnény András: A magyar politikai rendszer. Osiris Kiadó, 1998.
- Lipset, Seymour Martin: Political Cleavages in „Developed” and „Emerging” Politics. In Erik Allardt and Yrjö Littunen (Eds.): Cleavages, Ideologies and Party Systems. Turku, 1964.
- Lipset, Seymour Martin–Stein Rokkan (Eds.): Party Systems and Voter Alignment: Cross-National Perspectives. The Free Press. New York 1967.
- Sartori, Giovanni: From the Sociology of Politics to Political Sociology. In Seymour Martin Lipset (Ed.): Politics and the Social Sciences. Oxford University Press. 1969.
- Sartori, Giovanni: Parties and Party Systems. Cambridge University Press, 1976.

- Stumpf István: Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In Balogh István (szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- Szilgeti Péter: Politikai tagoltság és parlamenti erőviszonyok - Magyarországon. In Balogh István (szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- Szoboszlai György: Választási rendszer és politikai tagoltság. In Szoboszlai György (szerk.): Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet 1990.
- Szoboszlai György: A választási rendszer hatása a politikai tagoltságra. In Balogh István (szerk.): Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézete, 1994.
- Wiatr, Jerzy J.: „One Party” Systems - The Concept and Issues for Comparative Studies. In Erik Allardt and Yrjö Littunen (Eds.): Cleavages, Ideologies and Party Systems. Turku, 1964.

GULYÁS GYULA

A politikai korrupció és a hatalom erkölcsi kiüresedése

A politikai korrupció kérdése – a XX. század utolsó harmadában napvilágra került korrupciós botrányok sokasága miatt is – ismét előtérbe került a nyugati politológiai irodalomban. A tömör publikáció ellenére azonban ma sem beszélhetünk a politikai korrupció olyan koherens elméletéről, amelyben a különböző szemléletű és különböző diszciplínákat művelő kutatók egyetértének, és amely egyesítené magában a jelenség genetikus, funkcionális és leíró-értelmező aspektusait. A témakörben a jelenség okának, mibenlétének és társadalmi hatásának tekintetében egyaránt az elméleti pluralizmus uralkodik, ami számos okra vezethető vissza. Ezek közül csak néhányat említetek meg:

A politikai korrupciót különböző társadalomtudományi perspektívákból – etika, jog, politológia, szociológia, közgazdaságtan, kulturális antropológia – közelítik meg ugyanannak a jelenségnek különböző aspektusait, az elért eredményeket azonban nehéz egyik tudományos nyelvről a másikra lefordítani.

A korrupció „egységes” fogalmának és globális elméletének kidolgozását nehezíti az a tény, hogy az egyes kultúrákon belül – pl. a premodern (illetve harmadik világ) és modern ipari társadalmakon belül – eltérően vetődik fel a korrupció „okának”, társadalmi következményeinek, illetve a jelenség megítélésének és értékelésének a kérdése. Ami a harmadik világ bizonyos országaiban dicséretes dolognak számít (pl. a nepotizmus), azt az európai kultúrában megbélyegzik.

A jelenség értelmezésében és klasszifikációjában problémát okoz, hogy a politikai korrupció a politikai élet valamennyi színterén (bíráóság, parlament, kormány, bürokrácia), valamennyi szereplőjével (képviselő, bíró, bürokrata stb.) és ezek valamennyi tevékenységével kapcsolatban megjelenhet. A nehézséget itt az okozza, hogy ezek a „színterek”, pozíciók és tevékenységek bizonyos értelemben összemérhetetlenek egymással, mert eltérő szabályoknak, szerepeknek és funkcióknak engedelmeskednek.

Nehézséget jelent az is, hogy a korrupció fogalmán belül a leíró és az értékelő aspektus között a nyugati kultúrán belül is nehéz egyértelmű kapcsolatot találni. Intuitíve valamennyien érezzük vagy tudjuk, hogy mi számít korrupciós cselekedetnek, azonban bizonytalanok vagyunk a mérce tekintetében, abban, hogy milyen norma alapján ítélnék egy jelenséget korrupciónak vagy nem-korrupciónak.

A POLITIKAI KORRUPCIÓ DEFINÍCIÓS NEHÉZSÉGEI

A korrupció pejoratív kifejezés: valami rossz – Gombár Csaba¹ megfogalmazása szerint „közrossz” –, amit a különböző európai nyelvek értelmező szótárai is kifejezésre juttatnak. A latin „corrumpo”, akárcsak az angol és francia „corruption” valaminek az elrontását, megrontását, elferdítését, meghamisítását, elcsúfítását, lealjasodását, rothadását, bomlását, lezüllését, illetve valakinek a megvesztegetését és erkölcsi megrontását jelenti. Ahhoz, hogy meg tudjuk indokolni, hogy a politikai korrupciónak nevezett jelenség miért rossz, szükségünk van a „jó” valamilyen fogalmára, amely vonatkoztatási kerete a rossznak, a devianciának, a „romlásnak”. És itt ütközünk bele a korrupció definíciós nehézségeibe, a „mihez képest rossz” kérdésébe. A politikai korrupció témérdek definícióját a „jó” különböző kritériumai alapján csoportosíthatjuk. A „jó” vonatkoztatási keretét betöltheti (1) a jogszerűség, (2) a közérdek, (3) a közvélemény (4) és az „erkölcsileg helyes hatalomgyakorlás”. Azonban mielőtt e definíciókat sorra vennénk, érdemes egy pillantást vetnünk a „klasszikus gondolkodók” definíciós „kísérleteire”.

A KLASSZIKUS KÉRDÉSFELTEVÉS: HATALOM, ERKÖLCS, KORRUPCIÓ

Lord Action nevezetes mondása szerint a hatalom korrumpál, az abszolút hatalom pedig abszolút módon korrumpál. A hatalom és a korrupció eszerint egymás korrelatívumai, aminek „empirikus bizonyítéka” a politikai korrupció univerzalitása, társadalmi és politikai rendszerektől való függetlensége: a kor-

rupció egyetemes, mert tértől és időtől függetlenül minden politikai berendezkedésben felmutatható, a klasszikus antik világban csakúgy, mint napjaink iparilag fejlett demokráciáiban vagy a harmadik világ társadalmában. Lord Action korrupciófogalma tartalmilag arra az erkölcsi „romlásra” összpontosít, aminek oka a hatalom puszta létében keresendő. A hatalom az erkölcsök deprivációjával járhat, aminek következtében a hatalmat viselő vagy képviselő már nem arról gondolkodik, hogy politikai cselekvése erkölcsi értelemben helyes-e, hanem arról, hogy az ő szempontjából az célravezető, hasznos és hatékony-e.

A hatalommal szembeni gyanakvásnak a gyökerei a kereszténységig és a klasszikus antikvitásig nyúlnak vissza. Szent Ágostonnál² a hatalom és erkölcs az égi és a földi város, illetve az égi és földi királyság ellentétéként jelenik meg. Ebben a tág értelemben a földi város és benne a hatalom valamennyi öncélú és önelvű formája erkölcsi értelemben romlott és korrump. Így a politika is, ha nem erkölcsi célokat követ, szükségképpen erkölcsi romláshoz (az erkölcsök „dekonstrukciójához”) és ezzel párhuzamosan a hatalom öncélúságához és önelvűségéhez vezet, ami mind a keresztény világ, mind a klasszikus antikvitás számára elfogadhatatlan volt.³ Az erkölcsileg kontrollálatlan hatalom, a hatalom modern „instrumentális fogalma”, a másik ember fölötti diszpozícióra, befolyásra és uralomra redukált hatalom ugyanolyan elfogadhatatlan abszurditásnak tűnt a premodern világ gondolkodói számára, mint az öncélú többletértékre orientált pénz és piacgazdaság. A premodern világ a hatalom lényegét egy erkölcsi értelemben vett „jó” létrehozásának képességében látta, nem pedig a másik ember fölötti uralomban, nem abban a képességben, melynek bázisán a ráveheti vagy arra kényszerítheti B-t, hogy tegye meg azt, amit egyébként „jószántából” nem tenne.⁴ Platón⁵ szerint a hatalom csak a jó, az erkölcsileg helyes cél megvalósításában létezik, maga a hatalom nem más, mint erkölcsi cél. A hatalom jóval való azonosításának alapja Platónnál az az előfeltevés, hogy a hatalom legfontosabb eleme a tudás. Az „Államférfi” c. művében a politikai hatalomgyakorlást az orvos tevékenységéhez hasonlítja, mert mindkettőben közös az, hogy tudás és szakértelem útján, és javunkra gyakorolják. Ahogyan az orvos célja az egészségnek mint jónak a helyreállítása, ehhez hasonlóan az emberi közösség is „természetes módon” egy erkölcsi értelemben vett jó megvalósítására törekszik: olyan igazságos alkotmány megteremtésére, mely lehetővé teszi az erkölcsileg szép és derék állampolgári életet. Az alkotmány (a „városállam rendje”), amely a hatalmi jogok elosztását és a hatalomgyakorlást szabályozza, akkor jó, ha biztosítja és előmozdítja a derék állampolgárok kiművelését, illetve amelyen belül a hatalomgyakorlás a „közérdeket” szolgálja.⁶ Az ezzel ellentétes alkotmányok és az ezzel ellentétben álló hatalomgyakorlás rossz. Arisztotelész ebben az

értelemben beszél „korrupt” és torz alkotmányokról és politikai berendezkedésekről. A rossz alkotmányok, mint amilyen a demokrácia, az oligarchia és a türannisz, azért „korruptak”, mert nem a közjónak a megvalósulását és előmozdítását célozzák, hanem az uralkodók vagy uralkodói csoportok (a hatalommal rendelkezők) érdekeit szolgálják, és mert erkölcsileg megrontják az állampolgárokat. „A türannisz olyan monarchia, mely csak az egyeduralkodó érdekeiért van, míg az oligarchia a vagyonosok, a demokrácia pedig a vagyontalonsok érdekeért: a közösség érdekéhez egyikük sem igazodik.”⁷ Ezek az alkotmányok a hatalom erkölcsi neutralizálásán és instrumentalizálásán alapulnak, az állampolgári erények helyett a pénz- és hataloméhségre sarkallnak, ezért rosszak, elfogadhatatlanok és elvetendőek. A görögök úgy vélték, hogy a jó alkotmány és a derék állampolgár a közösség erkölcsének a függvénye, mintegy következménye annak, amit mint „okot” egyfajta mindenki által vallott és magáévá tett erkölcsi „köznyelvként” kezeltek.

A görögök szerint a korrupció az erkölcsileg kiüresedett hatalommal azonos, amely a fentiekén túl politikailag is káros, mert aláássa a törvényeket, a politikai rendet és a politikai intézményeket. A klasszikusok a „politikai test” általános betegségének tartották a korrupciót, és ez a szemlélet egészen a modern időkig uralkodó volt és bizonyos értelemben kiindulópontként szolgált a politikafilozófia olyan klasszikusai számára, mint Machiavelli, Montesquieu vagy Rousseau.

(Machiavelli⁸ is, akár csak Arisztotelész, abból indul ki, hogy csak bizonyos államformák képesek a közjó előmozdítására: a köztársaság igen, a királyság nem. A rossz államformák azért korruptak, mert a hatalomgyakorlásban megsértik az egyenlőség elvét, és mert megrontják a közerkölcsöket. Másutt azonban azt mondja, hogy az emberek többsége erkölcsileg eleve gyenge, mert a jó állampolgár erényeit elnyomja bennük a racionális önérdékkövetés, a haszonelvű kalkuláció logikája, aminek az a következménye, hogy a korrupció állandóan és mindenütt fenyegeti a politikai rendszereket. Amikor az erények végső romlásukhoz érkeznek, meg kell jelenjen a hős vezér, aki csak úgy mentheti meg a politikai rendet, ha kényszeríti őket az erkölcsös életvitelre. Szerinte az emberek erkölcsi esendőségük folytán nyomorúságos lények, akiket csak megfelelő irányítás és vezetés mellett lehet olyan hazafias állampolgárokká nevelni, akik képesek az önfeláldozásra és a közösségükért való áldozathozatalra. A görögök úgy vélték, hogy a jó alkotmány és a derék állampolgár a közösség erkölcsének a függvénye, mintegy következménye annak, melyet mint „okot” egyfajta, mindenki által vallott és értett erkölcsi köznyelvként kezeltek. Mindezt Machiavelli is vallja, azonban amiből ő empirikusan kiindul az nem az erkölcsi köznyelv, hanem annak hiánya, az önzés egyetemessége. Ha az ember rossz – akár természettől fogva, akár a

társadalom rontotta meg – akkor kényszeríteni kell a jóra: az erényre és a köz szolgálatára. Machiavelli azonban világosan látja ennek a folyamatnak a paradoxonát, azt, hogy a jó (igazságos) társadalmat és az erényes állampolgárt, mint politikai célokat csak amorális eszközökkel lehet kierőszakolni. A moralitás nem alapozhatja meg önmagát: a jót nem lehet létrehozni morális, csak immorális eszközökkel.⁹ Machiavelli felfedezi, hogy az elfajult – a közjót negligáló – alkotmányok és az ennek „okát” képező erkölcsi romlás ellen – a korrupció ellen – nem lehet az erények gyenge fegyverével harcolni: a hatalmat öncélúvá és önelvűvé kell tenni ahhoz, hogy az sikeres lehessen ebben a küzdelemben. A hatalomgyakorlás öncélúvá tétele – még ha az egy erkölcsi értelemben vett jó cél érdekében történik is – azonban azonos a hatalom erkölcsi kiüresedésével, mert – mint Dewey mondja – a célok és az eszközök kölcsönösen meghatározzák egymást, nem választhatóak el mechanikusan egymástól: azaz az erkölcsileg kétes hatalmi technikák befolyásolják magát a megvalósítható célt is.

Machiavellihez és a klasszikus antik szerzőkhöz hasonlóan Montesquieu is olyan „diszfunkcionális” folyamatként írja le a korrupciót, melynek következményeként a jó politikai rend bűnössé degradálódik, amit a monarchia despotizmussá fajulása kapcsán mutat be. A rómaiak nagyságáról és bukásáról c. művében azt állítja, hogy a rómaiaknak erényeik adták kezükbe a Mediterránium országai fölötti hatalmat, amely azonban az öncélú hatalomvágy, a római imperializmus következtében megromlott és saját ellentétébe fordult. „Büntetlenséget biztosítottak a törvénysezőknek: eltörölték az erkölcsök romlását akadályozó, a rend fenntartását biztosítani képes törvényeket, és amiként a jó törvényhozók célja az, hogy jobbá tegyék polgártársaikat, ők azon igyekeztek, hogy rosszabbá tegyék őket; ezért bevezették a nép megvesztegetésének a szokását: amikor csalással vádolták őket, megvesztegették a bírákat is: erőszakos cselekményekkel zavarták meg a választásokat, ha bíróság elé kerültek, megfélemlítették a bírákat.”¹⁰ A köztársaság „nyilvános etikája” semmivé foszlott, a korrupció, amely különösen a provinciák adminisztrációjában volt szembetűnő, olyan általánossá vált, hogy a korrupt gyakorlatok váltak az elfogadott magatartási formákká, nem pedig az ősök szigorú erkölcsi, amelyre fölülnyes cinizmussal tekintettek.

A hatalom és erkölcs ellentétének klasszikus antik gondolatát Rousseau¹¹ vitte el a végletekig és fordította visszájára. Rousseau azt hirdette, hogy az eredendően jó természeti embert a társadalmi és politikai rendszer rontotta meg. Szerinte – szemben pl. Machiavellivel – nem az ember erkölcsi romlottsága veszélyezteti a jó politikai rendszert, hanem a politikai rendszer korrumpálja és rontja meg az embert. Szemben a klasszikus antikvitással, amely abból indult ki, hogy az emberek szü-

letésüknél fogva sem nem egyenlőek, sem nem szabadok, és erkölcsi értelemben nem jók vagy rosszak, hanem csak a polisz polgáraiként, a közügyekben való aktív részvétel útján lesznek egyenlő, szabad és jó állampolgárok, Rousseau ennek pontosan az ellenkezőjét feltételezi, azt, hogy az emberek természettől fogva egyenlőek, szabadok és jók; a civilizáció és a politika az, ami megromtotta őket.¹² Rousseau-t a fentiek mellett erősen foglalkoztatta saját korának általános korrumpálódása, és akár csak Machiavelli, ő is úgy vélte, hogy a „helyes” politikai vezetés a közvélemény befolyásolása révén sikeresen veheti fel a korrupció elleni küzdelmet. A közvélemény befolyásolása és manipulálása, ahogyan azt Spártában gyakorolták, vagy ahogyan Platón, Machiavelli és mások megmutatták, mintája lehet a korrupció elleni védekezésnek.

Rousseau-t mindenckelőtt az erkölcsök megromlása foglalkoztatta, amelyet a klasszikusokhoz hasonlóan a politikai korrupció következményének tekintett. A politikai korrupció, amely az erkölcsök megromlását eredményezi, Rousseau szerint is a hatalom öncélúvá és önelvűvé válásának egyenes következménye. Az instrumentális értelemben vett hatalom szerinte azért hajlik a korrupcióra és a korrumpálódásra, mert megsérti a természetes egyenlőség elvét. Az egyenlőség természetes elve csak a „jó törvények” útján tartható fenn, és a jó törvények azok, amelyek megfékezhetik a politikailag megromlott tömeg hatalom- és befolyás-éhségét, azaz a korrupciót.

Carl Friedrich¹³ szerint ha Rousseau egyenlőség fogalmát a törvény előtti egyenlőségre redukáljuk, ahogyan tették azt az angol liberálisok, köztük A. Dicey¹⁴, akkor közel kerülünk a korrupció specifikus és modern értelméhez, nevezetesen a hatalommal való visszaéléshez. A hatalommal való visszaélés az egyenlőségelv megsértése elvontan tekintve a modern korrupció „lényege”. A liberálisok és konstitucionalisták szerint a hatalommal való visszaélés akkor előzhető meg, ha a törvény uralmának elvét a köztisztviselőkre is alkalmazzuk. (Rechtstaat), azaz ha az államot megfosztjuk privilégiumaitól és a természetes személyekkel tesszük egyenlővé.

A jogállamiság kontextusában a korrupció többé már nem a politikai rendszer globális degenerálódása, ahogyan azt a Rousseau-ig ívelő eszmetörténeti hagyomány tételezte, hanem a politikai patológia egy különös formája (nem általános, hanem különös betegség), a hatalommal való visszaélés, amit jogi terminusokban lehet meghatározni és megtiltani. A korrupció definíciójának jogi formája megköveteli azoknak az objektív jogi kritériumoknak (szabályoknak) a rögzítését, melyek a köztisztviselők magatartásának és e magatartás megítélésének vonatkoztatási keretei. Ennek alapján a köztisztviselő nem követ el korrupciót, ha jogkonform módon viselkedik. Ez a jogi megközelítés tehát „individualizálja” a korrupció klasszikus fogal-

mát és objektív kritériumokat ajánl annak meghatározására. Azonban túlzottan restriktívnek tekinthető, mert az egyenlőség-elv megsértését a törvény előtti egyenlőség megsértésére redukálja. Egy funkcionárius azonban cselekedhet jogkonform módon, formálisan betarthatja a magatartására vonatkozó jogi formulákat, magatartása – amint azt a későbbiekben megmutatom – mégis lehet korrupció.

A jogon alapuló definíció

(1) A politikai korrupció jogon alapuló definíciója abból az előfeltevésekből indul ki, hogy egy köztisztviselő magatartása akkor korrupció, ha megsérti a politikai rendszernek azokat a formális szabályait, melyek a szóban forgó közhivatalnoki pozíció betöltője számára kötelező előírások. A jogi definíció legvilágosabb példáját talán Nye¹⁵ adja, amikor azt állítja, hogy egy politikai cselekvés abban az esetben minősíthető korrupciónak, ha a közszereplő magánnyereség okán megsérti a közszerephez kapcsolt formális-jogi kötelezettségeit. A jogi definíció mellett szólni annak világossága és operacionalizálhatósága. Nehézséget jelent viszont az, hogy a szabályok nem minden esetben egyértelműek, egy köztisztviselői pozícióra több, egymással ellentmondásban álló szabály is vonatkozhat. Egy kormányhivatalnoknak pl. egyszerre kell eleget tennie a jogszerűség, a gazdasági hatékonyság és a politikai akarat gyakorlatba való átültetése gyakorta ellentmondásos követelményeinek. Emellett a definíció egyszerre túl szűk és túl tág: nem minden törvénytelen cselekvés szükségképpen korrupció, és nem minden korrupció cselekvés szükségképpen illegális. Az előbbire lehet példa a sikkasztás, a hűtlen kezelés és a csalás, az utóbbira az, amikor pl. a parlament olyan törvényt alkot, amely kielégíti ugyan az alkotmányossági kritériumokat, de a törvény nem a közjót, hanem szűkebb csoportérdekeket, esetleg magának a parlamentnek az érdekeit szolgálja. Egy további példa arra, hogy a politikai korrupció nem minden esetben törvénytörő magatartás, a parlamenti megkérdésezéseknek az a gyakorlata, amikor egy képviselő azért tesz fel kérdéseket a miniszternek vagy a kormányfőnek, hogy a megszerzett információkat olyan lobbicsoportok számára értékesítse, akik ebből profitálhatnak. Ez esetben a képviselő nem jogi, hanem – amint azt Dawn Oliver¹⁶ kimutatja – a parlament „önszabályozásával” kapcsolatos erkölcsi normát hág át, amely a képviselők számára megtiltja, hogy választópolgárait képviselőnek rovására „idegen” érdekek képviselőnek szolgálatába szegődjenek. A politikai korrupció jogi definíciójával kapcsolatos további nehézség az, hogy a jog nem lehet a politikai cselekvések helyessége vagy helytelensége megítélésének abszolút vonatkoztatási kerete, mert a törvény maga is le-

het fölösleges, rossz vagy egyenesen embertelen, amely szemben áll az emberiség évezredek erkölcsi hagyományával, a „természetjoggal” vagy az erkölccsel. Azaz a jogszerű magatartás nem feltétlenül „jó”, a jogsértés pedig nem szükségképpen „rossz”: adott esetben a jogi mérce, a pozitív jog maga is megítélésre és megmértetésre szorul. Ha pl. egy koncentrációs tábor beosztott köztisztviselőjeként megvesztegetem a tábor vezetőjét, hogy engedje szabadon egyik barátomat, akkor kétségkívül olyan jogsértést követek el, vagy olyan jogsértésre bírom rá főnökömet, ami egyszersmind korrupciós cselekedet is: magatartásom azonban erkölcsi értelemben nagyon is tiszteletreméltónak tekinthető.

A közérdek alapú definíció

(2) A köz- vagy általános érdek fogalmára alapozott korrupciódefiníció¹⁷ esetében a nehézséget a köz vagy társadalmi érdekeknek a meghatározása jelenti, ugyanis ahhoz, hogy egy cselekedetről eldöntsük, hogy az korrupciós-e vagy sem, előbb tisztában kell lennünk a közérdek fogalmával, azzal a vonatkoztatási kerettel, amit megsértene. Az, hogy adott esetben mi minősül közérdeknek, részben annak a függvénye, hogy azt ki vagy mi és milyen procedúrák által határozza meg. A többségi szavazás, a piac, a konszenzusra jutás egyaránt szolgálhat a közjó meghatározásának intézményeként.

A közjó konszenzuális meghatározásának azonban kicsi a gyakorlati megvalósíthatósága, a piac és a többségi szabály kontextusában definiált közérdek pedig egyrészt két egymással összemérhetetlen közérdekfogalomhoz vezet, másrészt egyik sem oldja meg a kisebbség-többség dilemmáját, azaz nem vezetnek olyan eredményre, amelyben a közjó fogalmának konstituálásában valamennyi szereplő egyenlő súllyal venne részt. Következésképp a közjó piaci és többségi szabály útján való meghatározásának mindig lesznek nyertesei és vesztesei, amit igazságtalannak tekintünk. A közérdek definiálásával kapcsolatos másik nehézség annak meghatározása, hogy annak terjedelme adott esetben milyen javakat illetve értékeket foglal magában. Beleértendő-e a közjó és közérdek fogalmába az olyan értékek, mint a szabadság, a személyiségi jogok és az igazságosság, vagy csak pusztán az anyagi értelemben vett hasznosságok? Ha a közjó meghatározása a parlamenti szavazásra és az ez alapján megvalósítandó kormányzati politikára van bízva, akkor egy adott kormány számára két lehetőség, illetve ezek valamilyen kombinációja áll rendelkezésre: a) az egyik az, hogy a kormány a közérdeket vagy közjót azonosítja az „általános jólét” közgazdasági fogalmával és ennek megfelelően pl. a GDP maximálását tűzi ki célként. Ez esetben pusztán a

végkifejletre, a következményekre lesz tekintettel: nem számol azzal, hogy morálisan, az igazságosság és egyenlőség szempontjából mi a helyes és elfogadható, sőt néha attól is eltekint, hogy jogilag mi megengedhető. Nevezzük ezt teleologikus közpolitikának. b) Egy alternatív kormányzati politika – hívjuk ezt deontikus közpolitikának – ezzel szemben a jogszerűséget, az igazságosságot, az egyenlőséget tekinthetné a legfőbb jónak, és csak másodlagos szerepet szánhatna a közjó meghatározásában az anyagi jólétnek. Ez esetben a helyest és jogszerűt fölébe helyezik a következménynek és a sikernek. Elméletileg korrekt és magától értetődő kijelentés az, hogy a közjó és közérdek terjedelmének a meghatározásánál mindkét kritériumra és értékre tekintettel kell lenni. Azonban a jogszerűség és hatékonyság alkalmasint nemcsak közpolitikai választás dolga, hanem olyan objektíve adott értékkonfliktus, amit politikailag nehéz feloldani. Az ezzel kapcsolatban nehézséget egy példával érzékeltethetjük. Egy bűncselekményt követő börtönbüntetést helyénvalónak tűnik, függetlenül ennek egyéb következményeitől, mert a jogszerű felelősségre vonás és büntetés a – deontikus értelemben vett – közjót, az állampolgárok biztonságát és a társadalmi igazságosságot szolgálja. A büntetés azonban társadalmi-jóléti veszteségeket is jelent: ennek alapján javasolja G. J. Becker a bűnüldözés megközelítésének alternatív, teleologikus módját. Okfejtésének lényege az, hogy a bűnözést a társadalmi jólét maximalizálása, illetve a társadalmi veszteségek minimalizálása szempontjából kellene megközelíteni és politikailag kezelni. A törvénysértők börtönbe zárása ugyanis nemcsak a bűnözés forrásait apasztja, hanem a börtönök fenntartása kapcsán társadalmi költségekkel is jár, másfelől a delikvenszeknek a termelésből való kiesése ugyancsak jóléti veszteségeként könyvelhető el. Becker azt javasolja, hogy a társadalmi költségekkel és veszteségekkel járó börtönbüntetéseket pénzbüntetésekkel kellene felcserélni, ami az elítéltek számára lehetővé tenné a termelésbe való visszatérést, ami növelné a GDP-t és az adók folytán a költségvetési bevételeket is. A példa világosan mutatja, hogy a közjó vagy közérdek fogalmának két, eszmeileg összetartozó eleme, az „általános jólét” és a „normatív helyesség” egymás rovására érvényesülnek: a jogi és erkölcsi normák érvényesítése jóléti veszteségekhez vezethet, a társadalmi jólét maximalizálása a deontikus értékek felszámolásához. A közérdek meghatározása tehát kettős ellentmondást eredményezhet: a) lehet, hogy lesznek olyan szereplők, illetve csoportok, akik ki lesznek zárva a közérdek meghatározásának folyamatából, b) a közjó fogalmában eszmeileg összetartozó két érték, az általános jólét és a normatív helyesség konfliktusba kerülhetnek egymással, s előfordulhat, hogy csak egymás rovására érvényesülhetnek.

A közvélemény alapú definíció

(3) A definíciós probléma harmadik megközelítése azt állítja, hogy egy politikai cselekvés akkor korrump, ha a közvélemény azt annak minősíti. A nehézséget ez esetben többek között annak az eldöntése jelenti, hogy a helyesnek és helytelennek, az elfogadhatónak és az elfogadhatatlannak a kérdése pusztán vélemény vagy inkább tudás dolga-e. Platón azt tartotta, hogy a helyes és helytelen meghatározását nem lehet a véleményekre – a doxára – alapozni, az csak a dialektikus diskurzus révén határozható meg, amely egyszerre mind a nem-tudás felől a tudás irányába való mozgás is. Machiavelli úgy érvelt, hogy az emberek többsége erkölcsileg gyenge, mert a jó állampolgár erényeit elnyomja bennük a racionális önérdékkövetés, aminek következtében a korrupció állandóan és mindenütt fenyegeti a politikai rendszeret. Ennélfogva a helyesnek és a helytelennek, a korruptnak és a nem korruptnak a meghatározását szerinte nem lehet a népre bízni, mert az olyan lenne, mintha a kecskére bízánk a káposztát: a helyeset a fejedelemnek kell meghatározni és rá kell kényszerítenie a népre. Ehhez hasonlóan a konzervatív Burke¹⁸ is úgy vélekedett, hogy a helyes meghatározására csak egy intellektuálisan és morálisan kiváló elit tarthat igényt, nem pedig a választópolgárok tömege, amely nem a közjót, hanem saját hasznát keresi, és ennélfogva eleve korrump. Ezzel szemben pl. a pluralizmus alapján azzal lehet érvelni, hogy a) emberi és politikai dolgokban minden egyéni vagy csoportvélemény (preferencia) egyaránt és egyformán kompetens, b) a helyes és helytelen, a korrump és nem korrump fogalmát ugyanúgy nem lehet tudományosan „megalapozni”, ahogyan a politikai döntéseket sem, c) az erkölcsök, értékrendek, hitek és vélemények sokfélesége folytán kicsi a valószínűsége a konszenzusra jutásnak, d) ebből adódóan a helyes és helytelen mércejéről csak szavazással lehet dönteni. A pluralista érvelést igazolják a közvélemény-kutatások által feltárt tények, hogy ti. a nyilvánosság nem kompakt dolog, hanem „rétegzett”, számos kérdésben kétértelmű és megosztott. A politikai korrupció ez utóbbi megközelítését Heidenheimer¹⁹ képviseli a legpregnánssabban. Ő a közvéleményt két alkotórészre, a közemberekre és az elitre bontja, és szerinte annak alapján lehet egy politikai cselekvés korruptségéről dönteni, hogy a szóban forgó cselekedet hogyan ítéli meg az emberek többsége és az elit, illetve annak alapján, hogy a két „ítélet” és minősítés milyen viszonyban áll egymással. E séma szerint egy magatartás akkor ítéltető különösen korruptnak, ha mind a köztisztviselők, mind az emberek annak ítélik meg, és ha mindkettő elítéli. Ezt nevezi Heidenheimer fekete korrupciónak. A korrupciós spektrum másik szélsősége a fehér korrupció. Ez olyan cselekedet vagy magatartás, amelyet mind az elit, mind az emberek korruptnak

ítélnék, de amelyet nem tekintenek eléggé komolynak vagy veszélyesnek ahhoz, hogy fel kellene lépniük ellene. E két szélsőség között helyezkednek el azok a magatartásformák, amelyek megítélésében lényeges különbség tapasztalható az elit és az emberek között: ugyanazt a jelenséget az egyik korrumptnak, a másik elfogadhatónak tekinti (szürke korrupció).

A két egyértelmű szélsőség, a fehér és a fekete korrupció nem jelent olyan veszélyt a társadalom számára, mint a korrupció szürke zónája, ahol az emberek vagy a politikai elit bizonytalan a dolog megítélésében. Ugyanis ha ez a bizonytalanság fennáll, ha az emberek és az elit másként ítélik meg ugyanazt a jelenséget, akkor nem lehet eldönteni, hogy kinek a kezében van a helyes mérce, melynek alapján a szóban forgó magatartást meg lehet ítélni. A korrupció közvélemény alapú definíciója így egy paradoxonhoz vezet. További bonyodalmat jelent eközben az a tény, hogy ugyanazt a jelenséget nemcsak egy bizonyos társadalmon (kultúrán) belül értékelheti másként az elit és a közvélemény, hanem az egyes kultúrák is eltérően vélekedhetnek arról, hogy egy szóban forgó cselekvés korrumptnak vagy tisztának minősíthető-e. A nehézség ebben az esetben abban áll, hogy a két értékrend és mérce, a közvélemény két típusa között minek alapján állítható fel valamilyen preferencia-sorrend. Ha a közvéleményt implicit erkölcsi értékítéletek hordozójának és megjelöltjének tekintjük, akkor a kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon magasabb rendű-e a modernitás erkölcsje a premodern társadalmak erkölcsénél.

A politikai korrupció definíciós kísérleteinek elemzésében kettős ellentmondásba ütköztünk: a fogalom meghatározási kísérletei önmagukban és egymáshoz való viszonyukban is ellentmondásosaknak bizonyultak. A kérdés az, hogy egyszer s mindenkorra le kell-e mondanunk a jelenség normatív megértési kísérletének minden formájáról, átadva ezzel a terepet a „pozitív”, leíró-elemző, sok esetben „anekdotázó” megközelítéseknek? Ez utóbbi megközelítésnek is megvan a létjogosultsága, hiszen az esettanulmányok, interjúk vagy szociológiai felmérések értékes információkat és becsléseket szolgáltathatnak a politikai korrupció bizonyos aspektusairól: arról, hogy különböző típusú korrupciós gyakorlatok milyen gyakorisággal fordulnak elő a különböző közhivatalokban, mit tekintenek illegitím cselekedetnek a köztisztviselők és az állampolgárok, hogyan értékelik a korrupció társadalmi, politikai és jogi-erkölcsi következményeit, miben látják a korrump gyakorlatok okait stb. Mindazonáltal az ily módon birtokunkba jutott információkból nem fogjuk megtudni, hogy mit kell a politikai korrupció fogalmán értenünk. A jelenség pozitív, leíró-elemző megközelítései maguk sem mentesek a normativitástól, mert kimondva-kimondatlanul a fenti három definíció egyikét vagy azok kombinációját használ-

ják olyan vonatkoztatási keretként, melynek alapján a kérdéseket egyáltalán fel lehet tenni. Ha fenntartjuk a normatív megközelítés létjogosultságát, és pl. egy negyedik definíciós kísérlettel állunk elő, ezt kétféleképpen tehetjük meg: vagy úgy, hogy a fenti három definíciót, mint ellentmondásos és „használatlan” nézőpontokat nem vesszük tekintetbe az „új” definíció megalkotásánál, vagy úgy, hogy találunk egy olyan általánosabb nézőpontot és vonatkoztatási keretet – esetünkben ez a klasszikusok felfogása lesz –, melyben a fenti definíciók pozitíven értelmezhetőek. Az első megoldással kapcsolatban óvatosságra int az a tény, hogy intuitíve – a fenti definíciókkal kapcsolatos ellentmondások ellenére – érezzük, hogy ezek a meghatározások nem teljes mértékben alaptalanok, hogy problematikuságuk ellenére van bennük némi igazság. Ahhoz, hogy e definíciókban rejlő igazságmagot napfényre hozhassuk, általánosabb perspektívából kell megközelítünk magának a „normának”, a „mihez képestnek” a fogalmát, ami új megvilágításba helyezi a korrump cselekvés jelentését is. A norma (a szabály) – legyen az a jogszabály, a közösségi érdek vagy a közvélemény, amihez képest egy cselekvést vagy magatartást korrumpnak minősítünk – ugyanis nem valami légtüres térben álló „intézmény”, amely pusztán azt mondja meg, hogy mi helyes és helytelen, mit kell követnünk és mit büntetnünk, hanem ezzel együtt emberek közötti hatalmi viszony megtestesülése és kifejeződése is. A jog, amely hatalmi jogköröket adományoz a köztisztviselőknek nem pusztán a hatalom gyakorlására vonatkozó előírás, hanem hatalmi viszony kifejeződése is, annak tükré is, hogy bizonyos embercck jogosultak a hatalmi jogkörök gyakorlására, míg mások nem, és annak is a kifejeződése, hogy a hatalmi jogkörrel rendelkezők ugyanúgy a törvény uralma alatt állnak, mint azok a természetes személyek, akik nem bírnak hatalmi jogkörökkel. Ehhez hasonlóan amit közérdeknek vagy közjóknak nevezünk, szintén nem pusztán valami elvont mérce – amit, mint láttuk „teoretikusan” fölöttébb nehéz meghatározni –, hanem emberek közötti hatalmi-politikai viszony, amit nagyon világosan mutatnak azok az intézmények (a piac és a többségi szavazás), melyek által azt meg lehet határozni és azok az egyenlőtlenségek (nyertesek és vesztesek), melyek a közérdek „empirikus” (a valóságban érvényesülő) meghatározásával együtt járnak. A legegységelműbben a közvélemény heidenheimeri fogalmában fejeződik ki az, hogy a korrump magatartás vonatkoztatási keretként szolgáló „közvélemény” nem elvont norma, hanem alaptermészetét tekintve társadalmi-politikai viszony: az elit és az emberek véleménye közötti hatalmi viszony, vagy általánosabban fogalmazva: a politika és a civil társadalom viszonya. Nem nehéz ugyanis belátni, hogy a hatalmat viselők véleménye és az azzal nem rendelkezők véleménye politikai súlyukat tekintve nem azonosak, és az is általánosan ismert, hogy a hatalom bir-

tokosai mindig igényt formáltak és törekedtek arra, hogy véleményüket – akár manipuláció útján is (Platón) – általános és kötelező erejű véleménnyé tegyék a társadalmon belül.

A korrupció vonatkoztatási keretként szolgáló normáknak ez az általánosabb szemlélete – hatalmi viszonyként való kezelése – lehetővé teszi számunkra, hogy a korrump cselekedetet ne pusztán normasértésnek fogjuk fel, hanem a hatalmi viszonyok sérüléseként is, és ha a norma sérül, akkor ebből adódóan az emberek közötti hatalmi viszonyok „rendje” is csorbát szenved. Ami a politikai korrupció esetében a köztisztviselők – a hatalmi jogkörrel felruházottak – és az állampolgárok közötti hatalmi viszonyban csorbát szenved, az, amit a görögök a hatalomgyakorlás ethoszának neveztek. Másként fogalmazva: a hatalomgyakorlók és az azzal nem rendelkezők közötti viszonyban a reciprocitás elve sérül meg. Láttuk, hogy a politikai korrupciót nem lehet egyszerűen a jogsértésre, a közérdekkel szembeni cselekvésre és/vagy a közvélemény ítéletével ellentétes magatartásra korlátozni, mert ezek a meghatározások ellentmondásosak. Ha a politikai korrupciót – a klasszikusokkal összhangban – a hatalomgyakorlással való visszaélésként és a hatalom erkölcsi romlottságaként definiáljuk, ezzel úgy kerülhetjük el a fenti – modern – meghatározások ellentmondásait, hogy a definíciókat nem kell mindenestül elvetnünk.

KÍSÉRLET A FOGALOM KLASSZIKUSOK ALAPJÁN VALÓ ÚJRADEFINIÁLÁSÁRA

A politikai korrupció alább javasolt definíciója szerint a korrupció a hatalommal való visszaéléssel, annak erkölcsi megromlásával azonos. Eszerint korrump magatartásról akkor lehet beszélni, ha a köztisztviselő visszaél a hatalmával, ha azt privát nyereség ürügyén erkölcsi értelemben nem „megfelelően” gyakorolja. Ahhoz azonban, hogy egy politikai cselekvésről eldönthessük, hogy az erkölcsileg romlott-e, rendelkezünk kell az „erkölcsileg helyes hatalomgyakorlás” normájával. Az erkölcsileg helyes hatalomgyakorlás normája nem lehet azonos az alkotmányosság vagy jogszerűség követelményével, noha a törvényesség elengedhetetlen feltétele annak. A törvénytelen hatalomgyakorlás erkölcsi értelemben soha nem helyes, de az erkölcsileg kétes hatalomgyakorlás nem feltétlenül törvénytelen. Ezt fejezi ki többek között az „amit nem tilt a jog, azt szabad” cinikus elve és széleskörűen alkalmazott politikai gyakorlata, amely azt használja ki, hogy a jog fedezéke mögött nagyon is el lehet követni erkölcstelen politikai dolgokat. Az erkölcsileg helyes hatalomgyakorlás nem azonosítható az elit vagy a közvélemény által helyesnek tartott vagy vélt hatalomgyakorlással sem, mert az er-

kölcsi helyesség, általában az erkölcsi szabályok nem azonosak a véleménnyel, egy cselekvés szubjektív, sokszor ideologikus megítélésével.²⁰ Az erkölcs „arany szabálya”, a kanti kategorikus imperatívusz, vagy a „természetes jogok” és „természetes kötelességek” liberális eszméje²¹ lényegében a reciprocitás egyenlőség- és igazságosságelvével azonos, azzal a követelménnyel, hogy mind privát, mind intézményes kapcsolatainkban a kölcsönösség elvének „kellene” érvényesülnie. A reciprocitás erkölcsi alapelvét Heller Ágnessel²² egyetértésben, minden emberek közötti társadalmi kapcsolat egyik erkölcsi alapelvének tekintem. Ezzel szemben az elit és az emberek jobbra involváltságuk és a politikai rendszerben elfoglalt helyüknek „megfelelően” ítélik meg azt, hogy egy politikai cselekvés korrump-e vagy sem: azaz valószínűleg másként értékelik azok, akik részt vesznek abban, mint akik nem, másként azok, akik hatalmi pozícióban vannak, mint az egyszerű állampolgár. Miután a politikai korrupcióban az elit vagy annak tagjai involváltak – az illegitim tranzakciók egyik szereplője minden esetben köztisztviselő vagy közhivatal –, és miután a közvélemény – az emberek – nem rendelkezik valódi információval a politikacsinálás tényleges folyamatáról – ennél fogva a korrump gyakorlatokról sem –, ezért sem az elit, sem az emberek nem ítélik meg a jelenséget „objektíven”: az egyik érdekeltségénél, a másik tudatlanságánál, rosszabb esetben manipuláltságánál fogva nem „képes” erre.

Amint láttuk, a klasszikusok szerint a helyes hatalomgyakorlás az, amely erkölcsileg kívánatos célokra irányul, az erkölcsileg romlott hatalomgyakorlás viszont sérti az erkölcs arany szabályát, a reciprocitás elvét, vagy másként fogalmazva az egyenlőséget és igazságosságot. A görögök szerint a rossz alkotmányok azért korrumpáltak, mert igazságtalanságuk folytán megsértik az egyenlőség elvét, és ezáltal lehetővé teszik az igazságtalan hatalomgyakorlást: az egyenlőség gyakorlati megsértését, azt, hogy a hatalmon lévők privát vagy csoportérdekek szolgálatába állítsák a közösségi erőforrásokat.

A politikai korrupció törvényen alapuló definícióján belül – amely a közszerephez kapcsolt formális-jogi kötelezettségek megsértésében látja a politikai korrupció lényegét – szintén felmutatható az egyenlőség elv sérülése, mert a hatalmi jogkörét áthágó köztisztviselő tettével kivonja magát a törvény előtti egyenlőség elve alól, mely szerint a hatalmi jogkörök gyakorlására is érvényes a törvények uralmának elve, a köztisztviselők pusztán azért, mert az állam szolgálatában állnak, nem élvezhetnek semmiféle jogi privilégiumot az állampolgárokkal szemben. A törvény előtti egyenlőség elvének a megsértése épp ezért igazságtalan.

A politikai korrupció közérdeken alapuló definíciója is magában foglalja az egyenlőségelv sérülését, mert a korrump tranzakció résztvevői jogtalan plusz jövedelemhez vagy egyéb más

előnyhöz jutnak a társadalom többi tagjához képest, aminek a költségeit a társadalomnak kell megfizetnie, amit igazságtalannak tekintünk. Emellett a politikai korrupció azért is sérti az egyenlőségelvet, mert jogtalan „jogosultságokat”, hatalmat és hatalmi jogkört juttat olyanoknak, akik arra nem jogosultak, vagy mert megkérdőjelezheti és csak fizetség ellenében engedi érvényesülni az állampolgári jogosultságokat.

A politikai korrupció közvéleményen alapuló definíciójában a másik két meghatározáshoz hasonlóan szintén sérül az egyenlőség elve, mert az emberek – rendszeren – úgy vélik, hogy a hatalomgyakorlás a jogállamiság és a demokrácia játékszabályait követi, noha valójában nem. Az egyenlőtlen és igazságtalanság ez esetben az emberek félrevezetésében és manipulálásában áll, abban, hogy a korrump hatalom becsapja az állampolgárokat, mert nem az, aminek látszik, és aminek mutatja magát, és mert visszaél a beléfkettetett társadalmi bizalommal, ami sérti a reciprocitás egyenlőségelvét.

A politikai korrupciót tehát a hatalommal való visszaélésnek nevezhetjük, amely sérti a politikai berendezkedés alapértékének tekintett politikai egyenlőség és igazságosság elvét, vagy másként fogalmazva: semmibe veszi a hatalmi jogkörrel felruházottak és az azzal nem rendelkezők közötti hatalmi viszonyt „megalapozó” reciprocitáselvet. Fel kell tennünk, hogy a hatalmi jogkörrel felruházottak és az állampolgárok közötti hatalmi viszony – amely a hatalommal felruházottat feljogosítja arra, hogy a hatalommal nem rendelkezőket kényszerítse bizonyos dolgok megtételére és bizonyos cselekedetektől való tartózkodásra (az instrumentális értelemben felfogott hatalom gyakorlására) – erkölcsi értelemben csak akkor elfogadható és igazolható, ha az a hatalomról lemondók, az abba beleegyezők szempontjából valami „jót” követ, ha a hatalomgyakorlás értük és az ő érdekükben történik. Ellenkező esetben sérül a hatalomgyakorlók és az azzal nem rendelkezők közötti hatalmi viszonyban a reciprocitás erkölcsi elve, azaz az egyenlőség és igazságosság, mert a hatalmi jogkörök gyakorlását a hatalom birtokosa semmivel nem kompenzálja. Politikai korrupcióról akkor beszélhetünk, ha ez bekövetkezik, ha a hatalom erkölcsileg kiürül, neutralizálódik, öncélúvá és magánérdekek eszközévé válik. A korrump tranzakciókkal potenciálisan együtt járó jogsértés, közérdeksértés és a közvélemény félrevezetése és/vagy manipulálása a hatalommal való visszaélés különböző aspektusainak tekinthetők, tulajdonképpen az egyenlőség- és igazságosság elv megsértésének konkrét megnyilvánulási formái.

Az egyenlőség- és igazságosság elv sérülése „úr-szolga viszonyhoz” vezethet, annak minden további következményével együtt. Az úr-szolga viszony a hatalom erkölcsi neutralizációjának és öncélúságának a megtestesülése (instrumentális hatalom), emellett olyan „fogolydilemma-szituációként” értelmez-

hető, amelyben – mint Hegel²³ és North megmutatta – nemcsak a szolga, hanem az úr is vesztes. Az öncélú és erkölcsileg kiüresedett (korrupst) hatalomgyakorlás ebben az értelemben valóban „közrossz”. A reciprocitás elvét megsértő hatalom és hatalomgyakorlás a hatalom és hatalomgyakorlás elidegenült formájának tekinthető, amely „értelmétől”, erkölcsi céljától fosztja meg a hatalmat és ezzel a politikát, mert privát célokat szolgáló eszközzé fokozza azt le. Wittgenstein szerint az etikának, hasonlóan a logikához, a világ feltételévé kell válnia, mert nélkülük a világ értelmetlen. Ugyanez érvényes a hatalomra és politikára is: az erkölcsileg kiüresedett hatalom valójában zsarnokság, amely nélkülöz mindenféle „objektív” értelmet.

Azonban annak a belátása, hogy a hatalom és a hatalomgyakorlás alapelve a reciprocitás, egyenlőség és igazságosság elve kellene legyen, még nem ad konkrét választ arra a kérdésre, hogy milyen procedúrákon keresztül lenne megvalósítható egy egyenlőségen és igazságosságon nyugvó politikai berendezkedés, hogy közelebbről milyen lenne az, és arra sem kapunk ez alapján választ, hogy milyen „konkrét erkölcsi célokat” kellene – kellene-e egyáltalán – kövessen a hatalomgyakorlás. Ennek oka részben egy közösen vallott és gyakorolt erkölcsi köznyelv hiányában, illetve az erkölcsök pluralizmusában van. Ezzel a nehézséggel és ellentmondással találják magukat szemben, és ezt fejezik ki az állam modern normatív elméletei is, melyek különböző erkölcsi pozíciókból tesznek kísérletet a jó államnak a rossztól való megkülönböztetésére. Ezek az „utópiák” a jó állam kritériumát általában a választhatóságban jelölik meg, abban, hogy a szóban forgó államutópia alapjául szolgáló szabályrendszer az emberek kollektíve és egyénileg választanak-e. (A modern igazságosságelméletek tartoznak ebbe a csoportba, melynek legjelentősebb képviselői J. Rawls, J. Habermas, R. Nozick, J. Buchanan, D. Gautier, M. Walzer és A. Gewirth.) A választhatóság kritériuma azonban sokféle lehet és semmi alapunk nincs arra, hogy ezek között rangsort állítsunk fel, hisz soha nem áll rendelkezésünkre a külső megfigyelő objektív perspektívája, melynek alapján a rivalizáló kritériumok között választhatnánk.

Az, hogy a görögöktől eltérően nem tudjuk megmondani, hogy közelebbről miben áll a modern állam jósága vagy korruptsága, vagy hogy pozitíve mit jelent az erkölcsileg helyes hatalomgyakorlás, nem jelenti azt, hogy a politikai korrupció hatalommal való visszaélésként – a hatalmi viszony reciprocitáselve sérüléseként – való meghatározása értelmetlen vagy üres lenne. Tudjuk, hogy a politikai korrupció megsérti a hatalomgyakorlók és a hatalommal nem rendelkezők közötti kölcsönösséget – az egyenlőséget és igazságosságot –, és hogy ez a törvény előtti egyenlőség elvének a sérülésével, a javak igazságos elosztásának a sérülésével és a közvélemény hatalom általi manipulációjával jár vagy járhat együtt.

Jónak vagy rossznak (korruptnak) kell-e – lehet-e egyáltalán – minősítenünk a fentiek fényében a modern államot és hatalomgyakorlást: megerősíthetjük-e Lord Action híres maximáját, miszerint a hatalom és hatalomgyakorlás mindig és mindenütt inherensen korrump? A kérdést másként úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a modern társadalmak esetében is rendszerszintű-e a korrupció – ahogyan a görögök gondolták, amikor korrump alkotmányokról beszéltek –, vagy pusztán egyéni deviancia – a törvények, a közjó vagy a közvélemény értékítéletének a megsértése –, ahogyan a modernek vélik? Láttuk, hogy az alkotmányosság önmagában nem véd meg a korrupciótól, mert a cselekedet lehet jogszerű, mégis korrump. Ezért ha az alkotmányt – amely (bármennyire is szomorú) „lehetővé teszi” a korrupciót – tekintjük a köztisztviselők magatartása végső és abszolút vonatkoztatási keretének – mást nem nagyon tehetünk –, ezzel bevalljuk, hogy a politikai korrupció – a lehetőség szintjén legalábbis – inherens mozzanata napjaink politikai brenchezkedéseinek és a hatalomgyakorlásnak. Empirikus bizonyítéka ennek az, hogy a legfejlettebb alkotmányos demokráciák sem mentesek a politikai korrupciótól.

A KORRUPCIÓS CSEREFOLYAMAT

A fentiekben a politikai korrupció normatív aspektusait vizsgáltuk. A korrupció azonban nem egyszerűen jogsértő, közjót károsító, társadalmilag helytelenített magatartás és nem is csak a hatalommal való visszaélés. A politikai korrupció emellett egyének, csoportok vagy intézmények közötti tranzakció: a cserkapcsolat egy formája. Mint minden cserc, a politikai korrupció is javak és személyek (csoportok) olyan mozgása, amelynek négy eleme van: a) a korrumpáló, az illegitim ügylet kezdeményezője, b) a korrumpált, a kétes tevékenység elfogadója, c) a korrumpáló által felajánlott megvesztegetési díj, d) és a korrumpált által elfogadott előny.

A kicserélendő javak lehetnek anyagi jószágok (árak, pénz, fizetésemelés, prémium), szolgáltatások, engedélyek, kedvezmények, pozíciók (állások, kinevezések), magatartásformák (engedelmeskedés, lojalitás, politikai szavazat) stb.²⁴ A kicserélt jószágok aszerint is csoportosíthatóak, hogy azok közönséges, legitím úton is megszerezhető árak-e vagy olyan ritka jószágok, amelyekhez csak törvénytelen módon lehet hozzáférni. A kicserélt javak klasszifikálhatóak a jószág feloszthatóságának vagy oszthatatlanságának szempontja szerint is: egy kinevezést vagy előléptetést nem lehet felosztani, de a pénzt pl. igen.

A korrump tranzakció szereplői, a korrumpáló és a korrumpált, lehetnek individuális személyek, csoport vagy szervezet. A korrumpáló, az illegitim aktus kezdeményezője és a korrump-

pált, a felajánlás elfogadója egyaránt lehet köztisztviselő (politikus, magas vagy alacsony beosztású közhivatalnok, bíró stb.), újságíró, egy nyomásgyakorló szervezet képviselője, vagy privát személy: egyszerűen a közpolitika valamennyi szereplője. A megvesztegetők és megvesztegetettek lehetnek állampolgári csoportok és szervezetek csakúgy, mint közhatalmi intézmények vagy testületek.

A csere a megvesztegetett vagy megvesztegető közhivatalnokok státusa alapján is csoportosítható: eszerint lehet beszélni alacsony vagy magas szinten történő korrupcióról. Indiában pl. az alacsonyabb köztisztviselői szinteken elkövetett visszaélések és megvesztegetések túlsúlyban vannak az elit által elkövetettekkel szemben, Afrikában fordított a helyzet. A korrupciós csere egy másik klasszifikációs lehetősége az előfordulás gyakoriságából és kiterjedtségéből indul ki, és ennek alapján különböztet meg korrupciós és kevésbé korrupciós társadalmakat. A korrupció lehet olyan széles körű és elérhet egy olyan szintet, amely a társadalom normális mindennapi életét fenyegeti, mert sápot kell fizetni az oktatásért, a kórházi ellátásért, a fizikai biztonságért, mert megvehető a diplomák, nyelvvizsgák, és mert megvesztegetéssel el lehet kerülni a büntetést és lekenyerezéssel mentesítésekhez, illegális adócsökkentésekhez lehet jutni stb. Egy következő csoportosítási szempont a csere „helyszínéből” indul ki és ennek alapján beszél bürokratikus, bírósági vagy szűkebb értelemben vett politikai korrupcióról. A földrajzi kiterjedtség vonatkoztatási keretében beszélhetünk nemzeti és nemzetközi korrupcióról. A nemzeti korrupció esetében a korrumpáló és a korrumpált ugyanahhoz a nemzethez tartozik, a nemzetközi korrupció esetében a korrumpáló általában egy multinacionális cég vagy maga az állam. J. L. Rocca feltárja²⁵, hogy bizonyos nyugati országok ENSZ-beli pozíciója nagymértékben attól a politikai támogatástól függ, amelyet az általuk – közvetlen segítségekkel, közvetítői díjakkal és beruházásokkal – megvesztegetett harmadik világbeli országok politikai elitjétől kap cserébe. Előfordulhat pl., hogy a francia politikai kampányokat afrikai diktátorok finanszírozzák, akik ezúton fizetik vissza a hivatalos segítségek után „járó” közvetítői díjakat.

Végül a politikai korrupciót csoportosíthatjuk a „rend” és rendezettség szempontjából is: ennek alapján megkülönböztethetünk anarchikus, epizodikus, szisztematikus és ciklikus korrupciót. Az anarchikus korrupció esetében a kiszámíthatatlanságon, az epizodikusnál a véletlenszerűsége, a szisztematikusnál a rendszeressége és kiszámíthatósága, míg a ciklikusnál azon van a hangsúly, hogy a korrupciós és tisztességes periódusok valamilyen logika alapján kiszámíthatóan váltogatják egymást.

A korrupciós csere, akár csak a csere legitim formái soha nem önkényes és esetleges, hanem mindig valamilyen intézményes rendnek vagy szabályrendszernek engedelmessé válik: azaz

a cserefolyamatoknak megvan a saját belső logikájuk és dinamikájuk. Az illegitim csere keretfeltételét biztosító intézmények vagy szabályrendszerek alapján a politikai korrupció három ideáltípusáról lehet beszélni: 1. a gazdasági csere elvére épülő korrupcióról, amelyben a cserét szabályozó intézmény a piac, 2. a politikai csere elvére épülő korrupcióról, amely a hatalmon, a parancs-engedelmeskedés logikáján nyugszik. 3. a társadalmi csere elvére épülő – hálózati – korrupcióról, amely „közösségi” normákon, a közösség tagjainak egymás iránti szolidaritásán, bizalmán és reciprok viszonyán alapul.

A gazdasági cserét modelláló politikai korrupció

1. A gazdasági csere logikáján építkező politikai korrupció esetén a szereplők – a köztisztviselő és egy másik köztisztviselő, vagy egy köztisztviselő és egy állampolgár – a haszonmaximálás elvét követve lépnek be a cserekapcsolatba, és ha „racionálisak” (önérdekkövetők), csak akkor vesznek részt benne, ha a csere kölcsönös előnyökkel jár. Az illegitim tranzakció „tétjeit”, a szolgáltatás és viszontszolgáltatás „árát” a kereslet–kínálat törvényei határozzák meg. Az árat részben a) a kínálattámasztók száma befolyásolja – a túlkínálat lenyomja az árakat –, b) részben a szóban forgó áru ritkasága és a szolgáltatás kivételessége, illetve a jószág közönségessége és a szolgáltatás rutinjellege (ha a szóban forgó áru ritka, vagy ha a szolgáltatás kivételes, az feltornássza az árakat), c) további árnövelő tényezőkként jelentkeznek azok a tranzakciós költségek, melyet a feleknek, vagy a felek egyikének egymás vagy a másik megbízhatóságának ellenőrzésére kell fordítani.

A piac logikáján épülő politikai korrupció ügyletei korlátozottak, szervezetlenek, személytelenek, alkalmi jellegűek, további szereplők irányában nyitottak. A politikai korrupció piaci formájának társadalmi beágyazottsága „gyenge”, mert a kereslet–kínálat–ár hármasságán kívül nincsenek a cserét meghatározó egyéb játékszabályok. Ennélfogva ezek a cserekapcsolatok nem stabilak, emellett az ár is bizonytalan, fluktuáló és alkufüggő.

A korrupt köztisztviselő ebben az esetben „vállalkozásnak” fogja fel hivatalát, pozícióját saját haszonmaximálása szolgálatába állítja,²⁶ a korrupt tranzakciókba pedig csak akkor fog belépni, ha a költség–haszon egyenlege számára pozitív, azaz, ha a lebukás kockázata, illetve az azzal járó potenciális veszteségek kisebbek a korrupt cserekapcsolatból származó előnyöknél. Ha pl. a kiszabható büntetés „megfelelően” súlyos, ha köztisztviselői állását nem könnyen tudja felcserélni egy hasonló jövedelemmel járó nem köztisztviselői állásra, vagy ha az elérhető alternatív álláslehetőséggel járó jövedelem kevesebb vagy nem

haladja meg köztisztviselői állása fizetését, akkor nagy valószínűséggel tartózkodni fog az illegitim cserekapcsolatba való belépéstől. Ellenkező esetben, azaz ha az ellenőrzés túlságosan laza, aminek következtében a lebukás kevésbé valószínűsíthető, vagy ha olyan piacképes szakképzettséggel rendelkezik, melyet könnyen és kifizetődően tud konvertálni az álláspiacon, akkor a köztisztviselő hajlamosabb lehet az illegitim ajánlatok elfogadására vagy azok kezdeményezésére.²⁷

A hatalmi cserét modelláló politikai korrupció

(2) A politikai csere elvére épülő korrupció tipikus formái a patrónus–kliens kapcsolatrendszer, valamint az atyafiság és nepotizmus különböző formái. Szemben a piac logikáját követő politikai korrupcióval, amely az önkéntességre és a csere egyenértékességére épül, a politikai csere eme kapcsolatrendszerei mindig feltételeznek egy olyan „hatalmi centrum”-ot, egy patrónust, aki befolyásánál fogva képes a csere kikényszerítésére és a csere ekvivalenciáinak a meghatározására. Ennél fogva a csere ez esetben mindig egyenlőtlen csere, az ár pedig sok esetben hatalmi pozícióból diktált ár. Ennek közelebbi „oka” az, hogy a patrónus – aki lehet politikus, magas rangú kormánytisztviselő, egy tekintélyes nyomásgyakorló szervezet vezetője vagy egyszerűen egy nagyon befolyásos gazdag ember – monopolhatalommal rendelkezik bizonyos embercsoportok – a klientúra – szükségletei és azok kielégítése fölött. A szükségletek feletti monopólium képezi az alapját annak, hogy a szükségletek kielégítése fejében megfelelő politikai ellenszolgáltatást követelhet cserébe. A patrónus–kliens kapcsolatok szinte minden esetben a gazdasági és politikai szereplők – vagy általánosabban fogalmazva a civil társadalom és a politika – közötti kapcsolatok, amelyen belül mindkét fél betöltheti a patrónus és a kliens szerepét. Patrónus lehet az a politikus vagy magas beosztású közhivatalnok vagy ezek egy csoportja, aki a közbeszerzésekkel kapcsolatos szerződések odaítélése fölött diszponál, annak a lobbiszervezetnek a vezetője vagy vezetése, akinek támogatása nélkülözhetetlen egy politikai párt választási kampányának finanszírozása és szavazatmaximálása szempontjából, az a hatalmas vállalkozó, aki gazdasági hatalmánál fogva eldöntheti a környék infrastrukturális és/vagy gazdasági fejlődésének sorsát. A patrónusok mindhárom esetben monopolizálják klientúráik szükségleteit, hiszen a közbeszerzésekkel kapcsolatos szerződések odaítélése fölött rendelkező köztisztviselő döntésének a függvénye, hogy a vállalkozó szükséglete – a szerződéses munkaalkalom – „kielégül”-e, a nagy gazdasági erőforrásokkal rendelkező nyomásgyakorló szervezet finansziális támogatása nagymértékben befolyásolhatja a szóban forgó politi-

kai párt választási sikereit, annak kormánypozícióba kerülését – ami elemi érdeke –, a „környék” hatalmas vállalkozója pedig azáltal tarthatja kézben a települést vagy településeket, hogy az ő jóindulatának a függvénye, hogy ott történnek-e infrastrukturális és egyéb más, munkaalkalmat is teremtő beruházások, melyek az ott élők elemi szükségletei.

A patrónus–kliens viszonyrendszerrel rokonítható az atyafiság és nepotizmus „intézménye”, ahol az előbbihez hasonlóan hatalmi pozícióban álló személyek dönthetnek olyan fontos kérdésekben, mint a nagy haszonnal kecsegtető üzleti koncessziók, a kulcspozíciókba való kinevezések, a magánvállalatok nagyvonalú állami felvásárlása, importengedélyek kiadása stb. Az ilyen meglehetősen értékes jószágok fölötti rendelkezési jog a fentiekhez hasonlóan megteremti korrump módon történő hasznosításuk lehetőségét. A patrónus–kliens viszony és a nepotizmus között az egyetlen döntő különbség az, hogy míg az utóbbinál az előnyöket rokonok, barátok és cimborák között osztják el, addig az előbbinél ezt nem veszik tekintetbe.

Az egyenlőtlen politikai cserére alapozott korrupcióval kapcsolatosan – önkényesen – két tipikus példát említek meg: az egyik az amerikai városok politikai masinériájának korrupciós gyakorlata – amely a 19. századi Amerika politikai életének általános gyakorlata volt –, a másik a közbeszerzésekkel kapcsolatos szerződések odaítélésében megnyilvánuló korrupció, amely a világ valamennyi országában ma is élő gyakorlat.

POLITIKAI MASINÉRIÁK KORRUPCIÓS GYAKORLATA

(A) A politikai pártok körül szerveződő amerikai politikai masinériák a választási támogatás maximálására irányuló szervezetek voltak, melyek nem mutattak rokonságot sem az ideológiai, sem a karizmatikus pártokkal. Legfőbb céljuk – melynek a választási támogatás volt az eszköze – a közhivatal megszerzése és megtartása volt. A politikai masinéria a „politikai koordináció” egy formájának tekinthető,²⁸ amely a „boss” és a klientúra alá-fölérendeltségi viszonyán alapult. Benfield, Wilson és Scott egybehangzóan azt erősítik meg, hogy a) a politikai gépezet klientúrája legfőképpen azoknak a külvárosi rétegeknek a soraiból rekrutálódott, akiknek jövedelme és iskolai végzettsége egyaránt alacsony volt. Ezek a kiszolgáltató rétegek anyagi támogatások, kisebb-nagyobb jutalmak, állások, engedélyek, az elkövetett törvénytelenések büntetésének mérséklése vagy pusztán ígérek fejében is hajlandók voltak szavazataikat a „bossnak” eladni. b) A „boss” nemcsak abban az értelemben volt hatalmi pozícióban klientúrája fölött, hogy monopolizálta szükségleteik kielégítésének lehetőségét, hanem az alkalmazott kényszerítő eszközök tekintetében is. A politikai cserét – a szavazatokért való főként anyagi természetű ellenszolgáltatást – nemcsak a

„szükség okán” tudta kikényszeríteni, hanem az erőszak alkalmazásával vagy azzal való fenyegetéssel is. A fenyegetés olyan eszközei, mint a felbérelt banditák vagy a rendőrség többnyire eltántorították az akaratával szembeszegülőket az ellenkezéstől.

AZ ÁLLAMI MEGRENDELÉSEKKEL KAPCSOLATOS KORRUPCIÓ

B) Az állami megrendelésekkel kapcsolatos szerződések odaítélésében megnyilvánuló korrupció szintén az egyenlőtlen politikai cserén alapszik, mert a szerződések odaítélése fölött diszponáló köztisztviselők monopolhelyzetben vannak: „tőlük függ”, hogy kik kapják meg a megrendeléseket. Ez a monopolhelyzet teszi lehetővé a köztisztviselők számára, hogy a szerződést csak megfelelő kenőpénz ellenében ítéljék oda a vállalkozóknak. Az egyes vállalkozó ugyan lehet tisztességes – azaz visszaütasíthatja az ajánlatot –, de ez a helyzetet semmit nem változtat, mert ha a köztisztviselők korrumpáltak, akkor legfeljebb nem ő, hanem morálisan kevésbé rigorózus társai kapják meg a megrendeléseket. A vállalkozók „fogolydilemma” típusú szituációba kerülnek, mert ha a köztisztviselők korrumpáltak, akkor csak kenőpénz fejében nyerhetik el a megrendeléseket, ami a) a piaci árhoz képest csökkenti bevételüket (jövedelmük profit mínusz kenőpénzzel lesz egyenlő), b) másfelől, ha el akarják nyerni a szerződéseket, bele kell menniük az illegitim tranzakcióba. A vállalkozók természetesen jobban járnának, ha tisztességes köztisztviselőkkel állnának szemben, mert akkor nem kellene kenőpénzt fizetniük. A vállalkozókkal szemben a korrump köztisztviselők helyzete minden esetben „Pareto optimális” állapot, mert normál fizetésük mellett – ha korrumpáltak – kenőpénzhez jutnak: jövedelmük ily módon normál fizetésük plusz kenőpénzzel lesz egyenlő.²⁹

*

Érdemes megemlíteni, hogy a hatalmi monopóliumon alapuló politikai cserének ezek a formái látszólagos stabilitásuk ellenére mégsem igazán stabil politikai kötelékrendszerek, aminek oka magának a monopóliumnak a természetében rejlik. Ugyanis minél szélesebb klientúra fölött rendelkezik a szóban forgó patrónus annál nagyobb a veszélye annak, hogy a klientúra és a patrónus-kliens kapcsolatrendszeren kívül rekedtek összefognak és fellázadnak ellene, ezért a teljes monopolhelyzet csak annak árán tartható fenn, hogy a patrónus egyre többet ígér klienseinek és egyre kisebb ellenszolgáltatást vár el tőlük cserébe, ami szintén aláássa a monopolhelyzetet. A tökéletes monopol-

helyzet két szélsősége a kormányzat egy bizonyos lobbiszervezet által való ellenőrzése, illetve az összes nyomásgyakorló szervezet kormányzat általi ellenőrzése lenne. Az előbbi a pénz, az utóbbi a hatalom egyértelmű diktatúrájával lenne azonos. Ez azonban lehetetlen, mert a monopolhelyzetet élvező patrónusnak, legyen az politikai vagy vállalkozó, politikai vagy lobbiszervezet, szembe kell néznie és meg kell küzdenie az ugyancsak monopolhelyzetre áhító konkurrenciával, a többi politikussal és politikai párttal, illetve a többi nyomásgyakorló szervezettel.

A társadalmi cserét modelláló hálózati korrupció

3. A korrupciós hálózat egyfelől a) saját logikával rendelkező „vegyes” koordinációs séma, szabályrendszer (intézmény), amely szabályozza a kicserélendő jószágok és/vagy szolgáltatások egymáshoz való viszonyát: megszabja a csere ekvivalenciáit és/vagy árát, b) másrészt a hálózat különböző „társadalmi világokat és szakterületeket”³⁰ képviselő emberek kapcsolatrendszere is, melynek a legfontosabb szereplői a politikusok, miniszterek, magas rangú köztisztviselők és vállalkozók vagy lobbiszervezetek képviselői. A korrupciós hálózat olyan politikai bünszövetkezet, amely a fentiekből adódóan bűnös céljai érdekében egyszerre képes a pénz, a hatalom és a szakértelem erőforrásait mozgósítani. A korrupciós hálózat a politikai rendszer legális intézményes keretei és szervezetei mögött húzóó olyan informális és illegitim kapcsolatrendszer, amelynek szereplői ugyanakkor a legális és legitim politikai intézmények képviselői is. Az a tény, hogy a) a korrupciós hálózatok különböző társadalmi világokat (politikusok, bürokráták, lobbisták) és különböző erőforrásokat (pénz, hatalom, szakértelem) integrálnak, és b) hogy ezek tagjai egyszersmind köztisztviselők is, szolgálhat magyarázatul a hálózat olykor szinte korlátlanul nevezhető hatalmára. E koncentrált erőforrások birtokában és annak következtében, hogy a hálózat emberei – a parlamentben, a kormányhivatalokban és a bíróságokon egyaránt – informális és illegitim szervezetük érdekeit „képviselek” – nem pedig valódi megbízóikét –, lesz a hálózat képes arra, hogy befolyását és hatalmát a társadalmi, gazdasági és politikai élet szinte valamennyi területére kiterjessze. Ez többek között azzal a következménnyel jár, hogy a gazdaság ezentúl nem lesz többé gazdaság, a politika, a kormányzás: valamennyi fenti entitás a hálózat érdekeinek egyszerű végrehajtójává degradálódik. Bresson úgy fogalmaz, hogy a hálózat „kategóriaromboló gépezet”, amely lebontja, „dekonstruálja” a politikus, a bürokrata és a vállalkozó korábban jól körülhatárolt és egyértelműnek vélt szerepeit.

A különböző életszférák feletti uralom és hatalom egyben azt is jelenti, hogy a korrupciós hálózatok határozhatják meg az egyes szférákon belüli és az egyes szférák közötti cserekapcsolatok mértékét, azok arányait és a csere ekvivalenciáit vagy árait. A csereügyletek közvetítőjeként a hálózat teremti meg a heterogén jószágok és szolgáltatások összehasonlításának informális mércéjét, a csereérték ekvivalensét, amely a középkori igazságos ár fogalmára és a törzsi ajándékcsereire emlékeztet: ez nem piaci ár, nem is hatósági ár, hanem ezek kombinációjaként egyfajta kialakult, méltányos vagy igazságos ár. Ennek magyarázata részben az illegitim csere tényében van, (a lebukás lehetősége a hálózat esetében is fennáll, ami konfliktuskérről teszi: ennek egyik eszköze pedig az „engedményes ár”) részben pedig abban, hogy a hálózat tagjai között a csoportkohézió szerepét a kooperáció, a szolidaritás, a reciprocitás, a bizalom és a lojalitás játssza. Ez utóbbinak pontosan azért lehet szerepe az ármeghatározásban, mert ha a hálózatban belül nem érvényesül sem a piaci elvnek (és azok megtestesítőinek a vállalkozóknak), sem a hatalomnak (és azok megtestesítőinek a politikusoknak) a dominanciája, melyek – piaci és hatósági ár formájában – ármeghatározók lehetnének, akkor a harmadik lehetőség marad: a konszenzussal létrehívott méltányos ár. Itt érdemes megjegyezni, hogy a hálózatok közös világfelfogással és „etikával” rendelkeznek, amely kijelöli a szereplők jog- és kötelezettségrendszerét a hálózaton belül, amely elsőbbséget élvez a tagok minden egyéb olyan elköteleződéseivel szemben, mint amilyen a magánérdek vagy a család iránti lojalitás.³¹

Szélsőséges esetekben a korrupciós hálózat tartja kezében szinte a társadalom reprodukciós folyamatainak egészét. Mind ez azt jelenti, hogy a törvényesnek és a törvényen kívülinek elmosódnak a határai, mert az az uralkodó és hatalmi elit, amelynek a törvényesség, a közjó és a társadalmi igazságosság fölött kellene őrködnie, illetve tevékenységével azt előmozdítani, maga válik törvénytörővé, a közvagyon és közjó rombolójává, a társadalmi igazságtalanságok elkövetőjévé.

A korrupciós hálózat társadalompolitikai realitás, amit mi sem mutat jobban, mint az Olasz Köztársaság legnagyobb politikai krízise és korrupciós botránya, amely napnál világosabban bizonyította a korrupciós hálózatok létezését. Az 1992-ben kirobbant botrányt követő nyomozások és bírósági eljárások egy olyan országos méretű korrupciós hálózatot – politikai bűnszövetkezetet – lepleztek le, melyben kormánytagok, a politikai pártok prominens vezetői, magas rangú és helyi köztisztviselők, az üzleti világ tagjai, egyszerűen az egész politikai és uralkodó elit érintve volt.³² Néhány statisztikai adat jól megvilágítja ezt: 1993-ban – egy évvel az új parlament megválasztása után – 630 képviselő közül 205, a 326 szenátor közül pedig 81 állt vizsgálat alatt. 1994 végére a gyanúsítottak száma elérte a 7000-et, akik

közül 338 volt képviselő, 100 szenátor, 331 kerületi, 122 tartományi és 1525 városi vagy községi közhivatalnok, ezenkívül 1373 „egyéb”, különböző státusú közhivatalnok szerepelt még a vádlottak listáján. Az ügyészség kb. 4000 esetben rendelte el az előzetes letartóztatás parancsát.

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy a politikai korrupció mikor ölti magára a piaci, a politikai vagy a hálózat által meghatározott társadalmi csere formáját, és az sem tudható biztosan, hogy egy politikai rendszeren belül milyen ezek egymáshoz viszonyított aránya, hogy a politikai rendszeren belüli „összkorrupción” belül milyen súllyal vannak jelen. Csak feltételezni lehet, hogy a „dirigista” politikai berendezkedéseken belül, ahol a közpolitika-csinálás legfőbb ágense az állam – a kifejezetten totalitáriánus berendezkedések –, nagyobb a valószínűsége a hatalmi dominancián alapuló, egyenlőtlen politikai cserére alapozott korrupciónak, az olyan pluralista társadalmakban, mint az USA, ahol a közpolitika-csinálás a nyomásgyakorló szervezetek kormányhivatalok fölötti dominanciájára épül, inkább a piaci típusú politikai korrupció valószínűsíthető, míg a korporativista típusú politikai berendezkedésekben inkább a hálózat által meghatározott politikai korrupció lehet az „uralkodó” forma. Mindez nem jelenti azt, hogy a politikai korrupció fenti formái ne lehetnének egyidejűleg jelen valamennyi politikai rendszerben.

Ennél azonban talán még fontosabb rámutatni arra, hogy a politikai korrupció – öltse a piaci, a politikai vagy a társadalmi csere formáját – a) nem pusztán dolgok, szolgáltatások, előnyök, kötelezettségek stb. cseréje, b) nem is csak a korrump tranzakcióban részt vevő felek közötti – egyenlőségen (piac alapú politikai korrupció), hatalmi dominancián (politikai csere alapú korrupció) vagy a kölcsönös szolidaritáson, bizalmon és reciprocitáson (társadalmi csere alapú politikai korrupció) – alapuló interakció, hanem c) olyan cserefolyamat, amely egyben egy nagyobb „egészben”, egy meghatározott társadalmi rendszeren és társadalmi struktúrában belül játszódik le, d) másrészt a civil társadalom és a politikai szféra közötti specifikus viszony is. A politikai korrupció eme tágasabb összefüggéseire elsőként a funkcionalisták mutattak rá.

KORRUPCIÓ ÉS TÁRSADALOM

A funkcionista magyarázat

A politikai korrupció funkcionista megközelítésének egyik legnagyobb érdeme, hogy a jelenséget nem pusztán a csere formájaként értelmezi, hanem a társadalmi rendszer és a történelmi evolúció kontextusában is. A politikai korrupció funkcioná-

lis magyarázata a rendszer szükségletére adott válaszként értelmezi a korrupciót, a jelenséget a rendszerfunkció absztrakt nézőpontjából magyarázza. A rendszerfunkció nézőpontja lehetővé teszi, hogy a korrupciós jelenséget egyszerre szemléljük annak genezise és hatása szempontjából. Így egyfajta oksági és funkcionális magyarázathoz jutunk, ahol az ok szerepét a rendszer funkcionális zavara, illetve e zavar kiküszöbölésének szükséglete, az okozatét, illetve funkciót pedig maga a korrupció tölti be. A rendszerszükséglet és a korrupció rendszeren belül betöltött funkciójának absztrakt vonatkoztatási keretként való kezelése azonban egyfajta erkölcsi és értékrelativizmushoz vezet, mert a korrupciót ezentúl nem tekintik valami eleve rossznak és üldözendőnek. Ellenkezőleg, a rendszer absztrakt vonatkoztatási keretében a korrupció lehet jó, valami pozitív és hasznos dolog, ha a rendszer szolgálatában áll, és csak akkor negatív, káros, ha a rendszer szempontjából diszfunkcionális. A funkcionalisták – hasonlóan Mandeville-hez – abból indulnak ki, hogy a magatartás individuális szintű motivációiból nem lehet következtetni annak társadalmi hatására és következményeire, mert a mens rea (a bűnös tudat) által motivált cselekvésnek a rendszer szempontjából lehetnek pozitív, nem szándékolt következményei is. Így a korrupció – a hatalommal való visszaélés – is kedvezően befolyásolhatja a társadalom egész, vagy a gazdasági, a kulturális és a politikai alrendszer működését. Mandeville-hez képest itt azonban egy megszorítást tesznek, mondván, hogy nem az általában vett hatalommal való visszaélés és nem minden hatalommal való visszaélés vagy törvénytelenység jár pozitív társadalmi hozadékkal, hanem csak az, amely a) a rendszer strukturális problémáira adott válaszreakció, és b) amelynek a rendszer egészére gyakorolt hatása pozitív, azaz amelynek esetében a korrupcióból eredő társadalmi (aggregált) hasznosságok és nyereségek meghaladják a korrupció által okozott – általában negatív externáliákként megjelenő – károkat és veszteségeket. Ez a megszorítás azt is jelenti, hogy a pusztán individuális okokra és motívumokra támaszkodó korrupciós gyakorlatokat a funkcionализmus is egyértelműen negatív jelenségként ítéli meg. A funkcionalisták egy másik érdeme az, hogy felfedezik a korrupció ellentmondásos és kétértelmű hatásait, azt, hogy annak bizonyos formái előmozdíthatják egy társadalmi alrendszer hatékony működését vagy orvosolhatják annak funkcionális zavarait, de ezzel párhuzamosan negatív módon befolyásolhatják egy másik alrendszer működését.

A rendszer strukturális zavarai – állítják a funkcionalisták – eltérően vetődnek fel a társadalmi evolúció különböző stádiumaiban lévő társadalmakban, a harmadik világban és a modern ipari demokráciákban.

Funkcionális zavarok és korrupció a harmadik világban

A harmadik világ korrupciós gyakorlatával foglalkozó kutatók többsége egyetért abban, hogy ezekben az országokban a leg-
égetőbb társadalmi problémákat a a) a gazdasági növekedés hi-
ánya, b) a nemzeti integráció problematikusága, és c) a kor-
mányzati kapacitás gyengesége jelentik.³³ Az elemzők abban is
egyetértenek, hogy ezeknek a problémáknak a gyökere a rend-
szer strukturális és funkcionális zavarai van, hogy ezek a
nehézségek lényegében ennek a kifejeződésai. A funkcionális
zavarokat két, egymással szoros összefüggésben álló tényezőre
vezetik vissza: a társadalom formális és informális szabályai, il-
letve az ezt kifejező értékrendszerek közötti konfliktusra vagy
diszharmonióra. Ez a diszkrepancia főként a társadalmi evolú-
ció bizonyos szakaszaira jellemző, mint pl. a tradicionális társa-
dalmak modernbe való átmenetének az a periódusa, amit moder-
nizációnak nevezünk. A modernizáció ugyanis – érvel az
egyik legnevesebb funkcionalista, Samuel Huntington³⁴ – meg-
változtatja a társadalom alapvető értékrendszereit: egyes társa-
dalmi csoportok – főként az egyetemisták és a magas rangú köz-
tisztviselők egy része – magukévá teszik a nyugati társadalmak
univerzalisztikus és teljesítményen alapuló normáit, a nemzet-
állammal való azonosulást, a jogok egyenlőségének és az állam-
mal szembeni kötelezettségeknek az eszméjét, a magán és köz-
érdek közötti distinkciót stb., mások azonban nem. Ennélfogva
a modernizáció fázisában lévő társadalmakban a korrupció oka
nem annyira a társadalmilag legitim normáktól való eltérésben
van, hanem abban, hogy a tradicionális és modern normák
konfliktusban állnak egymással, ami dezorientálja az emberek
magatartását, mert nem tudják, melyikhez tartás magukat. A
hagyományos normák szerint pl. egy köztisztviselőnek erkölcsi
kötelessége, hogy munkaalkalmat vagy egyéb más előnyöket
juttasson családtagjai vagy tágabb rokonsága számára, ami az
európai értékrend alapján elítélendő nepotizmusnak számít.
Huntingtonhoz hasonlóan érvel Victor LeVine³⁵ is, aki szintén a
premodern társadalmakra jellemző „identifikációs hierarchiá-
val” magyarázza a ghánai köztisztviselők nepotizmusra hajlamos
korrupciós magatartását.

A tradicionális normák szerint a hatalmat birtoklóknak soha-
sem szabad megfélemleniük primér közösségeik iránti kötele-
zettségeikről, azaz a patrónus vagy a köztisztviselő nem rendel-
kezik teljes szuverenitással az általa felhalmozott politikai tő-
ke vagy hatalom fölött, azt nem használhatja fel teljes mérték-
ben privát célokra és felhalmozását sem tekintheti öncélnak.
Másként fogalmazva: a köztisztviselő vagy patrónus soha nem
válíik olyan „politikai vállalkozóvá”, akinek magatartását kizá-
rólólag vagy kifejezetten a hatalom vagy szavazatmaximálás mo-
tívuma mozgathatja. A tradicionális erkölcsi normák képezik azt a

korlátot, mely ezt megakadályozza, és részben ez nyújt magyarázatot a politikai korrupció redisztribúciós funkcióira is ezen a társadalmakon belül. A redisztribúció két dologra irányulhat: 1. egyfelől a hatalomra, ami azt jelenti, hogy a sikeres politikai karriert befutó egyének felhalmozott politikai tőküket annak a csoportnak a javára használják fel, amely útra indította őket: ez a szűkebb vagy tágabb családi kör tagjainak közfunkciókba való emelését jelentheti. 2. A redisztribúció másik formája a korrupcióból származó javakat osztja el a primér csoport tagjai között.

Korruptnak nem azt tekintik, aki becsapja az államot, aki hivatali hatalmával visszaél, vagy aki áthágja a törvényt és megpróbálja a közjót, hanem azt, aki az illegitim tranzakciók gyümölcseit nem osztja meg „társaival”, hanem magának tartja meg.

Huntington és LeVine érvelését támasztják alá James C. Scott³⁶ kutatási eredményei is, aki a politikai nyomásgyakorlás és érdekérvényesítés összehasonlító vizsgálatában arra a következtetésre jut, hogy a korrupció ugyanazt a funkciót tölti be a harmadik világ társadalmában, mint amit a lobbik a fejlett nyugati világban. A politikai folyamatok intézményesülésének a hiánya vagy gyengesége Scott szerint is a premodern értékrendszerek viszonylagos stabilitásával, illetve a modern értékrendszerek gyengeségével áll összefüggésben. Univerzális érvényességgel bíró absztrakt normák és magatartási szabályok kényszerítőerejének a gyengesége mellett a paraszti népesség lojalitása megosztott – érvel Scott –, nem az államra, a közjóra, a törvényre és hasonló „absztrakciókra” irányul, hanem a családra, a rokonságra, a településre, az etnikai-törzsi hovatartozásra vagy a vallásra. A lojalitás megosztottsága pedig akadályokat gördít az elé, hogy az emberek önkéntes, közös célokat követő szövetségeket (lobbikat) hozzanak létre, melyek foglalkozási, szakmai, vagy egyéb más csoportjaiknak a közös érdekeit mozgósíthatná elő. Adottnak véve a fenti körülményeket az egyes paraszt számára sokkal hatékonyabb megvesztegetni a helyi kormányhivatalnokot, áthágni a törvényt, mint megváltoztatni azt – érvel Scott.

A premodern értékrendszerek viszonylagos stabilitása, a modern értékrendszerek gyengesége vagy hiánya, illetve a politikai folyamatok intézményesülésével kapcsolatos „hiányosságok” megnehezítik vagy lehetetlenné teszik a fent említett három alapprobléma (gazdasági növekedés, nemzeti integráció és kormányzati kapacitás) megoldását, mert a hagyományos értékrendszerek a) gátjává válnak a racionális gazdasági kalkuláción alapuló piacgazdaság és vállalkozói mentalitás érvényesülésének és ezzel a gazdasági növekedésnek, b) hátráltatják a demokratikus hatalomgyakorlás intézményeinek a kialakítását, mert megvonják a bizalmat és nem kölcsönöznek politikai legitimitást sem a hatalomnak, sem a hatalmat gyakorlóknak, c) és

gátat jelentenek a családi-törzsi kötelékrendszeren túlmutató nemzeti-közöségi érzés és szolidaritás kialakulásának: a tradicionális értékrendszerek a modern értékrendszerek ellen dolgoznak és önmaguk konzerválására „törekcszenek”.

A korrupció adott esetben ezeknek a problémáknak alternatív megoldási lehetőségeit kínálhatja, melyekkel legitim módon nehez megbirkózní.

1. A korrupció itt hozzájárulhat a nemzeti integráció és szolidaritás kialakulásához, mert a) segíthet megszüntetni vagy mérsékelni az eliten belüli megosztottságot, ami arra vezethető vissza, hogy az elit bizonyos konzervatív csoportjai ellenállnak az új érték és normarendszerek bevezetésének és gátat emelnek az új, polgárosult elit hatalomba való bejutása elé. Az új, főként gazdasági és kulturális erőforrásokkal rendelkező elit jobbra csak a hatalmon lévő politikai elit korrumpálásán keresztül tud integrálódni a politikai rendszerbe, és ott befolyáshoz jutni. A korrupció hidalja át a politikai hatalom és a pénz felett rendelkezők közötti szakadékot, a korrupció teszi lehetővé a két osztály „kölcsonös asszimilációját” – állapítja meg Huntington. b) A korrupció hozzájárulhat az elithez nem tartozók társadalmi és politikai integrációjához is, mert megkönnyítheti a tradicionális életformából a modernbe való átmenetet: megvesztegetés révén mérsékelhető a hatalmi elit és az emberek közötti mély szakadék, emellett a korrupció olyan eszközt és lehetőséget jelent az emberek kezében a kormány befolyásolására, amely túlmutat, illetve szemben áll a befolyásolás hagyományos, törzsi-rokonsági kötelékeken alapuló formáival. A korrupció ebben az értelemben felszabadít a közösségi normák uralma alól és szabadságot kölcsonöz az egyénnek, mert ez esetben nem egy közösséget tagjaként befolyásolja a hatalmat, hanem individuális egyénként, még akkor is, ha ezt a „szabadságot” az európai gondolkodás problematikusnak tartja.

2. A korrupció előmozdíthatja a politikai intézmények működésének, jobb esetben problémamegoldó kapacitásának a növelését. A harmadik világ politikai berendezkedéseire ugyanis az új intézmények gyengesége és a hagyományos értékrendszerek stabilitása következtében a hatalom viszonylagos gyengesége és fragmentáltsága jellemző: a hatalomgyakorlást alapvetően a tradicionális, lokális közösségekre orientált erkölcsi normák szabályozzák, nem pedig alkotmányos játékszabályok. Olyan körülmények között, ahol a hatalomgyakorlás intézményes keretei gyengék és ahol a hatalomgyakorlásnak nincs legitimitása (az emberek csak primér közösségük irányában lojálisak és szolidárisak, az állammal szemben nem), illetve ahol a kisközösségek erkölcsi normáit „alkalmazzák” a makrotársadalmat „irányító” hatalom és hatalomgyakorlás vonatkoztatási keretként, ott a hatalom számára nem állnak rendelkezésre a megfelelő erőforrások a hatalomgyakorlásra. Ahhoz, hogy az elit „elégse-

ges" hatalmat mondhasson magáénak a kormányzáshoz, külső erőforrásokhoz kell folyamodnia, korrumpálódnia kell, melynek egyik eszköze lehet a politikai pártok és kormányok gazdasági elit általi finanszírozása.

3. A korrupció révén pozitíven lehet befolyásolni a gazdasági fejlődést is, amihez a korrupció különböző formákban járulhat hozzá. Az illegitim tranzakciók hozzájárulhatnak egy ország tökefelhalmozásához, amit a hagyományos értékrend meggátol vagy megnehezít, mert „tiltja” a tőke öncélú felhalmozását: a közösség jómódú tagjainak kötelességük gondoskodni a közösség elesett tagjairól, anyagi hasznukat ugyanúgy meg kell osztaniuk, mint a politikusoknak vagy funkcionáriusoknak is felhalmozott politikai tőkájüket. A korrupció útján felhalmozott tőke, ha nem svájci bankokba vándorol, hanem képződésének helyén kerül befektetésre, előmozdíthatja a gazdasági fejlődést. A korrupció emellett – felemás módon ugyan, de – hozzásegíthet a vállalkozói szellem és kultúra kiműveléséhez és elterjedéséhez, amely ugyancsak szemben áll a tradicionális normákkal és bomlasztóan hat rájuk.

Mindez azonban nem több pusztán lehetőségnél, ugyanis semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a korrupció révén valóban orvosolni lehet a rendszer fent említett funkcionális zavarait. Érvelhetünk Myrdalhoz³⁷ hasonlóan is, aki – szemben a funkcionalistákkal – azt állítja, hogy a harmadik világ valamennyi gazdasági, társadalmi és politikai betegségének alapvető oka a korrupció, amely nem gyógyszer, hanem kórokozó vírus. A funkcionalisták és az ún. moralisták közötti vitát empirikus bizonyítékok hiányában aligha lehet eldönteni. Az elmondottakon túl – tételük bizonyítására, mely szerint a korrupció járhat pozitív rendszer- vagy alrendszer szintű hozadékokkal – a funkcionalistáknak azt is meg kellene válaszolniuk, hogy milyen feltételek mellett áll fenn ennek a lehetősége.

Rendszerszintű funkcionális zavarok nemcsak a harmadik világ társadalmaira, hanem a modern társadalmi berendezkedésekre is jellemzőek. Ezek a funkcionális problémák a modern társadalmak korrupciós gyakorlatának strukturális „okaiként” vagy legalábbis ösztönzőiként értelmezhetőek.

Funkcionális zavarok és korrupció a modern világban

A politikai korrupció strukturális „okai” vagy ösztönzői a modern társadalmakban – melyeket a társadalmi struktúra hibáinak vagy tökéletlenségeinek nevezhetünk – sokfélék lehetnek. Ezek közül csupán háromra utalok. Korrupciós cselekedet elkövetését ösztönző tényező lehet:

- a) a jogrend és a társadalom értékrendje közötti diszkrépancia, ami abban jelenik meg, hogy a jogrendszer tiltja, illet-

ve nem teszi lehetővé a társadalom, vagy a társadalom bizonyos csoportjai számára bizonyos szükségletek kielégítését. Klasszikus példája ennek a prostitúció, melynek gyakorlását a jogrendszer többsége tiltja vagy korlátozza. A tiltás azonban szemben áll a társadalom nagy többségének értékítéletével – az emberek toleránsak ezzel az ősi szakmával szemben – és bizonyos embercsoportok szexuális szükségleteivel. Miután a jog ez esetben olyan vitális és intenzív szükségletek kielégítését korlátozza és bünteti, amely fölött tényleges hatalma nincsen, ezért maga válik a prostitúcióval kapcsolatos rendőrségi korrupció egyik potenciális forrásává.

- b) A korrupció egy másik strukturális oka lehet a közhivatalok bürokratikus szervezeti felépítéséből adódó merevség és frigiditás, amely abban nyilvánul meg, hogy képtelenek a külső környezeti változásokra, kihívásokra és igényekre megfelelő időben és módon reagálni. A bürokratikus „szerep” megköveteli a szabálykonform fegyelmezett magatartást, melyben a hangsúly a procedúrákhoz való ragaszkodásra esik, melynek során feledésbe merülhet a hivatal rendeltetésének célja, az, hogy mi végre alkalmazzák a procedúrákat. Ez a „begyakorlott tehetetlenség” (trained incapacity) – ahogy Merton³⁸ nevezi – olyan diszfunkciókhoz vezet, melyek akadályokat gördítenek a közösségi célok megvalósítása elé éppúgy, mint az állampolgárok szükségleteinek kielégítése elé. Ez azzal a következménnyel járhat, hogy az emberek megvesztegetéssel vagy egyéb más törvénytelen eszközzel próbálják a hivatalos csatornákat megkerülve szükségleteiket, jogaikat vagy jogosultságukat kielégíteni. R. Ackerman³⁹ külön fejezetet szentel annak elemzésére, hogy a különböző bürokratikus struktúrák (a fragmentált, a szekvenciális, a hierarchikus és a dezorganizált) és a hivatalnoknak ezen belül elfoglalt helye és mérlegelési lehetősége milyen módokon ösztönözheti vagy „kényszerítheti” ki a korrupciót.
- c) A politikai korrupció elkövetésére ösztönző strukturális tényezőként lehet kezelni a köztisztviselők és közhivatalok ellenőrzésében mutatkozó „hiányosságokat”, vagy általánosabban és szigorúbban fogalmazva: a politika civil társadalom általi ellenőrzésének a gyengeségeit. Az ellenőrzés gyengesége két következménnyel járhat: egyfelől illegitim cselekedetek megtételére készítheti a köztisztviselőket, mert szoros ellenőrzés hiányában kicsi a lebukás veszélye és kockázata, másrészt azt eredményezheti, hogy a korrupt politikusokat újraválasztják, a korrupt közhivatalnokokat nem fosztják meg állásuktól. Pusztán az érdekesség kedvéért említem meg, hogy egy amerikai polgármester, aki jogerős börtönbüntetését töltötte, a börtönből is képes volt új-

rávalasztatni magát. Az eset ugyan nem az ellenőrzés gyengeségét fejezi ki, hanem azt az ennél sokkal súlyosabb ténytet, hogy alkalmasint még a szigorú ellenőrzés vagy büntetés sem szünteti meg a korrupciót.

A köztisztviselők és közhivatalok civiltársadalom általi ellenőrzésének gyengesége a köztisztviselői státusz „természetéből” magyarázható. A köztisztviselő ugyanis – legyen szó politikusról, bürokratáról vagy bíróról stb. – szemben a „természetes személlyel”, az állampolgárral, „fiktív személy”, aki másoknak (a megbízóknak) a helyén áll, akiket megszemélyesít, képvisel, helyettesít: akiknek a nevében, érdekében és megbízásából cselekszik. A megbízás intézményében azonban implicite benne rejlik annak a lehetősége, hogy a megbízott nem a megbízó, hanem saját érdekét követve jár el. Az „opportunist” magatartásnak, a közhivatali pozícióval való visszaélésnek két feltétele van: a) az egyik az, hogy a megbízott olyan információknak vagy tudásnak van a birtokában, amivel a megbízó nem rendelkezik (információs aszimmetria). Az állampolgár a politikus megbízójaként nem tudja áttekinteni a politikai masinéria működését, ahogyan a kormányhivatal megbízója, a választott politikus sem birtokolja a bürokrácia szakértelmét, amelynek birtokában az a politikai akaratot a gyakorlatba átülteti. A megbízott azonban nemcsak információs monopóliummal rendelkezik a megbízóval szemben, hanem azzal a lehetőséggel is, hogy annak eltitkolásával hasznot húzhat abból. b) Az opportunist magatartás másik előfeltétele a megbízott jellemében keresendő: ha az gyenge, ha nem becsületes jellem, akkor partnerével való kapcsolatában csalni, lopni és hazudni fog, vagy korrump tranzakciókba fog belépni, ha azok kifizetődőbbek, mint az alternatív lehetőség, a megbízás szerepének tisztességes betöltése.⁴⁰

A megbízó csak úgy tud megbizonyosodni megbízottja megbízhatóságáról, hogy az a megbízás célja szerint jár-e el, ha ellenőrzi, vagy ellenőrizteti azt, azaz ha megfizeti az ezzel kapcsolatos tranzakciós költségeket. Azonban az ellenőrzés sem képes a fenti probléma tökéletes megoldására, mert felveti az ellenőrök ellenőrzésének a dilemmáját – ugyanis semmi garancia nincsen arra, hogy az ellenőrök ne korrumpálódhassanak –, és mert az ellenőrzöttek is kidolgozzák az ellenőrökkel szembeni ellenstratégiáikat.⁴¹

A funkcionalista megközelítés szerint, ha a korrupció a rendszer funkcionális zavaraira adott válasz – ha eszközként szolgál a fenti strukturális problémák „megoldására” –, és ha a korrupció által okozott hasznok és károk egyenlege pozitív, akkor maga a korrupció is hasznos, pozitív. Eszerint a próstitúcióhoz vagy a bürokratikus szervezet rigiditásához kapcsolt korrupció hasznos lehet, mert a) növeli a korrump cserében részt vevők közvetlen „jólétét” vagy hasznosságérzését, b) mert segít meg-

oldani egy strukturális problémát – ez esetben a jogrendszer és a társadalom értékítélete közötti konfliktust, illetve a bürokratikus szervezet hatékony működésének a hiányosságait –, c) mert a prostitúció esetében csökkenti a büntetéssel járó társadalmi költségeket, a bürokrácia esetén pedig a szervezet megreformálására fordított társadalmi költségeket. A korrupció azonban csak akkor minősíthető hasznosnak, ha e „pozitív” hozadékai meghaladják az általa okozott károkat, az illegitim cselekedet negatív externáliáit. E negatív externáliákhoz sorolható a jogrendből való kiábrándultság, az erkölcsök meglazulása és a közhivatalokba fektetett társadalmi bizalom elvesztése.

A nehézség azonban pontosan abban van, hogy a korrupció pozitív és negatív hatásai közé sok egymással össze nem mérhető dolog tartozik – a jogrendre, a kultúrára, a gazdaságra, a politikára tett hatás –, ami lehetetlenné teszi a pozitív és negatív hatások aggregálását, azt, hogy pontos számításokat végezzünk arról, hogy hogyan keverednek ezek egymással, hogy azután végső ítéletet hozzassunk arról, hogy azok egyenlege pozitív vagy negatív.

A funkcionalizmus erényei közé tartozik viszont annak felismerése, hogy a politikai korrupciót nem lehet megérteni és megmagyarázni az individuális magatartás alapján, illetve, hogy a korrupció okai a rendszer strukturális és funkcionális zavaraiiban keresendők. Az is előnyére írható, hogy az illegitim tranzakciók hatását és eredményességét a legitim kormányzati politikák hatékonyságával is megpróbálja összehasonlítani. Itt is abból indul ki helyesen, hogy az illegális gyakorlatok nem feltétlenül kevésbé hatékonyak a kormányzati politikáknál, azaz a kormányzat által hozott döntések vagy közpolitikák nem kezelhetőek úgy, mint amolyan eleve jobbak, hatékonyabbak korrupció alternatíváiknál.⁴² A nehézség itt abban áll, hogy hogyan lehet ezt az összehasonlítást elvégezni? Ugyanis egy kormányzati döntés vagy közpolitika nem lehet egyszerre korrupció és nem korrupció, ami lehetővé tenné a két alternatíva empirikus összehasonlítását. Ez azt jelenti, hogy egy képzeletbeli megoldást vetünk össze egy valósággal, ami meglehetősen problematikus. Ha egy kormányzati döntés legális és valóságos, hogyan tudjuk annak hatékonyságát összemérni az alternatívát jelentő korrupció közpolitikával (ami ez esetben nem létezik), vagy ha a döntés korrupció, honnan tudjuk, hogy mik lettek volna a nem korrupció döntések következményei?

A fentiekben túl, a politikai korrupció funkcionalista igazolásával szemben a következő általános ellenvetéseket lehet felhozni: a) a funkcionalizmus a politikai korrupcióban valamiféle fatális szükségszerűséget lát, mert ha az a rendszer működése szempontjából funkcionális, akkor nem lehet, és nem is kell ellene fellépni. A probléma itt az, hogy még ha el is fogadnánk azt, hogy a korrupció képes választ adni a rendszer bizonyos

funkcionális zavaraira, akkor is felhozható vele szemben az az ellenvetés, hogy az illegitím tranzakciók nem szüntetik meg e zavarok strukturális okait, vagyis a korrupció felületi és nem radikális gyógy mód, ha egyáltalán az.

b) A funkcionalizmus a rendszert formálisan értelmezi, azaz eltekint a konkrét szereplők interakciójától, és a társadalom-politikai rétegződéstől, attól, ami a hatalom gyakorlásában mutatkozik meg azok között, akik szerepet kapnak a rendszerben és a korrupcióban és akik nem. c) A funkcionalista megközelítés nem veszi figyelembe azt, hogy a fentiekből adódóan a korrupciónak mindig vannak nyertesei és vesztesei, illetve, hogy a nyertesek és áldozatok nem azonosíthatók a rendszerre gyakorolt pozitív és negatív hatásokkal.

Összefoglalva elmondható, hogy a funkcionalizmus pusztán a korrump cseré manifeszt rendszerfunkcióinak – önmagában is ellentmondásos – elemzésére összpontosít, eltekint viszont annak látens társadalmi-politikai következményeitől, attól, hogy a) a korrupció rövid távon ugyan meggyorsíthatja a folyamatokat vagy orvosolhatja a rendszer funkcionális zavarait, hosszabb távon azonban nem „olaj”, hanem sokkal inkább „homok” a gépezetben, b) nem veszi figyelembe, hogy a korrupciónak vannak „áldozatai”, hogy a korrupció nem kompenzálja a társadalmi-politikai egyenlőtlenségeket, hanem más formában hívja azokat életre, és hogy c) rejtett természete megakadályozza, hogy áldozatai kihasználják vagy szembeszálljanak vele, mert mint arra rá fogok mutatni, „elvakítja”, becsapja és manipulálja áldozatait.

A következőkben – a politika és civil társadalom közötti csere kontextusában – a politikai korrupció három „látens” aspektusával foglalkozok.

A POLITIKAI KORRUPCIÓN MINT A POLITIKA ÉS A CIVIL TÁRSADALOM KÖZÖTTI CSERE

1. A politikai korrupció egyik lényeges meghatározottságaként könyvelhető el az, hogy a gazdasági és politikai alrendszer közötti olyan csere, amelyben a köztisztviselő vagy közhivatal (a hatalomgyakorló) által felajánlott „áru” közösségi vagy társadalmi tulajdonban van: amit a hatalomgyakorló elidegenít, az neki nem tulajdona, állami alkalmazottként legfeljebb olyan birtoka, aminek kezelésével és használatával az állampolgárok vagy az „állam” bízta meg. Amit a köztisztviselő az illegitím cserében elidegenít, az nem pusztán valamilyen jogtalan kedvezmény vagy előnynyújtás – szerződés odaítélése, adóelengedés, vámkedvezmény, ilyen vagy olyan állami támogatás stb. –, hanem az a hatalom is, amivel a jog, illetve az állampolgárok felruházták. A köztisztviselő által felkínált áru vagy szolgáltatás

úgy viszonyul korrump módon felhasznált hatalmi jogköréhez, mint a használati értékek világa a pénzhez: a hatalomgyakorló által nyújtott korrump szolgáltatások és kedvezmények az illegitim módon gyakorolt (eladott) hatalom pusztá megjelenési formáinak tekinthetők. A korrump tranzakciókban tehát nemcsak javakat adnak el, vagy cserélnek ki egyéb más jószágokra, hanem magát a hatalmat, vagy hatalmi jogkört is árucseré tárgyává teszik, ahogyan a „piacon” sem pusztán használati jószágokat cserélnek egymásra, hanem azok belső csereértékét – tehát pénzt – is.

A hatalommal nem rendelkezők és a hatalmat gyakorlók közötti (ideális) reciprok hatalmi viszony – közgazdasági terminusokban – a középkori skolasztikus filozófia tulajdonelméletével világítható meg. A skolasztika – szemben a római joggal, amely az osztatlan, abszolút magántulajdon olyan jogi kifejeződése, amely teljes rendelkezési jogot biztosít a tulajdonosnak abban a tekintetben, hogy milyen célra használja fel erőforrásait és lehetővé teszi azok szabad elidegenítését is –, a tulajdont osztottként, kettősként (dominium duplex) definiálta: a tulajdonon belül megkülönböztetett egy felső és egy alsó tulajdonost (dominium directumot és dominium utile-t). Az alsó tulajdonos – az erőforrások tényleges felhasználója – nem diszponált teljes mértékben szabadon „birtoka” fölött, mert azt a felső tulajdonos különböző kötelmekkel terhelte: így az alsó tulajdonos nem idegeníthette el birtokát és bizonyos szolgáltatásokkal és járadékokkal tartozott urának. A választópolgár és a hatalomgyakorló (a politikus) vagy az „állam” és a köztisztviselő (pl. a bíró) közötti kapcsolat a skolasztikus tulajdonelméletben lefedett viszonyt „modellálja”: a hatalomgyakorlók – ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a választópolgárok vagy az állam ruházta-e fel őket hatalommal – az alsó tulajdonoshoz hasonlóan pusztán birtokosai és használói az államhatalomnak – hatalmi jogkörüknek –, nem pedig tulajdonosai is egyben. Az analógiánál maradván, a felsőbb tulajdonos, aki a hatalom „tényleges” tulajdonosa és forrása – akinek megbízatásából és akinek az „érdekében” és javára cselekszenek a hatalomgyakorlással megbízottak – a választópolgárok tömege, illetve azok „képviselője”, az állam.

A hatalommal való visszaélés – amit fentebb a hatalom erkölcsi kiüresedésével társítottunk – közgazdasági szempontból úgy fogható fel, mint a korlátozott rendelkezési jogot kifejező birtok (alsó tulajdon) korlátlan tulajdonként (felső tulajdonként) való felhasználása, aminek közelebbi tartalma és jelentése az, hogy a hatalomgyakorló terhelésektől, vizontszolgáltatoktól és kötelezettségektől mentesen használja a rábízott hatalmat, azaz magántulajdonként kisajátítja.

2. A gazdasági és politikai alrendszer közötti illegitim csere második meghatározottsága az, hogy abban csak olyan szemé-

lyek vehetnek részt, akik rendelkeznek a szóban forgó alrendszerek alapvetőnek tekintett jószágaival vagy „médiумаival”: a pénzzel és a hatalommal. Akiknek sem pénzük, sem hatalmuk nincsen, azok ki vannak zárva a korrump tranzakciókból és az azokból eredő közvetlen, potenciális hasznokból is. Az alrendszerek önreprodukcióját és a bennük tevékenykedők magatartását szabályozó „médiумok” (a pénz és a hatalom) „domináns jószágoknak” tekinthetők, mert nemcsak a szóban forgó alrendszer jószágaira válthatók be, hanem alrendszerükön kívüli életnyilvánítási terepek javaira és szolgáltatásaira is: pénzzel nemcsak gazdasági javakat lehet vásárolni, hanem – illegitim módon – adott esetben meg lehet venni a médiát, a bíróságokat vagy a kormányt is, ahogyan a hatalom sem csak ilyen vagy olyan tartalmú közpolitikákra váltható be, hanem kicserélhető anyagi jószágokra vagy szolgáltatásokra is.

A domináns jószág fogalma közelebbről azt jelenti, hogy a szóban forgó életterületen (társadalmi alrendszeren belül) és életterületek (alrendszerek) között jószágok uralkodnak jószágok fölött, értékek uralkodnak értékek fölött. A pénz kitüntetett jószágként az áruvilág egészével áll szemben, és ha a zsebében van – írja Marx –, a használati értékek sokasága fölött biztosít számomra hatalmat. Ehhez hasonlóan a mások – a hatalommal nem rendelkezők – fölötti diszpozícióra redukált (instrumentális) hatalom is szemben áll a hatalommal nem rendelkezők sokaságával, illetve a hatalom olyan erkölcsi aspektusaiival, mint az egyenlőség, igazságosság, méltányosság és közérdek. A probléma mind a pénz, mind a hatalom (pontosabban a gazdaság és a politika) esetében ott kezdődik, amikor eszközből öncéllá válnak. Ennek a cél–eszköz kontextusnak alapján beszél Polányi formális és szubsztantív gazdaságról, McIntyre pedig külső és belső értékekről. A formális piac és pénzgazdaság elmentésbe kerülhet a gazdaság szubsztantív fogalmával, a gazdálkodás eredendő céljával, azzal, hogy annak alapvetően emberi szükségletek kielégítése volna a funkciója, nem pedig a jövedelemmaximálás. Ehhez hasonlóan kerülhet ellentmondásba a külső értékeket (pénz, presztízs, befolyás) követő instrumentális hatalom a politika belső értékeivel – a politikai közösség hatalmi viszonyaiban megkövetelt egyenlőséggel és igazságossággal –, amelyek a klasszikusok szerint a politikai közösség és politizálás megkérdőjelezhetetlen erkölcsi céljai. McIntyre⁴³ terminológiájában: a hatalommal való visszaélés, illetve a hatalom erkölcsi kiüresedése a külső értékek belső értékek fölötti uralmát jelenti.

A pénz és a hatalom nemcsak olyan domináns jószág, amelyet birtokosai szinte tetszés szerint válthatnak be más életnyilvánítási terepek javaira és szolgáltatásaira, hanem olyan jószágok is, amelyek a) nem állnak korlátlanul rendelkezésre, b) ennélfogva birtoklásuk társadalmi konfliktusokat generál, mert ha

egy embercsoport birtokolja azokat, ez kizárja azt, hogy egy másik is magáénak vallhassa, c) harmadszor: olyan jószágok ezek, melyek szűkebb embercsoportok által kisajátíthatóak (monopolizálhatóak). A dominancia azt írja le, hogy milyen módon használják azokat a kitüntetett társadalmi javakat (ez esetben a pénzt és a hatalmat), amelyek felhasználását sem erkölcsi, sem saját „belső jelentésük” nem korlátoz, a monopólium azt fejezi ki, hogy e szűkös jószágok kevesek tulajdonában vannak, illetve, hogy ezek a kevesek gyakorolnak ellenőrzést fölöttük.⁴⁴ A domináns jószágok birtoklása vagy monopolizálása tehát előfeltétele a korrump tranzakciókban való részvételnek, mivel a politikai korrupció a pénz és a hatalom, vagy másként fogalmazva a gazdasági és a politikai alrendszer közötti cserekapcsolat. Ebből szükségképpen következik, hogy a) nagyléptékű illegitim tranzakciókban csak nagy pénz vagy hatalom birtokában lehet részt venni, és hogy b) miután a politikai korrupció a közösség tulajdonában lévő jószágokkal kereskedik, ezért azok, akik kimaradnak belőle áldozatai lesznek az abban résztvevőknek. Ebben az értelemben a politikai korrupció a kizsákmányolás specifikus formája, amelyben a korruptak jutnak jogtalan és meg nem érdemelt előnyökhöz a tisztességesekkel szemben.

3. A gazdasági és politikai alrendszer közötti illegitim csere harmadik meghatározottsága annak rejtettsége és manipulatív, látszatteremtő jellege. A csere a nyilvánosság háta mögött, annak kizárásával történik, a benne résztvevők és az abból kizártak pozíciói aszimmetrikusak. Az egyenlőtlenség nemcsak az erőforrásokra (pénz, hatalom) vonatkozik, hanem arra a kulturális tőkére, információra és tudásra is, amellyel az elit tagjai és az abból kizártak rendelkeznek. A tudás hatalom, amely azonban csak akkor igazolható, ha egy erkölcsi értelemben vett jó létrehozására irányul – érvelt Platón: az orvosnak, aki egy bizonyos szakértelem birtokosa, betegként azért engedelmeskedem, mert tevékenysége egy erkölcsileg igazolható cél létrehozására irányul és a javamat szolgálja. A tudás azonban az instrumentális hatalmat, a másik ember feletti uralmat is szolgálhatja, mert semleges a célok erkölcsi jóságával vagy helytelenségével szemben (Bacon). Az instrumentális hatalom szolgálatába szegődött tudás a görög felfogásnak pontosan az ellentettje, mert a) nem egy erkölcsileg igazolható cél megvalósítását szolgálja, hanem a korrump tranzakciókban részt vevők „valódi” céljainak az elleplezését és b) az abból kirekesztettek megtevesztését, manipulálását. A korrupció a hatalom birtokosainak „ideológiái” (tudása) révén látszatokat hoz létre, olyan imaginárius világot teremt, amely a politikai realitás, a korrump gyakorlatok elfedésére és az „áldozatok” manipulálására szolgál. Ez a kettős cél csak úgy érhető el, ha 1. a hatalom vagy annak képviselője és megjelenítője annak mutatja magát, ami valójában nem, 2. és ha sikeresen el tudja rejteni tényleges valóságát, azaz ha az önmagáról

kialakított képet megkettőzi: az egyiket nyilvános, a másikat privát célokra használja. A hatalomgyakorlóknak (az elit) az önmagáról alkotott képe skizofrén – érvel Jeanne Becquart-Leclercq⁴⁵: a) a nyilvánosság számára fenntartott és felmutatott szimbolikus önkép azzal az „ideális vízióval” áll kapcsolatban, amelyet a társadalom és a politikai rendszer önmagáról alkot és amelyet – formálisan legalábbis – a hatalmi jogkörök gyakorlói is magukévá tesznek. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a hatalmi elit szimbolikus – a civil társadalom irányában felmutatott – önképe azonos a jogállamiság és a demokrácia elveinek és értékeinek a vállalásával, illetve annak szimbolikus – médiákon és politikai vitákon keresztül – demonstrálásával, hogy a hatalom és hatalomgyakorlás erkölcsileg tisztességes célokat szolgál, hogy a hatalmi viszonyban érvényesül a reciprocitás, egyenlőség- és igazságosságelve. Ez az önkép a hatalomgyakorló – az állam képviselői és megjelenítői – számára idealizált önképként jelenik meg, ami találkozik az állampolgárok helyesléseivel, mert megfelel az állampolgárok hatalomról alkotott spontán erkölcsi meggyőződésének. A hatalomgyakorlóknak az önmagukról kialakított szimbolikus önképe – mint azt sokan állítják – nem tekinthető pusztán csalásnak és/vagy önbecsapásnak, nem egyszerűen kódosítás és mítosz, hanem a hatalomgyakorlás olyan kelléce és normája, amit a közvélemény is támogat. Ennélfogva olyan „valóság” is, amelyet a hatalomgyakorlóknak „komolyan” kell vennie. (2) Mindazonáltal a hatalmi jogkörrel felruházottak szimbolikus önképe mégis csak a „kellés” és nem a „van” világába tartozik, mert hogy a hatalom micsoda, az nem pusztán annak a függvénye, hogy mit állít önmagáról, hanem alapvetően attól függ, hogy hogyan működik, mit csinál. Ennélfogva a hatalomgyakorlók szimbolikus önképét meg kell különböztetni a hatalmi jogkörök gyakorlásának „operacionális szintjétől” (Becquart-Leclercq) – a valóságos hatalomgyakorlástól – és az ezt tükröző és kifejező „gyakorlati”, a hatalom önmaga számára fenntartott – a nyilvánosság elől elrejtett – privát önképétől. A hatalomgyakorlás operacionális szintjének ugyanúgy megvannak a maga normái, mint a szimbolikus szintnek: ezek a standardok – szemben a szimbolikus szinten megfogalmazott reciprocitás egyenlőség és igazságosságelményével – az instrumentális hatalomgyakorlásnak azok a „technikái” és „informális kódexei”, amelyekről Platón és Machiavelli beszélt, akik szerint a hatalmi jogkörök birtokosainak privilégiuma, sőt alkalmasint „kötelessége”, hogy bizonyos esetekben hazudjanak az állampolgároknak. Az operacionális szint informális kódexe az illegitim gyakorlatok (piszkos kezek) valamennyi formáját magában foglalja, amelyek a legalitás határain belül maradnak. Ezek olyan erkölcsileg megkérdőjelezhető magatartások, amelyek a jogra való hivatkozással „igazolhatóak” és álcázhatóak. Fontos kiemelni, hogy az operacionális

szint nem merül ki a különböző, erkölcsileg megkérdőjelezhető hatalmi technikák iránti toleranciában, hanem hozzátartozik az illegális tranzakciók titokban tartásának, az azokról való hallgatásnak a „fogadalma” és kötelezettsége is.

A hatalomgyakorlásnak tehát van egy szimbolikus és egy operacionális – egy a nyilvánosság és egy a hatalomgyakorlók számára fenntartott és hozzáférhető – szintje, amely a hatalom kétfajta önképében fejeződik ki. Mind a szimbolikus, mind az operacionális szint normarendszerként működik, melyet a hatalmi jogkörrel felruházottaknak tekintetbe kell venniük, mert a két normarendszer között lévő potenciális szakadék a korrump hatalomgyakorlás szempontjából kockázati tényezőt jelent. a) Ha az operacionális és szimbolikus normák között túl nagy a távolság, ha a hatalomgyakorlók nincsenek tekintettel a szimbolikus normáknak még a látszatára sem (ha a korrump hatalomgyakorlás nyílttá és arrogánssá válik), az botrányhoz vezethet, aminek következményei beláthatatlanok. Ezért ilyen helyzetekben a hatalom – pusztán önvédelemből – hajlamos a „deviáns” köztisztviselő vagy közhivatal szankcionálására. Mindaddig azonban, amíg az operacionális normák (amelyek valójában a korrupció informális kódexei) és a körjük szerveződő korrump tranzakciók rejtve maradnak, addig az elit nem lép fel a korrump gyakorlatok elkövetőivel szemben –, hiszen a deviánsok nem az operacionális, hanem a szimbolikus szint normái alapján deviánsok –, csak akkor szankcionál, ha a nyilvánosság számára is kiderül róluk, hogy korruptak. b) A korrump hatalomgyakorlás szempontjából látszólag az a kedvező helyzet, amikor a szimbolikus normák sikeresen képesek elfedni és álcázni a politikai realitást, a korrump gyakorlatokat, ami többek között a két normarendszer egymáshoz való közelítésével érhető el. Ennek egyik leglényegesebb eszköze lehet a törvényhozás, amely legálissá teheti a korrupció bizonyos formáit, azonban ennek is megvannak a maga veszélyei, mert a korrupció törvényes úton való legalizálása korántsem biztos, hogy a nyilvánosság szemében legitimmé is teszi azokat. Ugyanis a törvényesített korrupció legalább olyan veszélyes lehet és legalább annyira irritálhatja az embereket, mint annak nyílt és arrogáns formája. A korrupcióra alkalmat adó törvény, illetve az ilyen célzattal megalkotott törvény és az arra való hivatkozás ugyanúgy a hatalom cinikus erkölcsi lealjasulása, mint a hatalom által nyíltan felvállalt fosztogatás. A két korrupciós stratégia között nincs lényeges különbség annyiban, hogy mindkét esetben áthágják a hatalmi viszony reciprocitáselvét, a hatalommal mindkét esetben visszaélnak, a különbség pusztán annyi, hogy az első esetben nyíltan, a másodikban burkoltan, a jog köntöse mögé bújva. c) A szimbolikus és operacionális normák ritka pillanatokban egyensúlyban is állhatnak egymással, ami – szemben az előbbi két alternatívával – valószínűleg egy mérsékelt korrupciónak a

tükörképe. Ezek azok a periódusok a politikátörténetében, melyeket eufémisztikusan tisztáknak szoktunk nevezni.

A KORRUPCIÓ ELLENI HARC

A politikai korrupció üldözése és büntetése kényes kérdés, aminek oka részben abban van, hogy az üldözők és üldözöttek, a felelősségre vonók és felelősségre vontak ugyanannak a hatalmi elitnek a tagjai: a hatalom birtokosai büntetik a hatalom birtokosait, ami „családi ügyet” csinálhat a korrupció elleni harcból, és ennek komoly következményei lehetnek a korrupció elleni küzdelem hatékonysága szempontjából. Ezt bizonyítják a korrupciót követő büntetésekkel foglalkozó tanulmányok, amelyek szinte egyöntetűen azt mutatják, hogy a bűnösök nagy része sértetlenül megússza (rosszabb esetben néhány havi elzárás vagy pénzbüntetés a dolog vége). A politikai korrupció elleni fellépést megnehezíti az embereknek a politika irányában tanúsított ambivalanciája is: egyfelől – cinikusan vagy rezignáltan – úgy vélik, hogy a korrupció a politika inherens mozzanata, másfelől erőteljesen tiltakoznak ellene. A politikához való eme kétértelmű és paradox viszony rejtett elfogadása a korrupciónak, „szimbolikus cinkosság” és legitimáció-kölcsönzés.⁴⁶ További nehézséget jelent a politikai korrupció jelenségének a kétértelműsége, az ugyanis különbözik az olyan „egyszerű” és egyértelmű bűncselekményektől, mint amilyen pl. a rablás vagy gyilkosság, ahol a jogsérelem egyértelműen megállapítható és szankcionálható. A korrupció nem olyan egyértelmű jelenség, mint a fenti jogsértések, ennél fogva nem is ítéltető meg mindig egyértelműen. Elítélhető vagy felcélösségre vonható-e az a képviselő, aki választóközrete vagy szülőföldje infrastrukturális fejlesztéséért lobbizik? Valószínűleg nem, noha a partikuláris érdekek előtérbe helyezésével esetleg szélesebb társadalmi érdekeket sért. Emellett egy cselekvés korrump vagy nem korrump voltának a megítélése nemcsak a cselekvési kontextus függvénye, hanem – mint láttuk – a szóban forgó cselekvés társadalmi értékelésétől is függ, mert amit az egyik kultúrában korruptnak tekintenek, az nem biztos, hogy a másikban is elítélendőnek bizonyul, vagy amit az egyik társadalmi csoport korrupciónak bélyegez meg, az a másik szemében erkölcsi kötelesség lehet.

Ha a politikai korrupció elleni küzdelem „családi ügy”, olyan harc amelyben a hatalmi elit mintegy önmaga ellen lép fel, akkor joggal tehető fel a kérdés, hogy milyen érdeke fűződik az uralkodó elitnek az önmegtisztuláshoz, és ha a civil társadalom nem tudja ellenőrizni a hatalmat, akkor sikeres és hatékony lehet-e ennek az elitnek az „önbüntetése”?

Az uralkodó elit különböző csoportjai közötti viszony az esetek többségében kétértelmű, és ugyanez a kétértelműség jel-

lemző az elitnek mint elitnek a civil társadalomhoz való viszonyára is. A politikusok és a bürokraták, vagy a magas rangú kormánytisztviselők és a nyomásgyakorló szervezetek képviselői közötti viszony alapulhat az egyik vagy a másik fél dominanciáján, vagy ideiglenes egyensúlyi állapoton, kapcsolatuk érdekeik és erőforrásaik függvényében öltheti a harc vagy a kooperáció formáját, a civil társadalomhoz való viszonyukban azonban közös frontot alkotnak, mert valamennyiüknek elemi érdeke a civiltársadalom legitimitációjának a megőrzése, hisz annak elvesztése beláthatatlan következményekkel járhat. Ezzel magyarázható, hogy a korrupció elleni küzdelem, amelyet valamennyi kormány a zászlajára tűz, maga is kétértelmű, kontextusfüggő: az eliten belüli erőviszonyok illetve az elitnek a civil társadalomhoz való viszonya fogja meghatározni, hogy a korrupcióellenes politikai stratégiák látszatstratégiák lesznek-e vagy valódiak. Gyenge civiltársadalom esetén a korrupcióellenes politikák nagy valószínűséggel látszatpolitikák lesznek, melyek célja nem a korrupció tényleges kiirtására irányul, hanem a civiltársadalom megnyugtatására és manipulálására. Valójában a korrupció elleni politikai harc ritkán törekszik a korrupció radikális kiirtására, mert ahhoz azokat a strukturális „okokat” kellene megszüntetni, amelyek kiváltják azt, erre pedig egyetlen rezsim sem vállalkozik. Ehelyett megelégszenek az intézmények „megreformálásával”, amelyek azonban – mint arra R. Ackermann rámutatott – nem egy esetben pontosan az ellenkező célt szolgálják, nevezetesen a korrupció könnyebbé tételét a megreformált szervezetben belül.

Az a kormány, amely meghirdeti a korrupcióellenes harcot, gyakran még akkor is erkölcsi legitimitációhoz vagy politikai tőkéhez jut, ha ez pusztán látszattervékenység. Közismert, hogy R. Gandhi az 1984-es választási kampányban, Lopez Portillo elnök 1976 és 1982 között, La Madrid 1982 és 1988 között vagy a kínai vezetők az 1989-es júniusi események után a politikai korrupció elleni küzdelem „élharcosaiként” kovácsolták ki politikai tőkéjüket, erősítették meg hatalmukat.⁴⁷ Azonban a korrupció elleni kormányzati fellépés ellenkező eredményekkel is járhat: eredményezheti a kormányzat legitimitásvesztését és beszennyezheti a hatalom birtokosainak „jó hírnevét”, sőt a hatalmi elit és a bürokrácia szempontjából nemkívánatos botrányokhoz is vezethet. A bizonytalanság tartalmazta kockázatból lehet megérteni, hogy miért viselkedik az elit kétértelműen a korrupció elleni harccal kapcsolatban.

A politikai korrupció elleni harc maga is kétes politikai eszközzé válhat, amely a civil társadalom manipulálásán túl a hatalmi eliten belüli politikai küzdelmek fegyvere is lehet. A politikai korrupció vádjá alapján kísérletet lehet tenni az államcsínyek erkölcsi „igazolására” és azzal lehet érvelni, hogy azok a korhadt és korrupt rezsimok eltüntetésére irányultak, függetle-

nül attól, hogy a korrupciós vád valódi-e vagy pusztán rágalom. Korrupciós vád alapján meg lehet szabadulni párton, vagy koalíción belüli politikai riválisainktól, de a korrupció elleni kormányzati küzdelem szolgálhatja a politikai ellenzék lejáratását vagy lehetetlenné tevését is. Pl. a '80-as évek Kínájában az ottani pártvezetők rendszeresen éltek ezzel a „technikával”, hogy a túl messzire merészkedő reformereket eltávolíthassák a hatalomból. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben általában nem szükséges a mélyebb érvelés és „bizonyítás”, mert kivételszám-ba mennek azok a politikusok vagy magas rangú köztisztviselők, akiknek ne lenne „valami a füle mögött”. Más esetekben elég néhány dokumentumot felfedni vagy néhány hamis tanút előállítani ahhoz, hogy a nem-kívánatos köztisztviselőt a korrupció hírébe hozzák. A korrupciós váddal való kölcsönös fenyegetés lehetősége ugyanakkor egyfajta „bűnös szolidaritást” hív létre a korrump hatalom birtokosai között, ami „meggondolt” cselekvésre késztet minden potenciális vádemelőt.

A korrupció elleni küzdelem lehet „valódi” is, amikor a kormány tényleges lépéseket tesz a korrupció okozta krízis orvoslására. A korrupcióellenes politikák részben annak a függvényei, hogy a kormányzatok a) mit tekintenek a korrupció okának, b) hogyan ítélik meg annak társadalmi következményeit és c) hogy a kormányzat mennyire elszánt a korrupció felszámolására.

Ha a kormány a korrupció genezisének individuális okokban, a köztisztviselők erkölcsi gyengeségében és opportunizmusában látja, akkor a korrupcióellenes stratégiák nagy valószínűséggel a büntetéspolitika, a fizetéspolitika, a szigorúbb külső és belső ellenőrzés vagy az erkölcsi átnevelés (reszocializáció) formáját, vagy ezek valamilyen kombinációjának formáját öltik. A fenti stratégiák a korrupcióra ösztönző tényezők és motivációk minimalizálását illetve a korrump magatartás költségessé tevését célozzák. A gyakorlati életben a két leggyakrabban és „legsikeresebben” alkalmazott technika a szigorúbb büntetéspolitika és a fizetéspolitika. Ezek kombinációját alkalmazták Szingapúrban és Hongkongban, a világ két legkevésbé korrumptnak minősített országában, melyekben a korrupció ma már eseti tény és nem általános gyakorlat. Az elemzők szerint⁴⁸ ez nagyrészt a kormányok hatékony korrupcióellenes intézkedéseinek az eredménye. Szingapúrban pl. 1960-ban új korrupcióellenes törvényt hoztak, amely átfogóbban szabályozta a korrupciót és a miniszterelnöki hivatal hatáskörébe tartozó korrupciót vizsgáló hivatal felállításával szélesebb körű jogosítványokat biztosított a kormánynak. A törvény jogilag definiálta a korrupció fogalmát és a legmagasabb kiszabható büntetést 5 évi szabadságvesztésben és/vagy 10 000 szingapúri dollárban állapította meg és kötelezővé tette a korrupció során felvett összeg visszafizetését is. Ha a bűnös nem tudta visszafizetni a kenőpénzt, akkor még szi-

gorúbb büntetésre számíthatott. A hivatalt nyomozati jogkörrel ruházták fel, tanúkat idézhetett be és hallgathatott ki, a „törvénysértés” megállapításához és a gyanúsított elítéléséhez az is elegendő volt, ha rá lehetett bizonyítani a korrupció „szándékát”. Nem a vádlónak kellett bizonyítania a gyanúsított korrupctevékenységben való részvételét, hanem a gyanúsítottnak a saját ártatlanságát. A korrupciós perekről szóló beszámolók arról tudósítanak, hogy a nyomozók gyakorta éltek a fenyegetés különböző eszközeivel, pl. megkínózták a gyanúsítottat, ha az nem volt hajlandó a jegyzőkönyvet aláírni vagy megtagadták a gyanúsított ügyvédjének a kihallgatáson való jelenlétét. A korrupcióellenes stratégia másik eleme a fizetésemelés és a munkafeltételek folyamatos javítása volt. A köztisztviselők fizetését versenyképesé tették a magánszektorral, így biztosítván, hogy ez ne szívhassa el a képzett munkaerőt, illetve, hogy a köztisztviselőnek ne legyen kifizetődő illegitim tranzakciókba belépni.

Az elrettentő büntetéspolitika és a vonzó fizetéspolitika kombinációjával sikeresen vissza lehet szorítani a korrupciót – győkeres felszámolása nyilvánvalóan lehetetlen –, azonban jól láthatóan ennek is van ára. Ugyanis a szigorú büntetéspolitika a jogállamiság elveinek és a személyi szabadságjogoknak a megsértésével járt, mert elvitatta az ártatlanság vélelmének és a törvény előtti egyenlőségnek az elvét. A fizetéspolitika, a köztisztviselők fizetésének radikális megemlése bizonyára szintén hozzájárult a korrupció csökkentéséhez, de ennek is megvolt az ára, ugyanis – tisztán közgazdaságilag szemlélve –, nem lehetetlen, hogy a megemelt köztisztviselői bérek többé kerültek a költségvetésnek, mint azok a veszteségek, amelyek a korábbi korrupciós gyakorlatból származtak.

A NYILVÁNOSSÁG SZEREPE A KORRUPCIÓN ELLENI KÜZDELEMBEN: A KORRUPCIÓS BOTRÁNYOK

Az állampolgárok nem a jog, a közgazdaságtan vagy a politológia szemüvegén keresztül tekintenek a korrupcióra, azt nemcsak jogsértésnek, nem is csak a közjót negatívan befolyásoló aktusnak tekintik, és azt sem gondolják, hogy a politikai korrupció egyszerűen a hatalmi pozíció privát célokra való kiaknázásával lenne azonos. Az emberek mindenekelőtt semmivel sem igazolható igazságtalanságot, a hatalomgyakorlás erkölcsi elfajulását látják a korrupcióban: alapvetően morálisan és emocionálisan reagálnak a nyilvánosságra jutott illegitim politikai tranzakciókra. Ezt azonban nem valamiféle rigorózus etika alapján teszik, hanem egyfajta „szituációs etika” talaján, azaz a) figyelembe veszi a szóban forgó korrupcióval vádolt személy „státusát”, azt, hogy magas vagy alacsony köztisztviselői funkciót tölt-e be, hogy külföldi-e az illető vagy honfitárs, hogy poli-

tikus, bíró vagy közhivatalnok-e stb. b) A közönség reakciójában szerepet játszik a korrupció típusa is, az, hogy az a személyes haszonmaximálást szolgálja-e, vagy intézményeknek, pártoknak stb. juttat előnyöket. c) A korrupcióra való reakciót befolyásolják a gazdasági-jóléti állapotok is: a gazdasági virágzás időszakában az emberek „elnézőbbek” a politikai korrupcióval szemben, mint válságperiódusokban. Amikor azonban egy társadalmon belül a korrupciós gyakorlat olyan méreteket ölt, hogy az meghaladja a nyilvánosság „tűrési küszöbét”, és ha ez egybeesik egy gazdasági recesszióval is, akkor nagy a valószínűsége a politikai botrányok kirobbanásának. A korrupciós politikai botrányok a köztisztviselők deviáns magatartására adott olyan „társadalmi” válaszoknak tekinthetők, amelyek erkölcsi felháborodást foglalnak magukban.⁴⁹ A botrány lényeges pontokon különbözik egy nemkívánatos magatartást követő egyszerű helytelenítéstől és az emberek politikához való természetes beállítódásától, amely ambivalensen viszonyul a korrupcióhoz: mert a) a korrump magatartásra adott társadalmi reakció a botrány esetében szinte mindig intenzív felháborodás és düh, nem pusztán helytelenítés vagy cinikus beletörődés. b) A szóban forgó köztisztviselőnek politikusnak, bírónak, bürokratának) vagy közhivatalnak a korrump magatartása rendszerint meglepetésként és sokként éri azt a társadalmi csoportot vagy magát a társadalmat, amely a devianciára reagál. (Olyasmi ez, amit nem feltételeztek a szóban forgó egyénről vagy közintézményről). c) A botrány általában olyan devianciára való társadalmi reakció, amelyet olyan politikai megbízatást betöltő személy vagy intézmény követ el, akibe vagy amibe az emberek „társadalmi bizalmat” fektettek. A személyes bizalom megsértése mindennapi élettény: a gyerek hazudhat a szüleinek, a szülők megcsalhatják egymást stb. Ha a személyes bizalommal való visszaélésnek ezeket az eseteit felfedik, akkor azoknak a reakciója, akik bizalmat fektettek a másikba, a bizalommal visszaélőbe, hasonló lesz a botrányhoz: a megcsalottak erkölcsi felháborodással, a meglepetés és elárultság érzésével fognak reagálni a dologra. A személyes bizalommal való visszaélésre adott reakciók a mindennapi életben azért hevesek és azért járnak botrányval, mert akit elárultak, azt emberi méltóságában sértették meg, az „identitását” kérdőjelezték meg vagy vették semmibe. A társadalmi intézmények szintjén a személyes bizalommal való visszaélést nem ítélik meg ilyen szigorúan. Ha pl. egy politikus visszaél egy másiknak a bizalmával, az nem hogy botrányt, de talán még helytelenítést sem vált ki, a „rászedettet” lehet, hogy egyszerűen baleknek tartják. Ennek magyarázata részben abban van, hogy a személyes bizalommal visszaélő egy másik személynek a bizalmával élt vissza, ami kettejük „ügye” és nem feltétlenül tartozik a harmadik félre, a nyilvánosságra egészen addig, míg a visszaélésnek nincsenek negatív társadalmi következményei

és/vagy költségei. Mindamellet a nyilvánosság alapvetően akkor és azon fog erkölcsileg felháborodni, ha a közösségi ügyekkel megbízottak azzal a társadalmi vagy intézményes bizalommal élnek vissza, amelyet a politikai közösség fektetett a szóban forgó köztisztviselői pozícióba vagy közhivatalba. A politikai intézményekbe és közfunkciókba vetett és fektetett bizalom azt jelenti, hogy az emberek úgy gondolják, hogy a parlament, a kormány, a bürokrácia, a bíróságok, a rendőrség stb. az alkotmányos és intézményes szabályoknak és a megbízás erkölcsi intézménye elveinek megfelelően működik, és hogy a köztisztviselők ezeknek a szabályoknak és elveknek megfelelően járnak el. Ha ezek a politikai intézmények nem az alapjukat képező formális szabályrendszerek alapján működnek, és ha a köztisztviselők semmibe veszik az intézményes szabályokat, és a megbízás erkölcsi elveit (a hatalmi viszony reciprocitás elvét) az nem pusztán azért vált ki közfelháborodást, mert megsértették a törvényt (a gyilkos és a rabló is ezt teszi), vagy mert meglopták a közvagyon, vagy mert visszaéltek a hatalommal, hanem mindenekelőtt azért, mert mindez együtt azt a képzetet sugallja, hogy a társadalmi-politikai berendezkedés „mint olyan” igazságtalan és korrump, amelyben a törvénytelenység az úr. Az emberek mindezt a társadalmi-politikai berendezkedés egyfajta önmeghasonulásaként élik meg, mert azt tapasztalják, hogy itt maga a rendszer tér el vagy veszi semmibe saját normáit és identitását, ez pedig az emberék számára elfogadhatatlan, borzalmas és botrányos. A deviáns köztisztviselői vagy intézményes magatartás tehát akkor vezet botrányhoz, ha a korrupció a társadalom intézményes és erkölcsi rendjét fenyegeti, ha a káros, az anarchia, a törvénytelenység és az igazságtalanság rémképét idézi fel a közösségben. Lakonikusan azt mondhatjuk, hogy empirikusan „csak” a botrányban lepleződik le és tárul fel a korrupció valódi természete, ami persze érthető, ha figyelembe vesszük rejtett természetét.

Maga a botrány egy többszereplős „játék”, közösségi cselekvés és dráma, amelyben – akárcsak a görög tragédiákban a kórusnak – a nyilvánosságnak is megvan a maga szerepe. Hasonlóan a színházhoz, a botrány is a maszkírozás és demaszkírozás, a látszat és valóság ellentéteiben mozog, a maszkírozástól halad a demaszkírozás, a látszattól a valóság felfedése felé. A látszat leleplezése annak a revlációját jelenti, hogy a megbízás szerepét betöltő köztisztviselő vagy közintézmény nem az, aminek „fogalma szerint” (ideálisan) lennie kellene, amit eddig önmagáról állított és aminek eddig gondoltuk, hanem valami más, ennek pontosan az ellentettje. A korrump magatartás felfedése és leleplezése ezért a köztisztviselő vagy közintézmény „státusának lefokozása” és a deviáns cselekvő valódi (korrump) identitásának a napfényre hozatala. A köztisztviselő vagy a közhivatal, a bíró vagy a rendőrség stb. valódi (korrump) identitásának a

megragadása azért státus-degradáció, mert a látszatteremtő, korrupst magatartás morálisan alacsonyabb rendű státus a nem-korruptnál – csakúgy mint a hazugság az igazmondásnál –, ezért nem méltó a közbizalomra. A botrány nemcsak azt az értékítéletet tükrözi, hogy a társadalmi megbízatást betöltő korrupst személy vagy intézmény érdemtelen a társadalom bizalmára, hanem azt is megmutatja, hogy „miért”. Pl. a rendőrségi korrupcióval kapcsolatos botrány nemcsak azt az értékítéletet tartalmazza, hogy a rendőrök és a rendőrség mint intézmény érdemtelen az emberek bizalmára, hanem azt a tényítéletet is, hogy a rendőrség valójában nem a törvény érvényre juttatása vagy kikényszerítése érdekében, hanem annak – partikuláris hasznot hozó – áthágása érdekében cselekszik, hogy nem a bűnt üldözi, hanem ő maga követ el bűnöket. Ehhez hasonlóan a bírakkal vagy a kormányhivatalokkal kapcsolatos korrupciós botrány is egy tény és egy értékítélet kettős tartópilléren nyugszik. A korrupst bíró azért méltatlan a társadalom bizalmára, mert tevékenysége nem az igazságos ítélet eltalálására irányul, ellenkezőleg, ő maga követ el igazságtalanságot, mert nem ugyanazt a mércét alkalmazza az azonos esetekre, vagy mert tudatosan és részrehajlóan tér el a retributív igazságosság elvétől, amely megköveteli a büntett és a büntetés közötti megfelelő arányosságot. A kormányhivatalokkal kapcsolatos korrupciós botrányok pedig azt közvetítik, hogy a szóban forgó minisztérium és annak tisztviselői azért nem érdemesek az emberek bizalmára, mert a közjóra vagy közérdekre hivatkozva ennek pontosan az ellenkezőjét cselekszik, mert a közpénzeket klientúrák és/vagy a kormányzó pártok szavazat-maximálási törekvéseinek szolgálatába állítják.

A korrupciós botrány tehát egyfajta tapasztalás, és mint minden tapasztalás kettős értelemben negatív: kiderül, hogy a) a hatalom nem úgy működik, ahogyan korábban véltük, és ahogyan önmagáról állította, b) és az is megvilágosodik, hogy a hatalomgyakorlókban és a hatalomgyakorlásban nem bízunk, hanem – ahogy Jefferson figyelmeztetett – gyanakodnunk kellett volna. A botrányban kifejezésre jutó társadalmi bizalomvesztés egyben a szóban forgó köztisztviselő vagy közhivatal autoritásának a megkérdőjelezése is: lojalitás-megvonás és legitimitációvesztés. A botrány világosan megmutatja, hogy az autoritás elismerése illetve a hatalom iránti lojalitás – amit Weber óta a legitimitás fogalmával jelölünk – alapvetően erkölcsi természetű viszony, amely a hatalom gyakorlói és az azzal nem rendelkezők közötti reciprok viszonyra épül. Azt is lehetne mondani, hogy „csak” a botrányban tárul fel a hatalom elismerésének – a legitimitásnak – mélyebb értelme és „erkölcsi” természete, az, hogy csak az a hatalom ismerhető el és méltó a társadalmi bizalomra, amely a kölcsönösségen alapszik, azaz mely az „emberekért van”.⁵⁰

A korrupciós botrányban az erkölcsileg helyes és a helytelen hatalomgyakorlás (a korrupció) kérdése gyakorlati kérdéssé és egyben közüggé is válik, amelynek megvitatásában a „nép” is szót kér.⁵¹ A botrány – amellett, hogy a helyes és helytelen hatalomgyakorlásról folytatott nyilvános vita – egyfajta rituális gyakorlat is, dráma, melynek cselekményét és végkifejletét a három főszereplő – a bűnös, a vádló és a közönség – közötti hatalmi erőviszonyok határozzák meg. A botrány tulajdonképpen a felelősségre vonás drámája, melyben a korrump hatalomgyakorlónak „benyújtják élete számláját” (Lukács). A felelősségre vonás dialektikus folyamata bizonyítások, mentségek, vádak és ellenvádak diskurzusa, amely egyszerre több dologra irányul: a) a tények megállapítására (történt-e korrupció), b) az elkövetett vétség erkölcsi komolysággal való felruházására (a hatalom erkölcsi kiüresedésének megbélyegzésére) és c) a rituális hivatalfoglalás révén való megtisztulásra – katarzisa –, a civil társadalom és a hatalom közötti kibillent rend helyreállítására: a hatalmi viszony reciprocitás elvének újbóli életbeléptetésére.

A társadalmaknak és politikai rendszereknek valószínűleg több okból is szükségük van, vagy szükségük kellene legyen a korrupciós botrányokra, azok erkölcsileg jótékony hatásaira. A botrány ugyanis nem merül ki a korrumpnak talált köztisztviselők vagy közhivatalok rituális meghurcolásában és megbüntetésében: a botrányban nem az a fontos, hogy ez vagy az a köztisztviselő vagy közhivatal – amelyet véletlenszerűen tetten értek – korrumpnak bizonyult, hanem az, hogy a hatalom és hatalomgyakorlás mint olyan bizonyult erkölcsileg gyengének. A botrány és a benne felszínre törő erkölcsi felháborodás figyelmeztetés – negatív visszacsatolás – a hatalom irányában, mely azt fejezi ki, hogy a hatalomgyakorlással erkölcsi értelemben valami nincs rendben, másrészt hathatós eszköz az állampolgárok kezében a korrupció elleni küzdelemben.

JEGYZETEK

¹ V. ö. Gombár Csaba, *A korrupció mint közrossz*. In: *Írások a korrupcióról*, Helikon-Korridor Budapest 1998.

² V. ö. Aurelius Augustinus, *Isten városáról*. Budapest 1942.

³ V. ö. Leonard Krieger, *Power and Responsibility: The Historical Assumptions*, In: *The Responsibility of Power*, ed. by Leonard Krieger and Frite Stern, Anchor Books Doubleday and Company, Inc. Garden City, New York 1969

⁴ V. ö. Robert A. Dahl, *A pluralista demokrácia dilemmái*, Osiris Kiadó, Budapest 1996.

⁵ V. ö. Platón, *Az államférfi*, In: *Platón összes művei*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.

⁶ V. ö. Arisztotelész, *Politika*, Gondolat Kiadó, Budapest 1969.

⁷ I. m. 167.o.

- ⁸ V. ö. Niccolo Machiavelli, Firenze története és a Fejedelem c. műveit, In: Niccolo Machiavelli művei, Európa Könyvkiadó 1978. I. és II. kötet.
- ⁹ V. ö. Leo Strauss, What is Political Philosophy?, The University of Chicago Press, Chicago and London 1988.
- ¹⁰ Montesquieu, A rómaiak nagysága és hanyatlása, Magyar Helikon 1975, 120–121.o.
- ¹¹ V. ö. Jean-Jaques Rousseau, Politikai gazdaságtan, In: Értékezesek és filozófiai levelek, Magyar Helikon 1978.
- ¹² V. ö. Hannah Arendt, A forradalom, Európa Könyvkiadó, Budapest 1991.
- ¹³ V. ö. Carl Friedrich, Corruption Concepts In Historical Perspective, In: Political Corruption, (eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor T. LeVine), Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990.
- ¹⁴ V. ö. Alber Venn Dicey, A jog uralma, In: Joguralom és jogállam, Budapest, 1995.
- ¹⁵ V. ö. Joseph S. Nye, Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis, American Political Science Review, LXI, e June 1967, 417–27 o.
- ¹⁶ V. ö. Dawn Oliver, Regulating the Conduct of MPs. The British Experience of Combating Corruption, In: Political Corruption, ed. by Paul Heywood, B. Blackwell Publishers, Oxford 1997.
- ¹⁷ V. ö. John G. Peters and Susan Welch, Political Corruption in America: A Search for Definitions and a Theory, American Political Science Review, 78 September 1978, 974–984.o.
- ¹⁸ V. ö. Edmund Burke, Töprengések a francia forradalomról, Atlantisz (Medvetánc) 1990.
- ¹⁹ V. ö. Arnold J. Heidenheimer, Perspectives on the Perception of Corruption, In: Political Corruption (eds.: Arnold Heidenheimer, Michael Johnston, Victor T. LeVine), Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990
- ²⁰ V. ö. Bernard Gert, The Moral Rules, Harper Torchbooks Harper and Row, Publishers, New York, Evanston, San Francisco, London 1970.
- ²¹ V. ö. H. L. A. Hart, Arc there Any Natural Rights?, Philosophical Review 64 April 1955.
- ²² V. ö. Heller Ágnes: Morálfilozófia. Cserépfalvi Könyvkiadó. Budapest, 1996.
- ²³ V. ö. Hegel: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- ²⁴ V. ö. Hankiss Elemér, A korrupció, In: Társadalmi csapdák, Magvető Kiadó, Budapest 1979.
- ²⁵ V. ö. Jean-Luis Rocca, La corruption, Alternatives économiques Syros, 1993 9 bis, rue Abel-Hovelacque 75013 Paris
- ²⁶ V. ö. Jacob van Klaveren, Die Historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 44:4 December 1957, 289–294.o.
- ²⁷ V. ö. Georg J. Stigler–Gary S. Becker, A törvények végrehajtása, kötelesség-szegés és a végrehajtó apparátus javadalmazása, In: George J. Stigler, Piac és állami szabályozás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1989.
- ²⁸ V. ö. James C. Scott, Corruption, Machine Politics, and Social Change, American Political Science Review, 63:4 1969, 1142–59.o.
- ²⁹ Cristina Bicchieri and John Duffy, Corruption Cycles, In: Political Corruption, ed. by Paul Heywood, Blackwell Publishers, Oxford 1997.
- ³⁰ V. ö. Jean Cartier Bresson, Corruption Networks, Transaction Security and Illegal Social Exchange, In: Political Corruption, ed. by Paul Heywood, Blackwell Publishers, Oxford 1997
- ³¹ V. ö. Grahame Thompson, Jennifer Frances, Rosalind Levacic, Jeremy Mitchell (eds.): Market, Hierarchies and Networks, Introduction, SAGE Publications, London Thosand Oaks New Delhi 1998.

- ³² V. ö. Donatella Porta and Alberto Vannucci, *The 'Perverse Effects' of Political Corruption*, In: *Political Corruption*, ed. by Paul Heywood, Blackwell Publishers Oxford 1997.
- ³³ V. ö. Joseph S. Nye, *Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis*, In: *Political Corruption* (eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor LeVine) Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990.
- ³⁴ V. ö. Samuel P. Huntington, *Modernization and Corruption, Political Order in Changing Societies*. New Haven.: Yale University Press, 1968, 59-71. o.
- ³⁵ V. ö. Victor LeVine, *Supportive Values of the Culture of Corruption in Ghana*, In: *Political Corruption* (eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor LeVine), Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990.
- ³⁶ V. ö. James C. Scott, *Comparative Political Corruption*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1972.
- ³⁷ V. ö. Gunnar Myrdal, *Korunk kibívása: a világszegénység*, Gondolta, Budapest 1974.
- ³⁸ V. ö. Robert K. Merton, *Bureaucratic Structure and Personality*, In: *The Dilemma of Organisational Society*, ed. by Hendrik M. Ruitenbeek, New York E.P. Dutton and CO., INC. 1963.
- ³⁹ V. ö. Susan Rose-Ackerman, *Corruption: A Study in Political Economy*, New York: Academic Press, 1978, 9. fejezet.
- ⁴⁰ V. ö. Oliver Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism, The Free Press A Division of Macmillan Inc. New York, Collier Macmillan Publishers London, 1985, 44-50. o.*
- ⁴¹ V. ö. Anthony Downs, *Inside Bureaucracy*, Harper and Row, New York 1967.
- ⁴² V. ö. David H. Bayley, *The Effects of Corruption in Developing Nation*, In: *Western Political Quarterly*, Vol. 19, No.4 (December 1966), 719-732. o.
- ⁴³ V. ö. Alasdair MacIntyre, *Az erény nyomában*, Osiris Kiadó. Budapest, 1999.
- ⁴⁴ V. ö. Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Basic Books, A Division of Harper-Collins Publishers 1983.
- ⁴⁵ V. ö. Jeanne Becquart-Leclercq, *Paradoxes of Political Corruption: A French View*, In: *Political Corruption* (Eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor LeVine), Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990.
- ⁴⁶ V. ö. Jeanne Becquart-Leclercq, *Paradoxes of Political Corruption: A French View*, In: *Political Corruption* (eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor LeVine), Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1990.
- ⁴⁷ V. ö. Jean-Louis Rocca, *La corruption*, Alternatives économiques, Syros 1993, 9 bis, rue Abel-Hovelacque 75013 Paris.
- ⁴⁸ V. ö. John S. T. Quah, *Singapur's Experience in Curbing Corruption*, In: *Political Corruption* (eds.: Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor LeVine) New Brunswick: Transaction Publishers, 1990.
- ⁴⁹ V. ö. Lawrence W. Sherman, *Scandal and Reform: Controlling Police Corruption*. Berkeley: University of California Press, 1978. 59-91. o.
- ⁵⁰ V. ö. Carl Friedrich, *Loyalty and Authority*, In: *The Dilemma of Organisational Society*, ed. by Hendrick M. Rutenbeek, New York E.P. Dutton and Co., INC. 1963.
- ⁵¹ V. ö. Bruce E. Gronbeck, *The Rhetoric of Political Corruption: Sociolinguistic, Dialectical and Ceremonial Processes*, *Quarterly Journal of Speech*, 64:2, 1978, 155-72. o.

MAGYAR PARLAMENTARIZMUS

PESTI SÁNDOR

Parlament és parlamentarizmus Magyarországon (1848–1945) II. rész*

A PARLAMENT A POLITIKAI RENDSZERBEN

A modern parlamentarizmus kialakulásától kezdve az egyik legalapvetőbb – és egyben legtöbbet tárgyalt – kérdés a névadó intézmény súlya, szerepe és viszonya a többi hatalmi aktorhoz. A klasszikus intézmények közül elsősorban a kormány, mint végrehajtó hatalom és az államfői hatalom merült fel. A későbbiekben pedig egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a modern politika olyan meghatározó szereplői, mint a pártok, a különböző érdek- és szakmai szervezetek, nyomásgyakorló csoportok, think-tank szervezetek, illetve viszonylag újabb közhatalmi szereplőként az alkotmánybíróság. Ebben a fejezetben a magyar parlamentnek a kormányhoz és az államfői hatalomhoz való viszonyulását tekintem át részletesebben.

1. A parlament–kormány viszonyrendszer

A közjogászok és politikusok parlament–kormány viszonyrendszert érintő nézetei a kezdetektől meglehetősen ambivalensnek tekinthetők. A véleményekben érezhetően keveredik a klasszi-

* Az írás I. részét előző számunkban közzéltük. A tanulmány 1945–2002 közötti időszakot tárgyaló részei a szerző hamarosan megjelenő, Az újkori magyar parlament (1848–2002) c. könyvének első részében olvashatóak.

kus hatalomfelfogás hatása és a mindennapi politika ettől már akkor is sokban eltérő tapasztalatai. Erről a viszonyról Mantuano Rezső *A magyar törvényhozás* című művében a következőképpen fogalmaz: „Parlamentáris kormányforma mellett, a minő a miénk, a kormány a törvényhozó hatalom, s ezen belül a parlament akarata szerint kormányoz... A végrehajtó hatalom alá van rendelve a törvényhozó hatalomnak.” Továbbá: „A parlamenti felelősség abban áll, hogy a miniszter tetteinek és rendeleteinek nem csupán a törvény határai között kell mozogniuk, hanem egyszersmind az országgyűlés többsége által helyesnek tartott politikai irányelvnek is meg kell felelniük.”¹

Haendel Vilmos *A parlamentarismus* című könyvében hasonlóan vélekedik: „A parlament szelleme által – az uralkodó párt programja útján – a politikai útirány nagyjából, mintegy a geographiai világtájhoz képest jelöltetik meg; a részletes úti-terv kidolgozása már a kabinet speciális feladata... Az alsóház a parlamentarizmusban mérhetetlen hatalom birtokosa. Az állami élet különböző pházisaiban a komoly kérdéseket véglegesen eldöntő szó kimondásának joga a második kamarát illeti.”²

A valóság ezzel szemben – mint majd látni fogjuk – már ekkor is az volt, hogy a kormány döntő módon befolyásolta a parlament működését. A törvényjavaslatok nagy részét a kormány terjesztette be, a napirend elsősorban az ő igényei szerint alakult, nem a kormány alkalmazkodott az „országgyűlés többsége által helyesnek tartott politikai irányelvhez”, hanem épp ellenkezőleg: a kormány intencióit kellett a vitában – és főleg a szavazáskor! – a parlamenti többségnek követnie. A „politikai útirányt”, a „parlament szellemét”, az „uralkodó párt programját”, mind-mind a kormány, illetve annak legbefolyásosabb elemei határozták meg.

A kormányzati hatalom modern parlamenti életben megnövekedett szerepét persze az említett szerzők is érzékelték. Mantuano írja, hogy a kormánynak módja van az uralkodó intencióit megismerni „s azon vezérszerepnél fogva, a melyet a parlamentben elfoglal, ezeknek a törvényhozás hangulatát meg is nyerni”.³ Haendel szerint pedig: „A szakirodalomban a parlament mérvadó befolyása a végrehajtó hatalom irányítására bőven kifejtetik, anélkül, hogy viszont a kormány funkciója, hatása a kamarákra, kellően hangsúlyoztatnék... A parlamentarizmus legmagasabb fokán érvényesül a cabinet szellemi praeponderantiája, vezető fölénye a törvényhozó testület fölé.”⁴

Rádásul Haendel – megelőzve a tanulmányának ellentmondásaira rámutató kritikákat – önreflektív módon saját maga is elismeri vonatkozó állításainak nehezen összeegyeztethető voltát: „Sajátságos és komplex helyzet. Egyfelől a rendszer lényege gyanánt állítjuk, hogy a politikai vezetés az alsóház sajátképpen feladata; másfelől ugyanoly nyomatékkal hangsú-

lyozzuk, hogy siker e systémától csak úgy remélhető, ha a cabinet prestigénél fogva a Házat eszméi elfogadására bírni képes!"⁵

Mindenesetre látható, hogy a parlament meghatározó szerepének megemlézése mellett már a korai parlamentarizmuselméletek sem hangsúlyozták a parlament kizárólagos dominanciáját a politikai rendszerben. Sőt Haendel ki is mondja, hogy az „ily állapot nem a parlamentarizmus a maga tetőpontján, de a Ház mindenhatósága, zsarnoksága a többi államszervek fölött”.⁶

A kormány-parlament viszony kérdése a politikusokat is foglalkoztatta. Az 1904-es nagy házszabályvitában csapott össze e kérdésben Szalay László függetlenségi képviselő és a miniszterelnök, Tisza István. Szalay a klasszikus hatalommegosztási elmélet alapján bírálta a fennálló helyzetet: „A dolog úgy áll, hogy a parlament mai összeállításában a végrehajtó hatalomnak, a kormánynak túlságos befolyása alatt áll, hogy az a szuverenitás, a mely a törvényhozó testületet alkotmányunk értelmében megilletné, ...lényegesen alábbszállott.”

Ezzel szemben Tisza a kormány domináns szerepét hangsúlyozta: „...amely kormány nem érezné, hogy képes a többség akcióját irányítani és vezetni, s csak egy nappal azután is megmaradna helyén: az megszűnnék parlamentáris kormány lenni”.

Az ehhez a kérdéshez való ambivalens viszonyulás napjainkban sem tűnt el teljesen. Pokol Béla azt írja, hogy ebben a relációban „a parlamentnek kell, hogy legyen egyértelmű domináló szerepe, és ezt fejezi ki a kormány parlamenti felelőssége”.⁷ Később azonban jelzi, hogy a parlamentáris gyakorlatban különböző megoldások léteznek.⁸

Szente Zoltán is kiemeli, hogy a közjogi és politikai eszmetörténeten végigvonul a parlament fensőbbségének gondolata, „vagyis az a nézet, mely szerint a törvényhozó hatalom kiemelkedik a többi hatalmi ág közül, s ennek megfelelően az országgyűlés a legfőbb államhatalmi szerv”.⁹ Véleménye szerint ugyan ez az elmélet nem feltétlenül igaz, sőt azt is elismeri, hogy a mai gyakorlat főleg nem igazolja a parlamenti primátusról szóló elképzeléseket, saját parlamentdefiníciójában ő is az állam legfőbb döntéshozó testületi szervének nevezi.¹⁰

Magam úgy látom, a főtebb ismertetett ambivalens megállapítások legfőbb oka, hogy maga a helyzet is ambivalens (még napjainkban is). Fontosnak tartom ugyanakkor kiemelni, hogy nehéz általánosságban beszélni a kormány és a parlament (amely korántsem azonos a végrehajtó hatalom-törvényhozó hatalom dichotómiával) súlyáról, szerepéről, egymáshoz való viszonyáról. Ezt a kérdést autentikusan csak a parlament egyes elkülönült funkcióinak, illetve funkcióváltozásainak elemzése kapcsán lehet vizsgálni, így magam is ott térek ki rá részletesebben.

Ezzel a kérdéskörrel szervesen összefügg a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának problematikája. Ha lehet, ehhez még ellentmondásosabb a kutatók viszonyulása. Haendel óv „az államhatalmak oly annyira veszélyes confusiójától”, míg Mantuano kiemeli: „Az országgyűlési tagok függetlensége leginkább a végrehajtó hatalom közegeivel szemben védendő meg... Hogy az országgyűlés feladatainak megfelelhessen, különösen a kormány irányában függetlennek kell lennie.”¹¹

Hogy a politikai élet reálfolyamatai már ekkor sem kifejezetten ebbe az irányba haladtak, azt már Deák Albert megállapította a pártkormányzatokról írott politológiai alapművében: „Más szóval ez a politikai szolidaritás gondolata, mely egyfelől a kabinetet és vezérét, másfelől a parlament többségét amazokkal bizonyos politikai program keresztülvitele céljából egybe-forrasztja”.¹²

Máshelyütt azonban ő is arról értekezik, hogy a parlamentnek meg kell adnia a türelmet a kormány számára a bizonyításra, különben maga is a végrehajtó hatalmat gyakorolná, és „czzel megsértené a hatalommegosztás montesquieu-i elvét”.¹³

Ugyanilyen ellentmondásba keveredik magával Kautz Gyula is. Egyrészt fontosnak tartja az államfő miniszterelnöki ellenjegyzéssel gyakorolt parlamentfeloszlatói jogát, mert különben az alsóház „szerfelett elhatalmasodhatnék, s a végrehajtó hatalom függetlenségét is veszélyeztethetné”.¹⁴ Másfelől viszont logikusnak véli, hogy a miniszterek a képviselők közül kerüljenek ki, „miután a törvényhozási functiókat szoros kapcsolatban teljesítik a végrehajtó-hatalmi állásukból folyó teendőikkel”.¹⁵ Tehát álláspontja szerint a kormány ugyanúgy része a törvényhozásnak, mint a végrehajtásnak.

Ez az ambivalens megközelítés Sente Zoltán könyvére is jellemző. Véleménye szerint napjaink demokratikus társadalmában az egyik legfontosabb hatalomgyakorlási elv az államhatalmi ágak megosztása. „Ez azt jelenti, hogy a közhatalmat az állam fő funkciói szerint elkülönült szervek, egymástól többé-kevésbé függetlenül gyakorolják... Ahogy a törvényhozás monopóliuma – a már tárgyalt kivételekkel – a parlamenté, úgy a törvények végrehajtása a kormány feladata, amelybe a parlament közvetlenül nem avatkozhat bele... A személyi átfedések ellentétesek a hatalommegosztás elvével, s megkérdőjelezik a kormány parlamenti ellenőrzésének hatékonyságát.”¹⁶

Nyilván a szerző is érzi azonban, hogy ez meglehetősen steril, a politika reálfolyamataitól igen távolálló megközelítés, hisz több helyütt is utal a két hatalmi ág „összefolyására”.

„Nem gondolnám, hogy abból a fajta összefonódásból, amely a modern parlamentáris demokráciákban a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között megfigyelhető, következne az, hogy intézményes megosztásukat mellőzni kellene... Abból, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom – különösen a parlamentá-

ris kormányformájú országokban – „összecsúszott”, még nem következik, hogy a parlamentek vagy a kormányok elveszítették volna sajátos közjogi funkcióikat, vagy megszűntek volna azok az okok, amelyek e kétféle hatalom szétválasztását korábban indokolták.”¹⁷

Úgy gondolom, ahhoz, hogy ebben az igen bonyolult kérdésben tisztábban lássunk, elengedhetetlen különválasztani egymástól a hatalommegosztás klasszikus – montesquieu-i – értelmezését annak mélyebb értelmétől.

A hagyományos értelemben vett hatalommegosztásról – amely a törvényhozói, végrehajtói és igazságszolgáltató hatalmi ág következetes szétválasztását jelenti mind funkcionális, mind perszonális értelemben – a parlamentáris berendezkedésű államokban véleményem szerint egyszerűen nincs értelme beszélni. Főleg Angliában, a parlamentarizmus mintaállamában nincs (szemben azzal, amit Sente Zoltán állít¹⁸). Mert milyen hatalommegosztás az, ahol az egyik legtradicionálisabb, máig nagy befolyással bíró tisztség betöltője – a lordkancellár – egyszerre elnöke a törvényhozó testület felsőházának és a legfőbb bírói fórumnak, miközben tagja a kormánynak. A Lordok Háza jelenti az igazságszolgáltatás legmagasabb fórumát, a kormánypárt frakcióvezetője kabinetttag, a kormány tagjai pedig csak a parlamenti képviselők közül kerülhetnek ki.

A kontinensen ugyan az igazságszolgáltatás többé-kevésbé valóban elkülönülten működik (pontosabban annak legutolsó fázisa, a bírói szak, hisz az ügyészség pl. a legtöbb államban a kormányzatnak van alárendelve), korántsem mondható azonban ez el a másik két hatalmi ágra. Már a XIX. században is jellemző volt, és ez a folyamat napjainkra teljesebben ki, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom (azaz a parlament és a kormány) mind funkcionálisan, mind perszonálisan egymással szinte kibogozhatatlanul összefonódott, összecsúszott, „összefolyt”. A törvényhozási funkciót egyaránt betölti a hatalmi háromszög mindegyik eleme – parlament, kormány, államfő –, a döntő szerep ráadásul ezen a téren is egyre inkább a „végrehajtó hatalomé”, a kormányé. Nem beszélve arról, hogy az idők során egyre újabb politikai aktorok váltak a döntéshozatali – benne a törvényalkotási – folyamatok fontos szereplőivé (pártok, szakmai és érdekszervezetek, agytrösztök, alkotmánybíróság stb.). Másrészt a parlament újabb funkciókkal gazdagodott, amelyek ma már markánsabban határozzák meg tevékenységét, mint a névadó funkció (ezekről részletesebben a következő fejezetben szólunk).

A kormány-parlament elkülönülést fokozatosan szorította háttérbe és váltotta fel a kormánytöbbség-ellenzék dichotómia, melynek a politika reálfolyamataiban jóval jelentősebb szerepe van. A modern, pártfegyvelmen alapuló parlamentáris rendszerekben – amilyenek, amint azt Magyarország példáján látni fog-

juk, már a korai parlamentáris rendszerek is voltak – a többségi hatalomnak lényegében csak különböző aspektusait, részleteit jelentik az olyan politikai aktorok, mint maga a kormány, a parlament többségi része, a kormányt alkotó pártok vezető testületei, sőt a kabinethez közel álló szakmai és érdekszervezetek, valamint a kormánypárti sajtó is. Jóval relevánsabb tehát a parlamenten belül, a kormánytöbbség és az ellenzéki erők között húzódó választóvonal, mint a hagyományos kormány–parlament elkülönülés.¹⁹

A hatalommegosztásnak azonban létezik egy mélyebb, politológiai értelme is, amely mind a mai napig létjogosultsággal bír. Ez érvényesül egyrészt egy adott időpillanatban, másrészt vizsgálhatjuk időben elcsúsztatva is.

Szemben a monolit hatalmi struktúrákkal, ahol a döntések egy központban, a hatalmat gyakorlók szűk köre által születnek – legyen az a királyi titkos tanács, a fasiszta nagytanács vagy a kommunista párt központi bizottságának titkársága –, a parlamentáris rendszerekben a döntéshozatalnak számos központja létezik. Ezek egy része ugyan szerves kapcsolatot tart egymással, és szorosan együttműködik – mint a többségi hatalom fentebb említett elemei –, mégis létezik közöttük egyfajta munkamegosztás, melynek során a különböző mértékű önállósággal rendelkező szereplők a maguk területén fontos befolyásoló tényezői azon megszületendő döntéseknek, melyekben a mindenkori hatalom realizálódik. Léteznek továbbá a hatalomgyakorlás olyan szereplői, akiknek a hatalma nem közvetlenül, direkt módon érvényesül, véleményük, szakértelmük azonban közvetve befolyásolja a döntéseket. Ilyenek a civil szféra különböző szereplői – egyházak, szakmai és érdekképviselői szervek stb. –, az agytrösztök, a szellemi elit befolyásos tényezői.

Végül beszélhetünk ellenzéki „hatalomról” is, abban az értelemben, hogy az adott időszakban ellenzékben lévő politikai erők a különböző fórumokon – parlament, sajtó – kifejtett kritikái, ellenőrző, alternatívaállító tevékenységükkel indirekt módon szintén befolyással vannak a hatalom gyakorlására. (A minősített többséget igénylő törvényalkotásról nem is szólva.)

Másrészt létezik a hatalommegosztásnak egy áttételesebb, nem egy adott időpillanatban, statikusan érvényesülő, hanem a politikai rendszer működésének hosszú távú folyamatában, dinamikusan megvalósuló értelmezése is. Ez pedig a parlamenti váltógazdálkodásból adódik. A parlamentáris rendszerekben ugyanis – amint arról már szó volt – nem ugyanaz a politikai erő, személyi kör gyakorolja „örök időkre” a hatalmat, hanem időről időre demokratikus választásokon mérhetődnek meg a mindenkori hatalmon lévők, így az időben elhúzódnak is, mintegy „megosztják” egymás között a hatalmat.

Legáltalánosabb, a szűk értelemben vett politikai alrendszeren túlterjeszkedő értelmezésben pedig a hatalommegosztás azt

is jelenti, hogy a direkt politikai döntéshozók körén kívül, a társadalom különböző alrendszeireiben (gazdaság, pénzügy, kultúra, média, civil szféra) tevékenykedő elitcsoportok nem egyetlen, szociológiailag-politológiailag jól körülhatárolható, egymással ezer szállal összefonódó monolit egységet alkotnak, hanem ezeken a területeken is különböző értékrendű, szocializációjú egyének-csoportok tevékenykednek, versengenek egymással. Másfelől perszonális értelemben sem összpontosul egy (vagy néhány) kézbe a gazdasági, politikai, kulturális médiastb. hatalom. Ez utóbbi veszélyére hívják fel a figyelmet a 2001. évi olaszországi választások eredményei.

Lezárásként fontos megemlíteni, hogy még a klasszikus hatalommegosztásos gondolkodás hívei is mindenkor hangsúlyozták a törvényhozó és végrehajtó hatalom fő szervei közötti összhang és együttműködés jelentőségét, a közöttük kialakuló organikus kapcsolat nélkülözhetetlenségét. Mély, máig aktuális bölcsességgel fogalmazza ezt meg Haendel Vilmos a századelőn alkotott parlamentarizmusdefiníciójában. Eszerint: „a parlamentarizmus az egymás közt való megférése tudománya”.²⁰

A dualizmuskori Magyarországon a modern parlamentarizmus kibontakozásával párhuzamosan mind jogszabályi szinten (1848-as és 1867-es törvények), mind a jogdogmatikai, a politikai és a szélesebb közgondolkodásban egyértelműen tükröződött a parlament meghatározó szerepe. (Ennek gyakorlati realizálódására a parlamenti funkciók elemzésekor térek ki részletesen.) Az általánosan érvényes felfogás szerint az országgyűlés hatásköre mindenre kiterjed, korlátozása csak olyan téren történhet, ahol „az államnak egyszerre kell határozni és cselekedni” (pl. külső ügyek, rendkívüli és szükségállapot).²¹ Az országgyűlés – az uralkodóval megosztva – birtokolja a főhatalmat, egyéb hatalmi ágak, hatalmi aktorok a szuverenitásból nem részesednek. Elismerték ugyan a másik két hatalmi ág elméleti és gyakorlati fontosságát is, sőt Mantuano azt is hangsúlyozta, hogy „működésük az állami élet rendes menetében kevésbé nélkülözhető, mint a törvényhozó hatalomé”²², mégis azzal szemben alárendelt szerepet tulajdonítottak nekik.

Ez a bírói hatalomra is igaz volt. Deák Ferenc az 1832–36-os országgyűlés kerületi ülésében fejtette ki azt az elvet, hogy a bírói hatalom nem egyenrangú a törvényhozóival, annak alá van rendelve, ebből következőleg pedig a bírói ítéletek az országgyűlés által felülvizsgálhatók. Az 1811–12-es és az 1825–27-es országgyűlés érvénytelennek is nyilvánított néhány pénzbeli követelésekre vonatkozó pert, és a kérdés az 1839-es politikai perek (Kossuth, Wesselényi) kapcsán is felmerült.²³ Az 1869. évi IV. és az 1874. évi VIII. törvény ugyan kimondta a bírói hatalom függetlenségét, ez a közfelfogásban még sokáig nem érvényesült egyértelműen.

A végrehajtó hatalmat illetően szintén érvényesült – legálábbis az elvek szintjén – a parlamenti szupremácia. A törvényhozási tárgyak köre nem volt ugyan jogszabályban garantálva, de ez épp abból a közfelfogásból adódott, hogy a parlament kompetenciája mindenre kiterjed, amire csak akarja. Íratlan szabályként azonban megfogalmazódott – és a mindenkori kormányok igyekeztek is ehhez tartani magukat –, hogy a végrehajtó hatalom „a polgárok szabadságát korlátozó és az általuk viselt terheket emelő” ügyekben nem alkothat saját hatáskörében rendeletet.

Ismert volt ellenben a sükségrendelet fogalma. Azon jogszabályokat nevezték így, amelyek „valamely törvény hatályát az egész államban vagy annak egyik részében, részben vagy egészben, ideiglenesen felfüggesztik, illetve módosítják oly esetekben, amidón a kül- vagy belveszély miatt a törvény érvényben tartása lehetetlen vagy az államra nézve káros lehet”. Ezzel a jogával a kormány csak akkor élhet, ha „az idő és körülmények” nem engedik, hogy az ügyben a parlament döntsön. Utólag az országgyűlés ítéli meg a sükségrendelet jogosságát, és akár érvénytelenítheti is azt.²⁴ A gyakorlatban azonban a kormány ezen jogával az első világháborúig igen ritkán élt.

A parlament hatáskörére vonatkozó alapvető jogszabályi keretek a jogfolytonosságot hangsúlyozó Horthy-korszakban is változatlanok maradtak. Ami a 20-as éveket illeti, a parlament tényleges befolyását, szerepét érintően a politikai rendszer működésének gyakorlatában sem fedezhetünk föl lényeges változásokat, a következő évtizedben azonban a parlamentet több irányból is erőteljes korlátozó hatások érik, ami – a kísérletek egy részének sikertelensége ellenére is – a korszak végére szerepét lényegesen lecsökkenti.

Az első ilyen – akkor még sikertelennek bizonyuló – próbálkozás Gömbösnek a jogállamiság „meghaladására”, az egész társadalmat behálózó totalitárius egypártrendszer kiépítésére irányuló, fasiszta ihletettséggű törekvése volt. Már ezt megelőzően elindult az a később egyre markánsabbá váló tendencia, amely a rendeleti kormányzás irányába mutatott. Az 1931 júliusában elfogadott felhatalmazási törvény lehetőséget teremtett a kormány számára, hogy a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosítása érdekében a sükséges intézkedéseket rendeleti úton tehesse meg, abban az esetben is, ha a rendelkezés egyébként a törvényhozás hatáskörébe tartoznék. E rendeleteket utóbb be kellett mutatni a parlament két házának küldötteiből alakult ún. 33-as bizottságnak. A törvény eredetileg csak egy évre adta meg a felhatalmazást, de egészen 1939-ig minden évben meghosszabbították a hatályát.²⁵ Ez egyben azt is jelenti, hogy – szemben a dualizmuskori állapotokkal – ezúttal a gyakorlatban is rendszeresen élt a kormány a számára biztosított lehetőséggel. A másik különbség, hogy im-

máron nem egyszerűen hatályos törvények felfüggesztésére vagy módosítására van a kabinetnek lehetősége, hanem – a gazdasági élet területén legalábbis – teljesen új jogi normák megalkotására is. Ráadásul rendkívüli körülmények fennforgását, a parlament akadályoztatását sem szabta a delegált törvényhozás feltételül a törvény.

Tovább szélesítette a rendeleti kormányzás lehetőségét az 1939 januárjában elfogadott honvédelmi törvény, amely háború vagy akár csak háborús veszély esetében „kivételes hatalom” címén az élet bármely területén engedélyezte ezt. Csupán az állami főhatalom szervezetét és működését érintő, az önkormányzati rendszert módosító vagy megszüntető, valamint az egyébként fennálló törvényi felhatalmazásokon túlmenően anyagi büntetőjogi szabályokat tartalmazó rendeletek kibocsátása volt megtiltva.²⁶

Más helyütt volt már róla szó, hogy Imrédy eredeti elképzelése ezen is túlment, a parlamentet háttérbe szorító (sőt kiiktatni akaró) törekvéseinek keretében eredetileg egy általános felhatalmazási törvényt akart elfogadtatni, mindenféle garanciális kritérium nélkül. Ez tehát egyenlő lett volna a rendeleti kormányzás bevezetésével, tervét azonban sem a kormánnyal, sem a kormánypárttal, sem a kormányzóval nem tudta elfogadtatni. Amint a házzsabály radikális átalakítását, a „rendkívüli sürgőség” intézményének általános érvénnyel történő meghonosítását sem.²⁷

Az Imrédy-kormányt követő Teleki-kormány alkotmányreform-tervezetének is az egyik sarkalatos eleme volt a parlament intézményének háttérbe szorítása, a kormánynak és magának a miniszterelnöknek nagyobb hatáskör biztosítása.²⁸ Ezen törekvések sem realizálódtak azonban eredeti formájukban, bizonyos elemei az 1939-es házzsabály-revízióban kerültek megvalósításra.²⁹

Tendenciaként említhető még a 30-as évek második felétől, hogy a törvényhozást egyre inkább a kerettörvény-alkotás jellemezte, az érdemi rendelkezések egyre nagyobb arányban a kormány által kiadott végrehajtási rendeletekben kerültek szabályozásra.

Ha közvetlenül nem is a parlament hatáskörét érinti, mindenképpen szólni kell a képviselőház keletkeztetését érintő változtatási javaslatokról. Már Gömbös nemzeti munkatervében megjelenik homályos formában – és a már említett átfogóbb törekvéseibe illeszkedően – a korporatív, érdek-képviselési struktúrák felé való elmozdulás koncepciója. 1934 őszén a kormányon belül ki is dolgozzák ennek részleteit. „A törvényes érdek-képviselési rendszer országos szervezésére” vonatkozó irányelvek ugyan hivatalosan csak a „munkáskérdés megoldását” célozták, és nem vették tervbe a „korporatív állam” megszervezését, sőt Gömbös többször is hangoztatta, hogy az érdek-képviselési

rendszer nem érinti a törvényhozást, ismerve azonban a politikai rendszer egészének megreformálására vonatkozó koncepcióját, és az olasz fasiszta államhoz való vonzódását, ezt többen is kétségbe vonták.³⁰

A korporációs rendszer megvalósítása Imrédy kormányprogramjának is egyik pillére volt, Teleki Pál 1940-es alkotmánytervezete pedig már nyíltan tartalmazta a képviselőház korporatív irányba történő átalaktását. A tervezet indoklása szerint Európában az addig uralkodó eszmeáramlat, a demokratikus liberalizmus megszűnt létezni, és ezzel együtt a klasszikus parlamentarizmus politikai rendszere is túlhaladottá vált. Az alkotmánykoncepció alapján az alsóház tagjainak felét a municípiumok – vármegyék és városok – területén az aktív választók választanák, másik részét a hivatásrendek (38–42 százalék), valamint az egyetemet, főiskolát végzettk delegálnák. A hivatásrendek gazdasági és foglalkozási alapon rekrutálódnának (őstermelő, ipari, kereskedelmi és hitelügyi stb. rend), úgy, hogy korporatív alapon mind a munkaadókat, mind a munkavállalókat magukba foglalják.³¹ Mint említettük, végül ez a koncepció sem realizálódott.

A parlament szerepének, súlyának visszaszorulásával kapcsolatban meg kell még említenünk, hogy a döntéshozatalba újabb politikai aktorok kapcsolódtak be, illetve néhány hagyományos szereplőnek is megnőtt a befolyása. Ezek között említhetők a különböző pressure groupok, az állami közigazgatás, a hadsereg vezérkara, a felsőház, a kormányzó.

Nagyon fontos kiemelni, hogy miközben a főtebb vázolt törekvések végeredményben mind a parlament (illetve annak alsóháza) szerepének csökkenésével jártak, a mögöttük lévő megfontolások, motivációk a legkülönbözőbbek lehettek. Először is le kell szögezni, hogy magának a parlament intézményének az – ideiglenes vagy hosszú távú – súlycsökkentését célzó intézkedések nem irányultak feltétlenül és minden esetben a parlamentarizmus komplex intézményrendszerének a korlátozására vagy felszámolására. Sőt, a történeti munkák rendszerint kiemelik, hogy a felsőház és a kormányzói jogkör kiterjesztése a 30-as évek végén épp a parlamentáris politikai berendezkedés hosszabb távú érdekeit szolgálta. Bármily paradoxonként hangzik is, főleg az átmeneti politikai rendszerekben nem feltétlenül maga a parlament a parlamentarizmus kiteljesedésének a garanciája, sőt olykor épp a parlament meghatározó erői számítnak „retrográd” tényezőnek. Hasonló volt a helyzet az 1939 utáni Magyarországon is, de említhetnénk az 1989-es hazai állapotokat, az 1993-as oroszországi, vagy akár a jelenlegi ukrán, illetve kínai politikai viszonyokat.

Ezen túlmenően azt is tudomásul kell venni, hogy a 30-as években jelentősen megváltozott a hazánkat körülvevő nemzetközi környezet, alapvetően más gazdasági-társadalmi-külpolitikai viszonyok között kellett a politikai rendszert mű-

ködtetni. Rendkívüli körülmények között pedig a legklasszikusabb parlamentáris demokráciákban is megváltoznak a hatalomgyakorlás mechanizmusai, szűkül az érdemi döntéshozatalban részt vevők köre, csökken a döntésekre fordított idő, és ezzel párhuzamosan értelemszerűen a parlament szerepe. Nyilván meghatározó szerepet játszott az 1931-es felhatalmazási törvény elfogadásában a gazdasági világválság, a folyamatos meghosszabbításában pedig az egyre aggasztóbbá váló külpolitikai viszonyok, a honvédelmi program végrehajtása, a területi visszacsatolások okozta problémák. A kivételes hatalomról szóló törvényi cikkelyek szintén nem csupán Imrédy antiparlamentáris törekvéseit tükrözték, hanem a világháború kirobbanása előtti nemzetközi helyzet feszültségeit is.

Végül ezen szempontok mellett nyilván érvényesült az a, már a parlamentarizmus korai szakaszában elkezdődő és máig tartó tendencia, amely a parlamentnek a döntéshozatal folyamatában történő fokozatos szerepcsökkenésében ragadható meg, ami természetesen együtt jár más hatalmi aktorok befolyásnövekedésével (kormány, azon belül is a döntés-előkészítő apparátusok, pressure groupok, különböző szakmai és érdekszervezetek stb.).

Ezen tényezők párosultak aztán az egyrészt a korszellemből, az európai trendekből adódó, másrészt egyes meghatározó politikai személyiségek (Gömbös, Imrédy, Teleki) – nyilván az említett korszellem, a különböző európai példák által is motivált – politikafelfogásából eredő erőteljes antiparlamentáris törekvésekkel, és vezettek el a parlament szerepének főntebb vázolt változásaihoz.

2. Az államfő viszonya a parlamenthez

A közjogi és politológiai szakirodalom a különböző hatalmi aktorok parlamenthez való viszonyának elemzésekor mindig is kiemelten kezelte az államfői pozíciót. A parlamentáris berendezkedésű politikai rendszerek államfőinek *alapszerepét* illetően lényegben konszenzus van a különböző szerzők között. Fő feladatuk a pártharcokon felülemelkedve a nemzet egységének kifejezése és képviselése, válságáthidaló, regulatív, közvetítő, alkotmányvédelmi funkciók ellátása – akár a pillanatnyi többség véleményével szemben is. Rendre hangsúlyozzák az államfő morális felelősségét a nemzettel szemben, ő soha nem képviselhet pusztán egyéni vagy csoportérdeket, mindig csak „az állam legfőbb céljait és az általános közjót” (Concha).

A régebbi szerzők – de több jelenlegi angol alkotmányjogász is³² – általában nem mulasztják el hozzátenni, hogy ezen funkciókat a monarchiák örökletes uralkodói autentikusabban tudják képviselni, mint a választott királyok vagy a köztársasági elnö-

kök, akik óhatatlanul kötődnek valamely politikai táborhoz.

Az államfői hatalom *jellege* máig megosztja a kérdéssel foglalkozókat, és az egyes parlamentáris alkotmányok vagy alkotmányerejű törvények sem fogalmazznak egyöntetűen. A vita lényegében azóta tart, amióta Constant a montesquieu-i három hatalmi ágat kiegészítette egy negyedikkel, a különálló államfői hatalommal, mint neutrális, regulatív hatalommal.

Jómagam ezt a vitát meglehetősen akadémikus, elméletieskedő diskurzusnak tartom, a politikai élet realitásaihoz azonban azt az álláspontot érzem a legközelebb állónak, melyet – az általam olvasottak közül – Szentpéteri Nagy Richárd fejtett ki legfrappánsabban. Ennek lényege, hogy mivel a parlamentáris berendezkedésű országok államfői egyaránt gyakorolnak végrehajtói, törvényhozói és igazságszolgáltató funkciókat, ezért vagy minden hatalmi ág részének definiáljuk őket, vagy pedig egyikhez sem tartozó, önálló, sui generis hatalomként határozzuk meg. Ez utóbbit erősíti, hogy a föntiekben túlmenően az államfők olyan funkciókat is ellátnak, amelyek egyik csoportba sem sorolhatók. Ezek az ún. klasszikus államfői jogkörök (a monarchiákban felségjogok vagy prerogatívák).

Arra is rámutat továbbá, hogy történetileg minden államhatalom a monarchától eredt. A parlamentarizmus történeti fejlődése épp arról szólt, hogy alapvető hatalmi jogosítványok az abszolút uralkodótól fokozatosan más szervek hatáskörébe mentek át. Így a királyi hatalomról levált a végrehajtó, a törvényhozó és az igazságszolgáltató hatalom, „az államfő pedig ott maradt a három hatalmi ág maradékával”.³³

A dualizmuskori államelméleti felfogás szerint a király egyaránt birtokosa volt a törvényhozói, a végrehajtói és az igazságszolgáltatási hatalomnak. A törvényhozói hatalmat az országgyűléssel megosztva, egyenrangú tényezőként, a végrehajtó hatalmat a kormány által, míg az igazságszolgáltatói hatalmat a bíróságok által gyakorolta. A törvényhozói hatalmat illetően a Horthy-korszakban ez kiegészült azzal a korlátozással, hogy amíg az államfői tennivalókat kormányzó látja el, az országgyűlés mint az állami szuverenitás egyedüli képviselője a törvényhozó hatalmat megosztatlanul gyakorolja.³⁴

Az 1848. évi III. tv., az 1867. évi VII. tv. és az 1920. évi I. tv. egyaránt kimondja, hogy az államfő a végrehajtó hatalmat a kormány által gyakorolja. Jellemző azonban, hogy az 1867. évi VII. tv. szerint ezt az uralkodó „személyesen” teszi, míg az 1920. évi I. tv. a szokott formulát a „kizárólag” szóval pontosítja.

Parlamentáris államokban az államfői hatalom *kiterjedése* meglehetősen korlátozott. Szerepük, súlyuk csak válsághelyzetekben nő meg valamelyest, ekkor töltik be elsősorban regulatívközvetítő, alkotmányvédő funkcióikat. Azt azonban a parlamentarizmuskutatók általában hangsúlyozzák, hogy a kor-

látozott befolyás nem jelent teljesen formális, bábszerepet. Megtévesztő lehet ezért Thiers klasszikus – a király uralkodik, de nem kormányoz – aforizmája. Ha eltérő mértékben is, de a parlamentáris államok államfői – legyenek akár királyok, akár köztársasági elnökök – mindig is rendelkeztek a hatalomgyakorlás befolyásolásának formális és informális eszközeivel. Hogy ez a gyakorlatban milyen szinten érvényesült, az függött az adott állam közjogi berendezkedésétől, a kialakult politikai szokásoktól, tradícióktól, a politikai helyzettől, és nem utolsósorban az államfő személyiségétől.

Külön hangsúlyozni kell azokat az alkalmakat, amikor az államfő nem élt ugyan a számára jogszabályban biztosított hatalmi jogkörökkel (ez valóban elég ritka a parlamentáris államokban), informálisan, a kulisszák mögött kifejtett álláspontja útján mégis befolyásolta a döntéshozók tevékenységét. Még az angol parlamentarizmus XIX–XX. századi történelméből is jó néhány ilyen példát szoktak említeni az ezzel foglalkozó történeti, közjogi munkák.³⁵ A Thiers-formulánál találóbbnak tűnik ezért Deák Albert szellemes megállapítása, miszerint: „az túlzás, hogy a parlamenti kormány mellett az uralkodó csak azt akarhatja, amit a parlament akar, de az nem, hogy rendszerint azt fogja cselekedni”.³⁶

A dualizmuskori magyar helyzetet illetően soha nem vitatta senki azt a tényt, hogy az államfő jogköre, diszkrécionális hatalma meghaladta a nyugat-európai szintet. Ennek államelméleti alátámasztása, hogy a King in Parliament-modell és a szentkoronatan lényegi hasonlósága mellett – a szuverenitás, a törvényalkotás joga megoszlik a nemzet és a király között –, az angol modellben a király szerves részét alkotja a parlamentnek, míg Magyarországon attól különálló, vele egyenrangú hatalmi aktor. Ezt szimbolizálja kiválóan, hogy amíg Angliában a király a trónbeszédet a parlamentben olvassa fel, addig hazánkban az országgyűlésnek kellett az uralkodó színe elé járulni.

A korabeli szerzők azonban ezt ideiglenes állapotnak tartották, aminek fő oka, hogy Magyarországon a parlamentarizmus még nem tekint vissza akkora múltra, a föltételei (elsősorban a rendezett, szilárd pártviszonyok) még nem teljesen adóttak. Ezt részben valószínűleg őszintén is gondolták, másrészt valahogyan el kellett fogadtatni a közvéleménnyel, hogy a kiegyezésben nem sikerült visszakapnia az országnak a teljes körű szuverenitását. Hiába volt ugyanis ennek a közjogi konstrukciónak elvileg három önálló tényezője – Magyarország, Ausztria és a Habsburg-dinasztia –, a magyar közvélemény tekintélyes hányada kimondva-kimondatlanul az uralkodót mégiscsak „oszt-ráknak”, vagy legalábbis az osztrák érdekek hangsúlyosabb képviselőjének tartotta. Ezért az erősebb államfői jogkörben a magyar függetlenség csorbítását, a magyar országgyűlésben pedig – a rendi-függetlenségi hagyományok folytatójaként – a

Béccsel szembeni ellenállás egyfajta garanciáját is látta.

Az 1920. évi I. tv. az államfői jogkört több ponton is jelentősen korlátozta. Ezen korlátozások közül azután a korszak folyamán több lépcsőben jó néhányat visszavontak, de a kormányzó hatalmi jogosítványai a korszak végére sem érték el a királyi hatalomban foglalt jogokat. Ami a kormányzói hatalom gyakorlati érvényesülését illeti, az a korszak folyamán jelentős változásokon ment keresztül. Míg a 20-as évek nyugalmas, konszolidációs időszakában hatalmi potenciáljának nagy része kihasználatlanul maradt, addig a 30-as évek egyre bonyolultabbá váló kül- és belpolitikai viszonyai közepette aktivitása, közvetítői szerepe jelentősen megnövekedett.³⁷ A 40-es évek háborús időszakában aztán – noha aktivitását továbbra is igyekezett megőrizni – tényleges befolyása a döntéshozatalra, az események irányítására neki is, és tanácsadói körének is egyre korlátozottabbá vált. Mindenesetre Horthy Miklós egészen 1944-ig a korszakot személyében is szimbolizáló alak volt, jóval inkább, mint a parlamentáris demokráciák köztársasági elnökei.

Ezek után tekintsük át a parlament és az államfő viszonyának alakulását az egyes konkrét intézmények területén!

2.1. MINISZTERELNÖK, MINISZTEREK SZEMÉLYÉNEK KIVÁLASZTÁSA

A kormányzati felelősségről írottak során részletesen tárgyaltuk ezt a kérdést. Elmondtuk, hogy noha mind a dualizmusban, mind a Horthy-korszakban az államfő és az országgyűlés bizalmát egyaránt kellett élveznie a kormánynak, a többségi elvet – két kivételtől eltekintve – betartották. Az államfő a kinevezés előtt rendszerint konzultált a hatalmi párt befolyásos tényezőivel és az erőviszonyokat gondosan mérlegelve hozta meg döntését.

2.2. A PARLAMENT FELOSZLATÁSA, ELNAPOLÁSA

Az 1848. évi IV. tv. az uralkodónak lehetővé teszi a ház feloszlátását. Külön nem jelzi a törvény, de az általános ellenjegyzési klauzula természetesen az államfő ezen aktusára is vonatkozott. A jogszabály ezen túlmenően csupán annyi korlátozást szab, hogy a feloszlátás előtt a parlamentnek a következő évi költségvetést és az előző évi zárszámadást el kell fogadnia. Az 1867. évi X. tv. ezt akként enyhíti, hogy előbb is feloszthatja ugyan, de az új országgyűlést olyan időben kell összehívnia, hogy az még a folyó évben letárgyalhassa az említett törvényjavaslatokat.

Az 1920. évi I. tv. már komolyabb feltételeket támaszt a kormányzó parlamentfeloszlátási joga elé. Csak akkor élhet ezzel a jogkörével, ha „a nemzetgyűlés a kormányzó üzenete dacára tartósan munkaképtelenné vált és a munkaképességet a nemzetgyűlés elnöke a házszabályokban biztosított jogaival sem ké-

pcs helyreállítani" (13. §). Ez a korlátozás azonban már az 1920. augusztusi módosításkor kikerült a jogszabályból.

A gyakorlat mindkét korszakban azt mutatta, hogy az államfő, a parlamentáris gyakorlatnak megfelelően a kormány kezdeményezésére élt eme jogkörével – tehát a miniszterelnök nem csupán utólag ellenjegyezte a felosztatást, hanem az iniciatíva is tőle származott –, és soha nem utasította vissza a végrehajtó hatalom erre irányuló kérését. A Horthy-korszakban pl. minden egyes választást a parlament idő előtti felosztatása előzött meg, amit az éppen hatalmon lévő miniszterelnök taktikai okokból kért a kormányzótól.

A magyar parlamentarizmus történetében csupán egy parlamentfelosztatás zajlott botrányos körülmények között, 1906. február 19-én. Ezt ugyan szintén a kormány kérte, de ez a kormány – amint arról már szó volt – nem volt parlamentáris, többségi kormány. A parlament nem volt hajlandó jóváhagyni a Monarchia számára létfontosságú külkereskedelmi szerződéseket, többek között Németországgal, Olaszországgal, Oroszországgal. Ezért a kormány úgy döntött, hogy azokat rendeleti úton lépteti életbe. A magyar alkotmányos szabályozás szerint azonban erre csak az országgyűlés szünetelése esetén volt lehetőség, ezért a király – a képviselők élénk tiltakozása mellett – katonaság igénybevételével, fegyveres erőszak útján vitte keresztül a parlament felosztatását.³⁸

Az országgyűlés üléseinek elnapolására a dualizmus időszakában az államfőnek elvileg korlátlan ideig lehetősége volt (az 1867. évi X. tv. a parlament felosztatására vonatkozó korlátozást kiterjeszti az elnapolásra is). Az 1920. évi XVII. tv. ezt maximum 30 napra engedélyezi a kormányzónak (az 1920. évi I. tv. eredetileg nem biztosította e jogot az államfő számára), viszont korlátlan számban. A kormányzó jogkör kiterjesztéséről szóló 1933. évi XXIII. tv. aztán újra visszaállítja e téren a dualizmuskori állapotokat, és nem szab korlátot az elnapolás maximális időtartamára. Ezt egyrészt azzal indokolja, hogy az eddigi szabályozás az „ősi alkotmány szellemét” sértette. Jóval fontosabb és gyakorlatiasabb azonban a másik ok: „vannak időszakok – ilyen a fennálló súlyos gazdasági válság ideje is –, amikor a kormányzat munkáját, idejét nem annyira a törvényhozás hatáskörébe tartozó jogszabályalkotásokra, hanem inkább a kormányzati intézkedésekre kell fordítania. Ismeretes azonban, hogy az országgyűlési tárgyalások ideje alatt a tárgyalások anyagának előkészítése, az országgyűlés bizottsági és plenáris üléseiben való részvétel a minisztérium tagjainak munkáját és idejét olyan mértékben köti le, hogy emellett egyéb sürgős természetű kormányzati intézkedések szenvednek késedelmet. A kormányzat helyes vitelének érdeke tehát megkívánja, hogy az országgyűlés működésébe időnként egy hónapnál hosszabb szünetet is be lehessen iktatni, s a kormányzat maga tudja leginkább megítélni, hogy mely idő-

pontban s mennyi időre van szükség a törvényhozás működésének elhalasztásával ilyen szünetre.”³⁹

Az indoklásból nyilvánvalóvá válik tehát, hogy ez a rendelkezés a valóságban nem is a kormányzói, hanem a kormányzati hatalmat növeli a parlament rovására, hisz kimondatlanul is azt feltételezi, hogy a kormányzó kizárólag a kormány kérésére dönt a parlament ülésének elnapolásáról (aminthogy ez a gyakorlatban így is történt).

2.3. A TÖRVÉNYKEZDEMÉNYEZÉS JOGA

A magyar parlamentarizmus történetében a személyes törvénykezdeményezés joga egészen 1989-ig egyszer sem illette meg az államfőt. Az alkotmányos királyság időszakában ugyan a bevett terminológia szerint a törvénykezdeményezés első számú aktora a király, aki ezt a jogát a kormány által gyakorolja (ez logikusan következett abból a princípiumból, hogy a kormányzati-végrehajtó hatalom feje az uralkodó). Ezt az interpretációt azonban már Haendel Vilmos is „megváltoztatandó formális közjogi elvnek” tartja.⁴⁰

2.4. VÉTÓJOG, ELŐSZENTESÍTÉSI JOG

A dualizmuskori szabályozás pozitív módon nem rendelkezett az uralkodó vétójogáról, a számára biztosított törvényszentesítési jog azonban ezt abszolút értelemben lehetővé tette. Ferenc József uralkodása során formálisan egyszer sem élt vétójogával, ehhez azonban két dolgot is hozzá kell fűzni. Egyrészt a formális vétó az alkotmányos monarchiákban a XIX. század második felében már Nyugat-Európában sem volt jellemző. A szakirodalom azonban rámutat arra, hogy még a XIX. századi Angliában is több alkalommal előfordult, hogy az uralkodó a vétójoggal való fenyegetéssel tudta a számára kívánatos módon megváltoztatni a kormány törvényjavaslatát, esetleg más kérdésben engedményt kicsikarni a kormánytöbbségtől.⁴¹ Magyarországon az egyházpolitikai viták idején fordult elő, hogy Ferenc József hosszasan halogatta a polgári házasságról szóló törvény szentesítését, és végül csak azon az áron volt hajlandó aláírni, hogy a számára elfogadhatatlanul liberális Wekerle távozik a kormány éléről.

A másik megjegyzés, hogy a kormány 1867. március 17-i ülésén egy titkos szabályzatban a maga számára kötelezőnek fogadta el, miszerint az összes országgyűlési előterjesztést – beleértve természetesen a törvényjavaslatokat is – parlamenti bemutatásuk előtt jóváhagyatják az uralkodóval. Az „előszentesítésnek” ez a formája – amelyet a korszak folyamán következetesen be is tartottak – pedig jelentősen csökkentette az uralkodói vétójog tényleges jelentőségét.

Az 1920. évi I. tv. a kormányzó számára eleve csak korlátozó-sokkal biztosította a vétőjog lehetőségét. A szabályozás szerint a kormányzó a kihirdetés előtt – indokainak közlésével – a törvényt újabb megfontolás végett egy ízben visszaküldheti a nemzetgyűléshez. Ha azonban azt a nemzetgyűlés változatlanul fenntartja, az államfő 15 napon belül köteles kihirdetni.

Ezt a szabályozást módosítja az 1937. évi XIX. tv., melynek értelmében immáron két alkalommal válik lehetővé a törvény visszaküldése, és az eddigi 60+15 napos kihirdetési időlimitből kétszer 6 hónap, tehát összesen 1 év lett. A törvény indoklása azonban – az elnapoláshoz hasonlóan – ezúttal is beleágyazza a kormányzói hatalmat a végrehajtó hatalom jogkörébe, azt feltételezi, hogy az államfő csak a miniszterelnök javaslatára él vétőjogával. Annak gyakorlását eleve csak akkor tartja elképzelhetőnek, ha önálló képviselői indítványról vagy az eredeti kormány-előterjesztés ház általi jelentős módosításáról van szó. A változtatást pedig az indokolja, hogy a kormány számára időt kell biztosítani az országgyűlési pártokkal való tárgyalásra, azok, illetve a közvélemény meggyőzése érdekében.

Az eredeti kormány-előterjesztés kormányzó általi megvétőzésára azért is csekély volt az esély, mert a gyakorlatban a Horthy-korszak folyamán is létezett az államfő előszentesítési joga – ha erről külön jogszabály nem is rendelkezett.⁴² A törvényjavaslat indoklása csak rendkívüli, „különösen súlyos esetben” tudja elképzelni a kormány és az államfő valamely törvényjavaslattal kapcsolatos nyílt konfliktusát, ez azonban egyszerűen a kormány felmentésével is kell, hogy járjon. Ilyen eset nem is fordult elő a gyakorlatban.

2.5. KÜL- ÉS HADÜGYEK

Ez az a terület, ahol a dualizmus alkotmányos parlamentarizmusa a legerőteljesebben magán viselte az abszolutizmus maradványait, és ezáltal leginkább tért el a nyugat-európai állapotoktól.⁴³ Ez a tételes jogi szabályozásból nem feltétlenül következett, hisz a kiegyezési törvény nevezetes 11. §-a („Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.”) nem tartalmazta expressis verbis, hogy arra nem vonatkozik az általános ellenjegyzési klauzula. Mint ahogy a legtöbb államfői jogkört biztosító intézkedés sem tartalmazta ezt külön, mégis mindenki természetesnek tartotta. A bécsi udvar azonban ezt így értelmezte, sőt a hadüzenet jogát is magában foglaló korlátlan felhatalmazásnak tekintette a fegyveres erő felhasználására. És ez nyilvánvaló volt már a kiegye-

zés megkötésekor is, hisz a titkos tárgyalásokon a dinasztianak ez volt az egyik legfontosabb feltétele.

Az uralkodónak e területen érvényesülő kizárólagos kompetenciáját csak csekély mértékben árnyalta a magyar országgyűlés joga az újoncok megajánlására, a szolgálati idő meghatározására, beleszólása a védelmi rendszer átalakításába, illetve a delegációk joga a közös költségvetés megállapítására.

Az 1920. évi I. tv. aztán megvonta a kormányzótól ezen uralkodói kiváltságot, amit jogtechnikailag úgy oldott meg, hogy a kormány számára általános ellenjegyzési jogosultságot biztosító szakaszban külön is rögzítette, hogy „ideértve a fegyveres erőre vonatkozó rendelkezéseit is”. Ezen túlmenően kimondta, hogy hadüzenethez vagy a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazásához és békekötéshez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása szükséges. Egyebekben a legfőbb hadúri joga meg-egyezett a királyi jogkörrel.

A PARLAMENTI FUNKCIÓK ÉRVÉNYESÜLÉSE

A modern parlamentek funkcióinak tipologizálása igen bonyolult és összetett feladat. A parlamentek tényleges működése során ugyanis szinte lehetetlen kristálytisztán elválasztani egymástól az egyes funkciókat, azok sokszorosan egymásba fonódva határozzák meg a parlamentek tevékenységét és jelölik ki hatáskörét. Ezen kívül az egyes konkrét intézmények egyszerre több funkciót is betölthetnek, ráadásul az idők folyamán a parlamentek egyre újabb funkciókkal gazdagodtak, míg más feladatkörök háttérbe szorultak, esetleg teljesen el is tűntek. A tudomány szempontjából mégsem haszontalan feladat ezen funkciók számbavételc, és elméleti elkülönítése. Ez ugyanis segít bennünket abban, hogy jobban megértsük a modern parlamentek hallatlanul összetett tevékenységét, lássuk tényleges szerepét és súlyát a komplex politikai alrendszerben, és könnyebben felvázolhassuk a kibontakozó trendeket.

Először is fontos elkülöníteni egymástól a hagyományos értelemben vett közjogi funkciókat és a csak újabban elemzett (de a kezdetektől fontos szerepet játszó) politikai-politológiai funkciókat. Ez utóbbiak elsősorban nem elkülönült intézményeken keresztül töltik be hivatásukat (bár az újabb korban már léteznek direkt ezen funkciók ellátására specializálódott intézmények is), hanem lényegében az összes közjogi funkciót áthatva, beléjük ágyazottan fejtik ki hatásukat. Persze itt sem lehet merev elkülönítésről beszélni, hisz bizonyos értelemben az összes parlamenti funkciónak van politikai aspektusa.

Bizonyos szempontból szubjektív elhatározás kérdése, hogy mit tekintünk önálló parlamenti funkciónak, illetve egyes intézményeket mely funkciók érvényesülési eszközeiként határo-

zunk meg. Így a parlamenti költségvetési jog, mint az egyik leg-
régebbi, és máig alapvető parlamenti jogkör egyaránt tekinthe-
tő önálló funkciónak, tartalma alapján az ellenőrzési funkció
egyik legfontosabb eszközének, formáját tekintve pedig a tör-
vényhozó hatáskör meghatározó elemének. Ezen túlmenően is
van néhány olyan, egyébként törvényi formát öltő parlamenti
döntés, amely azonban sajátos tartalmából adódóan önálló par-
lamenti funkciónak is tekinthető (nemzetközi szerződések, köz-
kegyelem).

Megítélésem szerint tehát a következő parlamenti funkciók
önálló elkülönítésének van (vagy lehet) relevanciája (újfent
hangsúlyozva, hogy ezek sok esetben átfedik egymást, illetve
betagolhatók átfogóbb kategóriákba is, ez esetben nem önálló
funkcióként, csupán az adott funkció érvényesülését a gyakor-
latban megvalósító, realizáló intézményként, eszközként fogha-
tók fel):

- ◆ törvényalkotó funkció
- ◆ végrehajtó hatalmat ellenőrző funkció
- ◆ költségvetés, zárszámadás elfogadása
- ◆ alkotmányozással kapcsolatos funkció
- ◆ hadüzenet és békekötés
- ◆ nemzetközi szerződések ratifikálása
- ◆ igazságszolgáltatási funkció
- ◆ végrehajtási funkció (elsősorban a személyi döntések ré-
vén)
- ◆ önkormányzó funkció (házzsabályok elfogadása, ország-
gyűlés szerveinek, tisztségviselőinek megválasztása, parla-
menti fegyelmi jog)
- ◆ politikai vita funkció
- ◆ ellenzéki alternatívaállítási funkciója
- ◆ a politikai nyilvánosság biztosítása
- ◆ rekrutációs-szocializációs funkció
- ◆ az érdekek pártok általi becsatornázása
- ◆ politikai nevelési funkció
- ◆ legitimációs funkció

Tekintsük át ezek után a legáltalánosabb parlamenti funkciók
érvényesülését az újkori magyar parlamentarizmus általunk
elemzett korszakaiban!

1. Törvényalkotó funkció

A legklasszikusabb parlamenti funkcióról van szó, olyannyira,
hogy az országgyűlést más néven törvényhozó szervnek is szo-
kás nevezni. Paradox módon azonban a modern parlamentek –
legalábbis ami a törvényalkotás komplex folyamatát és az ab-

ban érvényesülő tényleges befolyásokat illeti – soha nem voltak a törvényhozás meghatározó tényezői. Már a jogelvek szintjén is az fogalmazódott meg a dualizmusban, hogy a törvényhozásnak – mint a legmagasabb rendű jogalkotásnak – a parlament mellett egyenrangú tényezője az államfő is. (Mint láttuk, ez a jogelv a későbbi korokban változott.) Olyannyira, hogy a törvény terminológia csak az uralkodó által szentesített jogszabályt illette meg, a ház által elfogadott, aláírás előtt álló törvényjavaslatot országgyűlési határozatnak nevezték. (Ezen a fogalmon ma mást értünk.) A gyakorlatban pedig még kevésbé beszélhetünk a parlament törvényalkotásban játszott domináns szerepéről. Már Haendel Vilmos úgy fogalmaz, hogy nem a parlament dolga az irányelvek megadása a kormány számára, a kormány „legspeciálisabb feladata a közügyek állapota által igényelt rendszabályok megalkotása”.⁴⁴ Az 1930-as években pedig Tihanyi Lajos írja, miszerint „a parlamentáris kormányforma nem törvényjavaslatok szerkesztését teszi a képviselőház feladatává”.⁴⁵

Noha a magyar alkotmányos rend mindig biztosította az országgyűlés (pontosabban a képviselők) számára a törvénykezdeményezési jogot, egészen a parlamentarizmus korai kezdetétől az volt a tipikus, hogy a ház a kormány által beterjesztett törvényjavaslatokat vitatta meg. A kiegyezést követő években ugyan elég gyakran nyújtottak be a (főleg ellenzéki) képviselők kész törvényjavaslatokat, ezek azonban – szemben a kormány előterjesztéseivel – nem kerültek automatikusan tárgyalásra, a napirendre vételről a ház külön szavazott. A beterjesztett javaslatok egy részéről azonban még ez a szavazás sem történt meg, a házszabály ugyanis nem írt elő semmilyen határidőt az önálló indítványok indoklására, így az elnök rendszeresen elfektette őket. A szavazásra bocsátott törvényjavaslatok közül is igen keveset vettek érdemi tárgyalás alá, hatályos törvény pedig egyetlen képviselői önálló indítványból sem lett a dualizmus folyamán.

A Horthy-korszakban a helyzet tovább romlott, a képviselőknek egyáltalán nem volt lehetőségük arra, hogy kérjék javaslatuk tárgysorozatba vételét, hogy megindokolják azt. (Ezen javaslatok nagy része egyébként sem kész törvényjavaslat volt, csupán a kormányt kívánta ezek benyújtására kötelezni.)

A parlament törvényalkotó tevékenységének másik aspektusa a kormány által beterjesztett törvényjavaslatok megvitatása, elfogadása-eltetése, módosítása, kiegészítése. Különböző korlátozásokkal ugyan, de a parlamenti házszabályok mindig biztosították a képviselők jogát módosító indítványok beterjesztésére. És a gyakorlatban is mindkét korszakban tanúi lehettünk annak, hogy mind az ellenzéki, mind a kormánypárti képviselők éltek ezen jogosultságukkal, és olykor valóban módosultak is az eredeti kormány-előterjesztések. Ez azonban egyik korszakban

sem volt túl gyakori, és főleg nem a politikailag nagy jelentőséggel bíró módosítványok esetében. Ez összefüggött az igen hamar kialakuló kormánypárti fegyelemmel, valamint a módosító indítványokról történő szavazás sajátos módjával.⁴⁶

A törvényjavaslatok igazán fontos részei jellemzően mindkét korszakban már a kormányzati szakban eldőlték. A dualizmusban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején honosodott meg az a gyakorlat, hogy a parlamenti ülészek előtt a kormánypárt értekezletein (lévén, hogy ezen szinte kizárólag képviselők vettek részt, tulajdonképpen a mai frakcióülések elődeinek tekinthetők) részletesen megvitatták a minisztériumokban kidolgozott törvényjavaslatokat, önálló és módosító indítványokat. A tárgyalás bizalmas jellegéből adódóan általában itt folytatták le a kormánypárti képviselők egyes politikai kérdésekben meglévő vitáikat, itt fejthették ki az adott törvényjavaslattal kapcsolatos aggályaikat, és kérhettek felvilágosítást az értekezleteken rendre jelenlévő kormányfőtől és miniszterektől. Ezeket a vitákat általában szavazás követte, melynek a (többnyire a kormányzat álláspontját tükröző) eredményéhez a párt képviselőinek tartani kellett magukat a plenáris vitán és szavazáson.⁴⁷

A Horthy-korszakban a parlament törvényalkotó funkcióját tovább korlátozták a pártközi értekezletek, ahol gyakrabban eszközöltek fontos módosításokat a kormányzati előterjesztéseken, mint magán a plénumon.

Összességében tehát elmondható, hogy Magyarországon a „törvényhozó” szerv soha nem volt a törvényalkotás meghatározó szereplője (és persze napjainkban egyre kevésbé az).

2. A végrehajtó hatalmat ellenőrző funkció

A parlamentek talán legfontosabb funkciója. Ez az a funkció továbbá, amelyet a magyar parlament – minden olyan korszakban, amikor hazánkban parlamentarizmusról beszélhetünk – ténylegesen és virulens módon be is töltött.

Mielőtt azonban a részletekbe belemennénk, egy fontos szempontra hívnám fel a figyelmet. Ez összefügg azzal a már elemzett jelenséggel, miszerint a modern politikai rendszerekben a politológiai értelemben igazán releváns választóvonal nem a parlament és a kormány, hanem a mindenkor hatalmon lévő többség és az ellenzék között húzódik. Ezzel kapcsolatban felvethető, hogy helyes-e a parlament, mint egységes intézmény kormányt, illetve végrehajtó hatalmat ellenőrző tevékenységéről beszélni. Kétségtelen, hogy nem beszélhetünk a kormánytöbbséget alkotó aktorok (a kormány politikusai és apparátusa, a kormánypártok különböző testületei, a kormánypártok körül tevékenykedő agytrösztök, a többségi frakciók) teljes szimbiózisáról, és a parlamenti képviselők legtöbbszörében is kialakít az el-

foglalt pozíciójuk egyfajta önálló képviselői identitást, többé-kevésbé magukévá teszik a klasszikus parlamenti képviselőfelfogást, szerepet. Ez olykor kisebb-nagyobb lázadásokban manifesztálódik is a kormánnyal (vagy ennek egyes minisztereivel) szemben, bizonyos kormányjavaslatok leszavazásához (vagy azok kormány általi visszavonásához), kormány által nem támogatott módosító indítványok elfogadásához, csipkelődő interpellációk elmondásához stb. vezethet. Ezek azonban a párt-és frakciófegyelem érvényesülése miatt igen ritkán fordulnak elő a modern parlamentekben. A valósághoz közelebb áll tehát, ha nem en bloc a parlament, hanem a parlamenti ellenzék ellenőrző szerepéről beszélünk, hiszen elsősorban az ő érdekük a kormányzati tevékenység fogyatékoságainak, mulasztásainak, visszaéléseinek a föltárása, a kormánypárti frakciótagok, ha van is kritikai észrevételük a kormányzat tevékenységével kapcsolatban, azt nem a nyilvános parlamenti fórumokon teszik meg. Nem véletlen tehát, hogy a parlamenti ellenőrzés eszközei elsősorban ellenzéki intézményekként funkcionálnak.

Már a dualizmus kori közjogi szakirodalomban megfogalmazódik a tétel, miszerint „a parlament feladata nem a közigazgatás vezetése, hanem csupán e vezetés ellenőrzése”.⁴⁸ És valóban, a magyar parlamentarizmus kezdeteitől léteztek az országgyűlés ellenőrző funkciójának érvényesülését elősegítő eszközök.

Már az 1848. évi III. tv. kimondta, hogy a minisztereknek a ház kívánatára kötelező az országgyűlés előtt megjelenni és a kért felvilágosítást megadni. A gyakorlatban is megfigyelhető, hogy amennyiben valami rendkívüli, az ellenzék és a közvélemény érdeklődésére számot tartó politikai esemény történt az országban, vagy az országot érintően, a mindenkori miniszterelnök mind a dualizmusban, mind a Horthy-korszakban a ház idézése nélkül is megjelent az országgyűlésben és napirend előtt vagy a napirend megszakításával tájékoztatta a képviselőket, illetve a közvéleményt a bekövetkezett eseményekről és azok háttéréről. (Az persze már más kérdés, hogy a képviselőket – mindenekelőtt az ellenzéket – kielégítette-e a kormányzati tájékoztatás.) Olyan is többször előfordult, hogy ellenzéki pártok képviselői kérték a kormányfő vagy valamely miniszter megjelenését és a szükséges tájékoztatás megadását, akik többnyire ennek – ha nem is rögtön – eleget tettek.

Már a két világháború között megfigyelhető, hogy a bizottságok szerepének megnövekedése, a plénum rovására is történő térnyerése nem csupán a törvényalkotás területén érvényesül. A kormányzati tényezők is egyre többször a különböző szakbizottságokban adnak számot tevékenységükről, referálnak bizonyos aktuális ügyekről. (Ez a tendencia aztán az 1990 utáni demokratikus parlamentarizmus idején teljesedik ki igazán.)

Mindvégig élő, szerves szereplője volt a magyar parlamentarizmusnak az *interpelláció* intézménye. Már a dualizmus korai

szakaszában kikristályosodnak az intézmény jogi keretei, a szabályozás mindvégig megfelel a parlamentarizmus követelményeinek. Komoly kritika csak az 1939-es és 1946-os korlátozásokat illetheti (a képviselői viszontválasz megszüntetése, illetve lehetőség biztosítása a miniszteri válasz megtagadására). A házszabályban biztosított lehetőségekkel végig éltek is a (főleg ellenzéki) képviselők, a miniszterek pedig szorgalmasan válaszoltak (bár a 30 napos határidőt nem mindig tartották be, a 20-as években pedig egyre nagyobb méreteket öltött a miniszteri válaszok teljes negligálása is).

Noha a házszabályok nem rendelkeztek róla, már a dualizmus kori parlamentben is ismert volt a *vizsgálóbizottság* intézménye, mely egy aktuálisan felmerülő – általában a kormányzati tevékenységgel összefüggő – kérdés alaposabb kivizsgálására hivatott. Mind a dualizmus korában, mind a Horthy-korszakban többször kezdeményezték is ilyen testület felállítását ellenzéki képviselők, ezek megalakulását azonban akadályozta, hogy egyszerű többség kellett hozzá, így a kormánypárti honatyák rendre leszavazták a kezdeményezéseket.

A parlamenti és az állampolgári ellenőrzés sajátos ötvözete volt a dualizmus korában és a Horthy-érában a *kérvények* intézménye. A korabeli jogfelfogás szerint a kérelmezési jog olyan „alkotmányos politikai népjog” volt, amely szerint az állampolgárok mind a kormány, mind a törvényhozó testület elé kérelmeikkel fordulhatnak, sérelmeiknek orvoslását kérhetik. Mivel a népszavazás és a népi kezdeményezés intézménye ismeretlen volt a magyar közjogban és politikai gyakorlatban, a választások mellett gyakorlatilag ez volt a közvetlen demokrácia egyedüli érvényesülési formája.

Az állampolgárok igen nagy számban éltek is a kérvényezés jogával. Általában képviselőik útján (ez a Horthy-korszakban már feltétel is volt) a parlament alsóházához juttatták el kérvényeiket (noha ezt elvben a felsőházhoz vagy közvetlenül a kormányhoz is elküldhették). Ezek megfogalmazói között egyaránt találunk megyei közgyűléseket, városi önkormányzatokat, szakmai és érdekszervezeteket vagy akár egyes állampolgárokat. A kérvényeket a ház hatáskörrel rendelkező (kérvényi) bizottsága megtárgyalta, majd legtöbbször eljuttatta az illetékes minisztériumhoz, azokra nézve felvilágosítást kért, vagy intézkedési javaslatot tett. A kérvények további sorsáról nincs tudomásunk, a miniszterek ugyanis nem számoltak be a háznak az adott ügyben tett intézkedéseikről.

Noha formáját tekintve törvénynek tekinthető, a parlament ellenőrző funkciójának talán legfontosabb eszköze a következő évi *költségvetés*, és az előző évi *zárszámadás* elfogadása. Az éves költségvetés kiadási és bevételi oldalának meghatározása az egyik legősibb parlamenti jog, Deák Albert például az összes többi parlamenti funkciót ebből eredezteti.

Nem véletlen, hogy már az 1848. évi III. tv. kimondta, hogy az uralkodó nem oszthatja fel és rekesztheti be az országgyűlést, amíg az a költségvetést és a zárszámadást el nem fogadta. Ennek ellenére a dualizmus időszakában – főleg az obstrukció elharapódzása után – gyakran előfordult, hogy a kormánynak ún. indemnítást kellett a háztól kérnie. Ez a parlament által külön törvényben biztosított felhatalmazás, mely szerint, ha az új pénzügyi év beálltával a költségvetés nem kerül elfogadásra, az államháztartást a kormány a régi költségvetés alapján vezetheti tovább. Sőt 4 alkalommal ún. ex állapotba került az ország, amikor tehát sem a költségvetés, sem az indemnitás nem volt megszavazva.⁴⁹ Ilyenkor az adók és illetékek kivetése és behajtása szünetelt, de önkéntes befizetéseket elfogadtak és az összes halaszthatatlan állami kiadásokat teljesítették.

1914 után aztán 10 éven keresztül nem volt a magyar államnak elfogadott költségvetése. Egészen 1925-ig félévente indemnitás elfogadásával kerülte el a ház az ex állapotot. Ezt követően azonban, egészen 1944-ig folyamatosan, alaposan és időben letárgyalták az éves költségvetési törvényjavaslatokat, mind általánosságban, mind az egyes tárcákat illetően.

Fontos megemlíteni, hogy a költségvetési vita egyben a mindenkorai magyar parlament *politikai vita funkciójának* is egyik legalapvetőbb intézménye. A korai kezdetektől jellemző volt, hogy a költségvetés kapcsán az egyes politikai erők általánosságban is értékelték a kormány tevékenységét, a nemzet állapotát, az egyes szakpolitikákat, sőt általános társadalompolitikai, társadalomfilozófiai kérdések is terítékre kerültek. Az ellenzék kritikai, *alternatívaállító tevékenységének* is ez volt az egyik legfontosabb terepe.

A politikai vita funkció érvényesülésének másik állandó eszköze a *kormányprogramról folytatott vita* volt, míg a dualizmusban hasonló szereppel bírt a minden ciklus elején lefolytatott *válaszfelirati vita*. Végül szólni kell a *napirehd előtti felszólalás* intézményéről, amely az újkori magyar parlamentarizmus kezdeteitől a parlament politikai vita funkciójának, az ellenzék ellenőrző szerepének egyik fő eszköze volt. A dualizmus során olykor órákig tartó – nemegyszer obstrukciós célokat is szolgáló – felszólalásokban hívták fel a figyelmet az ellenzéki képviselők az aktuális problémákra, a kormány és az udvar tevékenységének általuk negatívnak tartott jelenségeire. A Horthy-korszak folyamán ugyan az általános beszédidő-korlátozás erre az intézményre is kiterjedt, azonban így is fontos szereplője maradt a parlamenti életnek.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy – szemben a törvényalkotó funkcióval – a magyar parlament ellenőrző funkciója nemcsak a jogelmélet és jogszabályok szintjén, hanem a gyakorlatban is mindvégig meghatározó erővel érvényesült a vizsgált korszakban. Noha ennek kézzelfogható következményei a

kormányzat sorsára ritkán voltak, mégis alkalma volt a képviselőknek – és azon belül az ellenzéknek – számos, a gyakorlatban is élő intézmény segítségével kontrollálni, kritizálni a végrehajtó hatalom tevékenységét, és ha a felelősséget érvényesíteni nem is tudta, annak *felvetésére* mindenkor lehetősége volt.

3. Igazságszolgáltató funkció

A magyar parlamentarizmus történetében – ahogy általában a modern parlamentek esetében – az országgyűlés igazságszolgáltatási funkciója soha nem vált meghatározó jelentőségűvé, a bírói hatalom lényegét tekintve igen hamar elkülönült a többi hatalmi ágtól, és függetlenségét – a diktatúrák időszakától eltekintve – mindvégig megőrizte. Ennek ellenére a magyar parlament mindig ellátta az igazságszolgáltatás bizonyos – a különböző korokban változó – elemeit.

A dualizmus korában a képviselőház feladata volt a kérvénynyel megtámadott választások eseteiben a *választási bíráskodás*. Ennek lefolyását a korabeli házszabályok igen részletesen szabályozták. Az ellenzék hosszas követelésére végül 1899 márciusában hoztak törvényt a kérdés rendezésére, és a törvényben taxatív felsorolt esetekben az ítélezést független bírói fórum, a kúria hatáskörébe utalták. A többi esetben azonban a bíráskodás joga továbbra is a képviselőház jogkörében maradt (1899: XV. tv.). A parlament szerepe ezen a téren csak az 1925. évi XVI. tv.-nyel szűnt meg végleg, amely a választójogi bíráskodást teljes egészében a Közigazgatási Bíróság hatáskörébe utalta.

A modern parlamentek legfontosabb feladata az igazságszolgáltatás terén az *állambíráskodás*, amely bizonyos fontos közhatalmi funkciót betöltő személyek közjogi felelősségre vonását (vagy legalább az abban való közreműködést) jelenti. Ezt a feladatát az újkori magyar parlament valamilyen formában mindig ellátta. Az ily módon felelősségre vonható személyek köre azonban az idők során változott.

Az 1848. évi III. tv. a miniszterek jogi felelősségre vonásába vonta be a képviselőházat, majd ez a dualizmus során kiegészült az Állami Számvevőszék elnökével. Az 1871. évi VIII. tv. szerint pedig a főrendiház bíráskodik a királyi táblák elnökei és alelnökei, a Curia elnökei és bírái, valamint a koronaügyész fegyelmi ügyeiben. Az 1920. évi I. tv. aztán a közjogi felelősség alá vonhatók körét kiterjeszti az államfőre is.

A dualizmus időszakában a képviselőháznak szorosabb értelemben vett bírói funkciója tulajdonképpen nem létezik, csupán a vádemelés lehetősége biztosított számára a miniszterekkel szemben. A bíráskodás joga az 1848. évi III. tv. alapján a főrendiházat illeti. A Horthy-korszakban ellenben magának az eljá-

rásnak a lefolytatása is a nemzetgyűlés, majd a képviselőház kompetenciájába tartozott.

Különbség van az egyes korszakok között a felelősségre vonás eseteit illetően is. Az 1848. évi III. tv. csak abban az esetben ad erre lehetőséget, amennyiben az illető tisztségviselő *hivatali minőségében*, hivatali tevékenységével összefüggésben követett el törvénytisértést, míg az 1920. évi I. tv. ezt bármely törvénytisézés esetén engedélyezi. Előbbi azonban nem csupán nyílt jogszabálytisézés esetén teszi lehetővé a miniszterekkel szembeni „impeachment” elindítását, hanem „a törvények végrehajtásában, vagy a közcsend és bátorság fenntartásában elkövetett *mulasztásokért*” is, amennyiben ezek a törvény által biztosított végrehajtási eszközökkel elháríthatók lettek volna.

A magyar parlamentáris gyakorlatban egyébként soha nem került sor sem miniszter, sem államfő ilyen módon történő eltávolítására, sőt még eljárás kezdeményezésére sem.

A parlament igazságszolgáltatási funkciójának része a *fegyelmi jog alkalmazása* is, amennyiben az házon kívüli tényezőkkel szemben történik. Már az 1848-as házszabályban szerepelt (és egészen 1946-ig benne is maradt), hogy a karzaton a tetszésnyilvánítás tilalmát megszegő személyt (vagy akár az egész karzatosztályt) kétszeri figyelmeztetés után az elnök karhatalom igénybevételével eltávolíttathatja. A botrányt okozókat ezen kívül az országgyűlés meg is fenytthette.⁵⁰ A fegyelmi jog bizonyos elemei ezen kívül kiterjednek a házban rendszeresen szereplő, de képviselői mandátummal nem rendelkező aktorokra is (miniszterek, államfő).

Tulajdonképpen az igazságszolgáltatási funkció részének tekinthetjük a házban a *mentelmi jog felfüggesztésére* irányuló döntését is, hiszen ez teremti meg a képviselővel szemben megindítható bírósági eljárásnak a lehetőségét.

Jelenlegi alkotmányunk az országgyűlés kompetenciájába utalja a *közkegyelem* gyakorlásának a jogát (mely jogával a ház 1990-ben élt is). A régi magyar alkotmány csak az egyéni kegyelmet ismerte, melynek gyakorlása azonban (miként jelenleg is) az államfő jogkörébe tartozott.

Végül említsük meg, hogy a magyar parlamentnek egyik háza sem töltött be soha legfelső bírósági funkciókat – hasonlóan a kontinens parlamentjeihez, és szemben a hazánkban leginkább követendő mintának tekintett angol parlamenttel.

A parlamentarizmus megítélése

A modern parlamentarizmus kialakulásától a legkülönbözőbb ítéletek fogalmazódtak meg vele kapcsolatban. Jellemző, hogy még a kutatók közül is csak kevesen elégedtek meg azzal, hogy leírják, megértsék a parlamentarizmus létrejöttét és legfonto-

sabb jellemzőit. Szinte minden szerző (a politikusokról és a közvéleményről már nem is beszélve) fontosnak tartotta, hogy véleményt alkosson róla, hogy „megítélje” azt.

A különböző vélemények, némileg leegyszerűsítve négy nagy csoportba oszthatók: 1. a támogatók, 2. az elutasítók, 3. akik azt hangsúlyozzák, hogy a parlamentarizmus valóban a „legjobb” politikai intézményrendszer, de csak ott, ahol erre az előfeltételek adottak (az így vélekedők közül a legtöbben nagyon sokáig csak Angliát tartották ilyen országnak), 4. és végül voltak olyanok (elsősorban a szocialisták, radikálisok és egyéb baloldali csoportosulások), akik elismerték ugyan az eddigi rendszerekkel szembeni fölényét, de csupán átmeneti állapotnak tartották az emberiség történetében.

Természetesen a „a parlamentarizmuspártiak” is megfogalmaztak különböző kritikákat, illetve a „parlamentarizmusellenesek” is elismerték a rendszer bizonyos pozitívumait.

Röviden tekintsük át ezek után a parlamentarizmussal szemben, illetve mellette az idők során leggyakrabban elhangzott érveket, véleményeket. Ezek közül többre a magyar parlament elemzése kapcsán az eddigiekben már részletesen kitértünk. A parlamentarizmus hátrányaiként a különböző korokban a következőket említették leggyakrabban:

- ◆ A szabad mandátum elvéből adódóan a képviselő nem a nemzetet, de még csak nem is a választóit képviseli, hanem saját – és pártja – meggyőződése (érdekei) szerint szavaz (szemben a követutasítással). Ráadásul a választók többsége ezzel nincs tisztában, ők abban a hitben élnek, hogy képviselőjük elsődleges feladata a választókerület érdekeinek a képviselete (amely hitet a legtöbb képviselőjelölt a kampány során hangoztatott ígéreteivel tovább erősíti). Ez az ellentmondás is hozzájárul ahhoz, hogy a választók elidegenednek a politikától.
- ◆ Az igen gyorsan kibontakozó pártfegyelem „béklyóba veri a képviselők lelkiismeretét”, nem engedi az önálló gondolkodást, véleményalkotást, vakon kell a pártvezetőség határozatait követni. Ebből is következik, hogy a parlamentarizmus intézményrendszere a pártérdeket a nemzeti érdek fölé helyezi.
- ◆ A politikában részt vevők körének fokozatos kiterjesztése következtében kulturálatlan, alacsonyabb iskolázottsággal, vagyonnal, erkölcsiséggel, a nemzeti értékek iránti kisebb elkötelezettséggel és osztársadalmi felelősséggel bíró elemek kerülnek be a legfőbb állami testületbe, jutnak döntéshozatali (vagy legalábbis döntésbefolyásoló) pozícióba. Ez pedig negatív következményekkel jár mind a társadalom nyugalomára, politikai kultúrájára, mind a megszületendő döntések minőségére vonatkozóan.

- ◆ A parlamentáris politizálás nem más, mint egyéni és csoportérdekek kíméletlen harca, a megválasztott politikusok kizárólag önértékük érvényesítésével foglalkoznak, és az intézmény természete az, amely az egyénben szunnyadó „egoisztikus indulatokat” fölébreszti.
- ◆ A parlamentarizmus túlságosan az erkölcsi tényezőkre épít, a bizalmat, a közjó átérezését, az altruizmust teszi rendszerének alapjává.
- ◆ Igen gyakori a koalíciós kormányzás, amikor is ritkán beszélhetünk stabil kormányról, a miniszterelnök nem tud az érdemi, alkotó munkára koncentrálni, energiáinak nagy részét veszi el a kormány egyben tartása, amit ráadásul sokszor csak erkölcstelen, korrupt eszközökkel, a közjó rovására tud elérni. A pártokra épülő parlamentáris rendszer egyébként is csábít a korrupcióra, ez a struktúra lényegéből következik, tehát a parlamentáris paradigmán belül megszüntethetetlen.
- ◆ A kormányok gyors váltakozása miatt lehetetlen hosszú távra tervezni, nincs mód az állandó, koncepciózus politizálásra. Az egyes szakterületeken sokszor 3–4 évente alapvetően változnak meg a politikai koncepciók és az ezeket a gyakorlatba átültető jogszabályok, kormányzati döntések. Ez az adott területen bizonytalansághoz, kiszámíthatatlansághoz vezet, lehetetlenné teszi a nyugodt, alkotó munkát.
- ◆ A legfontosabb döntéseket nem az ahhoz legjobban értő szakemberek, hanem többé-kevésbé laikusnak számító politikusok hozzák, ami nyilván kihat a döntések minőségére.
- ◆ Ha a választásokat követően két közel azonos erejű rivális blokk jön létre, politikai patthelyzet alakulhat ki, ami bizonytalansághoz, hatalmi instabilitáshoz vezethet (lásd az 1998 utáni Csehország, vagy a 2000-es elnökválasztás során az USA példáját).
- ◆ Fennáll a veszélye a többségi elv „ad absurdum” vitelének, a kisebbség, az egyéb hatalmi aktorok elnyomásának, a „parlamenti abszolútizmus” kialakulásának.
- ◆ A parlamentben nem a javaslat tartalma, hanem a benyújtó személye, taktikai megfontolások alapján szavaznak („organizált képmutatás”).
- ◆ Már igen korán, a XIX. század második felében többen rámutatnak a kompetitív pártlogika előtérbe kerüléséből eredő visszaosságokra: így a politika tartalmi kiüresedése; gátlátalan harc a szavazatokért; a PR-szemponatok egyre meghatározóbbá válása; népszerűség-hajhász, demagóg, hosszú távon káros következményekkel járó politizálás; a senki által nem legitimált sajtó politikát befolyásoló szerepének fokozatos erősödése. Ezek a folyamatok igazán napjaink mediatisztált tömegdemokráciáiban teljesedtek ki, de megjelenésükre és veszélyeikre már a modern parlamentarizmus

korai („honoráciorpárti”) szakaszában felhívták a figyelmet.

Lássuk ezek után, melyek a parlamentarizmus legtöbbet hangoztatott előnyei!

- ◆ Messze a legerősebb legitimitást biztosítja a hatalmat gyakorlók számára.
- ◆ A legkevésbé merev, igen rugalmas rendszer, ezáltal a legalkalmasabb a nagy megrázkódtatások, forradalmak elkerülésére.
- ◆ Minden érdeket becsatornázza, és az egyes csoportérdekek, részérdekek harca elvezet a közjó minden eddiginél teljesebb érvényesüléséhez.
- ◆ Általa az állam polgárainak módja van a közügyek intézésére befolyást gyakorolni, megteremti az érdekérvényesítés békés útját.
- ◆ Megszünteti a hatalmi dualizmust, ezáltal megteremti az egységes, hatékony államirányítás lehetőségét.
- ◆ A legoptimálisabban tudja összeegyeztetni a szabadságot a renddel.
- ◆ „Egész természete szerint a kooperáció, a kölcsönös együttműködés és érvényesülés elvén épül.” (Concha Győző)
- ◆ A legnagyobb esély itt van arra, hogy a vezetői állásokba a legrátermettebb, valóban odavaló emberek kerüljenek.
- ◆ Nemzetnevelő, politikai kultúrafejlesztő hatása van, az egyes embert ráébreszti arra, hogy az ő kicsinyes egyéni, osztály-, pártérdekein felül egyéb érdekek is vannak, és elsősorban a közérdeket kell keresni.
- ◆ Egyesíti az arisztokrácia és a demokrácia, a fejedelmi és a néphatalom előnyeit (ez a mai tömegdemokráciákra már természetesen nem igaz).

Természetesen mind a kritikai, mind az előnyöket hangoztató észrevételeket lehetne alaposabban elemezni, mélyebben megvizsgálni, azokkal vitatkozni. Ez azonban már egy másik tanulmány feladata lenne, messze túlterjeszkedne ezen munka vállalt keretein. A kérdéskör egyetlen aspektusával azonban mégis foglalkoznék egy kicsit részletesebben. Ez pedig az a fölvetés, hogy lehet-e a parlamentarizmusról, annak felülmúlhatatlan nagyszerűségéről tértől, időtől, körülményektől függetlenül beszélni. Másként fogalmazva, mennyiben és mindenhová exportálható-e a parlamentarizmus?

Azt a még a XX. század első felében is sokszor hangoztatott nézetet, mely szerint a parlamentarizmus speciálisan angol intézmény, és sikeres csak az ottani sajátos körülmények között lehet, a gyakorlat cáfolta meg. Napjainkban a világ számos és Európa legtöbb államában van parlamentáris politikai beren-

dezkedés (természetesen a legkülönbözőbb változatokban). De megkövetelhető, elvárható-e ez a világ minden országában a történelmi múlttól, a sajátos hagyományoktól, politikai kultúrától, civilizációs szinttől, az emberek és a társadalom mentalitásától függetlenül. Én ebben a kérdésben legalábbis szkeptikus vagyok. Többekkel együtt úgy vélem ugyanis, hogy a parlamentarizmust a nyugati keresztény civilizáció hordta ki. Ezt a legszemléletesebben Concha Győző fejtette ki *Politika* c. könyvében: „E rendszer nem fejlődhetett ki az ókorban, mert hiányzott hozzá az alapkiinduló pont, az egyenlő emberi rendeltetésnek elismerése; az ember egyetemes eszméjének tudata. Csak a kereszténységgel létesülhetett, mely minden ember egyenlő rendeltetéséből, s méltóságából indul ki, s egyszersmind minden embert önlelkiismeretének vezérlete alá állít. Ezáltal a merő osztályérdek uralma elvileg el van ítélve, de egyúttal az embernek a maga élete legmagasabb szférájában, az államban való közreműködése posztulálva.”⁵¹

A parlamentarizmuskritikák között említettük azt a vádat, miszerint az intézmény fölébreszti az emberben rejlő egoisztikus indulatokat. Én azonban úgy vélem, ez épp fordítva van, az európai civilizáció individuális jellege vezetett el a parlamentarizmus, mint politikai intézményrendszer kialakulásához. Ezt aztán később ideológiailag is megalapozta a felvilágosodás, majd a XIX. századi liberalizmus eszmerendszere.

Ebből adódóan nem várható el a parlamentarizmus nyugat-európai változatának exportálása mondjuk a teljesen más kulturális-vallási hagyományokkal, tradíciókkal rendelkező Kelet-Ázsiába, de még az ismert történelmi múlttal bíró, ortodox Oroszországtól sem lehet megkövetelni egy nyugati értelemben vett parlamentáris demokráciát. Az pedig különösen komikusan hatott, amikor a ruandai törzsi vérengzéseket követően (néhány hónap leforgása alatt közel egymillió áldozatot követelt a hutu és a tuszi törzsbeliék véres háborúja) az amerikai adminisztráció illetékese kijelentette, a helyzet megoldása: mihamarabb parlamenti választásokat kell Ruandában tartani, az általános és titkos választójog demokratikus elve alapján.

Természetesen a nyugati típusú, liberális parlamentarizmus bizonyos elemeit, jellegzetességeit átvehetik a világ más pontjain is, és beépíthetik azt saját már létező politikai rendszerükbe, illeszkedve a helyi tradíciókhoz, politikai kultúrához, politikai gondolkodáshoz.⁵² Sőt hosszú távon ez a trend akár szerveződik is, beleágyazva a nyugati civilizáció komplex térhódításába. Hogy aztán az így létrejött politikai-közjogi struktúrát parlamentarizmusnak nevezzük-e, illetve a folyamat mely fázisában nevezzük annak, az már részben szubjektív megítélés, a terminus technicus önkényes megválasztásának a kérdése. És itt visszajutunk a tanulmány elején tárgyalt képlékeny parlamentarizmusdefiníció problémájához.

E kis kitérő után visszatérve most már a magyar politikai, tudományos és közgondolkodás parlamentarizmushoz való viszonyulására elmondható, hogy a dualizmus időszakában e téren teljes volt a konszenzus. A magyar történelmet úgy fogták fel, mint amely a parlamentarizmus térhódításának már az Árpád-házi királyok idején elkezdődő és kisebb-nagyobb (elsősorban külső hatásokra visszavezethető) zökkenőkkel, vargabetűkkel ugyan, de mégis töretlen és folyamatos története. Ennek a folyamatnak az egyik csúcspontját jelentik az áprilisi törvények, majd végső betetőződését, egyben a parlamentarizmus kiteljesedését a kiegyezési cikkelyek. Szinte közhelyszerűen voltak párhuzamot a magyar és az angol alkotmányos fejlődés között. Ennek a jogfolytonos történelem- és parlamentarizmusszemléletnek volt legismertebb szimbóluma a szentkorona-tan, és ezt hasonlították össze az angol King in Parliament-moddal.

Általános volt a parlamentarizmus normatív alapon történő, „minden rendszerek legjobbjának” kikiáltó megítélése, a legszárazabb tudományos munkák is oldalakon keresztül zengték a parlamentarizmus dicshimnuszát. A korszak általam ismert, igen kiterjedt történeti, politológiai és közjogi szakirodalásban egyedül Somló Bódognál érhető tetten, hogy miközben elismeri a parlamentarizmus nagyszerűségét, annak előnyeit, nem tartja azt a történelmi fejlődés abszolút értelemben vett betetőződésének, sőt külön meg is jegyzi, miszerint „újabbán főleg a parlamentarizmussal kapcsolatban téveszti össze a politika és a tudomány a relatív értéket az abszolúttal”.⁵³

A Horthy-korszakban már ambivalensebb a magyar politikai és közgondolkodás parlamentarizmushoz való viszonya. Amint arról már szó volt, a parlamentarizmus szinte egész Európában tapasztalható válsága a 30-as évekre Magyarországon is érezte a hatását. A korszakban több hullámban is komoly törekvések történtek a parlamentarizmus felszámolására vagy legalábbis alapvető átalakítására, a parlamentnek a politikai életből való kikapcsolására, illetve korporatív irányba történő megváltoztatására. Ezek a politikai törekvések természetesen a politikai, tudományos és közgondolkodás tágabb kereteibe ágyazottan jelennek meg, a politikai viták középpontjába kerülnek, parlamentarizmus-antiparlamentarizmus kérdése az egyik legalapvetőbb politikai törésvonallá válik. Ezen törésvonal pedig a politika dimenziójában nem a kormánypárt és az ellenzék között húzódik, hanem keresztbemetszi a kormánypártot, és kialakul egy látens „alkotmány- és parlamentarizmusvédő” koalíció a kormánypárt bethlenista szárnya és az attól balra álló legális ellenzéki erők között.

Ez a megosztottság természetesen a tudományos és a publicisztikai szakirodalomban is tükröződik. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a német és olasz fasizmussal egyébként szimpatizáló – vagy iránta legalábbis empátiával viseltető – tudósaink is

mennyire ragaszkodnak a parlamentarizmus hagyományos intézményrendszeréhez. Hasonlóan a dualizmushoz, a 30-as, 40-es években is a nemzet fennmaradásának egyedüli biztosítékát látják a magyar parlamentben. Tihanyi Lajos például művében több helyütt is csodálattal adózik Mussolini, a „lángeszű nagy olasz államférfiú” iránt, mégis mély elkötelezettséggel ragaszkodik a történelmi alkotmányon alapuló, szervesen kifejlődött magyar parlamentarizmushoz, és félti azt a Gömbös-féle nemzeti munkaterv korporatista célkitűzéseitől: „...a magyar közjogász és alkotmánypolitikus szinte a nemzeti öngyilkosság gondolata iránt érzett irtózáttal tekint a sok száz éves fejlődés eredményét tevő alkotmányának alapelveit felforgatni kívánó közjogi radikalizmusnak térhódítása felé.”⁵⁴

Az egyébként Hitlert dicsőítő Egyed István pedig, miközben konstatálja – 1942-ben – a parlamentarizmus világméretű válságát, azt állítja: „Hazánk alkotmányfejlődése az országgyűlési rendszerrel a legszorosabb kapcsolatban van. Nálunk az országgyűlés mellözése vagy háttérbe szorulása mindig egyúttal alkotmányválságot, a jogfolytonosság kockáztatását jelentette. Szinte nemzetünk léte forrott össze az országgyűlési rendszerrel.” Nyilván a felhatalmazási, és különösen a honvédelmi törvényre utalva pedig kijelenti: „Az országgyűlési rendszert nem pótolhatja az országgyűlés bizalmának utólag és nagyobb időközben való formai kikérése.”⁵⁵

Végül még egy példa. A Telekit nagyra tartó Bölöny József bírálja a miniszterelnök szintén korporatista irányba elmozdulni kívánó parlamenti reformtervezetét, kétségbe vonva, hogy „az orvoslás útját csak a jelenlegi rendszer gyökeres reformjában találhatjuk meg”.⁵⁶

A rendszerváltást követően a parlamentarizmus megítélését illetően helyreállt a dualizmuskori konszenzus. Nem létezik egyetlen komoly politikai erő – a radikális jobb- és baloldalt is beleértve –, egyetlen szélesebb körben elfogadott társadalmi, szellemi mozgalom, illetve irányzat, amely a parlamentarizmus paradigmáján kívül képzelne el Magyarországot jelenét, jövőjét. A parlamentarizmus ugyanolyan normatív kategóriává vált, mint a vele egyébként sokszor teljesen azonosított demokrácia fogalma.⁵⁷ Sőt a szemben álló politikai táborok, ha valami nagyon súlyos vádat akarnak egymás szemére hányni, akkor legtöbbször épp az antiparlamentáris tendenciák fölerősödését hangoztatják.

Úgy tűnik tehát, igen pesszimistának bizonyult Kuncz Ignác 1896-ban – és az őt idéző Egyed István 1942-ben –, aki a parlamentarizmust magasztaló akadémiai előadását a következő rezignált megjegyzéssel zárta: „Hölgyeim és uraim! Meglehet, hogy ezúttal elhagyott oltárnál áldoztam.”⁵⁸ Meggyőződésem ugyanis, hogy a parlamentarizmus eszme- és intézményrendszere – annak mélyebb értelmét tekintve – még hosszú ideig

meghatározza az európai civilizáció és benne Magyarország politikai rendszerét, politikai kultúráját és politikai gondolkodását.

JEGYZETEK

- ¹ Mantuano Rezső: A magyar törvényhozás. Budapest 1900. 312–313. o. és 309. o.
- ² Haendel Vilmos: A parlamentarismus. Budapest 1903. 134. o. és 119. o.
- ³ Mantuano: i. m. 307. o.
- ⁴ Haendel: i. m. 131. o. és 207. o.
- ⁵ Haendel: i. m. 133. o.
- ⁶ Haendel: i. m. 132. o.
- ⁷ Bihari Mihály-Pokol Béla: Politológia. Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest 1997. 293. o.
- ⁸ Uo. 294. o.
- ⁹ Szente: i. m. 33. o.
- ¹⁰ Uo. 16. o.
- ¹¹ Haendel: i. m. 134. o. és Mantuano: i. m. 240. o.
- ¹² Deák Albert: A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. Budapest 1912. II. k. 43. o.
- ¹³ Uo. 91. o.
- ¹⁴ Kautz: i. m. 47. o.
- ¹⁵ Uo. 37. o.
- ¹⁶ Szente: Szente Zoltán: Bevezetés a parlamenti jogba. Budapest Atlantisz 1998. 32. o., 315. o. és 324. o.
- ¹⁷ Uo. 35. o. és 34. o.
- ¹⁸ Uo. 37. o.
- ¹⁹ Kiválóan szemlélteti ezt a dualizmuskori Magyarországon a választfelirati viták lefolyása. A parlament megnyitásakor elhangzó, a kormány által készített trónbeszéd és az erre a parlament részéről adandó választfelirat formálisan a végrehajtó és törvényhozó hatalom különállását volt hivatott demonstrálni. A felirati viták végén azonban az ellenzék sora nem szavazta meg a kormánytöbbség választfelirati javaslatát, általában minden ellenzéki párt külön felirati javaslatot készített, amit azonban még szavazásra sem bocsátottak. Így a választfelirat ténylegesen nem a parlament, mint a végrehajtó hatalommal szembenálló, önálló hatalmi ág, hanem csupán a kormánytöbbség (lojális) válasza volt az őt mozgató és koordináló kormány trónbeszédére.
- ²⁰ Haendel: i. m. 205. o.
- ²¹ Mantuano: i. m. 280. o.
- ²² Uo. 294. o.
- ²³ Uo. 322. o.
- ²⁴ Uo. 317. o.
- ²⁵ Kónya Sándor: Változások a magyar államrendszerben a harmincas években. In: A magyarországi polgári államrendszerek. Budapest Tankönyvkiadó 1981. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránkl György 363. o.
- ²⁶ Uo. 377. o.
- ²⁷ Ez irányú törekvéseit Imrédy a népbírósági perében tett vallomásában sem tagadta: „Az én felfogásom az volt, hogy a kormány szerepére kell a fő súlyt

helyezni, hogy az államélet berendezése felett megfelelő *pouvoirs*-al rendelkezék, s ily módon helyes elgondolásait könnyebben valósíthassa meg." (Idézi: Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest 1970. 63. o.)

²⁸ Kónya S.: i. m. 383. o.

²⁹ Szigorodtak a klotürszabályok; tovább korlátozták a beszédidőt, módszeresen kiterjesztve mindenféle típusú felszólalásra (addig elsősorban a törvényjavaslathoz történő hozzászólást korlátozták); megszűnt a törvényjavaslatok kötelező harmadszori olvasata; csorbították az interpellációs jogot; bevezették a rendkívüli sürgős javaslatok tárgyalási rendjét, ami alapján háború vagy háborús veszély idején az ezekkel összefüggő törvényjavaslatokat két nap alatt le lehet tárgyalni.

³⁰ Magyarország története 1918–1945. Budapest Akadémiai Kiadó 1976. Főszerkesztő; Ránki György I. k. 705–706. o.

³¹ Ruszoly József: A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban. in: A magyarországi polgári államrendszerek i. m. 483. o.

³² Ezt a véleményt hangoztatja például Vernon Bogdanor a *Guardian* 2000. december 6-i számában megjelent írásában.

³³ Szentpéteri Nagy Richárd: Az államfő és a végrehajtó hatalom nálunk és másutt. in: Társadalmi Szemle 1994/4. sz. 86. o.

³⁴ 1920. évi I. törvény az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről 4. §.

³⁵ Alpheus Todd: A parlamenti kormányrendszer Angliában I. k. Budapest 1877. 236–238. o.

³⁶ Deák A.: i. m. I. k. 205. o.

³⁷ Horthy ez irányú törekvéseit jól szemlélteti Imrédy háború utáni visszaemlékezése: „Egy ízben vitám volt vele arról, hogy ki felelős az intézkedésekért. Azt állítottam, hogy a felelős miniszterek. Horthy azonban a felelősséget magának vindikálta." (Idézi: Sipos: i. m. 99. o.)

³⁸ Magyarország története 1890–1918. Budapest Akadémiai Kiadó 1978. Főszerkesztő: Hanák Péter I. k. 603–604. o.

³⁹ Magyar Törvénytár 1933. 167–168. o.

⁴⁰ Haendel: i. m. 78. o.

⁴¹ Lovell: i. m. 417. o.

⁴² Ezt a gesztust a mindenkori kormány rendre gyakorolta is a kormányzó irányába, amit bizonyít, hogy amikor Imrédy kísérletet tett a kialakult gyakorlat megszüntetésére, és néhány kulcsfontosságú törvényt nem küldött meg előzetesen az államfőnek, Horthy ezt nyilvánosan is erőteljesen sérelmezte. (Sipos Péter: i. m. 99. o.)

⁴³ Az igazság kedvéért jegyezzük meg, hogy a nyugat-európai uralkodók is a kül- és hadügyek terén adták föl legnehezebben abszolutisztikus hatalmukat. Ezek ugyanis évszázadokon keresztül az államfő legszemélyesebb attribútumai voltak, sőt egykoron a dinasztiaalapító fejedelmek elsősorban hadban való kiemelkedő jártasságuknak köszönheték hatalomra kerülésüket. Még Angliában is csak 1806-ban mondták ki, hogy a hadügyek a parlamenti ellenőrzés tekintetében nem alkotnak kivételt, e téren is szükség van a kormány ellenjegyzésére. (Todd: i. m. 416. o. és Haendel: i. m. 228. o.)

⁴⁴ Haendel: i. m. 137. o.

⁴⁵ Tihanyi Lajos: Magyar parlamentarizmus. Budapest 1933. 8. o.

⁴⁶ Szemben a jelenlegi helyzettel, a benyújtott módosító indítványokról csak a bizottsági javaslat és az alapul szolgáló javaslat után szavaztak, amennyiben azokat elvetette a ház.

⁴⁷ Móricz Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei. Budapest 1878. II. k. 114. o.

⁴⁸ Haendel: i. m. 136. o.

- ⁴⁹ 1899. január 1-jétől március 19-ig, 1903. május 1-jétől 1904. március 30-ig, 1905. január 1-jétől 1906. június 9-ig és 1910. január 1-jétől augusztus 12-ig.
- ⁵⁰ A képviselőház rendszabályai 1848. 95–99. §.
- ⁵¹ Concha: i. m. I. k. 409. o.
- ⁵² Ez aztán olykor sajátosan eklektikus struktúrákat hoz létre. Nemrég például, az országban dúló hatalmi harcok kapcsán ismerhette meg a világ a Fidzsi-szigetek politikai berendezkedését. Itt formálisan kiépültek a nyugati típusú parlamentarizmus legfontosabb intézményei, kétkamarás parlamenttel, annak felelős kormánnyal és független államsfői méltósággal. Ezen intézményeknek tényleges hatalmuk is van, a legbefolyásosabb politikai testület azonban még ma is az ósidók óta létező törzsi tanács (vének tanácsa), amelynek krízishelyzetek, a modern politikai intézmények viszálya esetén döntő szava van a válság megoldásában. A világ számos országában találkozhatunk ilyen eklektikus, „torlódott” politikai struktúrákkal, melyek nyilván összefüggésben vannak az egész társadalom „torlódott” jellegével.
- ⁵³ Somló Bódog: A parlamentarizmus a magyar jogban. Budapest 1896. 38. o.
- ⁵⁴ Tihanyi: i. m. 13. o.
- ⁵⁵ Egyed István: A parlamentarizmus sorsa. Budapest 1942. 27–28. o.
- ⁵⁶ Bölöny József: A magyar közjog időszerű kérdései. I. k. Budapest 1941. 189. o.
- ⁵⁷ Szemben a dualizmussal, amikor a demokrácia fogalma egyáltalán nem számtított egyértelműen „pozitívnak”, sőt a parlamentarizmus előnyei között rendre megemlégtették, hogy optimális arányban egyesíti magában a demokrácia és az arisztokrácia elemeit, a maga tisztá formájában ugyanis – legalábbis a politikai gondolkodás főárama – mindkettőt egyfajta veszedelmes, „szélsőséges” irányzatnak tartotta.
- ⁵⁸ Egyed: i. m. 3. o.

A magyar politikatudomány hagyományai

OTTLIK LÁSZLÓ (1895-1945) a két háború közötti konzervatív akadémiai filozófusnemzedék egyik legismertebb és legtermékenyebb képviselője volt. Állam- és bölcsészettudományi diplomáinak megszerzése után, az 1920-as évek legelején a marxizmus társadalomelméletéről írja filozófiai debütáló munkáját (A marxizmus társadalomelmélete, Bp., 1922), majd 1926-ban jelenik meg A társadalomtudomány filozófiája című munkája. Könyveivel párhuzamosan jelennek meg első tanulmányai a korszak vezető akadémiai folyóiratában, a Társadalomtudományban, illetve a Szekfű Gyula és Bethlen István nevével fémjelzett Magyar Szemlében. Az 1920-as-1930-as években gyakran foglalkozik a nacionalizmus, illetve a nemzet kérdéseivel, valamint a demokrácia és a diktatúra elméleti kérdéseivel.

Ottlik a korszakban korántsem egyedülálló módon demokráciát és diktatúrát nem egymást kizáró politikai rendszerekként definiálja: a diktatúra ellenfeleként nem a diktatúrát, hanem a liberalizmust jelöli meg. A 30-as évek második felében maga is szembenéz a korszak által felvetett problémákkal, de például a nép (völkisch) elvének szélsőséges túlhajtását elutasítja. Utolsó éveiben átfogó munkákat publikál: A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig, Bp, 1940), A politikai rendszerek (In: A mai világ képe II. kötet, A politikai élet, Bp, 1939), Bevezetés a politikába (Bp, 1943). A közölt szövegrészlet ez utóbbi munkájából való.

1944 őszén a szovjet és román hadsereg elől Ottlik Kolozsvárról Budapestre menekült. 1945 januárjában a János kórház közelében, nem messze lakásától, eltűnt, nem tudni pontosan, mi történt vele.

Ottlík László viszonylag rövid munkássága elsősorban a pártpolitikával, a közvéleménnyel és a közérdekkel foglalkozó kutatók számára érdekes lehet ma is. Bár fogalomhasználata és főként szemlélete érthető módon magán viseli korának minden ellentmondását, de számos, a mai politikatudomány számára is figyelemreméltó összefüggést fogalmazott meg a kormány- és ellenzéki pártok viszonyrendszerére, a közvélemény kialakulására és változására és a politikai rendszerek mibenlétére vonatkozóan. Ottlík a két háború közötti korszak hazai konzervatív tudományának jelentős alakja.

OTTLIK LÁSZLÓ

Bevezetés a politikába*

A KÖZVÉLEMÉNY

Nincsen olyan politikai rendszer, amely a politikai vitát, megbeszélést teljesen kizárná. Hiszen még a leggősebb autokrata is tanácsadókkal veszi körül magát. Es a fejlődés gyakran megfigyelhető „poláris” tényei közé tartozik, hogy mind a kedvező, mind a kedvezőtlen viszonyok egyaránt növelik a politikai vita hullámgyűrűit. Kedvező viszonyok között ugyanis a kultúra is kedvező fejlődésnek indul és ezáltal egyre nő azoknak a művelődő rétegeknek a köre, amelyekben a politika iránt való érdeklődés, a „politizálás” szenvedélye elháríthatatlanul kifejlődik. Ha pedig a fejlődés kedvezőtlen, ha elszaporodnak a bajok, akkor az országban terjedő nyugtalanság, elégedetlenség azoknak a politikailag már aktív, „ellenzéki” elemeknek malmára hajtja a vizet, amelyek ez elégedetlenség további szításával a politikai hatalom birtokosainak gondjait növelni igyekezzenek, hogy azok kénytelenek legyenek a hatalom rúdjánál nekik is helyet adni, vagy kenyértörésre juttatni a dolgokat.

Az így kifejlődő, többé vagy kevésbé nyilvános, többé vagy kevésbé szenvedélyes vita, amely a hatalom birokosai és „ellenzékük” között folyik¹, szükségkép bajvívó „féléllé” fokozza le a kormányzó hatalmat, amelynek pedig a politika, a kormányzás dolgaiban nem peres félnek, hanem döntőbíróknak kellene lennie. Ezt a szerepét mindinkább egy másik, egy anonim hatalmasság veszi át: a „közvélemény”.

* A közölt részlet megtalálható Ottlik László: *Bevezetés a politikába* c. kötetben (Királyi Magyar Nyomda, 1941.) 36–41. o.

A közvélemény feltevésünk szerint a végső társadalmi realitás: az, ami hat, amit a társadalmi és politikai áramlatok kifejezni, megformálni igyekeznek, amelyet valahonnan a társadalmi valóság legmélyéről iparkodnak a felszínre hozni. Magán a felszínen a „világnézeteket” látjuk: de ezekbe az a meggyőződés tömörül össze, hogy a társadalom egyik vagy másik csoportja mit tart *kívánatosnak*. A közvélemény ezzei szemben a társadalomnak arról való felfogása, hogy mi az adott pillanatban a „realitás”, vagyis, hogy melyik az a világnézet, amelynek a fennálló körülmények között túlnyomó győzelmi esélyei vannak. A világnézetnek *állásfoglalás*, a közvéleménynek *megállapítás* jellege van. A világnézet küzdelemre készet, de a közvélemény dönti el, hogy ebben a küzdelemben kinek lesz igaza.

A közvélemény más szóval az az „egyenleg”, amely a világnézetek erőviszonyait méri. A világnézetek sohasem „hódítanak” abban az értelemben, hogy valakit más meggyőződésre bírnak, mint amire egyénisége, nevelése és körülményei szerint hajlamos, de úgy hódítanak, hogy meggyőznek valakit az ellenállás hiábavaló voltáról és önfenntartási ösztönét úgy befolyásolják, hogy igyekezni fog valamiképp az ellentábor nézeteivel megalkudni. Ebben van a „propaganda” jelentősége: a propaganda ereje nem abban van, hogy intelligens érvekkel meggyőz, hanem abban, hogy az ellenállást egyre fokozódó szuggesztíóval megtöri. (Ugyan kit győzött meg valaha egy szívós könyvügynök arról, hogy az ajánlott könyvet valóban meg akarja venni?) Az elhatározás csupán az ellenállóképesség fokozatos összeomlásával áll elő: az áldozatban percről percre jobban megérlelődik a meggyőződés, hogy az ellenállás céltalan és ezer indokot fog keresni arra, hogy „behődölését” saját lelkiismerete előtt igazolja. Természetesen sok függ minden ilyen esetben az illetőnek erkölcsi egyéniségétől, jellemerejétől és ezért lehetségesek minden társadalmi processzussal szemben hirtelen fellépő reakciók. Ezek mindig egy törhetetlen akarateréjű egyéniség, mint csomópont körül jegesednek ki: ezért mondotta Carlyle, hogy a hadvezér hadsereg nélkül is többet ér, mint a hadsereg hadvezér nélkül. Másfelől azonban a legerősebb egyéniség szerepét is körülhatárolja a sors, a meg nem másítható körülmények ereje – így válik egy vezetésre hivatott, példás jellemű egyéniség tragikussá, mint Tisza István –, vagy a szerencse, miről legfeljebb annyit lehet mondani a régi szállóigével: „Fortes fortuna juvat.”

Másfelől egy „győzelmes” közvélemény kialakulása lehet merőben annak a következménye, hogy a társadalom egyik vagy másik rétegében hanyatlik a vitalitás, a küzdőképesség és hogy ez a réteg önként adja ki kezéből az uralmat, vagy önként vonul vissza az uralomért folytatott szüntelen akaratmegfeszítést kívánó, idegőrlő küzdelemtől. A modern történelemszemlélet mindinkább hajlik arra, hogy a forradalmak sikerét a hatalom birtokosainak ilyen akaratgyengülésére vezesse vissza, ami

azután in concreto abban a felületi jelenségben mutatkozik meg, hogy a kormányzó csoport elveszíti hitét önmagában és önként „behódol” olyan világnézeteknek, amely ellentétben van politikai érdekeivel. A közvélemény megváltozása e szerint korántsem tételezi fel azt, hogy a társadalom széles tömegeiben vagy a „többségben” új vélemények, meggyőződések terjedtek el. A tömegnek és a többségnek a valóságban nincs „véleménye”: abban ösztönök és érzelmek uralkodnak; annak állásfoglalására mindig azok a vázolt energiaviszonyok lesznek döntő befolyással, amelyek a „közvéleményt” a társadalom intelligens, vezető rétegeiben kialakítják.² Eppen ez az oka annak a már fent említett jelenségnek, hogy egy erős, átütő energiájú egyéniség fellépésének hatása alatt a „közvélemény” szinte percek alatt fordulhat el eddigi irányából. És ez a hatás, éppen a tömegek passzív, emocionális természeténél fogva annál nagyobb, mennél dezorganizáltabb az állami apparátus, mennél kisebb szerepet játszanak a hierarchikusan megszervezett intézmények és alakulatok, mennél inkább előtérbe lép a tömeg, a formátlan, tagolatlan sokaság.

Azok a világnézetek tehát, amelyeknek erőviszonyait a „közvélemény” alakulása méri, a nagy tömegekre mindig csak „apelálnak”, de valójában csak a vezető rétegekben vannak otthon. Ideológiáikat ezek a politizáló csoportok azután harci fegyverként használják fel abban a küzdelemben, amelynek folyamán a politikai hatalom kihívása vagy legalábbis befolyásolása érdekében a közvéleményt átformálni igyekeznek. Ez a harc időnként egyoldalú – és gyakran pirtuszi – „győzelemmel” végződik, de a társadalom „normális” állapota e harc befolyása alatt hintázó egyensúly, amely hol ezt, hol azt a világnézeti áramlatot emeli a magasba, de amelynek mindig valaminő tendenciája van – noha, mint mondtuk –, ez a tendencia is ingatag és minden pillanatban léphet fel olyan váratlan befolyás, amely irányát homlokegyenest elfordítja. Mindaddig azonban, amíg egy bizonyos tendenciát meg lehet figyelni, ez azt jelenti, hogy az egyik fél – tekintet nélkül a politikai hatalmi organizáció pillanatnyi birtokára –, előnyben, illetőleg hátrányban van a közvélemény mérlegén, és ezt érzi. A világnézeti harcok felek, igaz, olykor békét, fegyverszünetet, kompromisszumot kötnek egymással, de ez a kompromisszum az egyik vagy másik felnek kedvez, aszerint, hogy a közvélemény alakítása szempontjából melyik világnézet van előnyben: mert ez a fél okvetlenül erősebbnek érzi magát, és erejét mindegyre világosabban kidomborítani képes, amivel a másik felet állandóan növekvő szuggesztívó alatt tartja; ez pedig emennek harci erejét, ellenállóképességét egyre gyengíti – a végső bukásig, hacsak valami váratlan fordulat nem áll be.

A kompromisszumos egyensúlyhelyzetben ezért egyik fél sem képes sokáig megállni: az egyik azért, mert érezvén gyen-

geségét, belátja, hogy elveszett, ha helyzetén javítani nem tud; a másik azért, mert érezvén erejét, állandóan nagy kísértésnek van kitéve, hogy pozícióját tovább javítsa, a teljes győzelemig.

A közvélemény gyökeres megváltoztatásának oka tehát a világnézeti győzelem – azaz vereség; a világnézetek visszaesésének és vereségének közvetlen oka pedig a küzdőerő hanyatlása a társadalmi csoportban, amely az illető világnézetének hordozója. Ezáltal a valóságban az jön létre, hogy a csoport szétesik, dekomponálódik. A csoport, mint mondtuk, mindig érdekcsoport, amely mindig úgy jön létre, hogy az egyesek bizonyos érdekei egy világnézetben „meggyőző” elvi kifejezést találnak. Mihelyt azonban a csoport megalakult, ennek egzisztenciáját, fennállását többé nem az egyéni érdekek összetalálkozása, hanem a csoportérdek érvényesülése határozza meg: ezt a csoportérdeket pedig teljes egészében a csoport világnézete képviseli. A csoport mindazonáltal csak addig állhat fenn, amíg a csoportot alkotó egyeseknek érdekeivel legalábbis nincs egyenes ellentétben, mert ellenkező esetben a csoport makacs ragaszkodása az „életéhez”, azaz világnézeti egységéhez, a csoportot alkotó individuumok pusztulását és ezzel a csoport eltűnését idézné elő. Amikor tehát a világnézeti harc a csoport tagjait választaniuk kell a csoport érdeke és egyéni érdekeik között, azaz más szóval, érdekeik és világnézetük között – akkor a csoportban benső válság tör ki: az „idealisták” és az „opportunisták” harca. Az idealisták a csoportnak, azaz voltaképp a csoport világnézetének fennmaradását fontosabbnak tartják, mint az egyesek fennmaradását, de mivel egyesek nélkül a csoport nem maradhat fenn, nem a csoport életéért, hanem a csoport dicsőségéért küzdenek: dicsőséggel akarnak meghalni, mert úgy vélik, hogy haláluk, sőt a csoport pusztulása árán is fenntarthatják világnézetüket, ha dicsőséggel buknak el. A csoport e felfogás alapján eszmeileg, *ideálisan* életben marad azáltal, hogy világnézetét fenntartja a dicsőség, s ez a világnézet később egy új csoportnak adhat életet, amely a régi csoportnak mintegy erkölcsi utóda: annak világnézetével erkölcsi tőkéjét, dicsőségét is öröklí. A politikai „idealizmus” alaptanítása e szerint abban foglalható össze, hogy a dicsőséges halálból új élet fakad. Az „opportunistizmus” ezzel szemben a „józan ész” álláspontjára helyezkedik, s azzal érvel, hogy az egyesek fennmaradása által a csoport elemei megmenthetők és így a csoport később rekonstruálható lesz, ha a körülmények kedvezőbbek lesznek. Azonban a valóságban a csoport sem így, sem úgy nem rekonstruálható, mert a csoport identitását alkotó világnézet semmi esetre sem lesz eredeti alakjában újjáéleszthető. Ami a valóságban fennmarad, az nem a csoport világnézete, hanem a csoport *dicsősége*. Ez a csoport emlékéhez fűződő dicsőség nem a csoport konkrét világnézetét tartja fenn, hanem csupán azt a *politikai eszmét*, amelyben az a világnézet maradandó kifeje-

zésre jutott; de az új csoport a régi eszmék revíziója, értelmezése által fog csak tudni magának új, harcoss világnézetet teremteni, mert minden új helyzetben új fegyverekre van szükség.

Ha tehát eddig a világnézeteket nem választottuk külön a politikai eszméktől, elméletektől, amelyekben magukat maradandó módon kifejezik, amelyeket e célból a csoportok „adoptálnak”: ezentúl e fogalmakat világosan meg kell különböztetnünk egymástól. Azok úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az absztrakt és a konkrét, mint a pohár és a bor, amely azt kitölti, és formájához alkalmazkodik: ahol a pohár az „örök” de magában élettelen eszmét, a bor az élő, ható, de múlandó világnézetet képviseli.

[...]

A PÁRTHARCOK DIALEKTIKÁJA

Noha ekképp a pártalakulás célja a politikai hatalom megszerzése, lényének belső törvényei szerint a párt kétségkívül ellenzéki alakulat. Nyilvánvaló, hogy minden pártalakulás annál inkább számíthat sikerre, annál inkább ragadhatja meg az emberek fantáziáját, mennél határozottabban ellenzéki, azaz mennél élesebben fordul szembe a fennálló hatalommal.

Hiszen pártalakításra nincsen semmi szükség, ha nincsen semmi baj, ha a kormány kereke simán forog. Viszont annál inkább kedvez a közéleti légkör a „pártütés”-nek, mennél több ok van az elégedetlenségre. Márpedig mennél gyökeresebben fordul szembe a pártütő csoport a fennálló kormányzattal, annál fesztelenebbül ígérheti mindannak a megvalósítását, amit az emberek éppen legnagyobb méretekben nélkülöznek, amiért leginkább elégedetlenek: s ez éppen az, amit a fennálló hatalom nem tud, vagy nem hajlandó megvalósítani.

De más okok is vannak arra, hogy a pártnak lényéhez elháríthatatlanul tapadjon egy bizonyos ellenzékiesség. Politikai pártok szervezésében a vezető szerepet mindig olyan elemek játszszzák, akik – jogosan vagy jogtalanul – hivatottságot, „küldetést” éreznek arra, hogy az ország vezetésében részt vegyenek, illetőleg akiket a politikai érvényesülés becsvágya fűt, s akik a fennálló hatalmi rendszerben egy vagy más okból nem tudnak megfelelő „pozíciókba” jutni. Ezek a vezetők a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerülhetnek elő: őket épperséggel a hatalmi viszonyokkal való – tárgyi vagy személyi – elégedetlenség s ebből fakadó „ellenzéki” hajlandóságuk hozza közös nevezőre, noha egyébként benső meggyőződések dolgában sokféle ellentét lehet – legtöbbször van is – is közöttük. Ebben az értelemben egyesülésük alkalmi kapcsolat volna és maradna, amely egyesek személyi becsvágyának egy vagy más módon történő kielégülése következtében hamarosan szétporladnék. Minthogy

azonban elegendő politikai súllyal bíró politikai mozgalmakat merőben vezetőkből szervezni nem lehet, a szervezők és vezetők kénytelenek „világnézeti alapra” helyezkedni, és programjukat úgy megfogalmazni, hogy az a társadalom szélesebb rétegeire is hatással legyen. A politikai pártnak – mint mondottuk – legalábbis a társadalom egy vagy más osztályát kell mozgósítani s ezt éppen csak elvi, világnézeti alapon teheti. Márpedig elvi, világnézeti alapon mindig sokkal könnyebb ellenzéki szerepet játszani, semmint kormányozni.

Az ellenzéki bírálat annál hatásosabb, annál meggyőzőbb lehet, mennél kevésbé áll feladata magaslatán a kormányzat, mennél kevésbé képes a nap-nap után felmerülő feladatokat megoldani. A természetes józan ész álláspontján azt kellene mondani: íme, a hatalmasok képtelenek, alkalmatlanok arra, hogy az országot kormányozzák – álljanak félre és jöjjenek a helyükbe mások Ezek a „mások” természetesen mindig azok, akik az ellenzéki pártokat megszervezik és vezetik. Ezek valójában nem is igen szokták eltitkolni, hogy magukat az éppen kormányzó hatalmasoknál különb legényeknek tartják. Ámde mivel bizonyítják ezt? A kormányzók alkalmatlanságát könnyű demonstrálni: de micsoda kezesség szól amellett, hogy a helyükbe kívánczók jobban meg fogják állni helyüket? Erre a kérdésre a válasz ez: a kezesség a bírálók, az ellenzéki politikusok *világnézeti helyességében* rejlik.

A politikai vita ekképp a gyakorlati bírálat alapjává a világnézeti bírálatot teszi. Ennek alaptétele e szerint az, hogy a kormányzat hibái a nem okvetlen és főképp nem kizárólag személyes képességeken múlnak – minden kormányzógarnitúrában akadnak többé vagy kevésbé tehetséges és tehetségtelen, jellemes és jellemtelen emberek – hanem azon, hogy helytelen világnézeti alapon állanak.

A bírálatnak ez a tétele nem csekély igazságot fejezhet ki. Nem kétséges, hogy vannak világnézetek, amelyek alapján még a legnagyobb államférfiúi géniusz kormányzata sem lehet tartósan sikeres. Ebből azonban korántsem következik, hogy egy más, amazzal ellentétes világnézet alapján viszont minden tökfilkó meg tudná oldani az államélet nagy feladatait. S vajon nem mondunk-e kézzelfogható igazságot, ha azt állítjuk, hogy *ceteris paribus*, azaz bármilyen s tehát a leghelyesebb világnézet alapján is a nagy tehetségű és akaraterős államférfi kormányzata jobb, helyesebb lesz, mint a tökfilkóé, vagy akár csak az átlagos tehetségű vezetőké?

Ha pedig ez igaz, akkor nyilvánvaló az is, hogy a kormányzáshoz szükséges képességek – ismeretek, tapasztalatok, intuíciók, ítélőerők és erkölcsi tulajdonságok – fontosabbak, mint a világnézetek. De ennél tovább is mehetünk. A világnézetek kisebb vagy nagyobb „helyessége” nem azt jelenti, hogy azoknak a „hívei” kisebb vagy nagyobb mértékben képesek a helyes kor-

mányzásra, hanem azt, hogy egyfelől kisebb vagy nagyobb mértékben támogatják a kormányzókat értékes képességeik teljes kifejtésében; másfelől, megfordítva, kisebb vagy nagyobb mértékben gátolják a kormányzókat a köz szempontjából nemkívánatos hajlamaik, szenvedélyeik vagy rögeszméik szabad érvényesítésében.

A világnézet e szerint a legjobb esetben is csak másodlagos, járulékos tényezője lehet a kormányzásnak, amelynek sikere elsősorban az említett személyes képességek meglétén, illetőleg hiányán múlik. A világnézeti kritika súlya tehát annál nagyobb lesz, mennél kevésbé tud feladataival megbirkózni a kormányzat, azaz mennél kevésbé rendelkeznek tagjai azokkal a képességekkel, amelyek a sikeres kormányzáshoz szükségesek. Mennél több hibát követ el a kormány, annál inkább nő azoknak a tekintélye, akik vele legélesebben szembeállanak, akik a legélesebben ellenzéki álláspontot foglalják el. Ámde mennél gyökerebben ellenzéki valamely politikai párt, annál inkább fog világnézeti alapon felépült bírálata mindarra kiterjedni, ami a kormányzat vitelével összefügg s annál inkább fogja a kormányzati rendszernek s a kormányzó világnézetek terhére írni azokat a „bűnöket” is, amelyek az adott viszonyok kényszeréből, sőt egyáltalában minden kormányzati tevékenység természetéből erednek. Ha tehát egy ellenzéki párt hatalomra kerül, sok mindent „revideálni” lesz kénytelen, amit az ellenzék korábban bírált vagy hirdetett.

Ezek a revíziók mindazonáltal nem érinthetik az illető párt világnézetét, hiszen ez elvtagadást, hittagadást jelentene s a pártot nem csupán erkölcsi alapjaitól, hanem metafizikai azonosságától is megfosztaná. Minden világnézet azonban valami relatívnak bizonyult: relációnak, amely két abszolútumnak egymással való összefüggését fejezi ki. Ez a két abszolút adat, amellyel egy politikai párt világnézetét meghatározhatjuk, egyfelől politikai eszméinek foglalatja, másfelől ama társadalmi osztályhoz tartozó embertípusnak jellegzetes gondolkodásmódja, amelyre a párt elsősorban apellál, amelyből híveinek törzsökös táborra, közönsége kikerül. A politikai hatalomért vívott harcában, taktikai helyzetéhez képest, a párt hol politikai eszméit – szoros értelemben vett világnézetét – tartja inkább szem előtt, hol azt az osztályt és a hozzá tartozó embertípust, amelyre elsősorban támaszkodik. Ehhez képest gyakorlati attitűdje inkább *individualisztikus*, vagy inkább *kollektivistikus* hangsúlyt fog kapni.

Hogy értsük ezt? Mondottuk, hogy minden politikai párt azon a címén formál igényt a hatalomra, hogy az ő tagjai vallják és hirdetik „a” helyes – és ezért közérdekű – nézeteket. Ez az indokolás *individualisztikus*, mert az egyének értékét emeli ki, akik önkéntes belátással magukévá tették ama helyes nézeteket. Elvben erre mindenkinek egyenlően képesnek kell lennie, aki em-

ber. „Ember”, azaz eszes lény mivoltunkból ugyanis következik az a képesség – logikum –, hogy belássuk, és az a kötelesség – etikum –, hogy elismerjük és hirdessük az igazságot. Individualista nézetek ekképp logikailag szorosan összefüggenek az emberi egyenlőség eszméjével. Az viszont – mondtuk – ugyancsak „emberi” gyarlóságunk következménye, hogy minden igazságot akkor ismerünk fel legkönnyebben, és akkor ismerünk el legszívesebben, ha az összhangban van érdekeinkkel. Ezért fordul minden párt elsősorban ahhoz az osztályhoz, amely ekképp legkönnyebben és legszívesebben teheti magáévá „a” helyes, „az” igaz világnézetet. Ez a tényállás a párt szemében áttöri, vagy legalábbis homályba állítja az emberi egyenlőség eszméjét, és bizonyos rangsort teremt az emberek mint egyének sokaságában: őket értékesebb és kevésbé értékes, vagy éppen értéktelen típusokba osztályozza. Amikor pedig a párt erre a rangsorra van tekintettel, e hozzá legközelebb álló osztályt, mint egészet tartja szem előtt, s a hatalmat azon a címen igényli, hogy ő képviseli a társadalom legértékesebb osztályát, a társadalom „elit”-jét. Ez az indokolás kollektivistikus, mert nem az egyének logikai és etikai erőfeszítéssel megszerzett belátására, meggyőződésére hivatkozik, hanem egy eo ipso magasabb rendű embertípus konstitúciójára, és voltaképp nem egy párt tagjaiból álló sokaságnak, hanem amaz embertípus példányaiból álló kollektív egésznek nevében igényli a hatalmat.

Ha most már a pártszervezők optimisztikusan, bizakodóan ítélik meg mozgalmuk kilátásait, ha azt hiszik, hogy a politikai hatalmat „rohammal” tudják elfoglalni, arra fognak hajlani, hogy kollektivistikus hangsúllyal fogalmazzák meg eszméiket. Ez tehát azt jelenti, hogy annak az osztálynak embertípusát, amelyre a pártalakulás „apellál”, a többinél különbnek, a nemzet vagy az egész emberiség elit típusának tüntetik fel, s e magasabbrendűség alapján nyílt igényt formálnak arra, hogy az „egész”-et – „a” nemzetet, „a” társadalmat, a civilizációt; vagy az emberiséget – ez az osztály képviselje s e révén a társadalom többi elemén uralkodjék, a politikai hatalom monopóliumát magának tartsa fenn. Ha azonban a csoport helyzete óvatosságra int, vagy ha az a közvetlenül agresszív fellépésre még nem látszik elég erősnek, harci attitűdjét individualisztikus hangsúllyal fogalmazza meg és az emberi egyenlőség eszméje alapján tagjainak a hatalmon levő csoport tagjaival egyenlő jogokat, egyenlő szabadságot vagy egyenlő boldogságot követel.

A közvélemény egyensúlyváltozásai szerint az egyes politikai pártok e dinamizmus segítségével szinte észrevétlenül tudnak attitűdöket változtatni, a nélkül, hogy világnézetüket megváltoztatnák. A „kollektivista”, ha kénytelen erőit „átcsoportosítani”, világnézetének érintetlenül hagyása mellett, nehézség nélkül hivatkozhatik a nálánál hatalmasabb ellenfél saját elveire, amikor magának és elvbarátainak – legalábbis – egyenlősé-

get és a hatalmasokkal egyenlő szabadságot követel. Ezzel szemben az „individualista”, ha hatalomra kerül, az emberi egyenlőségről vallott nézeteinek „épségben tartása” mellett, azokat kényelmesen értelmezheti úgy, hogy a maga csoportjának magjával szolgáló osztálytípust tekinti az „ember” reprezentatív, standard típusának és az egyenlőségre, szabadságra és boldogságra való jogot, pusztán azok számára reklamálja, akik *vele* egyenlőek. Azoknak a létezését pedig, akik *vele* nem egyenlőek, merő visszaélésnek minősíti, s ezért jogot a formál arra, hogy azokat a maga csoportjának alávesse, avégből, hogy belőlük megfelelő átformálás által „normális”, *vele* egyenlő embereket neveljen; s ha erre nem alkalmasak, őket is kiküszöbölje, „likvidálja”, vagy legalábbis ártalmatlanná tegye.

A gyakorlatban az erők ilyen átcsoportosítását megkönnyíti az a tény, hogy a politikai mozgalmak, pártok eszméi sohasem öltenek elméletileg „tisztá” alakot, hanem azokba már eleve is vegyülnek olyan elemek, amelyek a pillanatnyi szükségletekhez való többé vagy kevésbé rugalmas alkalmazkodást megkönnyítik. Így végső legitimitációjuk szerint kétségkívül kollektivistikus elméletek mindig megengednek egy másodlagos, individualisztikus legitimitást oly módon, hogy a csoportjukhoz tartozó egyének fennmaradását és boldogulását, életük, szabadságuk és jólétük biztosítását a „köz” magasabb érdekében megóvándó értéknek s így a főcélnak közvetlenül alárendelt legitím mellékcélnak tekintik. Ilyenformán látjuk, hogy a közjólét előmozdítása a felvilágosult abszolutizmusnak irányadó elve lett, s így kerül a „szociális” gondolat a nemzeti dicsőség, mint főcél mellett a fasizmus és a nemzeti szocializmus világnézetébe. Viszont a végső elemzés szerint individualisztikus elméletek sem mondanak le az államegység fogalmáról: hiszen az állam céljára, a hatalom legitím gyakorlatára vonatkozó nézetek függetlenek az államformára vonatkozó eszméktől. Az állam célja az individuumok boldogsága, ámde az államot hordozó individuumok egyetlen „szuverén” kollektivitásnak tagjai, amelynek *nevében* az egyének érdekeit szükség esetén gyökeresen korlátozni is lehet. Ez a dialektika a célokról ily módon, az eszközökre is áttérjed, és noha a kollektivismusból logikusan az etatizmus következik, a valóságban a kollektivista politika a körülményekhez képest messzemenően türelmes lehet az egyének szabadságát illetően, ami azt jelenti, hogy gyakorlati magatartása sokszor egyáltalán nem különböztethető meg liberális elvi alapokon álló rendszerek politikájától. Az individualista pedig, aki következetesen liberális is kellene hogy legyen, a törvényhozás szuverenitásának elvi alapján kényelmesen elmehet az egyéni szabadság „közérdekű” korlátozása terén olyan szélsőséges határokig, ahol a szabadságnak már éppen csak az elvi illúziója marad meg.

Mindazonáltal a hatalom biztos megtartása szentpontjából a hatalmon levő csoportnak jobb szolgálatot tesz egy

kollektivistikus politikai elmélet, s az individualizmus a dolog természete szerint, inkább az oppozícióban van helyén. A szilárd politikai vezetéshez ugyanis jó politikai lelkiismeretre, az-az saját ügyünk erejébe vetett hitre van szükség. A jó politikai lelkiismeretnek ekképp két fő eleme van: az egyik saját ügyünk igazságába vetett meggyőződés – a másik az önbizalom, az erős hit abban, hogy ezt az ügyet is győzelemre tudjuk vinni. Ezt az erős hitet pedig voltaképp csak saját természetes felsőbbségünkbe vetett – mint láttuk, „kollektivistikus” szellemű – meggyőződés biztosíthatja. Az individualistának ez a – szükséges – önbizalma azonban állandó összeütközésben van az emberi egyenlőséget valló világnézetével, s ezért az individualista elveket valló csoport erőteljes vezetését mindig akadályozza „ortodox” individualista ellenzéki áramlatok keletkezése, ebben az esetben pedig a jó politikai lelkiismeret egyik főeleme: a küzdelem igazságosságába vetett meggyőződés ezeknek az áramlatoknak az ellenállását erősíti meg. Ezért van az, hogy a kollektivistista, ha szükséges, mindig teljes legalitással és tiszta lelkiismerettel tudja letörni és leigázni az ellene lázadó csoportokat és elemeket, holott az individualista ilyen esetben kénytelen a despotizmus és a terror eszközához nyúlni, mert az egyenlők leigázása, egyéni szabadságuk teljes megsemmisítése az ő elvei szempontjából nem legitimálható. A legvéresebb, legfékevesztettebb terror így mindig az emberi egyenlőség alapján álló individualista „emberbarátok” kezét mocskolja be. Ők nem formálnak jogot arra, hogy embertársaikat leigázzák: ők csupán az „emberiség ellenségei” ellen viselnek irtó hadjáratot. Ennek azonban nincs korlátja.

A kollektivistikus politikai gondolkodás mindazonáltal nem biztosíthatja a hatalom szilárd megtartását, ha a hatalmon lévő csoport vezetésében nem érvényesül a kollektivistista *szellem*, mely a csoportnak, mint egésznek érdekeit következetesen és határozottan fölébe helyezi a csoportot alkotó egyének közvetlen érdekeinek, és ezt a szempontot elegendő szilárd akarattal érvényre juttatja. Ez a szellem pedig éppúgy hiányozhatik egyébként kollektivistikus *világnézeteket* reprezentáló csoportok vezetéséből – Európa kimúlt „konzervatív” és „royalista” rendszerei, elsősorban a francia „Ancien Régime” tanúskodnak erről –, mint ahogy meglehet individualisztikus elveket hirdető csoportokban, amit Cromwell puritánjainak, a francia jakobinusoknak és az orosz balsevistáknak példája bizonyít.³ Mihelyt pedig a csoport kollektivistikus szellemű politikai vezetésre, „kormányzásra” – többé nem képes – akár azért, mert belső lelki válságának esett áldozatául és saját ügye igazságában nem hisz többé, akár azért, mert a hatalom hosszú, kényelmes élvezete következtében tagjaiban hanyatlak a lelki erő – akkor elérkezett az ideje annak, hogy a hatalmat önként átadja, vagy megkísérelje a kompromisszumot. A politikai harcnak racionális,

békés formába való öntése csak ilyen kompromisszumos megoldás keretében lehetséges, amely „intézményesen” biztosítja azt, hogy az önbizalmában hanyatló politikai tényező hatalmát megossza másokkal, vagy simán, megrázkódtatások nélkül átadja ellenfelének.

JEGYZETEK

- ¹ Az erőszak, amelyet a hatalom birtokosai eközben olykor igénybe vesznek, hogy elfojtsák a vitát, amelyre gyakran az ellenzék is erőszakkal – lázadó, terrorisztikus gesztusokkal – felel, s amelyct valamiképp mindig meg is kell indokolni (lélektani kényszer ez), maga sem egyéb, mint fázisa a vitának.
- ² „Kevesen gondolkodnak – mondotta Berkeley – mégis mindenkinek van véleménye.”
- ³ „Világnézet” és „szellem” között a különbséget talán így lehetne legtanulságosabban megvilágítani: „Világnézet”, mint mondtuk, értékelő elméletet kell érteni, amely az emberektől bizonyos állásfoglalást és magatartást követel. Egy ilyen világnézettel szemben az egyes emberek attitűdje több különböző szinten mozoghat. Nevezetesen: 1. Egy világnézetet lehet „vallani” és hirdetni anélkül, hogy ez az illető benső meggyőződésének valóban megfelelően – pl. opportunizmusból vagy „stréberség”-ből. 2. Egy világnézet helyességéről bensőleg meg lehetünk győződve, anélkül, hogy szükségesnek tartanók a magunk magatartását annak megfelelően szabályozni. 3. Érezhetjük a szükségét e „konformitásnak” anélkül, hogy valóban képesek is lennénk azt megvalósítani. 4. *Törekedhetünk* is erre, de sikertelenül. 5. Magatartásunka tökéletesen áthatja az a szellem, amelyet az illető világnézet követel – anélkül, hogy ez tudatos, szándékos igyekezetünk eredménye lenne. 6. Világnézetünk, azaz tudatos meggyőződésünk a szellem, amely életünket, magatartásunkat jellemzi, áthatja, teljes összhangban van egymással.

KÖNYVEKRŐL

LAKNER ZOLTÁN

A táguló világ követe

Laurence Whitehead: Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat. Budapest, 2001. XXI. Század Intézet

Miközben a nyugati politikatudomány a demokratizálódás folyamatát a történelem „fősodrának” tekinti – habár, például, szeptember 11-e kétségbe vonhatja ezt az optimizmust –, s Magyarország évtizede maga is ebben a fősodorban halad, mégsem vehetünk kezünkbe túlságosan gyakran e témával foglalkozó magyar nyelvű munkát. Továbbá, még mindig kivételes eseménynek számít, amikor a kortárs politológiai irodalom képviselői megjelennek a hazai tudományos könyvkiadásban. Minderre tekintettel, örömteli tény, hogy a XXI. Század Intézet „A politikatudomány élő klasszikusai” címmel indított könyvsorozatot, s ennek részeként megjelentette az oxfordi Laurence Whitehead professzor demokratizálódásról írt munkáinak kivonatát tartalmazó kötetet.

Whitehead a magyar olvasóknak válogatta tizennégy tanulmányát, illetve könyvfejezetét. Az elmúlt évtizedek kiterjedt kutatói tevékenységével a spanyolországi, portugáliai és görögországi demokratikus átalakulások szakértőjévé vált, de még talán az említetteknel is mélyebbre ásott a latin-amerikai diktatúrák megszűnésének, s az ott kialakuló demokratikus rezsimek sajátosságainak vizsgálata során. Az utóbbi években alkalma nyílt a kelet- és közép-európai „újdemokráciákkal” is behatóban megismerkedni, s a most megjelent mű egyik tanulmánya foglalkozik is ezzel a témával. Amikor az erről szóló sorokat olvassuk – mindig érdekes egy távoli, de kompetens szerző szemzőgéből látni magunkat –, tapasztalhatjuk, hogy például a nyolcvanas évek ellenzéki csoportjainak a hazai irodalomban

oly hevesen tárgyalt szerepe fel sem tűnik a Nuffield College professzorának megfigyelő állásáról körültekintve. Ez nyilván nem jelenti, hogy ezek nem fontosak: egy viszonylag rövid tanulmányban nem volt mód ezekre a részletekre kiterjeszteni az elemzést. Mégis, látványos, amint Whitehead az 1989–1990-es nagy átalakulást a helsinki záróokmány 1975-ös aláírásával kapcsolja össze, illetve Gorbacsov moszkvai hatalmi játszmáit úgy tekinti, mint amelyek az első pillanattól fogva lehetőséget nyitottak a szatellitországok demokratáinak, hogy fellépjenek a helyi elnyomó rezsimekkel szemben. Az utolsó szovjet főtitkár tudniillik belső ellenzékét konzervatívnak tekintette, így az elene folytatott küzdelem eszközeként újabb és újabb liberalizáló lépéseket tett. Eszerint, hatalomra kerülése első pillanatától – 1985-től – fogva biztosra vehető volt (lett volna?), hogy nem nyúl azokhoz a represszív, akár nyílt katonai fenyegetést és beavatkozást jelentő eszközökhöz, melyekhez Hruscsov vagy Brezsnyev. (Az 1990-ben Vilniuson végiggördülő tankok nem illelenek bele ebbe a képbe, ez talán magyarázatot igényel. Igaz, Gorbacsov mindig is tagadta, hogy ő hozta volna a beavatkozásra vonatkozó döntést.) Ezt figyelembe véve nem is annyira a szovjet fenyegetéstől való félelem oldódása volt az átalakulás kezdetének kérdése, hanem, hogy a kelet- és közép-európai demokraták mikor hallották meg: másképp üti az időt a Kreml órája. Ebből a szempontból pedig a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1991-es feloszlata nem annyira az egy pillanatig dermesztőnek, de aztán inkább elég hervadt augusztusi puccsnak volt a következménye, hanem Gorbacsov hatéves konzervatívellenes stratégiájának.

A Nyugat szerepének megítélése is más ennél az igazán nyugati tudósnál, mint amit talán megszoktunk. Nem kérdőjeleződik meg a gazdasági és katonai verseny vagy az adósságspirál kialakulásában játszott szerep fontossága – nincs is ezekről szó, mert nem ez a szerző nézőpontja. Ellenben, idézi azt a véleményt, amely szerint a nyugati rendszer nem – akár az előbbieken felsoroltakban is megnyilvánuló – konzisztens és előrelátó politikájával gyakorolt hatást a szovjet blokk országra. A nyugati rendszer „igazi génuszát” államiságának életképessége és vonzása jelenti – hozzátehetjük, nem csak a múltban volt ez így. Nyilván nem mellőzhető a nyugati vezetők kritikus szituációkban hozott döntéseinek vizsgálata. Whitehead ki is emel néhány olyan történelmi csomópontot, amelyeknél ha más döntések születnek, más irányt vehetett volna a történelem. Azonban a Nyugat attraktivitására és e tényező állandóságára vonatkozó megállapítás átvétele, vagy a gorbacsovi stratégia folyamatosságának elemzése ráirányítja a figyelmet a hosszú távon érvényesülő tendenciák fontosságára. Nem csak a gorbacsovi fél évtized, hanem a hidegháború egészének négy és fél évtizede, de akár – folytathatjuk a gondolatot – a Nyugat iránti

vonzalom hosszú évszázadai értelmezési keretet kínálnak a saját magunkról való gondolkodásnak is. Sőt, e keretek nélkül nem is fogunk megérteni semmit. Nem mondhatjuk, hogy ennek a távlatos töprengésnek nincsenek jelei a magyar politikatudományban, de talán még nem nevezhető bevett és általánosan elvárt követelménynek. Kissé irigykedhetünk is egy olyan ország szülöttjére, amelynek például jogrendszere, beleértve a közjogi szisztémát is, maga a „velünk élő történelem” – ami egyúttal mégsem jelenti a múlt egy darabjához, főként pedig annak egyféle értelmezéséhez való mániákus kötődést, s egy darab holt rögben való lecövekkelést. Ahol a folyamatosság tradíció, ott, úgy tűnik, sokkal inkább magától értetődő az események és a politikai döntések hatásainak hosszú távú elemzése, merthogy van hosszú táv. Nem a történelem megszakítottága jelenti a múlttól való tapasztalatot, aminek következtében sokan csupán ezeket a viszonylag apró darabkákat hajlamosak vizsgálgatni. Whitehead munkájának egyik tanulsága, hogy „nem szabad elragadtatással üdvözlönnünk a szenzációs rövid távú fejleményeket, amikor a valóban fontos folyamatok többsége hosszú távú és sokoldalú” (173. o.).

A folyamatosság azonban nem egyenlő a finalizmussal. Bármily világosan rajzolódna is ki a politika és a történelem útjai, s bármilyen egyenesnek is tűnnek olykor, nem hihetjük, hogy nem lesznek időnként kisebb kacskaringók vagy épp nagyon is éles kanyarok. Lehetünk mégoly meggyőződéses demokraták, mégsem hihetjük, hogy a teremtés immár bevégeztetett, küszöbön áll a boldog vég, s nincsenek többé megválaszolatlan kérdések az univerzumban. Meggyőzően szólnak erről Fukuyama vagy Huntington művei, de Whitehead könyvének is ez az egyik legfontosabb üzenete. Miután a demokráciák „életképessége” kapcsán elemezte a legitimitás, az intézményi konszolidáció, a civil társadalom és a rendszer teljesítményének fogalmait, kritériumait (ebben a részben, egyébiránt, a bolíviai tapasztalatok alapján von le általánosabb következtetéseket), emlékeztetünkbe idézi Arisztotelész *Politikájának* sorait. Hosszasan, nem titokoltan kijózanító szándékkal citálja azt a részt, amelyben Arisztotelész az uralmi formák váltakozásáról és ennek okairól értekezik, bemutatva, miképp követi egymást az egyeduralom, a kevesek uralma és a népuralom. Whitehead nem állítja, hogy a demokratizálódás linearitását vallókkal szemben feltétlenül a ciklikus teóriák fölénye kell hogy érvényesüljön. Mindösszesen, ott zárja le Arisztotelész emlékeztetőjét, ahol a politológusok dedapja (ükapánk: Platón) a tisztánlátás nélkülözhetetlen követelményeként állítja valamennyi politikával foglalkozó elé, hogy „elfogultság és rosszindulat nélkül formálja meg véleményét” (118. o.). Ennek figyelembe vételével Whitehead is csak azt rögzíti: „egyelőre nehéz megmondani, hogy a latin-amerikai újdemokráciákra miféle ciklikus variáció érvényes, de a mostani

fejlemények az andokbeli köztársaságokban, Kolumbiában, Ecuadorban és Venezuelában arra utalnak, hogy még mindig inkább a ciklikus, és nem a lineáris perspektívának van némi magyarázó ereje" (119. o.). Lehet, ez a megállapítás nem robban úgy, mint egy bomba – általában a szerző igencsak kerüli a bombasztikus megjegyzéseket, s stílusa néhol szürkébbnek is tűnik, mint amennyire azt a téma komolysága feltétlenül megkívánná. Azonban egyetlen olyan tételt sem vezet elő, amely mellett ne érvelne hosszasan és a rá igencsak jellemző alapos-sággal, vagy ami ne volna ellenőrizhető – s mégiscsak ez az elsődleges elvárás egy tudományos munkával kapcsolatban.

Érdemes jelezni, hogy Whitehead számos olyan problémát is felvet és elemez, amelyek Magyarországon a napi politika területén vannak, jobb esetben pedig a tudományos kutatás érdeklődését is felkeltették már. Ilyen például a „civil társadalom”, amellyel kapcsolatban szélesebbre tárja az értelmezési és értékelési lehetőségek kapuját, mint az általában szokásos e témában. Szó esik például arról, hogy a politikai rendszer és a magán-szféra közötti közvetítést éppenséggel „nem civil térközök” is elvégezhetik. Ennek példája a modern maffia, amely nem csak Latin-Amerikában, de egyes, az egykori keleti blokkhoz tartozó országokban, szovjet utódállamokban is riasztó befolyásra tett szert. Márpedig, ahol a közvetítési szerepbe ilyen „barátságatlan” szerveződések nyomulnak be, ott a demokrácia minősége bánja majd, hogy nem voltak olyan társadalmi csoportok és szerveződései formák, amelyek elfoglalni lettek volna képesek ezt a territóriumot. Talán az sem általános megközelítés e témát illetően, hogy a civil szerveződések más módon is kifejthetnek negatív hatást a társadalmi folyamatokra. A magukat megszervezni képes csoportok a saját érdekeik képviselőit alakulnak. A legjobb és legtöbb társadalmi tőkével rendelkezők „túl sűrű” egyesületi életet élnek: behálózzák a társadalom, a gazdaság, a kultúra számukra fontos szegmenseit, lehetetlenné téve, hogy más szereplők is megjelenjenek. A felszínen mindez ünnepelhető egy adott szféra példátlan aktivitásaként és érdekérvényesítő képességeként, de elképzelhető, hogy a gyakorlatban a magas szintű társadalmi tőkével rendelkezők a tőke-újratermelés újabb lehetőségét találták meg a civil szervezetek létrehozásában. Márpedig „a legtöbb létesített demokráciák csak akkor működnek jól, ha képesek korlátozni a kizárás tendenciáit és rávenni a legtöbb társadalmi tőkével rendelkezőket, hogy civil elkötelezettségeiket szélesebben és hosszabb távon értelmezzék az ország egész társadalmi érdekében” (29. o.). Ebben az esetben elkerülhető az is, hogy az arisztotelési ciklikusság érvényesüljön, s a demokráciában csalódottak egy újabb diktatórikus rezsim felállítását jobb megoldásnak tartásák a létező demokrácia rendszerénél. Ki tudja, talán épp az érdekeiket a legönzőbb módon érvényesíteni szándékozók veszíthetik így a leg-

többet. Nem tűnik ez napi problémának, de azt is tudjuk, hogy nem csak az egyes emberek, hanem a társadalmak, politikai rendszerek számára is meghatározóak a „gyerekkori élmények”. Különösen, ha felnőttkori tapasztalatokban folytatódnak. Az igazán hűsbavágó kérdés, mi történik akkor, ha a civil társadalmat a „modern többségi barátságtalanság” fenyegeti. Whitehead ide sorolja a kereskedelmi tömegtájékoztatás személytelen felelőtlenségének, a gyökértelenné vált és félrevezetett választók impulzivitásának, a spekulatív pénzpiacok rövid távú szemléletmódjának vagy épp a szervezett bűnözés által előidézett biztonságihiánynak számunkra is ismerős problémáit. Annak érdekében, hogy az átmenet ne a létrejövő demokrácia törékenységét stabilizáló struktúrákat hozzon létre, meg kell erősíteni azt a civil társadalmat, amely a „társulás önfenntartó központjainak sokadalmából áll, amelyek versengenek, részben pedig együttműködnek egymással annak érdekében, hogy érvényesítsék rivalizáló érdekeiket és az autonómiáról, az udvariasságról és az önmaguk megtartásáról alkotott alternatív felfogásukat” (44. o.). Az átmenet során alapozó döntések sorát kell hoznia az államnak, amelyek korlátozzák a később számításba jöhető politikai együttműködési mintákat: az alkotmányozás bizonyos formái javíthatják egy életképes civil társadalom kilátásait.

Még hosszan idézhetnénk a magyarországi problémák megfelelőit – az intézmények számonkérhetősége, a korrupció, a privatizáció ellentmondásai stb. – Whitehead latin-amerikai kutatásai alapján. A fentiek kiemelése azért látszott fontosnak, hogy érzékeltessük: a folyamatok hosszú távú szemlélete nem mentesíti az arra hivatottakat a napi döntések felelőssége alól. Nem relativizálja a problémákat, hanem perspektívába illeszti, s ez két különböző dolog. Az összehasonlító elemzés, amelynek a szerző kiemelkedő képviselője, azért fontos, mert idő- és térbeli horizontunkat kitágítva éppen ebben, a gyakran hiányolt perspektívában, illetve az egymással versengő perspektivikus nézőpontok kialakításában nyújt nélkülözhetetlen segítséget.

SZABÓ MÁRTON

Politológia, pszichológia, kommunikáció*

Lányi Gusztáv: *Lélektan és politika.
Bevezetés a politikai pszichológiába.*
Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest 2001.

Lányi Gusztáv: *Rendszerváltás és politikai
pszichológia: Politikai pszichológiai tanulmányok.*
Rejtjel Kiadó, Budapest 2001.

A formálódó magyar politológia fontos tudományos eseménye volt 2001-ben, hogy a politikai pszichológia kialakításán fáradozó Lányi Gusztáv két könyvet is megjelentetett. Az egyik a diszciplína alapkérdéseit taglalja, a másik könyv tanulmányai a magyar politikai valóság pszichológiai szempontú elemzéseit. A szerző évek óta tartó fáradozása, minden jel szerint, meghozta kezdeti eredményeit. Ezért talán nem tűnik merész kijelentésnek, ha azt mondom, a fenti munkák megjelenése után már van magyar politikai pszichológia, és mostantól kezdve minden ezzel kapcsolatos komoly észrevétel és kritika a jelzett könyvektől fog elindulni. A történet azonban korábban kezdődött.

1992-ben Lányi tollából egy figyelemre méltó tanulmány jelent meg. Írásának hőse a *nem létező* magyar politikai pszichológia, amely eddig álruhában és mellékszereplőként lépett csak az ország politikai és tudományos színpadára. Lányi úgy

* Készült a T035290 számú OTKA kutatás keretében.

érvelt itt, hogy a magyar tudósok a huszadik században a szisztematikus-módszeres vizsgálatok helyett pszichologizáltak és mellékutakon jártak, a politikusok pedig rendre belebarmoltak a tudományba, mert a pszichológiát minden áron saját hatalmuk szolgálatába szereték volna látni, vagy egyszerűen semibe vették. Ez annál is szomorúbb – véli – mert pár évtizede Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a politikai pszichológia sikeres diszciplína, amely a politikusi mesterség egyik alapja és az eredményes politizálás elismert segítője. (Lányi 1992)

A tanulmány megjelenése óta azonban közel tíz év telt el. A társadalomtudományok felszabadultak a központi hatalom belebarmoló gyámsága alól és elkezdtek élni a modern társadalmakban szokásos életüket. A politikatudomány is bevett diszciplínává vált és létrejöttek alapvető intézményei. A politikai pszichológia sem ott tart, mint a kilencvenes évek elején: részben számba vette hagyományait, és megkezdte a nemzetközi tudományosság recepcióját. (Lányi 1996; Hunyadi 1998) Két egyetemen is tanulnak politikai pszichológiát a politológus hallgatók, évente mintegy százan. Mindebben a fő érdem Lányi Gusztáv, aki kitartóan dolgozik azon, amit a rendszerváltozás-kor a fejébe vett: legyen Magyarországon is politikai pszichológia.

Azt gondolom azonban, hogy a politikai pszichológia helyzete egyáltalán nem lefutott ügy hazánkban. Talán nem is azért, mert a formálódó politikai pszichológia túlságosan egyszemélyes tudomány: Lányinak segítői már vannak, követői is előbbutóbb lesznek majd. Abban is bízhatunk, hogy a politikusok nálunk is felismerik a „lélekismeret” és a pszichológus hasznát hatalmuk optimalizálásában; ismerünk pártok és politikusok körül szorgoskodó pszichológusokat, még ha a számuk össze sem hasonlítható a jogászok és a közgazdászok töméntelen mennyiségével. Úgy vélem ezért, hogy a politikai pszichológia jövője ma már elsősorban tudományon belüli ügy, ha úgy tetszik tudománypolitikai kérdés. Hazai sorsa egyrészt azon múlik, hogy az intézményesedő és stabilizálódó magyar politikatudomány prominensei tudományukon belül milyen helyet szánnak a pszichológiának, másrészt pedig azon, hogy a pszichológia művelői a lehetséges politikai pszichológiák közül melyik mellett kötelezik el magukat. A kettőt a politikáról vallott felfogás fűzi egybe.

Az elsőről csak röviden szólnék, két példa erejéig. Az egyik. A két egyetem, ahol a politológus hallgatók pszichológiát tanulnak, igen fontos képzési bázisok, de sokkal több azon helyek száma, ahol a szakos hallgatók nem tanulnak politikai pszichológiát. Ezeken a helyeken a tematikában tárgyilag dominál az eszmetörténet és az intézménytan, azt sugallván, hogy a köznap ember politikai magatartásának vizsgálata – hozzátenném: gondolkodásának és beszédmódjának kutatása is – kívül esik a

politológia illetékességén, leszámítva talán a „kérdőívezést”. A másik. Nem túl régen jelent meg egy tanulmány a hazai politikatudomány állapotáról, amiben a szerző a következőket írja Lányi munkássága kapcsán: „a magam részéről nem vagyok meggyőződve arról, hogy a politikai pszichológiai megközelítés termékeny lehet a racionális, kalkuláción és okosságon alapuló politika világában.” (Lánczi 2000: 161) Tudható persze, hogy az ilyen vélemény nem unikális, a politikai magatartást sokan azonosítják az érdekevezérelt kalkulációval és a racionális tudattal, amit persze nem szabad „elpszichologizálni”. De azt talán mégsem állíthatjuk komolyan, hogy ez lenne a politikai magatartás empirikus valósága, hiszen az ember eszes lény ugyan, de nem észlény. Túl ezen, a pszichológiai nézőpont még a kalkulatív cselekvés értelmezésében is hasznos lehet, ahogyan ezt meggyőzően bizonyítja a kognitív pszichológia és a „választáspolitikológia” egymásra találása (Lányi 2001a: 138–139) Azt pedig akár evidenciaként is kezelhetnénk, hogy a politikai valóság *szimbolikus realitás* is, amit olyan nagyhatású életművek bizonyítanak, mint Harold Lasswell, Murray Edelman vagy Eric Voegelin munkássága.

Vagyis ma még nem kevés azoknak a politológusoknak a száma, akiket „agyonyomnak” a bonyolult politikai intézmények és a megalapozó nagy eszmék, ezért a politológia komolyságát a hasznát is azon mérik, hogy a tudomány mire képes ezek feltárásában, leírásában és ismertetésében. Az enyhén arisztokratiкус felfogásban láthatóan nincs helye a köznapo ember világnak és magatartásának, legfeljebb a kormányozhatóság erejéig. Érdemes pedig tudnunk, hogy az a Harold Lasswell, aki az *empirikus* politikatudomány kezdeményezője és első nagy alakja volt, egyben a politikai pszichológia alapító atyja (Lányi 2001a: 30–33) és a politikai szemantikai kutatások elindítója is (Szabó 1998: 20–39). Nyilvánvalóan azért, mert úgy látta, hogy a pszichikum és a beszéd elválaszthatatlanok a politika mindennapi valóságától. Ha tehát a politológia nem úgy definiálja önmagát mint intézménytan és a szervezeti viselkedések vizsgálata, máris egy összetett szimbolikus világgal szembesül, amelyet nem „megtisztítani” kell a lelki és beszédbeli zavaró tényezőktől, hogy ezek mögött valami lényegi realitást ragadjunk meg, hanem a politikai valóság konstitutív tényezőinek kell őket tekintenünk. Illúziókban persze nem érdemes ringatni magunkat. A politikai elit mindig is *kezelni* fogja az állampolgárokat, amihez a politológia asszisztálni fog, és abban is csak reménykedhetünk, hogy a politikai kommunikáció divatja nem egyszerűen a jó öreg propaganda hatékonyabbá tételét jelenti.

Lehet tehát úgy értelmezni a politológiát, ezt a viszonylag friss tudományt, hogy nincs benne helye a politikai pszichológiának, mint ahogyan olyan politikusi gyakorlat is van, amely idegenkedik a pszichológiai ismeretek használatától. Ennek ellenére a politológiában van fogadókészség a pszichológiára, és a politikai pszichológia is kezdi megmutatni arcát s lehetőségeit. Legitimitása ma már nem kétséges. Ezért azt gondolom, hogy a következő tíz évben sok múlik magán a politikai pszichológián, vagyis azon, hogy milyen teljesítményei lesznek, és milyennek mutatja fel magát a politikát. Lányi Gusztáv könyvei és írásai egyértelművé teszik, hogy nincs egységes politikai pszichológia, a politikai pszichológia behaviorista, kognitív, pszichoanalitikus és fenomenológiai tradíció alapján egyaránt létrehozható. (Lányi 2001a: 113–125) Természetesen mindegyik terület nemzetközi eredményeit illik ismernünk, de kérdés, hogy művelhető-e és művelendő-e mindegyik tradíció hazánkban. Úgy vélem ez részben elvi, részben praktikus kérdés. A praktikuságról annyit, hogy ez alapvetően tudományos kapacitás és érdeklődés kérdése: kizárni egyiket sem lehet, de ha nincs, aki csinálja és nincs rá igény, akkor nem lesz; ha pedig valaki ambicionálja, akkor vélhetően meg is csinálja vagy megcsinálhatja. Mondhatjuk, ez ilyen egyszerű. Az elvi kérdés már bonyolultabb, és a következőkben ezzel foglalkozom részletesebben.

Az alkalmazott politikai pszichológia megrendelésfüggő. Nem csak a témája, hanem a szemlélete is a megrendelőtől függ. A politikusoknak sokan akarnak tanácsot adni, ami nem könnyű feladat, de tudható, hogy a tanácsadónak erre lehetősége csak a politikusok által képviselt szemléleti kereteken belül van. Igényeik, kívánságaik, megrendeléseik is ehhez igazodnak. A választási csatákba és kormányzási ügyekbe bonyolódott politikusok pedig nyilvánvalóan olyan pszichológiai ismertekre kíváncsiak, amelyeket alapvetően egy behaviorista és kognitív, esetleg pszichoanalitikus szemléletű elemzés szállt a számukra, hiszen uralni akarnak egy helyzetet és befolyásuk növelésére törekcsenek. Elvileg ezért nálunk is lehet számítani ilyen típusú elemzésekre, illetve arra, hogy számuk gyarapodni fog. Ilyenek tekinthetjük például a kampánytanácsadást vagy a „hogyan győzzünk” típusú receptgyűjteményeket és használati utasításokat.

Lányi Gusztáv politikai pszichológiája azonban más tradíciókhoz kapcsolódik. Természetesen végzi a diszciplína nemzetközi trendjeinek magyarországi ismertetését (Lányi 1996) és recepcióját (Lányi 2001a: 11–32, 103–133), azonban a hazai jelenségek elemzésében (Lányi 2001b: 69–243) a *fenomenológiai* alapú pszichológiát favorizálja, még ha vegyíti is ezt más iskolák módszereivel. Ez az irányzat nem a cselekedtek okainak (hozzá tenném: mindig is konstruált okainak) feltárására törekszik, hanem azt a *szabályrendszert* vizsgálja, amelyet a szemé-

lyek viselkedésük és mások megértése során követnek. És abban is követi az iskola nagy újtása, hogy komolyan veszi az emberek köznapi magatartását és tudását, vagyis nem ezek mögött keresi a „lényegét”, hanem ebben találja meg a lelki tényezők jelenlétét. Empirikusan ez a világ csak a köznapi *diskurzusokban* érhető el, abban a beszédfolyamban és szövegvalóságban, amelyben a választópolgárok és a politikusok is megkonstruálják saját világukat, politikai identitásukat. A tudomány természetesen mindezt értelmezi. Lányi Gusztáv ehhez – az iskola hagyományainak megfelelően – előszeretettel használja a dramaturgiai metaforát és a történeti összefüggéseket, és még abban is követi a tradíciót, hogy a politikai pszichológia legfontosabb feladatát a politikai gyakorlat humanizálásban, nem pedig a mindenkori hatalom és az irányítás menedzselésében látja.

Én ezt a törekvést még akkor is perspektivikusnak tartom, ha politikai tanácsadóknak és szakértőknek (a funkciót egyébként Lányi nem tekinti elhanyagolhatónak) többnyire nem azokat szokták felkérni, akik az ilyen jellegű tudomány mellett kötelezték el magukat. Szimpátiám oka egyrészt az, hogy ezen szemlélet alapján olyan politikakép konstruálható, amely szakít a politika arisztokratikus szemléletével. (Szabó 2001: 264–266) Itt ugyanis egymás mellé kerül a választó polgár és a cselekvő politikus, az „egyszerű” ember és a „bonyolult” értelmiségi; a politika univerzuma nem a hatalmi helyzet, hanem a különböző értelmezések és jelentések mentén kialakuló szerepek szerinti differenciálódik. Vagy ahogyan Lányi írja: „egyrészt azt firtatom, hogy milyen emberek a politikusok – másrészt arra is kíváncsi voltam (vagyok), hogy milyen emberek a (választó)polgárok”. (Lányi 2001b: 69) Ezt a szemléletet már csak azért is értékelnünk kell, mert a politikatudományban nagy a hajlam arra, hogy a politikát alig áttekinthető intézményrendszernek és köznapi tudással felfoghatatlan „mögöttes struktúrának” ábrázolja, a politizáló értelmiségben pedig arra van hajlandóság, hogy a politikát egybemossa a pártok működésével, ezt pedig a pártpolitikusok gyakran nemtelen vetélkedésével, nyíltan felvállalt konok egyoldalúságaival. A fenomenológiai szemléletű pszichológia viszont a politikát a közösség *közös és nyilvános* ténykedésének tekinti, amelyben természetesen pszichés mozzanatok is jelen vannak, és szabályokat követő befolyásoló erővel bírnak.

Egyetértek Lányi Gusztávval abban, hogy a politikai pszichológiának nem kell állást foglalnia a pszichológiát megosztó paradigmaticus vitákban, hiszen nem ez a tárgya és a feladata. Azt azonban okkal feltételezhetjük, hogy nem maradhat ártatlan az irányzatok csatájában. Mindenképpen választania kell közöttük, választása azonban nem csak metodológiai kérdés, hanem a (politikai) világ adott konstrukciója melletti elkötelezettség is. A feladat nem egyszerű, hiszen a döntés egyszerre tu-

dományos és morális kérdés, amely – ráadásul – a választás függvényben eltérő tudományos karriereket jelöl ki. Én ezért *kitartásra és következetességre* biztatnám Lányi Gusztávot. Kitartásra, mert a fenomenológiai szemléletű és kommunikatív alapú politikai pszichológia szellemében történő valóságértelmezés további nagy feladatokat ró a követőjére. És következetességre, mert erős a csábítás arra, hogy az egyszerűbb és „hatalmilag” hatékonyabb (hogy ne mondjam: kifizetődőbb) paradigmák eltérítsék a tudóst a maga választotta úttól.

Az eltántorulás természetesen lehet tudományos is, a választott elvek következetes alkalmazásának megbicsaklása. Megemlítenék két problémát, amely szerintem efféle eltántorulást jelent Lányi egyébként következetes munkásságában. Az egyik az a törekvés, hogy Lányi a politikai pszichológiát a politika *alaptudományának* igyekszik beállítani. Az írja: „a szisztematikus politikai tudásnak a politikai pszichológia olyan alapját képezné mint a biológiának a szerves kémia és a kémiának a fizika”. (Lányi 2001a: 93) Nem az a probléma ezzel az állítással, hogy írója érvel a politikai pszichológia fontossága mellett, hanem az, hogy ezt úgy teszi, mintha létezne a politikai tudásnak bármilyen diszciplináris alapismerete, amely más diszciplináris tudásokhoz képest előbbre való, mert hozzájuk képest mélyebb, alaposabb, fontosabb. Én úgy vélem, hogy a politika tanulmányozásában nem létezik tudományos hierachia, a jogtudomány nem előbbre való a filozófiánál, a szociológia a történettudománynál. Észre kell vennünk, hogy éppen a hierachizálásra való törekvés szorítja háttérbe a pszichológiát vagy az antropológiát, ami viszont a politikai valóság hierarchikus szemléletéhez kapcsolódik: az intézmények a topon vannak, a köznapi emberek politikai magatartása viszont a béka feneké alatt. Nem segít a szemléleten, ha megfordítjuk a hierachiát, ebből csak az a kiút, ha több *egyenrangú* tudomány együttműködéseként képzeljük el a politikatudományt.

A másik meghátrálásnak azt tekintem, hogy Lányi túlságosan is az alkalmazott tudományhoz köti a politikai pszichológia státusát. Tekinthető ez persze védekezésnek, a tudomány hasznosága melletti érvelésnek, ám tartalmaz egy nagy lemondást. Nevezetesen, mintha a politikai pszichológia nem lehetne a politika *értelmező* tudománya, mindenféle konkrét alkalmazhatóság és eseti felhasználás nélkül, csak úgy a megismerés és a szemléletformálás vagy a kultúra gyarapítása okán. Én ezt nem hiszem! Egyébként is, ha a pszichológiának Lányi a politika világában humanisztikus funkciót szán, akkor ez nem állítható párhuzamba a sport- vagy a munkapszichológiával. A humanisztikus tudomány célja nem egy konkrét tevékenységterület optimalizálása, hanem a közösségi ügyek közös intézéséhez történő tudományos hozzájárulás, a közgondolkodás szintjének emelése, amely csak akkor nevezhető alkalmazásfélének, ha egyúttal

minden tudományt alkalmazott tudománynak tekintünk. A politikai pszichológia igenis lehet a politika szuverén diszciplínája, amely maga is megkonstruálja a maga politikai képét vagy politikai valóságát. Ha olvassuk Lányi elemzéseit, akkor ezekből egy olyan politikai valóság néz ránk, amely semmilyen más politológiai elemzésben nincs benne. Mi más bizonyítaná meggyőzőbben, hogy fenomenológiai szemléletű politikai pszichológia nem az intézményi ember kormányozhatóságát vizsgálja, hanem a politika valóságtermészete érdekli, ha úgy tetszik szigorú akadémiai normák szerint?

*

Ez a politikai pszichológia erős rokonságot mutat a diszkurzív politológiával, másképpen szólva a társadalmi kommunikáció ontológiai felfogásának (Béres-Horányi 1999: 13) politológiai specifikációjával. Ezt Lányi két alkalommal is explicitté tette egy-egy tanulmány erejéig. Az első tanulmányában még csak jelezte az összefüggést, mintegy programszerűen vázolta a lehetséges kapcsolódást: „a politika diszkurzív értelmezése, azaz a nyelvi fenomén, a politikai »beszédtest« (mint sajátos »narratív gravitációs központ«) visszavezethető a politikai magatartás »dramaturgiájára«. (...) Az tehát, hogy KI a beszélő, MIT mond és HOGYAN vitázik a politikai valóságról és annak hatáiról – a politikai személyiség magatartásának teátrális és színpalak mögötti »dramaturgiájában« érhető tetten: a nyilvánosság és a titok, az énprezentálások és politikai játszmák, a bizalom és a bizalmatlanság stb. pszichológiai folyamataiban”. (Lányi 1997: 119–120) Második tanulmányában pedig ennek szellemében részletesen kifejtette, pontosabban szisztematikusan vázolta a politikai magatartás dramaturgiáját, amely a nyelviileg artikulálódó és pszichológiailag értelmezett szerepek konvergenciájára épül. (Lányi 2000) Természetesen a konvergencia nem véletlen.

A nyelv és a lélek egymáshoz való kötődése régi felismerés, még ha ez igencsak különböző értelmezésekben jelent és jelenik is meg. Hadd utaljak itt Arisztotelész *Rétorika* című munkájára, amely az első fennmaradt szisztematikus effektusinterpretáció is. A szerző a nyilvános beszéd hatását vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy az érzelmek komoly befolyással vannak a közéleti gondolkodásra és magatartásra, márpedig ezek egyrészt a beszédekben öltenek testet, másrészt beszédekkel befolyásolhatóak. Így aztán a retorika keretei között megvizsgálja, hogy milyen érzelmek vannak, hogyan jut el valaki az egyik érzelmi állapotból a másikba és mely tényezőkkel lehet ezeket befolyásolni. Hangsúlyoznám, hogy mindezt a retorika keretei között, a közéleti beszédvalóság integráns részeként. (Arisztotelész 1999: 81–111) De utalhatunk Harold Lasswellre is, aki úgy

vélekedett, hogy „életünk rendkívüli mértékben függ közvetlenül a szavaktól és gesztusoktól (...), személyiségünknek mint egésznek a státusa bele van szőve a verbális megfelelés folyamatába” természetesen a közélet színterein is. (Lasswell 2000: 13) A pszichológia azonban csak akkor vonja le mindennek a konzekvenciáit, amikor szakít a *természettudományos* ihletésű emberképpel és magatartásfelfogással, s a beszédet és a jelentést állítja elemzése „gravitációs” középpontjába.

Amikor a diszkurzíve felfogott politikai valóság értelmezésére és leírására teszünk kísérletet, akkor is valami hasonlót teszünk; megpróbálunk eltávolodni mind az objektivista ténytudományok, mind a szekularizált teológia szemléletétől. Ez azért nehéz feladat, mert gondolkodásmódjuk mélyen áthatotta a köznap és a tudományos valóságértelmezéseket, ahol is az *objektív tény*, az *ok* és az *igazság* „szentháromsága” embertől független, mondhatnám embertelen entitások, amelyekre a jelenségeket visszavezetve a dolgok állítólag el vannak rendezve, meg vannak magyarázva. A diszkurzíve értelmezett politikai valóság sem azért problematikus sokak számára, mert azt kellene elfogadniuk, hogy a politizáló egyének beszélnek és kommunikálnak, hiszen ez evidens, hanem azért, mert azt kellene megérteni, hogy ez nem az intézményi státusok és tárgyi állapotok függeléke és kiegészítése, hanem ehhez képest egy *másféle* politikai valóság megjelenése. A politikai jelentésadások törvényszerűségei és a jelentésfeltételek szabályrendszerei nem az intézményeket vagy az „objektív” cselekedeteket ragadják meg, hanem a politika jelentéses világát írják le, amelyek nem kevésbé lényegesek a politikai közösségek életének alakulásában mint mondjuk az intézmények és szervezetek által megszabott lehetőségek és keretek. A szavak *mögött* tehát nem kell vizionálnunk valami igazabb realitást magyarázandó a szavak éppígy létét: a jelentéseknek vannak persze jelentésfeltételei és szabályai, de ez maga is nyelviileg artikulálódik, még ha esetleg más nyelven vagy szinten is. A kutató és a tudós is része saját politikai és tudományos közösségének.

Amikor Lányi Gusztáv a politikai diskurzusokat vagy diszkurzív szerepeket és tematizációkat pszichológiailag értelmezi, akkor ugyanannak a jelenségnek egy *másféle* értelmezését vagy jelentésadását végzi el, mint amit a nyelvi elemzés feltár. Nem az okát írja le a politikai diskurzusoknak vagy kommunikációknak, vagyis nem vezeti vissza őket valami objektív entitásra, hogy igazságukat megmutassa. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelv és a lélek, a beszéd és a pszichikum azonos szinten helyezkednek el, egyik sem magyarázza meg a másikat, egyik sem oka vagy következménye a másiknak. A politikai élet egymáshoz tartózkodó, esetleg egymásra reflektáló, két aspektusáról van itt szó, amelyek mindeneke előtt *tágítják* egy-egy adott jelenség értelmezési lehetőségeit, vagyis új *perspektívákat* nyitnak a

dolgok megértésében. Az eredmény: a viták szofisztikáltabbak és értőbbek lehetnek, bővíthet a cselekvések köre és gazdagodhat a közösség tudása, irányítói a lehetőségek nagyobb tárházából válogathatnak. Amikor valaki tudományosan úgy érvel, hogy ő cáfolhatatlanul kimutatta egy-egy vélemény és magatartás okait, vagy prognosztizálni tudja adott társadalmi okok majdnem holtbiztos következményeit, akkor úgy viselkedik mint az egyszeri vicc hőse, aki egy sötét szobában próbál megfogni egy nem létező fekete macskát, és közben magabiztosan kiabálja: megvan, megvan.

*

A pszichológia tudománya valójában mindig is közel volt a beszédhez és a jelentéshez. Már a kognitív törekvések arról szóltak, hogy a motívum és a következmény között ott van a tudás, az ember egész feldolgozó-értelmező apparátusa, amely megbonnyoltja az inger és a válasz között eladdig feltételezett egyszerű viszonyt. A pszichoanalitikus iskolák pedig már kifejezetten az ember *elbeszél*t álmaj, történetei, köznapi kijelenségei nyomán igyekeztek megragadni a személyiséget, tudományosan újraértelmezve, megfejtve a páciens saját szavait. A tendencia az utóbbi egy-két évtizedben is folytatódott, és a pszichológia „második kognitív forradalmát” megvalósító törekvések nyomán teljesebbé vált.

Közülük utalnék háromra. A Serge Moscovici által kezdeményezett *szociális reprezentáció-elmélete* – amely némi hányattatás után ma már versenyben van a második kognitív forradalom „vezető elmélete címért” (László 1999: 25) – vizsgálatának centrumába a common sense és a pszichológiai realitás kapcsolatát állította. Az irányzat képviselői szerint a társadalom *jelvalósága* egyszerre a pszichikum s a társas kommunikáció tükré és feltétele, másképpen szólva, a lélek s a társadalom a nyilvános kommunikációkban létezik, ezek szabályrendszereiben és működési módjaiban. Az elmélet nem fogadja el azt a feltételezést, hogy a társadalom objektív eszenciák létezése lenne; a társadalmi valóságot maguk az emberek teremtik meg, mégpedig interszubjektív kommunikációs tevékenységük révén, amelyben egyrészt feltárul a pszichikum természete, másrészt a csoportkohéziót fenntartó köznapi vagy természetszerű logika, amely radikálisan különbözik a tudományos gondolkodásmódtól. Rom Harré *diszkurzív pszichológiájának* is kulcseleme, hogy a pszichikum vagy a lélek nem privát képződmény, hanem publikus jelenség, amely a mindennapi interszubjektív nyelvhasználatban mutatkozik meg. (Ortmayr 1997) Az irányzat alapvető törekvése „a cselekvő számára releváns jelentések megállapítása és vizsgálata, nem pedig a pszichológus által előírt mércéhez történő igazodás mértékének a megállapítása” (Bodor 1997:

114), ami annál is fontosabb, mert a tudomány fogalmai rendre eltorzítják a köznapi kulcskategóriák konceptuális struktúráit. A *narratív pszichológia* egyik vezető képviselője, Jerome Bruner még egyértelműbben tesz különbséget tudományos és mindennapi gondolkodás között. Úgy látja, hogy a köznapi embert nem érdeklik az univerzális magyarázó sémák, ő mindegyiknél elmeséli a valóságot, pontosabban az emberek életszerűségeire törekedve elbeszéli egymásnak azt, ami van, mégpedig nyilvános értelemadás és koherencia teremtési szándék által vezetettve. A narratív pszichológia ezért egyrészt vizsgálja a narratívumok formáit, struktúráit és működésmódjukat, másrészt azt, hogy ezek milyen szerepet játszanak és milyen funkciót töltenek be az emberek életében. (László 1999: 42–78)

Ezek a nézetek nem társtalanok, más társadalomtudományokban is lehet találni hasonló törekvéseket. Clifford Geertz pontosan ilyen szemlélet alapján újította meg az antropológia szolid tudományát, és adott neki új távlatokat. (Szabó 2002: 96–103) Paul Ricoeur pedig minden társadalomtudomány létezési feltételének tekinti, hogy vizsgálati tárgya leirt vagy leírható beszédként, azaz jelentéssel bíró kommunikált valóságként legyen elemezhető. (Ricoeur 2002) Lehet úgy summázni ezeket a törekvéseket, hogy *az interszubjektív kommunikációs köznapi beszédvalóság az emberi létezés primer ténye és valósága, amely közvetíti és hordozza a különböző történelmi-társadalmi állapotokat, megteremtve az emberi együttélés lehetséges módzatait és ezek változásait.* És az már tudományos tradíció vagy szituáció kérdése, hogy ennek éppenséggel milyen aspektusa kerül elemzésre. Mondjuk pszichológiai, eseménytörténeti, kulturális vagy a jelen hatalmi harcainhoz kapcsolódó politológiai.

Nem gondolom tehát, hogy akár a diszkurzív elemzés, akár a politikai pszichológia fenomenológiája leszűkítené a politika fogalmát, különösképpen, hogy indokolatlanul redukálná valami mellékes mozzanatra, ahogyan Lányi ezt egy helyen mentegetőzve megfogalmazza. (Lányi 2000: 218) Minden elemzés leszűkül ugyanis valamilyen sajátos nézőpontra, ez tehát önmagában nem hiba. A kérdés mindig az, hogy az érintettek ott és akkor mit tartanak éppen elfogadott értelmezésnek, ennek következtében valóságosnak. A mi nézőpontunkból éppen az látszik világosan, hogy mennyire szűkkeblű a politológiai szervezattan és kalkulatív emberfelfogás, és hogy mennyi minden kicsúszik így a tudomány kezéből, amely viszont megmutatkozik az értelmező és jelentéses kommunikációs valóság felől. Még világosabban: azon fordul meg minden, hogy milyen logikát fogadunk el tudományosan magyarázatnak és milyen nem, és hogy az elfogadott magyarázatokat rivalizáló, kiegészítő vagy egymást kizáró értelmezéseknek tekintjük-e. A késő modernitás korában pedig már nyilvánvalóan nemcsak a tudományos objektivitás „szent-

háromságtana" (tény, ok, igazság) az elfogadott nyelvezet, hanem a társadalmi világ saját természetére rákérdező kommunikatív és jelentéses pozíció is (konstrukció, motiváció, érvényesség) mind a pszichológiában, mind a politológiában.

Ami a legérdekesebb: ez nem kevésbé praktikus, mint az önön gyakorlati hasznától eltelt kalkulációs felfogások, a magatartásbefolyásolást nagy hangon ambicionáló eljárások, vagy éppen a különböző biztos prognózisokat gyártó tudományok. Ha a hasznosságot úgy értjük, hogy mi váltható be közvetlenül pénzre és hatalomra, befolyásra és hírnévre, akkor persze a tudománynak általában is kevés haszna van: a másokon való agresszív felülkerekedés sem a múltban sem a jelenben nem a tudomány használatának egyenes következménye. A tudomány politikai és emberi haszna azonban lehet kulturális és mentális, megismerési és tudáshaszon, sőt uram bocsá' boldogsághaszon is. Másképpen szólva az összefogó építkezést is lehet hasznosnak tekinteni, nem csak a romboló felülkerekedést. Akkor pedig a megismerési és humanisztikus funkciót teljesítő fenomenológiai indíttatású és diszkurzív szemléletű politikai pszichológia fölöttébb hasznos tudomány. Lányi tanulmányai (mondjuk a politikusok lehetséges típusairól, a politikai társas kölcsönhatás természetéről vagy a politikai színpad dramaturgiájáról, esetleg a magyar politikusok pszichológiai jellemrajzai, a rendszerváltásról és a választási küzdelmekről közzétett elemzései) egyrészt tudományos igényességükkel mint példák, másrészt a közéleti tudásszintet emelő vonásukkal mint ismeretgyarapítók töltenek be igen praktikus funkciót.

A társadalomtudományokat egyébként sem lehet olyan módon felosztani mint a természetmegismerő diszciplínákat: egyrészt vannak az elméleti vagy alaptudományok, amelyeket a pusztán megismerési vágy hajt előre, másrészt a technológiai tudományok, amelyek találmányokká és eszközökké transzformálják az elméleti felismeréseket. Minden társadalomtudomány ugyanis közvetlenül része az adott közösség tudományos kultúrájának, amely különböző hatású gondolkodásmódokban, nyelvezetekben, szemléleti pozíciókban manifesztálódik az óvodától az egyetemig. Ezért itt nem az a kérdés, hogy melyik az elméleti és melyik az alkalmazotti tudomány, hanem az, hogy az adott tudományos iskola milyen pozíció alapján értelmezi és konstruálja meg a társadalmat vagy annak egy szelétét. A Lányi Gusztáv által preferált és művelt politikai pszichológia azért is perspektivikus, mert nem az emberinek vélelmezett természeti-tárgyi objektivitások érdeklik, hanem a specifikusan emberi realitás, a homo politicus által konstruált kommunikációs valóság „lelki arca”. Mind a nemzetközi, mind a hazai politológia messze van attól, hogy megszabaduljon az objektivisták ténytudományok szemléleti terrorja és terhe alól, ezért aztán az embernek jól esik belepillantani egy olyan világba, ahol a politika

nem a létért folytatott vadállati küzdelem, nem is a rendszer-szerűen objektív rendszerek nyomasztó rendszere, vagy a fel-foghatatlan isteni eszmék földi mása, hanem a mindközönséges emberek, a választópolgárok és a politikusok felemelően zúrva-vas élete, a lélek és a beszéd köz-társasága, ahol a résztvevők a közjó érvényesítésére tesznek meg-megújuló kísérleteket.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arisztotelész (1999): *Rétorika*. Fordította Adamik Tarrás. Budapest: Telosz Kiadó.
- Béres István-Horányi Őzséb, szerk. (1999): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bodor Péter (1997): Az éteren túl: a megismerés társas konstruktivista felfogása. *Replika* 26 (június): 105–119.
- Hunyadi György, szerk. (1998): *Történelmi és politikai pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lasswell, Harold (2000 [1949]): A hatalom nyelve. Fordította Kiss Balázs. Szabó Márton-Kiss Balázs-Boda Zsolt (szerk.) *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. 11–27. Budapest: Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Lánczi András (2000): A politikatudomány helyzetéről és állapotáról. *Századvég Új folyam* 18. szám (6sz): 141–162.
- Lányi Gusztáv (1997): A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül? *Politikatudományi Szemle* 3: 113–122.
- Lányi Gusztáv (1992): A politikai pszichológiáról – Magyarországon. *Valóság* 9: 16–31.
- Lányi Gusztáv, szerk. (1996): *Politikai pszichológia: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézete.
- Lányi Gusztáv (2000): A politikai magatartás dramaturgiája. Az etnometodológia mint politikai pszichológia. Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika: A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. 185–221. Budapest: Jósözveg Műhely Kiadó.
- Lányi Gusztáv (2001a): *Lélektan és politika: Bevezetés a politikai pszichológiába*. Budapest: Jósözveg Műhely Kiadó.
- Lányi Gusztáv (2001b) *Rendszerváltás és politikai pszichológia: Politikai pszichológiai tanulmányok*. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- László János (1999): Társas tudás, elbeszélés, identitás: A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. Budapest: Scientia Humana-Kairosz Kiadó.
- Ortmayr Imre (1997): Rom Harré diszkurzív pszichológiája. *Replika* 26 (március): 153–162.
- Ricoeur, Paul (2002 [1978]): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Fordította Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő* VI. évfolyam 1–2: 60–76.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudáselméletek: Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest: Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szabó Márton (2001): A politikatudomány határai. *Politikatudományi Szemle* 1–2: 251–2267.
- Szabó Márton (2002): A szövegközpontú társadalomtudomány. *Szociológiai Figyelő* VI. évfolyam 1–2: 77–104.